

KASHI SANSKRIT SERIES

(HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

No. 59.

(Karma Kanda Section No. 5)

APASTAMBAGRIHYASÛTRA

WITH TWO COMMENTARIES

THE ANÂKULÂ OF HARADATTA MISRA And

THE TÂTPARYADARSANA OF SUDARSANÂCHÂRYA

Edited by.

"VEDAVISARADA, MIMAMSAKESARI"

Pandit. A. Chinnaswami Sastri.

Professor of Mimamsa, Benares Hindu University,
with Introduction, Explanatory Notes and Index.

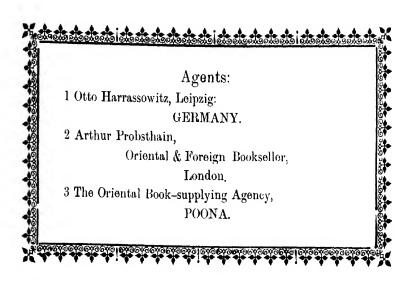
PRINTED, PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA, The Chowkhamba Sanskrit Series office, Vidya Vilas Press, North of Gopalmandir, Benaves City.

1928

Registered according to Act XXV. of 1867.

(All Rights Reserved by the Publisher.)

ह रि दा स सं स्कृत ग्रन्थ मा ला स मा ल्य काशीसंस्कृतसीरिज़पुस्तकमालायाः

49

कर्मक।ण्डविभागे(५)पश्चमं पुष्पम् ।

आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् ॥

श्रीहरदत्तमिश्रविरचितयाऽनाकुलया वृत्त्या श्रीसुद्दीनाचार्यविरचितेन तात्पर्यद्दीनेन च व्याख्यानेन समलङ्कृतम् ।

श्रीकाशीहिन्द्विश्वविद्यालयमीमांसाप्रधानाध्यापकेन वेदविशारदेन मीमांसाकेसरिणा पण्डित प्रवरेण श्रीचिश्वस्वामिशास्त्रिणा स्वकृतया पूर्वमीमांसीयविषमस्थलटिप्पण्या समल~~ङ्कृत~~्य यथामति परिशोधितम् ।

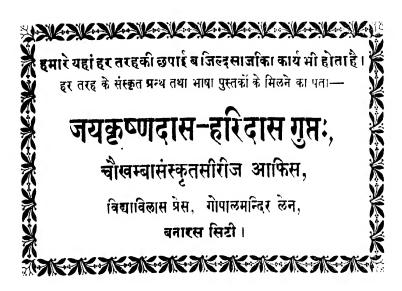
प्रकाशकः--

जयकृष्णदास-हरिदास-गुप्तः---

चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज़ आफिस, विद्याविलास प्रेस, ग्रोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी।

सं० १९८५

अस्य सर्वेऽधिकाराः राजकीयनियमानुसारेण प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

किषित पास्ताविकम् ॥

अथेदानीमापस्तम्बगृह्यसूत्रं श्रीहरदत्ताचार्यकृतयाऽनाकुलाख्यया दृत्या श्रीमुद्द्यीनाचार्यविरचितेन तात्पर्यद्द्योनेन चोपवृद्धितमध्येतृसीकर्याय मुद्राप्य प्राकाश्यं नीयते । यद्यप्यस्य नेदं (१)प्राथमिकं प्रकाशनम् , देवनागरीप्रन्थतैलङ्गाक्षरेषु देशान्तरेऽस्मद्देशे च बहुत्र यतो मुद्धितमासीत् . तथापि समप्रेणोनेन व्याख्याद्वयेन मण्डितं सदधुनैवात्मानमिदं प्रथमतयाऽऽविभावयतीति शक्यते वक्तुम् । वियन्नानगरे विण्टिनिट्स् (Winternitz) महाशयेन व्याख्ययोरनयोस्सङ्कदः प्रकाशितः, न सामग्यम् । अतो मन्ये प्रनथस्यास्य व्याख्याद्वयमुत्तस्य प्रथमामिद्वमाविष्करणमवश्यं मुद्मावहेदेतन्मागपिरिशालिनामिति ।

सुदर्शनाचार्यकृतस्य तात्पर्यदर्शनस्य सर्वत्र दक्षिणभारते प्रासिद्धरविरला सम-स्तीर्ति विदितचरमेव । तत्र च "केचिदि" त्यनेन प्रायशः प्रतिसूत्रं खण्डनार्थं मतान्त-रप्रदर्शनार्थं वा कस्यचिन्मतमन्यते । तत्र क्रचित्क्वचित् खण्ड्यंस्येव स्वारसिकतां प-इयता मया कस्येदं मतम् १ इति कस्माचन वर्षपूगात्पूर्वं तदन्वेषणे प्रवृत्तेन पञ्चनदक्षेत्रे दक्षिणदेशिस्थिते कस्य चित्पण्डितस्य गृहे समग्रानाकुला वृत्तिहपलब्धा । तां च सामः ग्नेयण परिशालियता मया एतद्रम्थकारमतमेव तात्पर्यदर्शने खण्ड्यते इत्यवगच्छता एतद्र-न्थस्य खण्डक**प्र**न्थापेक्षया गर्भारतां शब्दसङ्कहवत्तां चावलोक्य तन्मुद्रणे दत्तचित्तेन तदैवैतस्य प्रतिलिपिरेका कारिता । ततो याते कियति चन काले ततः काशोमागतेन मया एतन्मुद्रणार्थमवबाधितः यदाऽयमभ्युपागच्छत् श्रीमान् चौखाम्बापुस्तकालया-धिपीतः तदा आदर्शपुस्तकान्वेषणे आयतमानेन प्रथमं पुस्तकमेकं प्रत्नप्रन्थसमुद्धारणे नितरां निविष्टदृष्टीनां पण्डितधौरेयाणां श्रीमतां आ. बा. ध्रुवमहाशयानामदरकृपया प्राप्तं, श्रीकाशीविश्वविद्यालयीयपुस्तकालयस्थं वियन्नामुद्रितं, नागराक्षरिलाखितं सरस्वतीभव-नात् श्रीवाराणसयप्रसिद्धपुस्तकालयात् श्रीमतां प्राचीनम्रन्थाविष्करणेऽनवरतं दत्तचि-त्तानां पण्डितवरेण्यानां श्रीगोपीनाथकविराजमहोदयानामनुकम्पया लब्धमपरम् , मान्नि-कटस्थमेकम् , इति अनाकुलापुस्तकत्रितयमवलम्ब्यारब्धं मुद्रणायादौ पर्यन्तं मुद्रितमासीत् । प्रायशस्त्रिष्वपि पुस्तकेष्वेषु अञ्जुद्धिस्थलेऽपि परस्परमैकमत्यमा-सीत् । परन्तु कवितस्पष्टतरं (२)कञ्चन प्रन्थपातमनुमाय तत्राप्यकरीतिमेषां दृष्ट्वा तावतैव त्रिष्वप्युत्पेन्नविशयः श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयेऽध्यापकपदमधितिष्ठतां मन्मित्रमणीनां वेदा-

१. प्रथमतः तस्त्रानगरे (१८८४) तमे क्रिस्ताब्दे ज्योतिर्बितासयन्त्रात्थे प्रन्थासरेषु, ततो वियन्त्रानगरे (१८८९) तमे खिस्ताब्दे देवनागरिकष्यां, ततो महीग्नरराजवान्यां (१८९२) खिस्ताब्दे राजकीयसुद्रणक्तये, ततो मद्रपुर्यां (१८९७) खिस्ताब्दे प्रन्थाक्षरेषु, तत: कुम्भघोणे (१९०३) वत्सरे च तेष्ववाक्षरेषु मुद्रितम् । तत्र सर्वत्रापि तार्त्पर्यदर्शनेनैव साकं मुद्रितमासीन्नाकुलया ॥

२. शुद्धिपत्रिका द्रष्टन्या ।

चार्याणां पं. श्रीविद्याधररौर्मणां सविधे न्यवेदयम् –यतः कुतश्चिद्धस्तलिखितमनाकुलापुस्त-कमकमानाय्यतामिति। ते च तदानीमेव काशीस्थश्रीबापूदीक्षितजडेमहोदयेभ्यः पुस्तकमेक-मानाय्य महामदुः । तत्र च पूर्वेभ्यः पुस्तकेभ्यो महान् पाठभेदस्समद्द्यत। तदा च महति संशोंय पतितः तत्कालागतानामस्मन्मित्रमणीनां पं. आर् . ए. शास्त्रिणां मुखाद्विरवभारती-पुस्तकालये पुस्तकमेकमस्तीत्यवगम्य ततस्तदानाययम्। तैलङ्गाक्षरलिखितेन दक्षिणदेशादेव विश्वभारतीमागतेन तेन सह श्रीबापूदीक्षितपुस्तकस्य महत्सादृश्यमासीत्। एवं पुस्तकद्भय-स्यैकरीतितां पुस्तकत्रयस्य चान्यप्रकारतामवलाक्य कतरदनयोर्मध्ये युक्ततरमिति ानिर्ण-याय प्रकृतस्य मम कानि चन प्रमाणान्युपलब्धानि—द्वैतीयीके पुस्तकद्वये "केचिदि" स्यादिना (१)तात्पर्यद्शेनेऽनूदिता विषया अक्षरश उपलभ्यन्ते। प्राथामिके च त्रिके ते नो-पलभ्यन्ते । किञ्च सुदर्शनाचार्यः समावर्तनप्रकरणारम्भे - (पृ. १६१) ''केचित् '''''अथात उपाकर्मीत्सर्चने व्याख्यास्यामः' इत्यादिक व्रतपटलं नाम व्याचक्षते । नैतत् ,'' इत्यादिनः व्याख्यान्तरे उपनयनानन्तरोक्तं व्रतपटलं खण्डयति । व्रतपटलोऽयं हरदत्तोक्त एव भ-वितुमहीति । अथात इति सुत्रानुपूर्व्या ऐक्यात् । अपि च ''तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत्" (आप. ध. २-९-२.) इति सूत्रव्याख्यानावसरे उज्वलायां हरदत्ताचार्यैः 'उत्सर्जनं कुर्यात् । तस्यापि प्रयोगो गृह्य एवोक्तः' इति स्वयमेव कथ्यते । तेन उपाः कर्मोत्सर्जनप्रयोगः कश्चित् गृह्ये हरदत्ताचार्येहक्त इत्यवगम्यते । स च द्वैतीयिक एव द्विके उपलभ्यते, न प्राथमिके त्रिके । तेनेदं प्रतीयते-देशे द्विविधाः कोशाः सन्ति । केचन प्रन्थकारेण यथालिखितमन्यूनानितिरेक्ताः, केचन ततस्सङ्गृहीताः इति । अतोऽन्यूनानतिरिक्तं द्वैतीयीकमेव द्वयं ग्रुद्धतरिमाते निरचिनवम् । तदनुरोधेनैव च ततः प्रभृत्यमुद्रापयं यावद्गुन्थसमाप्ति । प्राथामेकं त्रिकमपि तत्र तत्राक्षरशोधनादावुपकः रोति स्म। ततः पुनरिप पुस्तकमेकं दक्षिणदेशादानायितम् । एवं —

- (१) मन्निकटस्थमेकं पुस्तकं,
- (२) सरस्वर्ताभवनादागतमेकं,
- (३) वियन्नामुद्रितमपरं,
- (४) श्रीबापूदीक्षितानामेकं,
- (५) विश्वमारतीयं तैलाङ्गाक्षरालिखितमेकं,
- (६) दक्षिणदेशादानीतं प्रन्थाक्षरिलेखितमपरं,

इति षष्णामनाकुलापुस्तकानां साहाय्येनयमनाकुला वृत्तिः मुद्रिता ।

तात्पर्यदर्शनं तु अन्यत्र मुद्रितमपि अनाकुलाखण्डनरूपत्वात् खण्डनखण्ड्यप्रन्थयोरे-कत्र समावेशे पठितृणामुपकारं मन्वानेन,

- (१) महीशूरपुरे देवनागराक्षरेषु अनेकपाठभेदेन सह मुद्रितमेकं,
- (२) वियन्नानगरे मुद्रितमपरमस्मद्विश्वविद्यालयस्थं ,

१. ९२. १९६, १६३, पृष्ठेष्वनूदितो भागो नास्ति प्राथमिके पुस्तकत्रयेऽपि ।

- (३) मद्रपुर्यं। प्रन्थाक्षरेषु मुद्रितामेतरत् हनुमद्धदृस्थेरेव श्रीस्त्रामिशास्त्रिमहोदयैर्दत्तं,
- (४) कुम्भघोणे तेष्वेवाक्षरेषु मुद्रितमन्यत् मिन्नकटस्थं,

इति पुस्तकचतुष्टयमवलम्बय सहायत्वेन मुद्रितम् । स्त्राणि व्याख्याभ्यां सह मुद्रि-तान्यपि पाठसीक्यां पृथ्यपि मुद्रितानि । तत्र हरदत्तमुदर्शनाचार्ययोः स्त्राक्षरेषु ना-तीव दश्यते वेमत्यम् , परन्तु सूत्रच्छेदै तद्धंवर्णने च प्रायशस्तौ विवदत एव । अतो यत्र स्त्रसंख्यायां तच्छेदे वा वैमत्यं तयोः, तदिप तत्तत्स्त्रपृष्ठाधोभागे तत्तत्खण्डान्ते च निर्दिष्टम् । व्याख्ययोयंत्र मीमांसापदार्था उपात्ताः ते तत्र तत्र सम्यग्विवेचिताः । सूत्र-स्यास्य भाष्यमेकं कपर्दिस्वामिना रचितं प्राचीनमुपलभ्यत इदानीमिष, यदे-वानुस्तत्वान् सुदर्शनाचार्यः स्वीयप्रन्थे । यद्यपि तदेष्यतावता न कुत्रापि मुद्रितामिति तस्यापि मुद्रणमवश्यं कर्तव्यमासीत् , तथापि तदिदानीं मद्रपुर्या मन्मित्रेण पं० टि० आर्० चिन्तामणिशर्मणा मुद्रणायारब्धमिति श्रुत्वा न तत्र मया व्यापृतम् ।

सूत्रस्यास्य कर्ता भगवान्महर्षिरापस्तम्बिश्चारप्रश्नात्मकं मन्थमेकमरीरचत् । यत्रा-दितः प्रश्नानां (१)त्रयोविश्वत्यां दर्शपूर्णमासप्रस्तानि सहस्रतंवत्सरपर्यन्तानि वैतानिकानि कर्माण्याम्नातानि । चतुर्विश्चतितमे प्रश्ने परिभाषासूत्राणि प्रवरखण्डः हौत्रमन्त्राश्चेति पिट-तानि । पन्नविश्चतिषाङ्विश्चतितमयोः प्रश्नयोः यह्योक्तकर्मोपयुक्ता मन्त्राः इतस्ततस्समा-हत्यैकत्र समावेशिताः । सप्तविशातितमः प्रश्नः गार्ह्यकर्मविधायको, योऽयं प्रकृतप्रन्था-रमकः । अष्टाविश्चखेकोनविश्चतितमौ प्रश्नौ धर्मसूत्रात्मकौ । त्रिशक्तमश्चुल्बसूत्रात्मकः, यो वितानिककर्मोपयिकवेदिचितिष्टकादीनां प्रमाणादिकमावेदयति ।

एवं श्रीतगृह्यधर्मात्मना विभक्तोऽयं भन्थः तैतिशियशाखामवलम्ब्यैव प्रवृत्त इति नाविदितम्। अन्येऽि च केचन सूत्रकाराः शाखामिमामवलम्ब्य सूत्राण्यशिरचन्। ते च वौधायन,भारद्वाज,सल्याबाढ,विखनस,वाधुलप्रश्वतयः। सर्वेष्वेषु मध्ये भगवानापस्तम्ब एव स्वगृह्यसूत्रे आत्मीयं श्रोडिमानमितरदुर्लभं प्रकटयामास । प्रथमतस्तावद्गृह्युकर्मणामव- स्यकर्तव्यानामेकाभिसाध्यानां जातकर्मादीनां संस्काराणां कमं कच्चन मनसि निधाय मन्त्रांस्तदुपकारकान् इतस्ततस्सङ्कल्य्य प्रश्नद्वयात्मकं भागमेकं समपादयत्। यद्यि तत्रत्या मन्त्राः ऋग्वेदादिषू गलभ्यन्त एव तथापि इतस्ततो विश्वकालितानां तेषामेतत्गृह्योक्तक- मकमानुसारेण सङ्कलनमापस्तम्बस्यैव। अतस्तत्सिविशक्तमेणैव गृह्याणि कर्माणि विद्रभ्धानस्य तत्र मन्त्रप्रत्विभन्तरा उत्तरया, उत्तराभ्यां, उत्तराभिः, उत्तरेण यज्ञवा, इत्येव विश्वियोगकल्यनं सुशकमभूदस्य। तेन च महल्लाधवं समपादि।

एवं सूत्रकारान्तरापेक्षयाऽयमनुष्ठेयानां नित्यानां नैमित्तिकानाञ्च गार्द्यकर्मणां प्रति-पादनेऽप्यसाधारणीं नैपुणीमाविश्वकार । शब्देष्वविस्तरः, यावच्छक्तिसङ्गृद्धीय कर्मणां

१ यदत्र भूलस्महारायेन-आस्तिश्चतुर्विशतिः प्रश्नाः वैतानिककर्मसम्बन्धिनः । पञ्चिवेशतौ।परि-भाषादिकम् । षड्विशतौ गार्धमन्त्राः । इत्युक्तमापस्तम्बधर्मस्त्रभूभिकायो तत् तत्रभ्थमनवलोक्येव यत: कुनश्चित् श्रुत्वा लिखितमिति भाति ।

विधानं, तत्र तत्र चातिर्दैशचातुरी, अवश्यानुष्ठेयभिज्ञानां कर्मणां प्रायशे। ऽकथनामित्यादिना सर्वौनप्यतिशेते सूत्रकारान् महर्षिरयमित्यवश्यवक्तव्यं भवति । अतस्सर्वाङ्गीणसुन्दरीमद-मापस्तम्बगृह्यसूत्रामिति नातिशयोक्तिः ।

अयं गृह्यसूत्रात्मको भागः त्रयोविंशतिखण्डात्मना विभक्तस्सूत्रकारेण। अत्र सर्वेष्विप प्राचीनेषु हस्तिलिखितेषु मूलपुस्तकेषु खण्डशो विभाग एव दृश्यते । पटलविभागस्य ना-मापि न श्रयते । अतोऽयं पटलविभागोऽर्वाचीनो भाष्यकारादिभिरेवादत इति गम्यते ।

कोऽस्य कालः ?

महर्षिरयमापस्तम्बः कदा कं देशमलंचकारेति नाद्यापि केनापीदंतया निरणायि, तथापि (George Buhler) वूलर्महाशयेन आपस्तम्बधमंसूत्रभूमिकायां बहुभिर्हेतुः भिरस्य कालदेशादिसाधनाय यतितम् । न तते। मया प्रमाणान्तरमधिकमुपलब्धं, तथापि यिकिम्बिदुपलब्धं श्रीमतां पुरत उपस्थापयामि—

सूत्रकारेण तावदनेन व्याकरणाननुगताः व्यवहारे प्रायशः क्वचिदिप देशे इदानीमप्रयुक्ताः केचन शब्दाः प्रयुज्यन्ते धर्मसूत्र इव गृह्यसूत्रेऽपि । ते यथा—राता(३.१२)नक्षत्रनामाः, नदीनामाः (३–१३)अभीव (४.१४)आरोहती (५–१४) तरती(६–२) पुंस्वाः(६–११) त्रिस्तिः(९–५) त्रिवृतां(१०–११) प्रष्टं (११–२)अभ्यानायन्(१२–७)रातिः(१२–१४) तैत्तिरेण(१६–२)मुमुष्टिः (२०–११)मर्गे (२०–१२)प्रासवरार्ध्यं(२१–७) सनिः(२२–१३)सम्बाधे (२३–३) कुप्त्वां(२३–७) इत्यादि । अन्थेऽपि अथास्यै दक्षिणेन(३–१५)तस्यै वपां(२२–४)वासश्रतुर्थाम् (११–२४) इति षष्ट्यथें चतुर्थां, सप्तम्यथें द्वितीया इत्यादयो विभक्तिविपरिणामा अपि कृताः ।

यद्यपि सूत्रकारान्तरारेरिप एवंविभक्तिव्यत्यासः क्रियते, यथा-आश्वलायनगृहो -अथास्यै शिखं (१-५-१) अथास्यै तण्डुलागार (१-११-५) इत्यादि, पारस्करेऽपि-अथास्यै दक्षिणं हस्तं (१-६-३) अथास्यै दक्षिणमंसम् (१-११-७) इत्यादि; तथापि यावन्त आपस्तम्बस्त्रे, न तावन्तोऽन्यत्र व्याकरणाननुगता उपलभ्यन्ते । बौधायनीये गृहो परं के चनोपलभ्यन्ते । एवमपाणिनीयपद्रयोगे महर्षेरस्य कारणद्वयेन भाव्यम् महर्षिणानेन पाणिनिपूर्वकालिकेन भाव्यम् , अथवा अनन्तरकालिकेनापि पाणिनीयान् नियमाननभ्युपगच्छता भाव्यम् । तत्र तदनन्तरकालिकस्य सतः तिन्नयमानभ्युपगमे विशेषकारणादर्शनात् तत्पूर्वकालिक एवायं महर्षिरासीत् इत्यवगम्यते । अतो यदि खिस्तात् पूर्वमष्टमृशताबदी सप्तमशताब्दी वा भगवतः पाणिनेः कालः तिहं ततोऽपि पूर्वकालिकेनामुना दशमशताब्दीगतेन नवमशताब्दीस्थितेन वा भाव्यम् ।

कोऽस्य देशः ?•

नासिक, पूना, आमेडनगर,सतारा, षोलापूरप्रश्वतिषु दक्षिणदेशेषु आपस्तम्बीयानां बहुलमुपलम्मात्, पूर्वकालिकराजभिस्तदेशीयैश्वापस्तम्बीयानुद्दिश्येव भूम्यादिदानस्य

ताम्रशासनादितोऽनगमाच तत्सूत्रकारेणापि तद्देशीयेनैव भाव्यम् । किच "उदीचयवृत्तिश्वेदासनगतेषूद्पात्रानयनम्" (आप.ध.१.१७.१७) इत्यासनेषूपिवष्टानां हस्ते उद
कदानमुदीच्यानां सम्प्रदायः श्राद्धे" इति वदन् आत्मनो दाक्षिणात्यत्वमवबोधयति । एतेन कारणत्रयेणापस्तम्बो दक्षिणदेशनिवासीति गम्यत इति (१)बूलरमहाशयः। नदेमहं युक्तिसहं पश्यामि । न हि आपस्तम्बीयानां दक्षिणदेशनिवासित्वमापस्तम्बस्यापि तद्देशीयत्वे
कारणं भिवतुमहित । उत्तरदेश एव पूर्वमवस्थितैः केनापि कारणेन पश्चाद्क्षिणदेशगतैः
तैः कुतो न भाव्यम् । यद्ययं पक्षोऽम्युपगम्येत तक्षांपस्तम्बस्यापि उत्तरदेशावस्थितत्वमेव
सिध्यति । "उत्तरवृत्तिः" इति कथनमात्रेण यद्यापस्तम्बस्य दाक्षिणात्यत्वं सिध्येत् , स्व
मातुलस्रतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति, इति दाक्षिणात्यं निन्दन् तत्रभवान् कुमारिलपादोऽपि कथमात्मन उत्तरदेशीयत्वं नावबोधयेत् । कुतो वा "कर्माण्यपि जीमिनिः परार्थः
त्वात्"(पू.मी.स्.३-१-४)इति मीमांसास्त्रे स्वनाम गृणन् भगवान् जैमिनिः सूत्रकारस्य
जीमिनिभिन्नतां नावबोधयेत् ? अतो मन्ये नेदमापस्तम्बस्य दाक्षिणात्यत्वसाधकामिति ।
प्रत्युतोत्तरदेशीयत्वे प्रमाणमेकमुपलभ्यते —अयं हि सीमन्तप्रकरणे वीणागाधिभ्यां गेयं
मन्त्रद्वयेमकाप्रिकाण्डे पठिति—

''यौगन्थरिरेव नो राजेति सान्वीरवादिषुः। विवृत्तचका आसीनास्तीरेण यमुने तव ॥ सोम एव नो राजत्याहुर्बाद्मणीः प्रजाः। बिवृत्तचका आसीनास्तीरेणासौ तव" इति।

मन्त्रयोरनयोरयमर्थः - ''हे यमुने ! तव तीरे आसीनाः साल्वदेशिनवासिनो जनाः युगन्धरपुत्र एवास्माकं राजेति वदन्ति । ब्राह्मणास्तु सोम एवास्माकं राजेति वदन्ति । ब्राह्मणास्तु सोम एवास्माकं राजेति वदन्ति'' इति । अत्र प्रकरणे सर्वेऽपि सूत्रकारा द्वितीयमेव मन्त्रं पर्टान्त । अयं तु मन्त्रद्वयं पिटेत्वा ''उत्तरयोः पूर्वा साल्वानां, ब्राह्मणानामितरा'' (आप. गृ.१४-३.) इति मन्त्रद्वयस्य विनियोगं वदति गृह्ये। 'साल्वदेशवासिनां त्रयाणां वर्णानां पूर्वो मन्त्रः, अन्यदेश्चावासिनां द्वितीयः' इति कपर्दिस्वामी बभाषे । इतरेषु सूत्रकारेषु श्रुतिस्मृत्यादौ प्रथमगणनीयतया सर्वत्र प्रसिद्धां भगवतीं भागरियीमेवोपाददत्सु तां परित्यज्य द्वितीयपरिगणनीयां यमुनां, तत्तीरास्थितं कम्चन देशविशेषं, तत्राधिकृतं च तत्कालिकं कम्चन राजानमनुवदन् स्वस्य यमुनातीपुरस्थसाल्वदेशाभिजनतां स्वकालिकं राजानं च सूचयति मे भाति । न मथेदानीमेवमेवदामिति निर्णायोच्यते, अभ्यृहं किन्नदेवं कर्तुमस्ति युक्ततरं प्रमाणमित्येतावदुपक्षिप्यते । निर्णये विचारशालाः प्रमाणम् ।

व्याख्यात्रोविषये श्रीहरदत्ताचार्यः प्राचीनः, सुदर्शनाचार्योऽवीचीनः इति पुर्वं सूचि तम् । तत्र पूर्वं यद्यपि द्वितीयवत् आत्मनः पूर्वमीमांसादिशास्त्रान्तरप्रणायेतां नावि-

⁽ २) आपस्तम्बधर्भसूत्रस्य द्वितीयसंस्करणभूमिकायां २४-२७, पृष्ठेषु.

ष्करोति स्वमन्थे, तथापि बहुश्रुतोऽनेकसृत्रव्याख्याता इत्यत्र नास्ति विशयः । अनेन हि कृताः—

- (१) आपस्तम्बगृह्यमन्त्रव्याख्याः
- (२) अ।प्रस्तम्बगृह्यसूत्रव्याख्याऽनाकुला,
- ्(३) आपस्तम्भधर्मसूत्रव्याख्योज्वलाख्या,
  - (४) (१)आपस्तम्बपरिभाषाव्याख्या,
  - (५) आश्वलायनगृह्यसूत्रव्याख्याऽनाविलानाम्नी,
  - (६) गौतमधर्मसृत्रव्याख्या मिताक्षरानामिका,
- (७) (२)काशिकाव्याख्या पदमज्जरी चेति प्रन्थाः। अयं शिवभक्तो यतो मङ्गलं शिव-नमस्कारात्मकमेव करोति । किञ्चकमेव श्लोकं तक्तद्भन्थनामविपरिवर्तनमात्रकरणेन आप-स्तम्बाश्वलायनगृह्ययोः गौतमधर्मसूत्रस्य च व्याख्यायामादौ न्यवेशयत् । तद्यथा—
  - (३) नमी रुद्राय यद्गृह्यमापस्तम्बेन निर्मितम् । क्रियते हरदत्तेन तस्य वृश्तिरनाकुला ॥
  - (४) नमो रुद्राय यद्गृद्यमाश्वलायननिर्मितम् । क्रियते हरदत्तेन तस्य वृत्तिरनाविला ॥
  - (५) नमो रुद्राय यद्धर्मशास्त्रं गौतमनिर्मितम् । क्रियते हरदत्तेन तस्य वृत्तिर्मिताक्षरा ॥ इति । 'प्रशिपत्य महादेवं हरदत्तेन धीमता' ।

इत्येकरूपं पूर्वार्धमकाभिकाण्डभाष्यारमभे उज्वलाष्ट्रती च ।

अत्र सर्वत्र "नमे। रुद्राय" इत्ययं भागः इठोकान्तर्गत एवति ज्ञायते। सत्येवं गृह्यसृत्रभूमिकायां विन्टर्निट्ज् (Dr. Winternitz) महाज्ञयेन "नमो रुद्राय" इति भागं
पृथक्कृत्य ततः पद्यस्यापरिपूर्णतामाभिसन्धाय तत्पृर्णार्थं "यत् पद्यमापस्तम्बेन सूत्रकारेण
निर्मितम्"। इति भवितुमईति इत्यभ्यृहः कृतः सोऽनवधानकृत एवति वक्तव्यं भवति ।

अयं च दाक्षिणात्यो दक्षिणदेशे कावेरीतीरिनवासीति ज्ञायते । यतः सीमन्तोन्नयना-म्तर्गतस्य ''नदीनिर्देशश्च यस्यां वसन्ति" (आप.ग्र.१४-६) इति सूत्रस्य व्याख्यानाव-सरे एकामिकाण्डभाष्ये च -'यस्यां वसन्ति यामुपजीवन्तीत्यर्थः । यथा-तीरेण कावेरि तवे'-ति दक्षिणदेशे प्रसिद्धां (६)कावेरीमेवोपाददाति स्म । एवमाख्वलायनसूत्रव्याख्यायाम पि; कोवेरीमेव प्रथमं निर्दिशति स्म यते।ऽत्र गार्ग्यनारायणेन(७)गङ्गाया एव नामो-

२ आपस्तम्बश्रीतसूत्रस्य पञ्चदशपश्चित हरदत्ताचार्यै: ज्याख्या कृता यदर्शनतोऽयं परि-भाषाज्याख्यारूपो भागः इत्यपि बदन्ति बहवः ।

२ भूमिकायां ७ पृष्ठ द्रष्टभ्यम् ।

३ अत्रव प्रथमपृष्ठे । ४ अनन्तरायनमुद्धितादवलायनगृद्धे १५७ । •

५ पूनामुद्रिते गौतभधर्भे १एष्ठे ।

६ आइंग, गृ. पृ. ६० अनन्तद्मयने मुद्रितपुस्तके. । ७ आश्व. गृ. पृ. ५२. बम्बईमुहितपुस्तके ।

पात्तम् । यतोऽस्य कावेर्या पक्षपातः तताऽयं क्रोवेरीतीरिनवासीत्यवगम्यते ।

अस्य जीवनकालः खिरतीयपञ्चदशाब्दी ततः शतवर्षेभ्यः पूर्व वेति भूलरमहाशयेन (१) निर्णीतम् । द्वादशशताब्द्याः अन्त इति(२) पं गणपतिशास्त्रिणः । पञ्चदशाब्दीतः पूर्वमित्यत्र तुनास्त्येव विशयः । यता १६६८ वैकमाब्दे निर्णयरान्धोस्स्वप्रन्थस्य समाप्ति वदन्तः श्री करालाकरभद्यः सुदर्शनाचार्यमुद्धिखन्ति तत्र । तेन च सुदर्शनाचार्यस्य कालः किस्तवीया षो अशाब्दी पञ्चदशाब्दी वेत्यवगम्यते । तत्पूर्वतनेन हरदत्ताचार्येण पञ्चदशाब्दीगतेनैव भाव्यम् । यदि तु पं गणपितशास्त्रिणामाशयानुरोधन पदमञ्जरीकारोऽप्ययमेव हरदत्ता चार्य इत्यभ्युगम्यते ततस्तदुक्तहेतुना द्वादशशताब्दीगत एवायं हरदत्ताचार्य इत्यवश्य-मेवाभ्युपगन्तव्यम् । परन्तु पदमञ्जरीश्वतिसूक्तिमालयोरप्ययमेव कर्तेति अभ्युपगमे प्रन्थ कत्रीर्नामैक्यं विना तदिष प्रमथद्वयमागृलं परिशीलयता न किमिपप्रमाणान्तरमुण्वव्यम् ।

श्रीहरदत्ताचार्यसुदर्शनाचार्ययोर्विषये इतिवृत्तमेकं दक्षिणदेशे प्रसिद्धम्—"अस्ति का चन कंसपुरं नाम द्विजातिवसतिश्वोलदेशे । तत्र श्रीवैष्णवस्य कस्य चन परमैकान्तिनः सुदर्शनो नाम तनय आसीत्। स च बाल्यात् प्रभृति शिवे भक्तिमानासीत्। बाल्य एव पित्रा बहुवारं निवारितोऽपि भगवन्तमुमारमणमेवाराधयति स्म । अकृत्वा शिवदर्शनं कदापि न भुङ्के स्म । एकस्मिन् दिने तस्य पिता स्वसम्प्रदायविरुद्धमनुतिष्ठन्तं स्वकं बालकं सम्यक् प्रताड्य द्वारि स्थूणायां बध्वा "नेतः परं कदापि शिवदर्शनं कार्यम्, यद्येवं प्रतिजानासि तदैव मोचयेयं त्वाम्" इत्यवदत् । बालस्तु किश्चिद्यनुक्त्वा शिवमेव 'परं ध्यायन् , भगवन् ! कथमहं भवदृर्शनं विना तिष्ठेयं, इति तद्गतमानस एव हदन्नासीत् । अर्धरात्रसमये शिवं ध्यायतस्तस्य स्वयमेव बन्धच्छिनः । ततस्त्वरितं धावित्वा, शिवम-न्दिरं गत्वा मन्दिरे पूर्व पिहितद्वारेऽपि एतद्रमनसमनन्तरमेव स्वयमुद्धाटितकवाटे शिवं दृष्ट्वा सानन्दं प्रतिनिवर्तते स्म । तदनुष्रहरूब्धैर्वाग्विरुत्सैबंहून् प्रन्थानारचयति स्म । ततः प्रभृत्येव हरदत्त इति प्रथामवाप'' इति । तामिमां कथामवलम्ब्य अनाकुलातात्पर्यदर्शन-कृतोरप्येकतां मन्वते बहवः । स्यान्नामान्यः कश्चित् सुदर्शनाचार्यो यो हरदत्ताचार्यतामा-पन्न: । अनयोस्त प्रन्थकर्त्रोः कथमपि नैकता सम्भाविनी । यतो हरदत्तोक्तं पङ्किश अनुग खण्डयति सुदर्शनाचार्यः । किन्न कथा पूर्वं सुदर्शनस्य सतः पश्चाद्धरदत्तत्वं बोधयति । अत्र च वैपरीत्यं दृश्यते । अत इमौ परस्परं भिन्नौ भिन्नकालिकौ चेत्यत्र नास्ति संशयः। श्रीसुदर्शनाचार्योऽपि दाक्षेणदेशीय एव । अलं विस्तरेण ।

एवं विश्वराकृपया समाप्तमुद्रणस्यास्य प्रन्थस्य कृते भूमिकाकृते च तत्तदपूर्वविषयोः
पदेशेन प्रथमतः पुस्तकवितरणेन च मामत्यन्तमुपकृतवतां पण्डितकुलतिलकानां श्रीमदाः
"नन्दशङ्कर बापूभाई ध्रुवमहोदयानां श्रीगोपीनाथकविराजमहाशयानां चोपकारमनवरतं

१ आपस्तम्बधर्मसूत्रभूमिकायां द्वितीयसंस्करणे आक्सवर्डुमुद्धिते ४०. पृष्ठे ।

२ अनन्तरायनमु इतारवलायन गृद्यसूत्रभूभिकायां ।

स्मरामि । यावनमुद्रणसंमाप्ति मिश्वकट एव पुस्तकमवस्थापितवद्यः श्रीमद्यः पं नारायण-शास्त्रिखिस्तेमहोदयेभ्यः अन्येभ्यक्ष पूर्वनिर्दिष्टेभ्यः पण्डितवर्येभ्यः सादरं कृतज्ञतां प्रकटयामि । कार्येऽस्मिन् शोधनाद्यर्थं बहुपकृतवते मिन्छिष्याय श्रीपद्याभिरामशर्मणे वैदि-कीमाशीःपरम्परां प्रयुत्ते ।

एताहशेषु कार्येषु सुतरामाविष्कृतादरस्य चौखम्बापुस्तकालयाध्यक्षस्य श्रीबाबू-जय कृष्णदासगुप्तस्योत्साहमभिवर्धयन्त्वित विद्वद्वरानन्यांश्च सुरभारत्यनुरागिणोऽभ्यर्थये-

वाराणसी

अधिकश्रावणकृष्णदश्चमी १९८४ वै० सं० } इति सुधीजनवशंवदः १०-८-१९२८. ई० अ.चिन्नस्वामिशास्त्रीः

।। श्रीगणेशाय नमः॥

श्रीमदापस्तम्बप्रणीतगृह्यसूत्राणि ॥

प्रथमः खण्डः॥

- (१) अथ कर्माण्याचाराद्यानि गृह्यन्ते ॥ १ ॥ उदगयनपूर्वपक्षादःपुण्याहेषु कार्याणि ॥ २ ॥ यज्ञोपवीतिना ॥ ३ ॥ प्रदक्षिणम् ॥ ४ ॥ पुरस्तादुदग्वोपकमः ॥ ५ ॥ तथाऽपवर्गः ॥ ६ ॥ ॥
- (२) अपरपक्षे पित्र्याणि ॥ ७ ॥ प्राचीनावीतिना ॥ ८ ॥ प्रसव्यम् ॥ ९ ॥ दक्षिणतोऽपर्वगः ॥ १० ॥ निमत्तावेक्षाणि नैमित्तिकानि ॥ ११ ॥
- (३) अभिमिध्वा प्रागमैर्दभैराप्ति परिस्तृणाति ॥ १२ ॥

प्रागुदगप्रैर्वा ॥ १३ ॥ (४) दक्षिणाप्रैः पित्र्येषु ॥ १४ ॥

> दक्षिणाप्रागमेवां ॥ १५ ॥ उत्तरेणाप्तिं दमान्त्संस्तीयं द्वन्द्रं न्यश्चि पात्राणि प्रयुनाक्ते देवसंयुक्तानि ॥ १६ ॥

(५) सक्नदेव मनुष्यसंयुक्तानि ॥ १० ॥
एकैकशः पितृसंयुक्तानि ॥ १८ ॥
पितृसंयुक्तानि ॥ १८ ॥
पितृसंयुक्तानि ॥ १८ ॥
पितृसंयुक्तानि आयामतः परीमाणं प्रोक्षणीसंस्कारः पात्रप्रोक्ष इति दर्शपूर्णमासवत्तृष्णीम् ॥ १९ ॥
अपरेणाप्ति पितृत्रान्तिहिते पात्रेऽप आनीयोदगप्राभ्यां पितृत्राभ्यां त्रिरुत्पूय समं
प्राणहित्वोत्तरेणाप्ति दर्भेषु सादियत्वा दर्भैः प्रच्छाच ॥ २० ॥

१ अत्र सूत्राणां विभाग: सुदर्शनमतानुसारेण कृतः । यत्र चानयोवैभित्यं तत् तत्तत्सूत्राधोभाः ग एव सूत्र्विथिष्यते ।

२ हरदत्तमते एतदादिसूत्रचतुष्टयमपू एकसूत्रामिति 'क'. ख. पुस्तकयोः ।

३ सुत्रद्वयमपीतो इरदत्ताचाँयैरेकसूत्रनया परिगणितम् ।

४ सुत्रद्वयमध्येकं सूत्रं हरदत्तमते।

५ इदमिममं च सूत्रमेकसूत्रं हरदत्तनते घ० पुस्तकानुमारेण ।

ब्राह्मणं दक्षिणतीं दर्भेषु निषाद्य ॥ २१ ॥ आज्यं विलाप्यापरेणाप्तिं पवित्रान्तर्हितायामाज्यस्थाल्यामाज्यं निरुप्योदीचोऽङ्गारा-त्रिरूह्म तेष्विधित्रस्य ज्वलताऽवद्युत्य द्वे दर्भामे प्रत्यस्य त्रिः पर्येषि कृत्वेदगुद्धा-स्याङ्गारान् प्रत्यूह्मोदगप्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारं त्रिरुत्पूय पवित्रे अनुप्रहृत्य॥२२॥ इत्यापस्तम्बीये गृह्मप्रश्ने प्रथमः खण्डः ॥

अथ द्वितीयः खण्डः॥

येन जुहोति तदशौ प्रतितप्य दभैंः संमृज्य पुनः प्रतितप्य प्रोक्ष्य निधाय दर्भान-द्भिस्संस्पृत्याग्नौ प्रहरति ॥ १ ॥

शस्याः परिष्यर्थे विवाहोपनयनसमावर्तनसीमन्तचौलगोदानप्राथश्चित्तेषु ॥ २ ॥ अप्रिं परिषिद्यस्य दितेऽनुमन्यस्वे 'ति दक्षिणतः प्राचीन भनुमतेऽनुमन्यस्वे 'ति पश्चा दुदीचीनं 'सरस्वतेऽनुमन्यस्वे 'स्युत्तरतः प्राचीनं 'देव सवितः प्रसुवे 'ति समन्तम्॥३॥ पैतृकेषु समन्तमेव तृष्णीम् ॥ ४ ॥

इध्ममाधायाघारावाघारयति दर्शपूर्णमासवत्तृष्णीम् ॥ ५ ॥

अथाज्यभागौ जुहोत्यम्नेय स्वाहेत्युत्तरार्धपूर्वार्धे सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धे समं पूर्वेण ॥ ६ ॥

- (१) यथोपदेशं प्रधानाहुर्तार्हुत्वा जयाभ्यातानान्त्राष्ट्रभृतः प्राजापत्यां व्याहर्ताविहृताः सौ। विष्टकृतीमिन्युपजुहोति—यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अमिष्ट-त्स्विष्टकृद्विद्वान्त्सर्वे १ स्विष्टं सुहृतं करोतु स्वाहेति ॥ ७ ॥
- (२) पूर्ववत्परिषेचनमन्वम १६थाः प्रासावीरिति मन्त्रसन्नामः ॥ ८ ॥ लौकिकानां पाकयज्ञराज्यः ॥ ९ ॥
- (३) तत्र ब्राह्मणावेक्षो विधिः ॥ १० ॥ द्विर्जुहोति द्विनिमार्छि द्विः प्रास्नात्युत्स्यप्याचामति निर्लेडीति ॥ ११ ॥
- (४) सर्वऋतवो विवाहस्य शेशिरो मासौ परिहाप्योत्तमं च नैदाघम् ॥ १२ ॥ सर्वाणि पुण्योक्तानि नश्चत्राणि ॥ १३ ॥ तथा मङ्गलानि ॥ १४ ॥ अञ्चतश्चास्त्रीभ्यः प्रतीयेरन ॥ १५ ॥
- (५) इन्वकाभिः प्रस्रज्यन्ते ते वराः प्रतिनन्दिताः ॥ १६ ॥ इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रकृते द्वितीयः खण्डः ॥

१ हरदत्तमते 'उपजुहोति' इत्यन्तमेव सूत्रम् , यदस्येत्यारभ्य सूत्रान्तरं क. ख. पुस्तकानुसारतः । क्वचित्पुस्तके यदस्येति स्वाहेत्यन्तं नास्त्येव ।

२ हरदत्तमते 'परिषेचन' मिन्यन्तमेकं सूत्रम् । ततोऽपरम् ।

३ हरदत्तेन सूत्रद्वयमपीदं एकसूत्रतया परिगणितम् ।

४ सर्वतेव: इति हरदत्तपाठः ठ-पुस्तकपाठश्व ।

५ सूत्रद्वयामेदं हरदत्तस्येति क. ख ङ. पुस्तकेषु ।

अध तृतीयः खण्डः।

- (१) मघाभिर्गावो गृह्यन्ते ॥ १ ॥ फल्पुनीभ्यां व्यूह्यते ॥ २ ॥
- (२) "यां कामयेत दुहितरं प्रिया स्यादिति तां निष्ट्यायां दद्यात् प्रियेव भवति नेव तु फुनरागच्छती"ति ब्राह्मणावेक्षो विधिः ॥ ३॥
- पुनरागच्छता त ब्राह्मणावक्षा विषयः ॥ ३ ॥

  (३) इन्वकाशब्दो सृगशिरिस ॥ ४ ॥

  विवाहे गौः ॥ ६ ॥

  गृहेषु गौः ॥ ७ ॥

  तया वरमतिथिवद्हेयेत् ॥ ८ ॥

  योऽस्यापचितस्तमितस्या ॥ ९ ॥

  एतावद्गोरालम्भस्थानमतिथिः पितरो विवाहश्च ॥ ३० ॥

  पुप्तां गुप्तां वोतासृषमां शरमां विनतां विकटां मुण्डां मण्ड्षिकां साङ्कारिकां रातां पालीं मित्रां स्वनुजां वर्षकारी च वर्जयेत् ॥ १२ ॥

  नक्षत्रनामा नदीनामा वृक्षनामाश्च गहिताः ॥ १३ ॥

  सर्वाश्च रेफलकारोपान्ता वरणे परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥
- (५) शक्तिविषये द्रव्याणि प्रतिच्छनान्युपनिधाय ब्र्यादुपस्पृशेति ॥ १५ ॥ नाना बीजानि संस्ट्रानि वेद्याः पांसून् क्षेत्रालेष्टं शकृच्छमशानलोष्टमिति ॥ १६ ॥
- (६) पूर्वेषामुपस्पर्धने यथालिङ्गमृद्धिः ॥ १७ ॥
  उत्तमं परिचक्षते ॥ १८ ॥
  बन्धुशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेत ॥ १९ ॥
  बन्धुशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेत ॥ १९ ॥
  वस्यां मनश्रक्षुवीर्निबन्धस्तस्यामृद्धिर्नेतरदाद्गियेतेत्येके ॥ २१ ॥
  इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्रे तृतीयः खण्डः ॥

समाप्तश्च प्रथमः पटलः ॥

--

२ इदमित्रमं च सुलभेकसूत्रतया परिगणितं ग० घ० पुस्तकयोः , र ते. अर. १-५-२।

३ इदमाग्रेमं च सूत्रमेकसूत्रतया परिगूणितं हरदत्तमते।

४ रुदर्शी. क० ख० ग० पुस्तकेषु पाठः ।

५ इदमग्रिमं च सुत्रमेकसूत्रतया परिगणितं हरदसेन ।

६ इदमग्रिमं च सूत्रभेकसूत्रखेन परिगणितं हरदत्ताचार्यै:।

अथ द्वितीयः पटलः ॥ चतुर्थश्च खण्डः॥

सुहृदस्समवेतान् मन्त्रवतो वरान् प्रहिणुयात् ॥ १ ॥
तानादितो द्वाभ्यामिमनन्त्रयेत ॥ २ ॥
स्वयं दृष्ट्वा तृतीयां जपेत् ॥ ३ ॥
चतुर्थ्यां समीक्षेत ॥ ४ ॥
अङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्या दर्भ ऐसंगृद्धोत्तरेण यजुषा तस्या भ्रुवोरन्तर ऐसंगृज्य प्रतीचीनं निरस्येत् ॥ ५ ॥
प्राप्ते निमित्त उत्तरां जपेत् ॥ ६ ॥
प्रुग्मान्समवेतान् मन्त्रवत उत्तरयाऽद्भयः प्रहिणुयात् ॥ ७ ॥
उत्तरेण यजुषा तस्यादिशरसि दर्भेण्वं निधाय तिस्मन्नुत्तरया दक्षिणं युगच्छिद्रं प्रति-ष्ठाप्य छिद्रे सुवर्णमुत्तरयान्तर्घायोत्तराभिः पद्यभिस्स्नापयित्वोत्तरयाऽहतेन वाससाः ऽऽच्छायोत्तरया योक्त्रेण सन्नह्यति ॥ ८ ॥
अथैनामुत्तरया दक्षिणे हस्ते गृहीत्वाऽिष्रमभ्यानीयापरेणािष्रमुदग्नं कटमास्तीर्यं तिस्मन्नुपविश्वत उत्तरो वरः ॥ ९ ॥
अभेरुपसमाधानायाज्यभागान्तेऽथैनामादितो द्वाभ्यामीभमन्त्रयेत ॥ १० ॥
अथास्य दक्षिणेन नीचा हस्तेन दक्षिणमुत्तान ऐहस्तं गृहीयात् ॥ १० ॥

- (१) यदि कामयेत स्वारेव जनयेयमित्यङ्गर्लारेव गृह्णीयात् ॥ १२ ॥
- (२) यदि कामयेत पुंस एव जनयेयिमत्यङ्गुष्ठमेव सोऽभीवाङ्गुष्ठमभीव लोमानि गृह्णाति ॥१३॥
  'गृभ्णामि त'इत्येताभिश्चनस्राभः ॥ १४॥
  अथैनामुत्तेरणाप्तिं दक्षिणेन पदा प्राचीमुदीचीं वा दिशमभि प्रक्रमय'त्येकमिष'इति १५॥
  सक्षेति सप्तमे पदे जपति ॥ १६॥

इस्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने चतुर्थः खण्डः ॥

अथ पश्चमः खण्डः ॥

(३) प्राग्धोयात् प्रदक्षिणमाप्तिं कृत्वा यथास्थानमुपिवस्यान्वारब्धायामुत्तरा आहुर्तार्जुहोति 'सोमाय जनिविदे स्वाहे'त्थेतैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥ अथैनामुत्तरेणाप्तिं दक्षिणेन पदाऽस्मानमास्थापयस्यातिष्ठेति ॥ २ ॥

१ इदमिप्रमं च सूत्रमेकं सूत्रं ख--पुस्तके ।

२ ग-पुस्तके हरदत्तमते च 'अङ्गुष्ठमेव' इत्यान्तमेव सूत्रं। ततो व्यरम्।

६ हरदत्तमते—'प्रारधोमात्' इत्येकं सूत्रम् । 'प्रदक्षिण'मित्यारभ्य'पतिमन्त्र' मिन्यन्तमपरम् । सुद-भ्रीनमतेऽपि 'ख' पुस्तके 'कृत्वे' त्यन्तमेकं सूत्र ततोऽपरम् ।

अथास्या अञ्जलाञ्चपस्तीर्थ द्विर्लाजानोप्याभिघारयति ॥ ३ ॥ तस्यास्सोदर्थो लाजानावपतिरिक्षेते ॥ ४ ॥ जुहोती 'यं नारी'ति ॥ ५ ॥ उत्तराभिस्तिस्त्रिभः प्रदक्षिणमिन्नं कृत्वाऽरमानमास्थापयति थथा पुरस्तात् ॥ ६ ॥ होमश्रोत्तरया ॥ ७ ॥

- (१) पुनः परिक्रमणम् ॥ ८ ॥
  आस्थापनम् ॥ ९ ॥
  होमश्रोत्तरया ॥ १० ॥
  पुनः परिक्रमणम् ॥ ११ ॥
  जयादि प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥
  परिषेचनान्तं कृत्वोत्तराभ्यां योक्त्रं विमुच्य तां ततः प्र वा वाहयेत् प्र वा हारयेत् ॥
  समाप्येतमग्निमनुहरन्ति ॥ १४ ॥
- (२) नित्यः ॥ १५ ॥ धार्यः ॥ १६ ॥ अनुगतो मन्थ्यः ॥ १७ ॥ श्रोत्रियागाराद्वाऽऽहार्यः १८ ॥
- (३) उपवासश्चान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वा ॥ १९ ॥ अनुगतेऽपि वोत्तरया जुहुयाद्योपवसेत् ॥ २० ॥ उत्तरा रथस्योत्तम्भनी ॥ २१ ॥
- (४) वाहाबुत्तराभ्यां युनक्ति दक्षिणममे ॥ २२ ॥ आरोहतीमुत्तराभिरभिमन्त्रयते ॥ २३ ॥
- (५) सूत्रे वर्त्मनोर्व्यवस्तृणात्त्युत्तरया नीलं दक्षिणस्यां लोहितमुत्तरस्याम् ॥ २४ ॥ ते उत्तराभिराभियाति ॥ २५ ॥ तीर्थस्थाणुचतुष्पथव्यतिकमे चोत्तरां जपेत् ॥ २६ ॥ इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने पञ्चमः खण्डः ॥

अथ पष्टः खण्डः ॥

मावमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते ॥ १ ॥ न च नौंब्या ५ स्तरती वधूः पर्थेत् ॥ २ ॥

१ पुनः परिक्रमणमास्थापनं इत्येकं सूत्रं हरदत्तमते ॥

२ सूत्रद्वयामिदमेकं सूत्रं हरदत्तस्य ।

६ 'अनुगते' इत्य**श्तं सूत्रं हरदत्तस्य** ।

४ सूत्रइयमिदं हरदत्तमते । 'युनिक्त' इत्यन्तं प्रथमसूत्रम् ॥

५ सूत्रद्रयमिदं हरदत्तमते । उत्तरपा, दक्षिणस्यां, उत्तरस्यां, इति यथात्रमं सूत्रान्तानि ।

तात्वीत्तरां जेपत् ।. ३ ॥

(१) इमशानाधिन्यतिक्रमे भाण्डे रथे वा रिष्टेडमेश्पसमाधानाद्याज्यभागान्तेडन्वारब्धाया मुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं करोति ॥ ४ ॥ क्षीरिणामन्येषां वा लक्ष्मण्यानां वृक्षाणां नदीनां धन्वनां च व्यतिक्रम उत्तरे यथा-लिङ्गं जपेत् ॥ ५ ॥

गृहानुत्तरया सङ्काशयति ॥ ६ ॥

- (२) वाहाबुत्तराभ्यां विमुद्रति दक्षिणमग्रे ॥ ७ ॥
  लोहितं चर्माऽऽनडुदं प्राचीनग्रविमुत्तरलोम मध्येऽगारस्योत्तरयाऽऽस्तीय गृहान् प्रपादन्तुत्तरां वाचयति दक्षिणेन पदा ॥ ८ ॥
  न च देहलीमभि(३)तिष्ठति ॥ ९ ॥
- (४) उत्तरपूर्वे देशेऽगारस्याम्नरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारध्धायामुत्तरा आहुतीर्हुःवा जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं कृत्वोत्तरया चर्मण्युपविश्वत उत्तरो वरः ॥ १० ॥ अथास्याः पुँस्वोर्जावपुत्रायाः पुत्रमङ्क उत्तरयोपवेश्य तस्मै फलान्युत्तरेण यज्जषा प्रदायोत्तरे जित्वा वाचं (५)यच्छत आ नक्षत्रभ्यः ॥ ११ ॥ उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीची वा दिशमुपनिष्कम्योत्तराभ्यां यथालिङ्गं ध्रुवमरुन्धती च दर्शयति ॥ १२ ॥

इलापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने षष्टः खण्डः ॥

इति द्वितीयः पटलः ॥

~~₩~—

अथ तृतीयः पटलः ॥

सप्तमः खण्डः॥

अर्थनामामेथेन स्थालीपाके र याजयित ॥ १ ॥ पत्न्यवहन्ति ॥ २ ॥

(६) श्रविश्वामिघार्ये प्राचीनमुदीचीनं वोद्वास्य प्रतिष्ठितमभिघार्यामेरुपसमाधानाद्याज्य-भागान्तेऽन्वारब्धायाँ स्थालीपाकाज्जुहोति ॥ ३ ॥

५ सूत्रद्वयमिदं हरदत्तमते । विमुञ्जतीत्यन्तं प्रथमसूत्रम् ।

६ ख॰ग॰—देहलीमाध ।

४ हरदत्तमते सूत्रत्रयमिदम्। प्रथमं "समाधान दी"त्यन्तम् । द्वितीयं 'शतिपचते' इत्यन्तम्। धर इत्यन्तं तृतीयमः॥

५ क-यच्छत्यानश्रत्नेभ्यः॥

६ हरदत्तमते सूत्रश्यमिदम् । 'समाधानादीस्यन्तमेकम् । शिष्टमन्यत् ।

सकृदुपस्तरणाभिघारणे द्विरबदानम् ॥ ४ ॥

(१) अभिर्देवता स्वाहाकारप्रदानः ॥ ५ ॥
अपि वा सकृदुपहत्य जुहुयात् ॥ ६ ॥
अभिरिस्वष्टकृत् द्वितीयः ॥ ७ ॥
सकृदुपस्तरणावदाने द्विरिभघारणम् ॥ ८ ॥
मध्यात् पूर्वस्यावदानम् ॥ ९ ॥
सभ्ये होमः ॥ १० ॥
उत्तरार्धादुत्तरस्य ॥ ११ ॥
उत्तरार्धापुर्वार्धे होमः ॥ १२ ॥

छेपयोः प्रस्तरवत् तूर्णां बर्दि(२)रङ्खामो प्रहराति ॥ १३ ॥

- (३) सिद्धमुत्तरं परिषेचनम् ॥ १४ ॥
  तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेत् ॥ १५ ॥
  योऽस्यापचितस्तस्मा ऋषभं ददाति ॥ १६ ॥
  एवमत ऊर्ध्व दक्षिणावर्जमुपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यः ॥ १७ ॥
- (४) पूर्णपात्रस्तु दक्षिणेत्येके ॥ १८ ॥ सायं प्रातरत ऊर्ध्वं हस्तेनैते आहुती तण्डुलैर्यवैर्वा जुहुयात् ॥ १९ ॥ स्थालीपाकवदैवतम् ॥ २० ॥
- (५) सौरी पूर्वोहुतिः प्रातिरित्येके ॥ २१ ॥ उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥ २२ ॥ पार्वणेनातोऽन्यानि कर्माणि व्याख्यातान्याचाराद्यानि गृह्यन्ते ॥ २३ ॥
- (६) यथोपदेशं देवताः ॥ २४ ॥
  अप्तिं स्विष्टकृतं चान्तरेण ॥ २५ ॥
  अविकृतमातिथ्यम् ॥ २६ ॥
  वैश्वदेवे विश्वं देवाः ॥ २७ ॥
  पौर्णमास्यां पौर्णमासी यस्यां क्रियते ॥ २८ ॥

इत्यापस्तर्माये गृह्यप्रश्ने सप्तमः खण्डः ॥

२ हरदत्तपते "स्वृहाकारप्रदान" इति सूत्रान्तरम् ।

२ ठ० अस्ता।

३ स्वद्यमिदं हरदत्तमते ।

४ "दक्षिणेत्येक" इति पृथक्सूत्रं हरदतमतं इति Dr. Winternitz महाशयोऽनिष्ठीति, परं तु अनाकुलापुस्तकान्तरेषु एकसूत्रस्वेनैव लिखितम् ।

५ हरदत्तमते 'इरेयके' इति नास्तीति Winternitz महाश्वायः । अन्यत्र तूपलभ्यते ।

६ सूत्रह्रयमण्येकं सूत्रं हरदत्तस्य ।

अथाष्ट्रमः खण्डः ॥

- (१) उपाकरेण समापने च ऋषिर्यः प्रज्ञायते ॥ १ ॥ सदसस्पतिद्वितीयः ॥ २ ॥ स्त्रियाऽनुपेतेन क्षारलवणावराज्ञसंस्रष्टस्य च होमं परिचक्षते ॥ ३ ॥ यथोपदेशं काम्यानि बलयश्च ॥ ४ ॥
- (२) सर्वत्र स्वयं प्रज्वितिऽमावुत्तराभ्यां सिभधावादध्यात् ॥ ५ ॥ आपन्माश्रीः श्रीमोगादिति वा ॥ ६ ॥ एतदहर्विजानीयाद्यदहर्भार्यामावहते ॥ ७ ॥ त्रिरात्रमुभयोरधरशय्या ब्रह्मचर्य क्षारलवणवर्जनं च ॥ ८ ॥ त्योदशय्यामन्तेरण दण्डो गन्धिलिप्तो वाससा सूत्रेण वा परिवितिस्तिष्ठति ॥ ९ ॥
- (३) तं चतुर्थ्याऽपररात्र उत्तराभ्यामुत्थाप्य प्रक्षात्य निधायांग्ररुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते-ऽन्वार्रुष्यायामुत्तरा आहुतीहुँत्वा जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं कृत्बाऽपरेणाप्तिं प्राचीमुपवेश्य तस्याश्शिरस्याज्यशेषाद्याहृतिभिरोङ्कारचतुर्थाभिरानीयोत्तराभ्यां यथा-तिक्तं मिथस्समीक्ष्योत्तरयाऽऽज्यशेषण हृदयदेशी संमृज्योत्तरास्तिम्। जित्वा शेषं समावेशने जेपत् ॥ १० ॥
- (४) अन्यो वैनामभिमन्त्रयेत ॥ ११ ॥ यदा मलवद्वासाः स्यादयेनां ब्राह्मणप्रतिषिद्धानि कर्माणि सँशास्ति (५)'यां मलवद्वास्तरे मित्येतानि ॥ १२ ॥

रजसः प्रादुर्भावात् स्नातामृतुसमावेशने उत्तराभिरभिमन्त्रयेत ॥ १३ ॥ इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने अष्टमः खञ्डः ॥

अथ नदमः खण्डः॥

चतुर्थिप्रमृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजानिःश्रेयसमृतुगमन इत्युपदिशन्ति ॥१॥ अर्थप्राध्वस्य परिक्षवे परिकासने चाप उत्पृत्योत्तरे यथालिङ्गं जपेत् ॥ २ ॥ एवमुत्तरैर्यथालिङ्गं चित्रियं वनस्पतिं शकुद्रीति सिग्वातं शकुनिमिति ॥ ३ ॥

(६) उभयोर्हृदयसंसर्गेऽप्सुस्त्रिरात्रावरं ब्रह्मचर्यं चरित्वा स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽग्नेरुपसमा-धानायाज्यभागान्तेऽन्वारब्धायाँस्थालीपाकादुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते

१ इदमिश्रमञ्ज सूत्रं एकसूत्रतया परिगणितं हरदत्तन ।

२ इदमाधिमं च सूत्रं एकसूत्रतया परिगणितं हरदत्तेनेति 'क' 'ख' पुस्तकयोः ।

३ इदं सुत्रं सूत्रत्रयं चकार हरदत्तः । 'आज्यमागान्त' इति द्वितीयसूत्रस्यारम्भः, परिषेचनान्त'मिति तृतीयस्य ।

४ 'अन्यो बैनावभिमन्त्रयेत'इति हरदत्तसम्मतः पाठः । ५ ते. सं. २-५-१. ।

६ सूत्रमिदं त्रेषा विभक्तं हरदत्तेन ' समाधानादि ॥ ' प्रतिपयते ॥ ' वाचयीत ॥ इति विभागप्रकार: ।

परिषेचनान्तं कृत्वा तेन सर्पिष्मता युग्मान् धवरान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा सिद्धिं वाचयीत ॥ ४ ॥

स्वस्तिष्येणेति त्रिस्सप्तेर्यवैः पाठां परिकिरति 'श्यदि वारुण्यसि वरुणात्त्वा निष्कीणाः मि यदि सौम्यसि सोमात्त्वा निष्कीणामि''इति ॥ ५ ॥

खोभूते उत्तरयोत्थाप्योत्तराभिस्तिस्धभिरभिमन्त्र्योत्तरया श्रितच्छ**न्नां** हस्तयोराबष्य शय्याकाले बाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयादुपधानलिङ्गया ॥ ६ ॥

वश्यो भवति ॥ ७ ॥

सपत्नीबाधनश्च ।। ८ ।।

एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन सदाऽऽदित्यमुपतिष्ठते ॥ ९ ॥

यक्ष्मग्रहीतामन्यां वा ब्रह्मचर्ययुक्तः पुष्करसंवर्तमूलैरुत्तरैर्यथालिङ्गमङ्गानि संमृश्य प्रतीचीनं निरस्येत् ॥ १० ॥

वधूवास उत्तराभिरेतद्विदे दद्यात् ॥ ११ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने नवमः खण्डः॥

समाप्तस्तृतीयः पटलः ॥

-- 42 Tates-

अथ चतुर्थः पटलः ॥

द्शमः खण्डः॥

उपनयनं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणसुपनयीत ॥ २ ॥

- (१) गर्भेकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥ ३ ॥
  वसन्तो प्रीष्मश्शरिदत्यृतवो वर्णानुपूर्व्येण ॥ ४ ॥
  ब्राह्मणान्भोजयित्वाऽऽशिषे वाचियत्वा कुमारं भोजयित्वाऽनुवाकस्य प्रथमेन यजुषाऽपः संस्रज्योष्णाश्शीतास्वानीयोत्तरया शिर उनित्त ॥ ५ ॥
  श्रीस्त्रीन् दर्भानन्तर्थायोत्तराभिश्वतस्राभः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं प्रवपति ॥ ६ ॥
- (२) वपन्तमुत्तरयानुमन्त्रयते दक्षिणतो माता ब्रह्मचारो वा ॥ ७ ॥ आनडुहे शकृत्पिण्डे यवान्निधाय तस्मिन् केशानुपयम्योत्तरयोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वा निद्धाति ॥ ८ ॥ स्नातममेहपसमाधानाद्याज्यभागान्ते पालाशी समिधमुत्तरयाऽऽधाप्योत्तरेणान्निं दक्षि-णेन पदाऽश्मानमास्थापयत्यातिष्ठेति ॥ ९ ॥

१ इदमाग्रमं च सुचुनेकस्त्रतया परिगैणितं हरदत्तेन ।

२ वपन्तमुत्तस्याऽनुमन्त्रयते ॥ ६ ॥ दक्षिणतो माता "निदधाति ॥ इति हरदत्तमते सूत्रच्छेद: । 'यत्तु-रेणे'त्यनुमन्त्रणमार्चायकर्तृकमेवेति हरदत्ताद्ययः ॥

- वासःसद्यःकृत्तोतमुत्तराभ्यामभिमन्त्रयोत्तराभिस्तिस्रभिः परिधाप्य परिहितमुत्तर-याऽनुमन्त्रयते ॥ १०॥
- (१) मौर्जी मेखलां त्रिवृतां त्रिः प्रदक्षिणमुत्तराभ्यां परिवीयाजिनमुत्तरमुत्तरया ॥११॥ उत्तरेणामिं दर्भान् संस्तीयं तेष्वेनमुत्तरयाऽवस्थाप्यादकाञ्जलिमस्मा अञ्जलावानीयोत्तरया त्रिः प्रोक्ष्योत्तरैर्दक्षिणे हस्ते गृहीत्वात्तरैर्देवताभ्यः परीदायोत्तरेण यजुषोपनीय
  'सुप्रजा' इति दक्षिणे कर्णे जपति ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने दशमः खण्डः ॥

अथैकाद्दाः खण्डः॥

'ब्रह्मचर्यमागा'मिति कुमार आह ॥ १ ॥

- (२) प्रष्टं परस्य प्रतिवचनं कुमारस्य ॥ २ ॥ शेषं परा जपित ॥ ३ ॥ प्रत्यगाशिषं चैनं वाचयित ॥ ४ ॥
- (३) उक्तमाज्यभागान्तम् ॥ ५ ॥ अत्रैनमुत्तरा आहुर्तार्हावयित्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥ परिषेचनान्तं कृत्वाऽपरेणाप्तिंमुदगप्तं कूर्चं निधाय तस्मिन्नुत्तरेण यजुषोपनेतोपाविशाति॥ पुरस्तात् प्रत्यङ्ङासीनः कुमारो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमन्वारभ्याह 'सावित्रीं भो अनुत्रूहि' इति ॥ ८ ॥
- (४) तस्मा अन्वाह 'तत्सवितु'रिति ॥ ९ ॥ पच्छोऽर्घचेशस्ततस्सर्वाम् ॥ १० ॥
- (५) ब्याहृतीर्विहृताः पादादिष्वन्तेषु वा तथार्घर्चयोरुत्तमां कृत्स्नायाम् ॥ ११ ॥ कुमार उत्तरेण मन्त्रेणोत्तरमोष्ठमुपस्पृशते ॥ १२ ॥ कर्णावुत्तरेण ॥ १३ ॥ दण्डमुत्तरेणाऽऽदत्ते ॥ १४ ॥
- (६) पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैय्यमोधस्स्कन्धजोऽवाङम्रो राजन्यस्य बादर औदुम्बरो
- १ मेोझीमित्यादि ''उत्तरया' इत्यन्तेमकं सूत्रं, तत 'उत्तरेण' त्यारभ्य 'जपती' त्यन्तं सृत्रान्तरतया परिमाणितं क. ख. घ. पुस्तकेषु । ग. पुस्तके तु एकसूत्रतया ॥
- २ इदं च सूत्रद्वयमिति क. ख. पुस्तकयोः ।
- ३ इदमग्रिमं च सूत्रमेकसूत्रतया परिगाणितं हरदत्तेन ॥
- ४ सूत्रद्वयमपीदं एकमेव सूत्रं हरदत्तस्य ।
- ५ इदं सुन्नद्वयं हरदत्तमते । 'अन्तेषु वा' इत्यन्तं प्रथमसूत्रम् , ततोऽपरम् ।
  - ६ हरदत्तमते 'पालाशो दण्ड' इत्यादि उपादिशन्ती' त्यम्तमेकसूत्रतया परिगणितं 'क"ख' पुस्तकयोः ।
    सूत्रचतुष्टयमिति ग.घ. पुस्तकयोः । तत्र सूत्रच्छेदः '''' ब्राह्मणस्य ॥''''' राजन्यस्य ॥''''
    वैदयस्य ॥''''' उपादिशन्ति ॥ इति ।

वा वैश्यस्य ॥ १५ ॥ वाक्षी दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उपदिशन्ति ॥ १६ ॥ 'स्मृतं च म' इत्येतद्वाचियत्वा गुरवे वरं दत्वोदायुषेत्युत्थाप्योत्तरैरादित्यमुपतिष्ठते ॥१७॥ यं कामयेत (१) नायमच्छियेतेति तमुत्तरया दक्षिणे इस्ते गृह्णीयात् ॥ १८ ॥

(२) त्र्यहमेतमिन धारयन्ति ॥ १९ ॥ क्षारलवणवर्जनं च ॥ २० ॥ 'परि स्वे'ति परिमृज्य तस्मिन्नुत्तरैर्मन्त्रैस्समिध आद्ध्यात् ॥ २१ ॥

(३) एवमन्यस्मिन्नपि सदाऽऽरण्यादेधानाहृत्य ॥ २२ ॥ उत्तरया सँशास्ति ॥ २३ ॥ वासश्चतुर्थामृत्तरयाऽऽदत्तेऽन्यत् परिधाप्य ॥ २४ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने एकादशः खण्डः॥

समाप्तः तुरीयः पटलः ॥

*अथोपाकर्मोत्सर्जनपटलः ॥

अथात उपाकरणोत्सर्जने व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ श्रवणापक्ष स्रोषधीषु जातासु हस्तेन पौर्णमास्यां वाऽध्यायोपाकर्म ॥ २ ॥ अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वार्य्येषु काण्डऋषिभ्यो जुहोति सदसस्पतये सावित्र्या ऋग्वेदाय यजुर्वेदाय सामवेदायाथर्वणवेदायेति हुत्वा उपहोमो वेदाहुती-नामुपरिष्टात्सदसस्पतिमित्येके ॥ ३ ॥ परिषेचनान्तं कृत्वा त्रीननुवाकानादितोऽधीयीरन् ॥ ४ ॥ श्रथमोत्तमावनुवाकौ वा ॥ ५ ॥ त्रयहमेकाहं वा क्षम्याधीयीरन् ॥ ६ ॥ यथोपाकरणमध्यायः ॥ ७ ॥

२ क—नायं मच्छियेत । २ ६यमपीदं एकसूत्रं हनदत्तमतं इति 'क"ख' पुस्तके ।

३ सूत्रद्वयमिदं हरदत्तस्य ।

^{*} अयमुपाकमीत्सर्जनाख्य पटलः क'ख'ड, संज्ञितेषु अनाकुलापुस्तकेषु न दृश्यते । परं तु ग, घ, च, पुस्तकेषुपुलभ्यते । अग्निमखण्डादिस्थमुदर्शनभ्याख्यापर्यालोचनया चाँत्रव प्रकरणेऽस्यास्तिताध्यनुमीयते । स्वाणि त्वेतानि आपस्तम्बेन प्रणीतानि न विति न निश्चेतु शक्यते । मूलस्वपुस्तके
एतानि नोपलभ्यत्ते । सत्याषाढभारद्राजस्त्रैः सह प्रायशस्तंवरत्त्य्येतत्स्वत्राक्षराणि । किन्तु तान्येवत्यपि न मुद्दं वक्तुं पार्यते । अतः हरदत्ताचार्यः गृह्यान्तरस्थानि स्वाण्यर्थतोऽन् देतानि वा आपस्तम्बेनैव प्रणीतानि वेत्यत्र मूक्तिमावः शरणमस्माकम् । किञ्चादर्शपुस्तकेषु विष्वपि कानि स्वाक्षराणि कानि चु व्याख्यागतानीत्यौदिपारिचायकं किञ्चिदपि ।चेह्नं नोपलभ्यते । अभ्यूहेन परं मयैवं विभागः कृतः । आदर्शान्तरालाभेन लब्धादर्शभ्यत्र निर्णेतुमशक्ताः काश्चिदशुद्धयोऽपि तथैव
मुक्तिः । अतो विद्वादेः नुदिरत्यत्रा स्वचुद्धिबरुत्ते वा आदर्शान्तरावलोकनेन वा पूरणीया ।

तैषापक्षस्य रोहिण्यां पौर्णमास्यां वोत्सर्गः ॥ ८ ॥

प्राचीसुदीची वा सगणो दिशसुपनिष्कम्य यत्रापः पुरस्तात् सुखाः सुखावगाहा अविकन्यः शाङ्किन्यः तासामन्तं गत्वाऽभिषेकान् कृत्वा सुरभिमत्याऽब्लिङ्गाभिर्वाह-णीभिहिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरिति मार्जियिखाऽन्तर्जलगतोऽघमर्षणेन त्रीन् प्रा णायामान् धारयित्वे।त्तीर्याऽऽचम्योपोत्थाय दर्भानन्योन्यस्मै सम्प्रदाय शुचौ देशे प्राक्कुलैर्दभैंरासनानि कल्पयन्ति ॥ ९ ॥

ब्रह्मणे प्रजापतये बृहस्पतयेऽग्नये वायवे सूर्याय चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यः ऋतुभ्यस्तंव-त्सराय इन्द्राय राज्ञे सोमाय राज्ञे यमाय राज्ञे वरुणाय राज्ञे वैश्रवणाय राज्ञे वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विखेभ्यो देवेभ्यस्साध्येभ्यो मरुद्भ्य ऋभुभ्यो भृगुभ्योऽङ्गि रोभ्य इति देवगणानाम् ॥ १०॥

अथर्षयः -- विस्वामित्रो जमदाग्निर्भरद्वाजो गौतमोऽत्रिर्वात्तेष्ठः कर्यप इत्येते सप्तर्षयः, सप्तर्षिभ्यः कल्पयत्वा दक्षिणतोऽगस्त्याय कल्पयन्ति ॥ ११ ॥

ततो यावदेकवैद्यन्तैः कल्पयन्ति ॥ १२ ॥

प्राचीनावीतानि कृत्वा दक्षिणतो वैशम्पायनाय पैन्नये तितिरये उखायात्रेयाय पदा-काराय, कोण्डिन्याय वृत्तिकाराय, बौधायनाय प्रवचनकाराय, आपस्तम्बाय सूत्र-काराय, भरद्वाजायं सूत्रकाराय, सत्याषाढाय हिरण्यकेशाय, आचार्येभ्य ऊर्ध्वरेतोभ्य, एकपत्नीभ्यो वानप्रस्थेभ्यः कल्पयामीति ॥ १३ ॥

अथ यथास्वं पितृभ्यः कल्पयन्ति मातामहेभ्यश्च पृथक् ॥ १४ ॥

यज्ञोपवीतानि कृत्वा तेष्वेव देशेषु तयैवानुपूर्व्या तैरेव नामभिर्देवानृषाश्च तर्पयन्ति वैंशम्पायनप्रभृतींस्तु मातुः प्रपितामहपर्यान्तान् प्राचीनावीतिनस्तर्पयन्ति-अमं तर्पन

याम्यमुं तर्पयाम्यमुं तर्पयामीति ॥ १५॥

अभिप्यन्ते वाऽन्योन्यम् ॥ १६ ॥

<mark>यज्ञोपर्वातानि कृ</mark>त्वा त्रीनादितोऽनुवाकानधीयीरन् ॥ १७ ॥

काण्डादीन् प्रथमोत्तमौ वा ॥ १८॥

'काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती'तिद्वाभ्यामुपोदके दुर्वा रोपयन्ति ॥ १९ ॥

अपः प्रगाद्योदधिं कुर्वन्ति ॥ २०॥

सर्वतः परिवार्योर्मिमन्तः कुर्वन्ति ॥ २१ ॥ उद्गाह्याऽऽतमितोराजिं धावन्ति ॥ २२ ॥

प्रत्येत्याभिदानादि सक्तुभिरोदनेनेति ब्राह्मणान् भोजियत्वा वाचयति ॥ २३ ॥

एवं पारायणसमाप्ती च काण्डादि दुर्वारोपणोदिधधावनवर्जम् ॥ २४ ॥

प्रत्येत्य ब्राह्मणभोजनादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥" एवमेवाद्भिरहरहेर्देवानृषीन् पितृंश्च तर्पयेत् ।। २६ ।।

इत्युपाकमेरिसर्जनपटलः ॥

अथ पश्चमः पटलः ॥

द्वादशः खण्डः॥

वेदमधीत्य स्नास्यन् प्रागुद्याद्वजं प्रविद्यान्तर्लोम्ना चर्मणा द्वारमापिधायाऽऽस्ते ॥१॥ नैनमेतदहरादित्योऽभितपेत् ॥ २ ॥

- (१) मध्यन्दिनेऽमेहपसमाधानाद्याः ज्यभागान्ते पालाशी समिधमुत्तस्याऽऽधायापरेणाभिं कट एरकायां वोपविश्योत्तस्या श्वरमभिमन्त्रयोत्तरेण यजुषा वष्त्रे प्रदायापां संसर्जना-ग्राकेशिनिधानात् समानम् ॥ ३ ॥ जधनार्धे वजस्योपविश्य विश्वस्य मेखलां ब्रह्मचारिणे प्रथच्छति ॥ ४ ॥ तां स उत्तरेण यजुषोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वोपगूहति ॥ ५ ॥ एवं विहिताभिरेवाद्भिरुत्तराभिष्षड्भिस्सनारवोत्तरयोदुम्बरण दतो धावते ॥ ६ ॥
- (२) स्नानीयोच्छादितस्तातः ॥ ७ ॥

  उत्तरेण यजुषाऽहतमन्तरं वासः परिधाय सार्वसुरिभणा चन्दनेनोत्तरेर्देवताभ्यः प्रदायोत्तरयानुलिप्य मणि सौवर्ण सोपधानं स्त्रोतमुत्तरयोदपात्रे त्रिः प्रदक्षिणं परिप्लाव्योत्तरया प्रावास्वाबध्यैवमेव बादरं मणि मन्त्रवर्जं सव्ये पाणावाबध्याहतमुत्तरं वासो
  'रेवतीस्त्वेति' समानम् ॥ ८ ॥

  तस्य दशायां प्रवतीं प्रबध्य दर्ध्यामाधायाज्येनाभ्यानायन्नुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपर्यते ॥ ९ ॥

  परिषेचनान्तं कृत्वैताभिरेव दक्षिणे कर्ण आबध्नीतैताभिस्सव्ये ॥ १० ॥

  एवमुत्तरैर्यथालिक्षं स्रजारिशरस्याजनमादर्शावेक्षणमुपानहौ छत्रं दण्डमिति ॥ ११ ॥

(३) बाचं यच्छत्यानक्षत्रेभ्यः ॥ १२ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीची वा दिशमुपनिष्कम्योत्तरेणार्थचैन दिश उपस्थायोत्तरेण
नक्षत्राणि चन्द्रमसीमिति ॥ १३ ॥

रातिना सम्भाष्य यथार्थं गच्छति ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने द्वादशः खण्डः॥

अथ त्रयोद्दाः खण्डः ॥

अर्थंतदपरं तूष्णांमेव तीर्थ स्नात्वा तूष्णां समिधमादधाति ॥ १ ॥ यत्रास्मा अपचितिं कुर्वन्ति तत्कूर्च उपविश्वाति यथापुरस्तात् ॥ २ ॥ एवमुत्तराभ्यां यथाछिङ्गं राजा स्थपतिश्व ॥ ३ ॥

'आप: पाद्या' इति प्राह ॥ ४ ॥

१ इतः प्रभृति वट् सूत्राण्येकीफरोति हरदत्तः इति क० पुस्तके ।

२ इदमप्रिमस्त्रं चेकस्त्रतया परिगणितं हरदत्तेन ।

३ इदमुत्तरं च सूत्रमेकसूत्रतया परिगाणितं हरदत्तेन ।

(१) गौरिति गां प्राह ॥ १५॥

(२) उत्तरयाऽभिमन्त्र्य तस्यै वपाँ श्रपियत्वोपस्तीर्णाभित्रारितां मध्यमेनान्तमेन वा पला-श्रपिणेनोत्तरया जुहोति ॥ १६ ॥ यद्युत्सृजेदुपांश्क्त्तरां जिपत्वेामुत्सृजतेत्युच्चैः ॥ १७ ॥ अत्रं प्रोक्तमुपांश्क्तरेरभिमन्त्र्य ''ॐ कल्पयते" मुचैः ॥ १८ ॥ आचार्यायर्त्विजे दवशुराय राज्ञ इति परिसंवत्सरादुपातिष्ठद्भव एतत्कार्यम् ॥ १९ ॥ सकृत्प्रवक्त्रे चित्राय ॥ २० ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने त्रयोदशः खण्डः ।

पञ्चमश्च पटलः समाप्तः ।

अथ षष्ठः पटलः ॥ चतुर्दशः खण्डः ॥

सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि ॥ १ ॥

(३) ब्राह्मणानमोजियत्वाऽऽशिषे वाचियत्वाऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धाया-मुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ २ ॥ परिषेचनान्तं कृत्वाऽपरेणागिंन प्राचीमुपवेश्य त्रेण्या शलस्या त्रिमिर्दर्भपुञ्जीलैश्शलाः छुग्लप्सेनत्यूर्ध्वं सीमन्तमुजयित व्याहृतीभिरुत्तराभ्यां च ॥ ३ ॥ 'गायत' मिति वीणागाथिनौ संशास्ति ॥ ४ ॥

१ इतः प्रभृति पञ्चसूत्राण्येकीकरोति हरदत्तः इति क० पुस्तके ।

२ उत्तरयाभिमन्त्र्य । १६॥ तस्यैवपां जुहोति॥ १ शाइति विभागो हरदत्तेन कृतः इति ग०घ०पुस्तकयोः।

३ एनत्सूत्रं हिथा विभक्तं हरदत्तेन । तत्र "समाधानादिः' इत्यन्तमेकम् । नतोऽपरम् ।

(१) उत्तरयोः पूर्वा साल्वानां ब्रह्मणानामितरा ॥ ५ ॥ नदीनिर्देशश्व यस्यां वसन्ति ॥ ६ ॥ यवान् विरूढानाबध्य वाचं यच्छत्यानक्षत्रेभ्यः ॥ ७ ॥ उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीची वा दिशमुपनिष्कम्य वत्समन्वारभ्य व्याहृतीश्च जिपत्वा बाचं विसृजेत्॥ ८॥ पुँसुवनं व्यक्ते गर्भे तिष्येण ॥ ९ ॥ न्यप्रोधस्थ या प्राच्युदीची वा शाखा ततस्सवृषणां शुक्कामाहृत्य सीमन्तवदरनेरुपः समाधानादि ॥ १० ॥ अनवस्नातया कुमार्या द्वरपुत्रे द्वरपुत्रेण पेषयित्वा परिप्लाव्यापेरणारिन प्राचीमु-त्तानां निपारयोत्तरेण यजुषाऽङ्गुष्ठेन दक्षिणे नासिकाच्छिद्रेऽपिनयति ॥ ११ ॥ पुमांसं जनयति ॥ १२ ॥ क्षिप्रं सुवनम् ॥ १३॥ अनाप्रीतेन शरावेणानुस्रोतसमुदकमाहृत्य पत्तरतूर्यन्तीं निधाय मूर्घञ्छोष्यन्तीमुत्त-रेण यजुषाऽभिमृर्यैताभिरिद्धरुत्तराभिरवोक्षेत् ॥ १४॥ यदि जरायु न पतेदेवंविहिताभिरेवाद्भिरुत्तराभ्यामवोक्षेत् ॥ १५ ॥ इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने चतुर्दशः खण्डः ॥

गारतस्याच द्ववज्ञस्य चतुरसाः सन्दर्भ

अथ पञ्चद्शः खण्डः ॥

जातं वात्सप्रेणाभिमृश्योत्तरेण यजुषोपस्थ आधायोत्तराभ्यामाभिमन्त्रणं मूर्धन्यवद्राणं दक्षिणे कर्णे जापः ॥ १ ॥ नक्षत्रनाम च निर्दिशति ॥ २ ॥ तद्रहस्यं भवति ॥ ३ ॥

मधु, घृतमिति संस्रज्य तस्मिन् दर्भेण हिरण्यं निष्ठक्यं बध्वाऽवदायोत्तरैर्मन्त्रैः कुमारं प्राश्चिखोत्तराभिः पद्यभिस्स्नापयित्वा दिध घृतमिति संस्रज्य कांस्येन पृषदाज्यं व्याहृतीभिरोक्कारचतुर्थाभिः कुमारं प्राशयित्वाऽद्भिरशेषं संस्रज्य गोष्टे निनयेत् ॥४॥

(२) उत्तरया मातुरुपस्थ आधायोत्तरया दक्षिणं स्तनं प्रतिधाप्योत्तराभ्यां पृथिवीमभिमः श्योत्तरेण यज्जुषा संविष्टम् ॥ ५ ॥ उत्तरेण यज्जुषा शिरस्त उदकुम्मं निधाय सर्षपान् फलीकरणमिश्रानञ्जलिनोत्तरीस्त्रास्त्रिः प्रतिस्वाहाकारं हुःवा संशास्ति-प्रविष्टे प्रविष्ट एव तूष्णीमग्नावावपतेति ॥ ६ ॥ एवमहरहरानिदंशतायाः ॥ ७ ॥

१ इदं स्त्रं द्विधा तिभनं हरदत्ताचार्यैः।

२ 'क' 'ख' पुस्तकानुमारेण हरदत्तेन एतदादिस्त्रत्रयं स्वदयीकृतं-उत्तरया मातु....निधाय ॥ सर्वपान्. .. तायाः ॥ इति ॥

(१) दशम्यामुत्थितायां स्नातायां पुत्रस्य नाम दधाति पिता मातेति ॥ ८ ॥

द्यक्षरं चतुरक्षरं वा नामपूर्वमाख्यातोत्तरं दीर्घाभिनिष्ठानान्तं घोषवदाद्यन्तरन्तः
स्थम् ॥ ९ ॥

अपि वा यस्मिन् स्वित्युपसर्गेस्स्यात् तद्धि प्रतिष्ठितमिति हि बाह्मणम् ॥ १० ॥ अयुजाक्षरं कुमार्याः ॥ ११ ॥

प्रवासादेत्य पुत्रस्योत्तराभ्यामिमन्त्रणं मूर्धन्यवद्याणं दक्षिणे कर्ण उत्तरान् मन्त्रान् जपेत् ॥ १२ ॥

कुमारीमुत्तरेण यजुषाऽभिमन्त्रयते ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने पश्चद्शः खण्डः ॥

अथ षोड्याः खण्डः॥

- (२) जन्मनोऽधि षष्ठे मासि ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा दिष मधु घृतमो-दनिमति संसृज्योत्तरैर्मन्त्रैः कुमारं प्राशयेत्॥ १ ॥ तैत्तिरेण (३)माँसेनेत्येके ॥ २ ॥
- (४) जन्मनोऽधि तृतीये वर्षे चौलं पुनर्वस्वोः ॥ ३ ॥ ब्राह्मणानां भोजनमुपायनवत् ॥ ४ ॥ सीमन्तवद्गेनरुपसमाधानादि ॥ ५ ॥
- (५) अपरेणाग्नि प्राश्चमुपवेर्य त्रेण्या शलस्या त्रिभिर्दर्भपुत्रांलैः शलालुग्लप्सेनेति तृष्णां केशान् विनीय यथिषि शिखा निद्धाति ॥ ६ ॥ यथा वैषां कुलधर्मः स्यात् ॥ ७ ॥ अपाँ संसर्जनाद्याकेशनिधानात्समानम् ॥ ८ ॥
- (६) क्षुरँ प्रक्षाल्य निद्धाति ॥ ९॥ तेन त्र्यहं कमीनवृत्तिः ॥ १०॥ वरं ददाति ॥ ११॥ एवं गोदानमन्यस्मिन्नपि नक्षत्रे षोडशे वर्षे ॥ १२॥ अग्निगोदाना वा स्यात् ॥ १३॥ संवत्सरं गोदानव्रत(७)मक उपदिशन्ति ॥ १४॥

२ 'क' 'ख' पुस्तकानुसारेण सुत्रद्वयमिदं हरदत्तमते । स्नातायामित्यन्तं प्रथमसुत्रम् तत उत्तरम् ।

२ इदमाधिमं च सूत्रं 'क' ख, पुम्तकानुसारेण एकसूत्रं हरदत्तमते ।

३ ड. ग.- तै(त्तरीयेण ।

४ इदमांग्रमं च सूत्रं क ख पुस्तकरीत्या एकसूत्रं हरदत्तमते ।

५ इत आरभ्य सत्रत्रयमकं सूत्रं 'क' ख' पुस्तकानुरोधेन हरदत्तर्मते ।

६ इत आरभ्य सूत्रत्रयमकं सूत्रं कः ख पुस्तकानुसारेण हरदत्तमते।

[🄏] मिस्येके, इति. क.पुस्तकपाठः ।

एतावन्नाना सर्वान् केशान् दःपयते ॥ १५॥ उदकोपस्पर्शनमिति छन्दोगाः ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रदने षोडद्याः खण्डः ॥

समाप्तष्षष्ठश्च पटलः ॥

अथ सप्तमः पटलः ॥

सप्तद्याः खण्डः॥

(१) दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणमगरावकाशमुद्धत्य पलाशेन शमीमयेन वे।दूहेनैतामेव दिशमु-त्तरयोद्हति॥१॥ एवं त्रिः॥२॥

(२) क्छप्तमुत्तरयाऽभिमृश्य प्रदक्षिणं स्थूणागर्तान् खानियत्वाऽभ्यन्तरं पाँसू नुदुप्योत्त-राभ्यां दक्षिणां द्वारस्थूणामवद्याति ॥ ३ ॥ एवीमतराम् ॥ ४ ॥

यथाखातमितरा अन्ववधाय वँशमाधीयमानमुत्तेरण यजुषाऽभिमन्त्रयते ॥ ५ ॥ सम्मितमुत्तरैर्थथालिङ्गम् ॥ ६ ॥

पालाशं शमीमयं वेष्ममादीप्योत्तरयर्चाऽभिमुद्भृत्योत्तरेण यजुषाऽगारं प्रपायोत्त-रपूर्वदेशेऽगार्स्योत्तरयाऽभिं प्रतिष्ठापयति ॥ ७ ॥

तस्माइक्षिणमुद्धानायतनं भवति ॥ ८ ॥

तिस्मिन्विषूचीनामान्दर्भान्संस्तीर्य तेषूत्तरया ब्रीहियवान् न्युप्य तत्रोदधानं प्रति-ष्टापयति ॥ ९ ॥

तस्मिन्नुत्तरेण यजुषा चतुर उदकुम्भानानयति ॥ १० ॥ दीर्णमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते ॥ ११ ॥

अम्रस्वसमाधानाद्याज्यभागान्ते उत्तरा आहुतीहुत्वा जयादि प्रतिवद्यते ॥ १२ ॥ परिषेचनान्तं कृत्वोत्तरेण यजुषोदकुम्भेन त्रिः प्रदक्षिणमन्तरतोऽगारं निवेशनं वा परिषिच्य ब्राह्मणान् भोजयेदपूपैस्सक्तुभिरोदनेनेति ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने सप्तदशः खण्डः ॥

अथाष्टाद्दाः खण्डः ॥

श्वमहगृहीतं कुमारं तपोयुक्तो जालेन प्रच्छाय कंसं किङ्किणि वा हादयन्नद्वारेण

१ 'क' ख, पुस्तकाहुसारेण इदमाग्रिमं च सूत्रमेकं हरदत्तनते ।

२ इदमाधिमं च सूत्रमेवं पठितं हरदत्तमते -बल्ह्समुत्तरयाभिमृश्य ॥ ३ ॥ प्रदक्षिण ं ं एवमि-तराम् ॥ ४ ॥ इति 'क'ख, पुस्तकयोः ।

सभां प्रपाद्य सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्धत्यावोक्ष्याक्षान्नयुप्याक्षेषूत्रानं निपात्य दध्ना लवणिमश्रेणाञ्जलिनोत्तरैरवोक्षेत्प्रातर्मध्यन्दिने सायम् ॥ १ ॥ अगदो भवति ॥ २ ॥ अगदो भवति ॥ २ ॥ शक्तिनं कुमारं तपोयुक्त उत्तराभ्यामभिमन्त्रयोत्तरयोदकुम्भेन विरस्तोऽवनयेत्प्रातर्मध्यन्दिने सायम् ॥ ६ ॥ अगदो भवति ॥ ४ ॥

- (१) श्रावण्यां पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाकः ॥ ५ ॥ पार्वणवदाज्यभागान्ते स्थालीपाकाद्धुत्वाञ्जलिनोत्तरैः प्रतिमन्त्रं किंशुकानि जुहोति॥६॥ उत्तराभिस्तिस्तिभरारग्वधमय्यस्समिधः ॥ ७ ॥ आज्याहुतीरुत्तराः ॥ ८ ॥ जयादि प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥
- (२) परिषेचनान्तं कृत्वा वाग्यतस्संभारानादाय प्राचीमुदीची वा दिशमुपिनष्कम्य स्थिण्डिलं कल्पियत्वा तत्र प्राचीहदीचीश्व तिस्रास्तिस्रो लेखा लिखित्वाऽद्भिरुपिनिनीय तासूत्तारया सक्तूजिवपति ॥ १० ॥ तृष्णी सम्पुष्का धाना लाजानाज्ञनाभ्यज्ञने स्थगरोशीरिमिति ॥ ११ ॥ उत्तरैरुपस्थायापः परिषिच्याप्रतीक्षस्तूष्णीमत्या 'प श्वेत पदे'त्याभ्यामुदकुम्भेन त्रिः प्रदक्षिणमन्तरतोऽगारं निवेशनं वा परिषिच्य ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्नेऽष्टादशः खण्डः ॥

अथैकोनविंदाः खण्डः ॥

धानाः कुमारान् प्राञ्चयन्ति ॥ १ ॥

- (३) एवमत ऊर्ष्वं यदशनीयस्य सक्तूनां वैतं बिंहं हरेदामागेशीर्ष्याः ॥ २ ॥ मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाकः ॥ ३ ॥ अहार्षमिति बिलमन्त्रस्य सन्नामः ॥ ४ ॥ अत्रैनमुःसजिति ॥ ५ ॥
- (४) अनाहितामेराष्प्रयणम् ॥ ६ ॥ नवानां स्थालीपाकं श्रपियत्बाऽऽप्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृचतुर्थाभ्यो हुत्वा तण्डुलानां मुखं पूरियत्वा गीर्त्वोऽऽचम्यौदनिपण्डं संवृत्त्योत्तरेण यजुषाऽगारस्तूप उद्विद्धेत् ॥७॥

२ एतःत्रभृति सूत्रपञ्चकमेकं सूत्रं 'क' ख, पुस्तकानुसारतो हरदत्तमते ।

२ इतः प्रमृति सूत्रत्रयमेकसूत्रतया परिगणितं 'क' ख, पुस्तकयोईरदत्तमते ।

३ एतत्मभृति सूत्रचतुष्टयं हरदत्तमते एकसूत्रमिति 'ख' पुस्तके। 'क' पुस्तके यथि प्रथमतः एकत्वेन पठितं तथापि पुनस्तत्र तश्र व्याख्यानावसरे पृथकपृथगि लिखितम्।

४ 'ख' पुस्तकानुसारेण सूत्रद्वयमिदं एकसूत्रं हरदत्तमते।

- (१) हेमन्तप्रत्यवरोहणम् ॥ ८ ॥ उत्तरेण यजुषा प्रत्यवरुह्योत्तरैर्दक्षिणैः पार्श्वैः नवस्वस्तरे संविशन्ति ॥ ९ ॥
- (२) दक्षिणतः पितोत्तरा मौतवमवशिष्टानां ज्येष्ठो ज्येष्ठोऽनन्तरः ॥ १० ॥ संहायोत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृशन्ति ॥ ११ ॥ एवं संवेशनादि त्रिः ॥ १२ ॥ ईशानाय स्थालीपाकं श्रपयित्वा क्षेत्रपत्यं च प्राचीमुदीची वा दिशमुपनिष्कम्य स्थण्डिलं कल्पयित्वाऽमेरुपसभाधानादि ॥ १३॥ अपरेणार्मि द्वे कुटी कृत्वा ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने एकोनविंदाः खण्डः ॥

अथ विंदाः खण्डः ॥

- (३) उत्तरया दक्षिणस्यामीशानमावाहयति ii १ ॥
- (४) लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीदुषीम् ॥ २ ॥ मध्ये जयन्तम् ॥ ३ ॥
- (५) यथोढमुदकानि प्रदाय त्रीनोदनान् कल्पयित्वाऽग्निमभ्यानीयोत्तरैहपस्पर्श्वयित्वा उत्तरैर्यथास्त्रमोदनेभ्यो हुत्वा सर्वतस्समवदायोत्तरेण यजुषाप्तिं स्विष्टकृतम् ॥ ४ ॥ उत्तरेण यजुषोपस्थायोत्तरेस्सहोदनानि पर्णान्येकैकेन द्वे द्वे दत्वा देवसेनाभ्यो दशोत्तराभ्यः ॥ ५ ॥
- (६) पूर्ववदुत्तरैः ॥ ६ ॥ ओदनपिण्डं संवृत्य पर्णपुटेऽवधायोत्तरेण यजुषा वृक्ष आसजति ॥ ७ ॥ अत्र रुद्रान् जपेत् ॥ ८ ॥
- १ 'ख' पुस्तकानुसारेण-हिमन्त''' रुद्ध ॥ उत्तरेर्राक्षे '''विश्वन्ति ॥ इति सूत्रद्वपरूपेण च्छेटः । 'क' 'क' पुस्तकानुसारेण 'हेम'''णम् ॥ उत्तर'''विश्वान्ति ॥ इति सूत्रत्रयात्मकतयात्मकतया छेदी हरद-त्तभते । ग, घ, पुस्तकयोस्तु 'हेमन्तेत्यादिसंविशन्ती'त्यन्तमेकं सूत्रम् ।
- **२ दक्षिणः** पितोत्तरा माता ॥ अविश्वासां ज्येष्ठो ज्येष्ठोऽनन्तरः ॥ संहायोत्तराभ्यां पृथिवीमाभि-मृशन्ति ॥ एवं संवेशनादि त्रिः ॥ इति 'ग' 'घ' पुस्तकयोः पाठः । 'क' 'ख' 'उ' पुस्तकेषु तु दाक्षि-ण ''संहाय ॥ उत्तराभ्यां '''नादि त्रि: ॥ इति च्छेदी दृश्यते ॥
- ३ एतदादि सनन्यमेकं सूत्रं हरदत्तमते । इति 'ख' 'ङ' पुस्तकये ।
- ४ एतत्सूत्रद्वयमेकसूत्रं हरदत्तमते ग. घ. पुस्तकानुसारत: ।
- ५ इदमाप्रेमं च सूत्र सूत्रपञ्चकतया विभक्तं हरदत्तमते 'क' 'ख' पुस्तकयोः । विभागक्रमश्चेष:--प्रयो-ढमुदकानि प्रदाय ॥ त्रीनोदनान् कल्पयित्वा ॥ अग्निमभ्यानीय ॥ उत्तरेरुपस्पर्शायत्वा ॥ उत्तरे-र्यथास्वमोदनेभ्ये। दुःवा सर्वतस्त्रमवदायोत्तरेण यज्ञबाधि स्विष्टकृतं '''दशोत्तराभ्यः ॥ इति ॥ 'ढ' पुस्तके तु 'यथोढ ''दाय ॥ त्रीकेद '''पित्वा ॥ ऋप्निमभ्या '''हुत्वा ॥ उत्तरे '''स्थाय ॥ उत्तरे-स्सहो : न्तराभ्यः ॥ इति षोटा विभागः कृतः ॥
- ६ एतदादि सूत्रत्रयमेकं सूत्रं हरदत्तमते इति क. ख. पुस्तकयोः ।

(१) प्रथमोत्तमौ वा ॥ ९॥
अभित एतममिं गास्स्थापयित यथैता धूमः प्राप्तुयात् ॥ १०॥
ता गन्धेर्दर्भमुमुष्टिनाऽवोक्षति वृषाणमेवाप्रे ॥ ११॥
गवां मर्गेऽनग्नौ क्षेत्रस्य पति यजते ॥ १२॥
ईशानवदावाहनम् ॥ १३॥
खतुर्षु सप्तसु बा पर्णेषु नामादेशं दधाति १४॥
क्षिप्र यजेत पाको देवः ॥ १५॥
उत्तराभ्यामुपतिष्ठते ॥ १६॥
स्थालीपाकं ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १०॥
क्षेत्रपत्यं प्राश्नित ये सनाभयो भवन्ति ॥ १८॥
यथा वैषां कुलधर्मस्स्यात् ॥ १९॥

हृत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने विंशः खण्डः ॥

अथाष्टमः पटलः ॥

एकाविंदाः खण्डः ॥

मासि श्राद्धस्यापरपेक्ष यथोपदेशं कालाः ॥ १ ॥ द्युचीन् मन्त्रवतो योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धानयुग्माँस्त्र्यवराननर्थावेक्षो भोजयेत् ॥२॥ (२) अन्नस्योत्तराभिर्जुहोति ॥ ३ ॥

आज्याहुतीहत्तराः ॥ ४ ॥
एतद्वा विपरीतम् ॥ ५ ॥
सर्वमुत्तरैरिभमृशेत् ॥ ६ ॥
क्छप्तान्वा प्रतिपूरुषम् ॥ ७ ॥
उत्तरेण यजुषोपस्पर्शयिका ॥ ८ ॥

भुक्तवतोऽनुत्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य द्वैधं दक्षिणामान् दर्भान् संस्तीर्य तेषूत्तरैरपो दत्वा-त्तरैर्दक्षिणापवर्गान् पिण्डान्दत्वा पूर्ववदुत्तरैरपो दत्वोत्तरैरपस्थायोत्तरयोदपात्रेण त्रिः प्रसच्यं परिषिच्य न्युब्ज्य पात्राण्युत्तरं यज्ञुरनवानं त्र्यवरार्ध्यमावर्तियित्वा प्रोक्ष्यपा-त्राणि द्वन्द्वमभ्युदाहृत्य सर्वतस्समवदायोत्तरेण यज्ज्षया शेषस्य प्रासवरार्ध्यं प्राश्नियात् ॥ या माध्याः पौर्णमास्या उपरिष्टाद्यष्टका तस्यामष्टमी ज्येष्ठया सम्पद्यते तामेकाष्टके-त्याचक्षते ॥ १० ॥

[🐧] एतत्सूत्रप्रमृति आखण्डसमाति एकसूत्रतया परिगणितं क. ख ब. च. पुस्तकेषु हरदत्तमते :

२ सूत्रवयमेतदादि हरदत्तमते एकसूत्रं क. ख. ड. च. पुस्तकानुसारेण ।

- (१) तस्यास्सायमीपकार्यम् ॥ ११ ॥
- (२) अपूरं चतुरशरावं श्रपयति ॥ १२ ॥ अष्टाकपाल इत्येके ॥ १३ ॥

. इत्यापस्तम्बीये गृद्यप्रदने एकविंदाः खण्डः ।।

अथ द्वाविंशः खण्डः॥

पार्वणवदाज्यभागान्तेऽज्ञलिनोत्तरयाऽपूराज्जुहोति ॥ १ ॥

(३) सिद्धरशेषस्तमष्टधा कृत्वा ब्राह्मणेभ्य उपहरित ॥ २ ॥ रवोभूते दर्भेण गामुपाकरोति 'पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरोमी'ति ॥ ३ ॥ तृष्णी पञ्चाज्याहुर्ताहुत्वा तस्यै वपां श्रपयित्वोपस्तीर्णाभिघारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेनोत्तरया जुहोति ॥ ४ ॥

माँसोदनमुत्तराभिः॥ ८॥

पिष्टाश्वमुत्तरया ॥ ६ ॥

आज्याहुर्ताहत्तराः ॥ ७ ॥

स्विष्टकृतप्रसृति समानम।पिण्डानेधानात् ॥ ८ ॥

अन्वष्टकायामेवैके पिण्डनिधानमुपिदशन्ति ॥ ९ ॥

अथैतदपरं दघ्न एवाञ्चलिना जुहोति ययाऽपूपम् ॥ १०॥

अत एव यथार्थं मासं शिष्ट्वा श्वोभूतेऽन्वष्टकाम् ॥ ११ ॥

तस्या मासिश्राद्धेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १२ ॥

सनिमित्वोत्तरान् जपित्वाऽर्थं ब्रूयात् ॥ १३ ॥

रथं लब्ध्वा योजयित्वा प्राश्चमवस्थाप्योत्तरया रथचके अभिमृशति पक्षसी वा ॥१४॥ उत्तरेण यजुषाऽधिरुह्योत्तरया प्राचीमुदीचीं वा दिशमभिप्रयाय यथार्थं यायात्॥१५॥

अख्यमुत्तारैरारोहेत् ॥ १६ ॥

हस्तिनमुत्तरया ॥ १७ ॥

ताम्याँ रेषणे पूर्ववत् पृथिवीमभिमृशेत् ॥ १८ ॥

संवादमेष्यन् सब्येन पाणिना छत्रं दण्डञ्चाऽऽदले ॥ १९॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने द्वाविंशः खण्डः ॥

अथ त्रयोविंदाः खण्डः ॥

(४) दक्षिणेक फलीकरणमुष्टिमुत्तारया हुत्वा गत्वोत्तरां जपेत् ॥ १॥ कुद्दमुत्तराभ्यामभिमन्त्रयेत विकोधो भवति ॥ २ ॥

१ हरदत्तमते इदमग्रिमं च सूत्रमेकसूत्रतया परिगाणितं 'घ' पुस्तके ।

२ इदमिप्रमें च सूत्रमेकसूत्रं हरदत्तीमते इति क. ख. पुस्तकयोः।

३ 'सिद्ध इरोष:' इत्येकं सूत्रम् 'तमष्टेध'स्यायपरं सूत्रं क. घ. पुस्तानुसारेण हरदसमते।

४ एतदादि सूत्रत्रयमेकस्वत्रतया परिगाणितं हरदत्तमत इति ख. उः पुस्तकयोः ।

असंभवेष्सुः परेर्षा स्थूल।ढारिकाजीवचूर्णानि कारयित्वोत्तरया सुप्तायास्सम्बाध उपवपेत् ॥ ३ ॥

(१) सिद्धार्थे बश्चमूत्रेण प्रक्षालयीत ॥ ४ ॥
सिद्धार्थे यदस्य ग्रेहे पण्यं स्यात्तत उत्तरया जुहुयात् ॥ ५ ॥
यं कामयेत नायं मच्छियेतेति जीवविषाणे स्वं मूत्रमानीय सुप्तभुत्तराभ्यां त्रिः प्रसब्यं पिरिषिचेत् ॥ ६ ॥
येन पथा दासकर्मकराः पलायेरन् तिस्मिष्ठण्वान्युपसमाधायोत्तरा आहुतीर्जुहुयात् ॥
यथेनं वृक्षात् फलमभिनिपतेद्वयो वाऽभिविक्षिपेदवर्षतक्यें वा विन्दुरभिनिपतेत्तदुत्तरैर्यथालिक्नं प्रक्षालयीत ॥ ८ ॥

(२) आगारस्थूणाविरोहणे मधुन उपवेशने कुप्त्वां कपोतपददर्शनेऽमात्यानां शरीररेषणेऽन्येषु चाद्भुतोत्पातेष्वमावास्यायां निशायां यत्रापां न श्र्णुयात्तद्ग्नेरुपसमा-धानाद्याज्यभागान्त उत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥ परिषेचनान्तं कृत्वाऽभिमृतेभ्य उत्तरया दक्षिणतोऽरभानं परिधिं दधाति दधाति॥१०॥

इत्यापस्तम्बीय गृह्यप्रश्ने त्रयोविंशः खण्डः ॥

समाप्तस्तथाऽष्टमश्च पटलः ॥

समाप्तमिद्मापस्तम्बगृह्यसूत्रम् ॥

१ इतः परं सूत्रपञ्चकं सूत्रद्रयरूपेण परिगाणितं हरदत्तेन इति कः ख. पुस्तकयोः । विभागप्रकार-श्रेत्थमः—सिध्यर्थे बशुः……पलायेरन् ॥ तस्मित्रिण्यानिः……प्रक्षालयीतः॥

२ इदमिश्रमं च सूत्रमेकसूत्रतया परिगणितं इस्देननेति. क. पुस्तकम् ।

आपस्तम्बगृद्यसूत्रस्थानां विषयाणां सूची ॥

प्रथमः खण्डः।

नप्ता प्राप्त		
विषयसंख्या	सू.	ष्ट.
१ सामान्थपरिभाषाः—		
९ प्रतिज्ञासूत्रम् ।	٩	٩
२ उदगयनादिकालविधिः ।	२	४
३ यज्ञोपघीतप्रादक्षिण्यादिविधिः ।	३,४-६	Ę
४ पित्र्याणामपरपक्षादिविधिः ।	v-90	৩
२ अग्निमुखनिरूपणम्—		
१ परिस्तरणादि ।	92	99
२ पात्रप्रयोगः ।	94-96	98
३ पवित्रसंस्कारः ।	98	9 ६
४ प्रणीताप्रणयनम् ।	२०	90
५ ब्रह्मवरणम् ।	२१	96
६ आज्यसंस्कारः ।	२२	१९०
द्वितीयः खण्डः।		
७ दर्वीसंस्कारः ।	٩	२२
८ अग्नेः पूर्वं परिषेचनम् ।	₹-४	२५
९ इध्माघानं, आघारहोमश्च ।	ч	२७
१० आज्यभागहोमो ।	Ę	२८
११ प्रधानहोमानन्तरं जयादीनां विधानम् ।	ও	२९
१२ अग्नेरुत्तरं परिषेचनम् ।	6	३१
१३ पाक्रय ज्ञरा ब्दार्थः ।	९-११	३४
३ वैवाहिकविषयाः—		
१ विवाहकालः ।	१२–१३	₹ ६
२ विवाहे मङ्गलानुष्ठानम् ।	98	३ ७
३ आचारादिपि वैवाहिकिकियाप्रहणम् ।	१५	३८
• तृतीयः खण्डः ।		
४ मघासु गर्वा कयादिना प्र हणम् ।	٩	४०
५ फल्गुनिभ्यां युद्धार्थं सेनाव्यूहनम् ।	२	• (

सन्याख्यापस्तम्बगृ**द्यसूत्र**स्थानां

वेष यंस ख्या	~~Ų~~	g.
६ यां दुहितरं भर्तुः प्रिया स्थादिति कामयते तां स्वातीनक्षत्रे दद्यात्	. ३	.80
७ विवाहे गवालम्भनम् ।	६−७	89
८ गवा अईणीयः ।	6-9	४२
९ गोरालम्भस्थानानि ।	90	४३
१० वर णे वर्जनीयाः कन्याः ।	99-98	,,,
११ ऋद्धिपरीक्षा ।	94-96	४६
१२ उद्घाद्यकम्यासम्पत् ।	98	४७
१३ वरगुणाः ।	२ ० .	४७
चतुर्थः खण्डः ।		
ढे विवाहप्रकरणम् —		
१ वरप्रेषणम् ।	4-5	40
२ कन्यायाः समीक्षणम् ।	3-4	49
३ तस्याः भ्रुवारन्तरे सम्मार्जनम् ।	4	, ,,
४ तस्याः स्नानार्थजलाहरणार्थं युग्मानां ब्राह्मणानां प्रेषणम् ।	હ	43
५ तस्याः स्नापनम् , अहतवस्त्रधारणं, योक्त्रसन्नहनं च ।	6	५३
६ अग्नेरुपसमाधानादि कर्म।	90	48
७ पाणि प्रहणम् ।	99	44
८ तत्र कामनायां विशेषः ।	92-98	५६
९ सप्तपदीगमनम् ।	94-98	40
पञ्चमः खण्डः ।		
१० वैवाहिकाः प्रधानहोमाः ।	٩	५९
११ वध्वाः अञ्चन उपर्यास्थापनम् ।	२	६०
१२ ठाजहोमाः ।	₹ - ५	Ę 9
१३ अमिप्रदक्षिणादि ।	६-१२	६२
१४ योक्त्रविमोकानन्तरं शिबिकादिना वध्वाः स्वग्रहं प्रति नयनम् ।	93	६४
९५ वेवाहिकामेर्नित्यधारणम् ।	98-94	£ 4
१६ अनुगतौ मथनम् ।	970	. ६ ६
१७ श्रेन्त्रियागाराद्वाssहरणम् ।	96	६ ८
१८ तत्र दम्पत्ये।रन्यतरस्योपवासः ।	98	ĘC
१९ रथेन गमने विशेषाः।	२१-२३	६९
२० युग्ययोः योजनप्रकारः ।	२४	৩০
२१ नैमित्तिको जपः ।	₹ €	७१

षष्ठः खण्डः ।

विषयसंख्या	स्.	g.
२२ मार्गमध्ये नावा नदीतरणे जपः ।	9	७३
२३ इमशानादिब्यतिकमे होमः।	8	७४
२४ क्षीर्यादिव्यातिक्रमे कर्तव्यो जपः।	4	3 !
२५ गृहप्रवेशः ।	6	७६
२६ प्रवेशहोमः ।	90	9 (
२७ जीवपुत्रायाः पुत्राय फलदानम् ।	99	७८
२८ दम्पत्योर्वाग्यमः ।	99	७८
२९ वध्वै ध्रुवारुन्धतीप्रदर्शनम् :	97	13
सप्तमः खण्डः ।		
३० आमयस्थालीपाकः । (तस्य धर्माः)	9,२	60
३९ स्थालीपाकहोमः, तस्यावदानसंख्या ।	₹-४	८२
३२ तस्य देवताविधानम् ।	ч	८३
३३ तत्र सकृदुपघातपक्षः ।	Ę	८४
३४ तत्र उपस्तरणादि।विधानम् ।	८-१२	cy
३५ स्थालीपाकशेषात् ब्राह्मणभोजनम् ।	94	८९
३६ स्थालीपाकदक्षिणादानम् ।	98	,,
३७ पार्वणस्थालीपाकः ।	90	९०
३८ औपासनहोमः ।	98	९३
३९ तत्र देवताविधानम् ।	२०	९४
४० पार्वणबिकृतयः ।	२३	९८
४१ तत्र होमदेशविधानम् ।	3 8-20	
४२ वैश्वदेवः ।	२७	۶ ه و
अष्टमः खण्डः।		
४३ उपाकरणम् ।	१ - २	909
४४ वैश्वदेवे निषिद्धः कर्ता निषिद्धानि च द्रव्याणि ।	ą	998
४५ होमार्थमुपात्तस्यामेः स्वयं प्रज्वलने प्रायक्षित्तम् ।	4 -&	998
४६ विवाहदिनाविस्मरणम् ।	ও	990
४७ विवाहे दम्पत्योर्बह्मचर्यविधिः।	6	,,
४८ स्वपतोः तथोर्मध्ये दण्डनिधानम् ।	٩,	996
४९ विवाहरेाषहे।मः, समावेशनं च ।	90	999
५० रजस्वलायाः स्त्रियाः प्रथमर्तावुपदेशः ।	93	929
6		

विषयसंख्या	सू.	g.
५ ऋतुसम।वेशनम्।	93	922
नवमः खण्डः।		
२ ऋतुगमनकालः ।	٩	१२३
9 धनादिप्राप्त्यर्थं प्रस्थितस्य मध्ये परिक्षवादौ दुर्निामेत्ते जाते		
कतव्या जपः ।	ર	१२४
२ तत्रैव चित्रियषृक्षादिदर्शने जपः।	3	१२५
३ दम्पत्योः परस्परं प्रीतिजनकं कर्म ।	8	१२६
४ पतिवश्यकरं कर्म (पाठाख्यायाः ओषध्याः यवैः प्रिकरणम् ,		
तां स्वहस्तयोराबध्य ताभ्यां पत्युस्समालिक्ननं च)	५-६, ७ }	१ <u>२७</u> १२८
ु५ सपत्नीबाधनं कर्म ।	6	926
६ क्षयरोगप्रस्तायां भार्यादौ तिन्नवृत्तिकरं कर्म ।	9	928
७ वधृवाससा दानम् ।	99	१३०
अथ द्शमः खण्डः।		
६ उपनयनप्रकरणम्—		
१ उपनयनस्य कालः ।	9-8	१३३
२ उपनयने दिग्वपनम् ।	4-10	934
३ उप्तानां केशानामुदुम्बरमूले निधानम् ।	6	१३७
४ स्नातस्य कुमारस्याश्मन्यास्थापनम् ।	٩,	१३७
५ कुमारस्य वासःपरिधापनम् ।	90	१३८
६ मौञ्ज्यजिनधारणम् ।	99	१३९
७ कुमारस्य देवताभ्यः परिदानम् , उपनयनञ्च ।	92	,,
पकाद्शः खण्डः ।		
८ आचार्यकुमारयोः प्रश्नप्रतिवचने ।	२	98 9
९ प्रत्यगाशिषां मन्त्राणां कुमारेण वाचनम् ।	४	. १४२
१० उपनयनप्रधानहोमाः जयादयश्च ।	1 4− €	१४२
११ उपनेतुः कूर्च उपवेशः।	y .	१४३
१२ गायत्र्युपदेशार्थं कुमारेणाचार्यप्रार्थनम् ।	C	98 3
१३ गायत्र्युपदेशः ।	९ –११	388
१४ दण्डम्रहणम् ।	98	१४६
१५ वर्णविशेषपुरस्कारेण दण्डविशेषविधानम् ।	94-96	186
१६ स्मृतवाचनादि, आदित्योपस्थानं च ।	90	984

विष्मयाणां सूची ।		j y
विषयसंख्या	स्.	પ્ર.
१७ उपनयने काम्यविधिः ।	96	988
१८ ब्रह्मचर्यनियमविधिः ।	20.	988
१९ समिदाधानम् ।	२१	940
२० पालाशकर्म ।	२५	१५२
७ उपाकर्मोत्सर्जनप्रकरणम्		
१ उपाकमेकालविधानम् ।	9-2	१५४
२ काण्डऋष्यादिभ्यो होनः ।	३	3)
३ आदितस्त्रयाणामनुवाकानां प्रथमोत्तमयोर्वाऽध्ययनम् ।	84	944
४ उत्सर्गकालः ।	۷	944
५ तत्र तर्पणीयेभ्य ऋषिभ्य आसनपरिकल्पनम् ।	9-90	. ,,
६ तर्पयितव्याः देवगणाः ऋषिगणाश्च ।	99-93	१५७
७ तर्पणीयानां पितृणामासनपरिकल्पनम् ।	98	946
८ तेषां क्रमशस्तर्पणम् ।	90-96	949
९ पूर्ववदध्ययनम् ।	,,	"
१० जलसमीपे दूर्वारोपणम् ।	9 9,	948
११ जलस्य क्षेाभणम् , जलादुत्तीर्याऽऽजिधावनम् ।	२०	960
१२ ब्राह्मणभोजनम् ।	२३	,,
द्वादशः खण्डः।		
८ समावर्तनम्		
१ उद्यात्पूर्वं गोष्ठप्रवेशविधानम् ।	٩	9 8 9
२ वपनमुपनयनवत् ।	3	१६२
३ मेखलाया ब्रह्मचारिणे दानम् ।	8	9 ६ ३
४ तेन तस्याः दर्भस्तम्बे निधानम् ।	ч	१६४
५ स्नानं उदुम्बरकाष्ठेन दन्तघावनं च ।	Ę	,,
६ स्नानीयद्रव्येराच्छाय पुनः स्नानं, अहतस्यान्तरस्य वाससः		•
परिधानं, चन्दनानुलेपनं, ब्रीवासु मणेराबन्धनं, बादरमणे		• '
स्सव्यपाणावाबन्धनं, उत्तरस्य वाससः परिधानन्न ।	۵-2	964
७ वाससोऽन्ते कुण्डले बध्वा तद्भिशिष्टया दर्व्या प्रधानहोमाः,		
जयादयश्च ।	S	१६७
ः ८ तयोः कर्णये।रावन्धनम् । ឺ	90	१६८
९ शिरसि स्रजे। धारणं, अक्ष्गोरज्ञनं, आदर्शावेक्षणं, उपानहो-		
रुपमञ्चनं, छन्नदण्डयोधीरणं च ।	99	958

सव्याख्यापस्तम्बगृद्धांसूत्रस्थानां

विषयसंख्या	सू.	g .
१० वाग्यमः, दिगुपस्थानं, नक्षत्राणां चन्द्रमसश्चोपस्थानम् ।	97-93	-
११ मित्रेण सम्भाषणं, यथेष्टगमनं च ।	98	909
त्रयोदशः खण्डः।		
९ मधुपर्कः		
१ पूज्येन कूर्चे उपवेशः ।	२	१७३
२ राजस्थपत्योरुपवेशनमन्त्रः ।	ર	१७३
३ पाद्यनिवेदनम् ।	४	१७४
४ प्रक्षालयित्रे पादप्रसारणम् ।	ų	9 ७५
५ प्रक्षालयितुरुपस्पर्शे आत्माभिमर्शश्च ।	Ę	१७५
६ अर्ध्यनिवेदनम् ।	હ	,,
७ तदेकदेशस्य पूज्याञ्जलावानयनम् ।	۷	१७६
८ मधुपर्कदानम् ।	90	,,
९ मधुपर्कद्रव्याणि ।	99-93	900
१० मधुपर्कप्राशनम् ।	93	900
११ मधुपर्कप्रतिप्रहीता राजा स्थपतिर्वा चेत् तेन तस्य पुरा		
हिताय दानम् ।	98	१७९
१२ गोनिवेदनम् ।	94	,,
१३ गोर्वपा श्रपयित्वा तस्याः पलाशपर्णेन होमः ।	9 ६	,,
१४ गोहत्सर्गपक्षे कतर्न्थः प्रकारः ।	9 3	960
१५ अन्ननिवेदनम् ।	96	969
१६ मधु पर्कार्हाः ।	98-20	,,
चतुर्दशः खण्डः।		
१० सीमन्तोन्नयनम्—		१८४
९ सीमन्तोन्नयनकालः ।	٩	,,
२ तत्र प्रधानहोमा, जयादयश्च ।	ર	,,
३ त्रेण्या शलल्या सीमन्तोत्रयनम् ।	3	964
४ वीणागाथिभ्यां वीणागानार्थं संशासनम् ।	8,	908
५ गाने निकटवर्तिन्या नद्या नामनिर्देशः ।	Ę	,,
६ यवाङ्कराबन्धनम्, ततो वाग्यमश्च ।	ঙ	960
७ नक्षत्रोदयानन्तरं वत्सान्वारम्भणं, वाग्विसर्गश्च ।	۲	,,
११ पुंसुवनम्—	•	
९ तस्य कालः।	3	१८७

विषयाणां सूची ।		३ ७
विषयसं ख्या	Ą.	叓.
२ न्यप्रोधवृक्षात् फलविशिष्टाप्राङ्करानयनम्, सीमन्तवस्त्रधानाहुतयो		
जयादयश्च ।	90	966
३ तानङ्कराननृतुमत्या कुमार्या पेषयित्वोत्तानं शायिताया गर्भिण्या		
दक्षिणनासायां निषेचनम् ।	99	१८९
४ तरफलकथनम् ।	ं १२	,,
५ क्षिप्रसुवनं कर्म ।	13-18	
६ जरायुपतनार्थं कर्म ।	9 '4	१९२
पश्चदशः खण्डः।		
१२ जातकमे—		
१ जातस्य कुमारस्य वात्सप्रेणाभिमन्त्रणम् , मूर्धन्यवद्याणम् ,	9	१९३
दक्षिणकर्णजपथ ।	૨	१९५
२ नक्षत्रनामनिर्देशः । ३ कुमारस्य मधुष्टतप्राशनम् , दधिवृतप्राशनं च ।	8	१९६
	ų	980
४ दक्षिणस्तनदापनम् ।	Ę	996
५ फलीकरणहोमाः ।	,	
१३ नामकरणम्— ६ तस्य कालः ।	۷	988
७ नाम्नि पुंसोऽक्षरसंख्या ।	9	२००
८ 'सु'शब्दघटितस्य नाम्नः प्राशस्त्यम् ।	90	२०१
९ कुमार्या नामकरणम् ।	99	२० २
१० प्रवासादेत्य पित्रा पुत्रस्य मूर्धावघाणादि ।	92	२०३
૧૧ एवं कुमार्था अपि ।	93	37
षाडशः खण्डः ।		
१४ अन्नप्रारानम्—	9	२०४
९ तत्र कुमारस्य दध्यादिप्राशनम् ।	। २	२०५
२ द्प्यादिस्थाने तैतिरीयमांसविघानम् ।	`	1.01
१५ चौलम्—	3	,,
९ तस्य कालः । २ उपनयनवज्ञानदिशाद्धम् ।	8	२०६
२ उपनयनप्रान्यसम् । ३ कुमारस्य केशानां विनयनम् , शिखानिधानं च ।	Ę	99
४ उपनयनवस् दिग्वपनादि ।	c	२०७
५ वपने उपर्युक्तेन क्षुरेण त्रिरात्रपर्यन्तं कर्माकरणम् ।	90	२०८
् गोदानव्रतं, तस्कालश्च ।	92-9	४ २०८
1 aldinary arms .		

विषयसंख्या	सू.	ā.
२ तत्र वपने विशेषः।	94,	रे २०९
	9 ६	∫२१०
सप्तद्शः खण्डः।		
१६ गृहनिर्माणम्—		
१ तत्र खिनत्रेणोद्धननोदृहने ।	9-9	२११
२ स्थूणागर्तखननम् , स्थूणानिखननं च ।	₹ - ४	२१२
१७ गृहप्रवेशविधिः—		
१ गृहस्येशानादिग्भागेऽभिप्रतिष्ठापनम् ।	৩	२१४
२ अमर्दक्षिणत उदधानायतनकरणम् ।	6	२१६
३ तत्रायतने उद्धानप्रतिष्ठापनम् ।	9	,,
४ उद्धानस्य जलेन पूरणम् ।	90	२१७
५ तस्य भेदनेऽनुमन्त्रणम् ।	99	२१७
६ प्रधानाहुतयः ।	92	,,
७ गृहस्य परिषेचनम् ।	93	२१८
अष्टाद्शः खण्डः ।		
१ बालग्रहगृहीतस्य कुमारस्य तिन्निवर्तकं कर्मे।	9-8 29	।९ २२१
१८ सर्पबिलः—		
१ तदुपक्रमे स्थार्लापाकः ।	ų	२२१
२ तत्र किंग्रुकहामः।	Ę	२ २२
३ आरग्वधसमिद्धोमः ।	હ	२२३
४ आज्याहुतयः ।	6	२२३
५ ग्रहादीशान्यां दिशि स्थण्डिलं कल्पयित्वा तत्र सक्तुानेवापः ।	90	२२४
६ तत्राक्षतादीनां निवपनम् ।	99	२२५
७ उपस्थानानन्तरं गृहमागत्य तत्परिषिच्य ततो ब्राह्मणभोजनम् ।	93	,,
एकोनिंदाः खण्डः ।		
८ कुमाराणां बलिशिष्टधानाप्राशनम् ।	9	२२७
९ मार्गशीर्षीपर्यन्तं प्रतिदिनं विलहरणम् ।	₹•	,,
१० मार्गशीष्यौ स्था लीपाकविधानम् ।	3	२२८
११ सर्पबलेहत्सर्गः ।	ų	२३०
१९ आग्रयणस्थालीपाकः—		
१ नवबीह्यादितण्डुलैः पक्वैराष्ट्रयणानुष्ठानं, तत ओदनापण्डस्यागाः	स्तूप	
उद्वेधनविधिः ।	e,	२३१

विषयाणां सूची ।		\$6
विषयसंख्या	सू.	g.
२० हेमन्तप्रत्यवरोहणम्—	۷.	, २३३
१ प्रत्यवरुद्य नवस्वस्तरे संवेशनम् ।	9	२३३
२ संवेशनप्रकारः ।	90	२३४
३ उत्थाय पृथिन्यभिमर्शनम् ।		२ २३५
२१ ईशानबालः—		
१ स्थालीपाकश्रपणम् , प्रामाद्वहिः गत्वा स्थण्डिलकरणं च ।	93	२३६
२ अमेः पश्चात् कुटीद्वयकरणम् ।	98	२३७
विंशः खण्डः ।		
३ दक्षिणस्यां कुट्यामीशानावाहनम् ।	9	२३८
४ उत्तरस्यां देव्याः मध्ये च जयन्तस्य ।	٦,३	
५ आवाहितेभ्योऽर्घ्यादिदानम् , प्रधानहोमाः, स्विष्टकृच्च ।	४	२३९
६ देवताभ्यः सहौदनानां पर्णानां दानम् ।	ų	२४१
७ वृक्षांत्र पर्णपुटस्थौदनस्याऽऽसञ्जनम् ।	ঙ	२४३
८ अत्र रुद्रजपः ।	6-9	२४४
९ अग्नेरभितो गवां स्थापनम् ।	90	,,
१० गवामवोक्षणम् ।	99	
११ गर्वा मार्गे क्षेत्रपतियागः ।	92	२३५
१२ तस्मै पर्णदानम् ।	98	**
१३ तस्य शोघ्रकरणविधिः ।	94	२४६
१४ तस्योपस्थानम् ।	१६	,,
१५ स्थालीपाकशेषात् ब्राह्मणानां भोजनम् ।	90	"
१६ क्षेत्रपत्यचरोः वन्धुभिस्सह भोजनम् ।	96	,,
एकविंशः खण्डः ।		
२२ मासिश्राद्धप्रकरणम्—		
१ मासि श्राद्धकालः ।	9	२४८
२ भोजनीया, ब्राह्मणाः ।	२	२४९
३ अन्नहोमाः।	३	२५१
४ आज्यहोमाः ।	8	२५३
५ अज्ञाभिमर्शनम् ।	६ – ७	३५५
६ भोक्तुभिरज्ञौपस्पर्शनम् ।	6	,,
७ भुक्तवतामनुवजनम् , पिण्डदानम् , शेषभक्षणं च ।	9	२५६

विषयसंख्या	सू.	g.
२३ अष्टकाश्राद्मम्	•	
१ तस्य कालः।	90	२६४
२ अपूपवाकः ।	92	२६५
द्वाविशः खण्डः।		
३ अञ्जलिनाऽपूपहोमः ।	٩	२६७
४ रोषस्याष्ट्रधा कृतस्य ब्राह्मणेभ्य उपहरणम् ।	२	२६७
५ गोहपाकरणम् ।	3	२६८
६ वपाहोमः ।	X	7.
७ मांसौदनहोमाः ।	4	२६९
८ पिष्टान्नहोमाः ।	Ę	२७०
९ आज्याहुतयः ।	v	,,
१० खिष्टकृदादि ।	٤	,,
११ दध्यज्ञलिहोमः ।	90	२७२
१२ अन्वष्टका ।	99	२७३
१ याच्ञार्थं गच्छता कर्तव्यो जपः ।	93	२७७
२ रथलाभे चकाभिमर्शनम् ।	98	२७८
३ रथारोहणमन्त्रः।	94	9,
४ अर्वारोहणमन्त्रः ।	98.	२७९
५ इस्त्यारोहणमन्त्रः ।	90	,,
१ छत्रदण्डयोरादानम् ।	98	२८०
त्रयोविंशः खल्डः ।		
२ फलीकरणमुष्टिहोममन्त्रः।	9	२८१
३ कुद्धाभिमन्त्रणम् ।	२	,,
४ स्वभार्यायां परपुरुषसम्बन्धप्रतिरोधकं कर्म ।	२८२	ર
५ पुनः सम्भवेच्छायां कर्तव्यम् ।	8	"
६ पण्यानां सिध्यर्थ होमः ।	ч	२८३
७ भृत्यप्रीतिजनिका किया।	Ę	,,
८ पलायितानां दासादीनां प्रतिनिवृत्यर्थं कर्म ।	ં	२८४
९ नैमित्तिकानि ।	6	२८५
१० अद्भुतप्रायश्चित्तम् ।	9	रे २८५
	• 9 •	∫ २८७
इ त्यापस्तम्बगृद्य त्रृत्रस्थविषयानुक्रमणिका	समाप्ता ॥	

श्रीगणशाय नमः ।

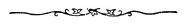
श्रीमदापस्तम्बमहर्षिप्रणीतम्

→ भृह्यसूत्रः भ

श्रीहरदत्तविरचितया अनाकुलया श्रीमुदर्शनाचार्यकृततात्पर्यदर्शनेन च सहितम् ॥

Š.

*अथ कर्माण्याचाराद्यानि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ गृद्यवृत्तिरनाकुला ॐ

नमो रुद्राय यद्गृद्यमापस्तम्बेन निर्मितम् । कियते हरदत्तेन तस्य वृत्तिरनाकुला ॥

द्विप्रकाराणि कर्माण-श्रुतिलक्षणानि आचारलक्षणानि च । तत्र श्रुतिलक्षणानि व्याख्यातानि । अथेदानीं यानि कर्माणि विवाहप्रभृतीनि आचारात् प्रयोगात् गृह्यन्ते श्रायन्ते, न प्रत्यक्षश्रुतेः, तानि व्याख्यास्यामः । किं प्रयोजनं सूत्रस्य ! स्मार्तानां कर्मणां अधिकारः । तेन उदगयनादिनियमः, "सर्वत्र स्वयं प्रज्वलिते प्रया" (आप.गृ.८-५.) वित्येवमादीनि च गाह्यें स्वेव कर्मसु भवन्ति, न श्रोतेषु । अत्राथराब्देन श्रोतोपदेशानन्तरं स्मार्तापदेशं करिष्यामीति वदन् तदपक्षामस्य दर्शयति । तत्र याः परिभाषाः "स त्रयाणां वर्णानां" (आप. परि १-२.) "मन्त्रान्तैः कर्मादीन् सन्निपात-येत्" (आप. परि. २-१.) "तदिदं सर्वप्रायश्चित्त"। मत्रेवनमाद्यास्ता इहापि भवन्ति (इदंकार्याणि) ॥

^{*}अत्र सूत्राणाँ विभागः सुदर्शनमतानुसारेण कृतः। यत्र चानये।वैमन्यं तत् तत्तन्स्त्राधोभाग एव सूचियन्यते।

ા જુંા

तात्पर्यद्र्शनम्।

यो वर्णेरिज्यते नित्यैः कर्मिभिश्चोदितैर्निजैः।
तेभ्योऽ(१)पवर्गदो यश्च तं नमाम्यद्वयं हरिम्(२)॥१॥
आपस्तम्बमुःनिं वन्दे मन्दधीहितकाम्यया।
योऽनुष्ठेयपदार्थानां क्रमकल्पमकल्पयत्॥२॥
यत्कृतं वेदवद्भाष्यमाद्भियन्ते विपश्चितः।
स कपदीं चिरं जीयाद्वेदवेदार्थतस्वित्॥३॥
सुद्दीनार्थः (३)कुरुते गृह्यतात्पर्यनिर्णयम् (४)।
केवलं वैदिकश्रद्धाप्रेरितो मन्दधीरपि॥४॥

अथराब्द आनन्तर्यार्थः। तद्र्थं पूर्ववृत्तमुच्यते । इह हि यक्षा एकविरातिभदाः।तत्र च सप्त पाकयक्षसंस्थाः-औपासनहोमो, वंश्वदेवं, पार्वण, मष्टका, मासिश्राद्धं, सर्पवाल, रीशानबलिरिति। सप्त च हविर्यक्षसंस्थाः-अग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासा, वाष्ट्रयणं, चातुर्मास्यानि, निरुद्धः पशुबन्ध,स्सौत्रामणिः, पिण्डपितृयक्षाद्यो द्वीहोमा इति। (५)सप्तव च सोमसंस्थाः-अग्निष्टोमो,ऽत्याग्निष्टोम, उक्थ्य, ष्षोडशी, वाजपेयो,ऽतिरान्त्रोऽप्तोर्याम इति। एते च नित्याः नियतप्रदोषादिकालीनजीवननिमित्तका इत्यर्थः। कुत एते नित्याः? 'जायमानो व ब्राह्मणिह्मिम्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्यणिक्षियो यक्षेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः, (ते. सं. ६-३-१०.) इत्यत्र 'यक्षेन' इत्येकवचनं 'यक्षं व्याख्यास्यामः' (आप. परि. १-१.) इतिवत् जात्यमिप्रायं मन्यमानस्य भगवतो वसिष्ठस्य 'नैयमिकं ह्यत्हणश्रयं संस्तुतम्' (व. सं. ११-४७.) इति वचनेन एषामवद्यानु-ष्टेयत्वावगमात्।

तथा 'सायं प्रातरत ऊर्ध्वम' (आप. गृ. ७-१९.) 'यावज्जीवम-ग्निहोत्रं जुहोति,' 'वसन्ते ज्योतिष्टोमन यजेत' (आप. श्रो. १०-२-५.) इत्येवमादिभिः, 'अहरहः प्रवृज्यते' (तै. ब्रा. २-१-३.), अर्धमासेऽर्ध-मासे प्रवृज्यते' (तै. ब्रा. ३-२-८.), 'पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो

१ ख-पुस्तके भोगापवर्ग, इति पाठः. २ अच्युत हरिम्, अच्युतं हरिम्, अद्रयं हरम्. इति च काचित्. १ ख-सुदर्शनाख्यः. ४ ख, अ-दर्शनम्. ५ ज, सत च.

भवति' (तै. ब्रा. ३-२-३.) इत्येवमादिभिः, (१)कर्मण्यारम्भन्यायेन च प्रयोगाभ्यासावगमात्।

तथैव सोमस्येष्टचादेश्चाकरणे पेन्द्राग्नपशुविश्वष्टेष्ट्यादि प्रायश्चित्तः विधानेन प्रत्यवायोत्पत्त्यवगमात्। तथैव 'स एता श्वनुहीं तृनात्मस्परणानपश्यत्' (ते. ब्रा. २-३-७.) इति अग्निहोत्रादिस्तामान्तानामात्मानिक्त्रयणार्थत्वावगमात्। न तु सीर्यादिवत्(२) केवलं काम्याः, उक्तहेत्तां सर्वेषामनुपपत्तः। यत एवते नित्याः अत एव 'अनाहिताग्निता स्तेयम्' (मनु. ११-६५.) इत्यनाहिताग्निताया उपपातकगणे पाटः। अत एव नित्याधिकारविधिष्रयुक्तमाधानम्। काम्यसिद्धिस्तु नित्यानुष्ठानेव गुणफलाधिकारविधया प्रासङ्गिकी भवतु।

मीमांसकमत्या तु यद्यपि काम्याधिकारविधिष्रयुक्तमाधानं, काम्यानुष्ठानंन च नित्यसिद्धिः (३) प्रसङ्गात् ; तथापि कल्पसूत्रकाराणां प्रक्रियया साधिकारत्वेन (४)प्रयुक्तिशक्तर्याच्यतया अन्यतोऽप्रयुक्तौ नित्याधिकारविधिप्रयुक्तिरप्युपपन्ना । यथा (५)विवरणमते स्वविधिष्रयुक्तमध्ययनिति । तस्मात् मन्दमध्यमोत्कृष्टबुद्धिभि(६)स्सर्वैरिपि त्रैवः णिकैरतेऽवद्यं कर्तव्याः । ते च नानासाधनका नानाशाखान्तरस्थाङ्गका मीमांसान्यायसहस्रानिर्धायंवचनव्यक्तिका मन्दबुद्धिभिरदानीन्तने (७)र्दुक्तीनाः अञ्चाने चानुष्ठातुमशक्ताः कथञ्चन प्रत्यवयुरिति कृपाविष्टचत-स्कत्या सूत्रकारेण 'यज्ञं व्याख्यास्यामः' (आप. परि. १-१.) इति परिभाषायामेकविशतियञ्चान् सामान्यतः (८)संक्षेपतश्च व्याख्याय तावन्मात्रेणानुष्ठानानुपयोगात् 'अथाते। दर्शपूर्णमासौ' (आप. श्री. १-१.) इत्यादम्य श्रौता हिवर्यज्ञास्सोमसंस्थाः (९)श्चामवत्यादयो नैमिन्तिकाः प्रसङ्गात् काम्याश्च (१०)विशेषतो व्याख्याताः ॥

१ ख,—कर्मारम्भप्रभृतिप्र.....त्. ञ, कर्मारम्भ. काम्याना कर्मणा भूयोभूयः कलेच्छायां सत्यां भूयो भूयोऽनुष्ठानम् , इति न्यायः पूर्वमीमांसायां एकादशप्रथमतृतीयाधिकरणोक्तः कर्मारम्भ-न्याय:।(११-१-३.) २ ख, ग—सीर्योदिवत् इति न.

३ ग, ङ, ज, झ-सिद्धिप्रसङ्गात । अन्यत उपकारलाभप्रयुक्ताङ्गानुनुष्ठानं प्रसङ्गः ।

४ इ, च, छ, ज--प्रयुक्तिशितिया, प्रयुक्तशिक्षयोगितया, प्रयुक्तिशक्तियोग्यतया, इति च भेदाः. ५ उ,—विवरणादा, ६ ञ, मतिभिः ७ ञ,-असुभानाः

८ ख, ङ--संक्षेपत इति न,

९ यस्याहितार्गेरिग्गृंहान् दहत्यग्नये चामवते पुरोडाञ्चमष्टाकपाल निर्वपेत् (त. सं. २-२-२-५) इति गृहदाहे निर्मिन्ते कर्तन्यतया विहितष्टिः चामवतीष्टिः । १० ख—अञ्चोषतः,

अथ अनन्तरम् । आचारात्—आङ् इत्युपसर्गस्य अविच्छेदो व्याप्तिरः भिप्रेतोऽर्थः । चारः चरणं कर्मसु प्रवर्तनम् , 'विण्डिपितृयक्षेन चरन्ति' (आप. औ. १-७-२.) इत्यादौ दर्शनात् । तेन यत्सर्वेषु देशेषु सर्वेषु कालेषु च सर्वेस्त्रैविद्यवृद्धैश्विराष्ट्रेलेंकिकप्रयोजनाभावेऽप्यविच्छिन्नमविः (१)गानेनाद्रियमाणं, अतप्व मुलान्तरासम्भवात् स्वमुलभूतवेदानुमाने लिङ्गभूतं कर्मसु प्रवर्तनं स आचारः । तस्मादाचारात् अनुमितैवेदैः यानि औपासनहोमादीनि पाकयश्वराब्दवाच्यानि पाणिग्रहणादीनि च य- श्वष्विकरिष्यमाणदेहसंस्कारार्थानि कर्माणि गृह्यन्ते क्रायन्ते कर्तव्यत्वेन तानि व्याख्यास्याम इति शेषः । यत पव आचारानुमेयवेदावगम्यानि गार्ह्याणि कर्माणि अत पव तेभ्यः प्रथममनुष्ठयेभ्योऽपि पूर्वं श्रीतानां व्याख्यानं कृतम्; प्रत्यक्षश्रुतिविहितेषु जिन्नासायाः प्रथमभावित्वात् , अनुमितवेदार्थजिन्नासायाः (२)श्ररमभावित्वात् , जिन्नासायाः प्रथमभावित्वात् , व्याख्यानस्येति ।

अत्र च आचारादित्याचारेणोपलक्ष्य गार्ह्याणि कर्माणे वद्नेवं क्षा-पयित—इह साक्षादिनबद्धानामि येषां 'जमदग्नीनां तु पञ्चावत्तम्' (आप. श्रो. २-१८-२.) इत्यादीनां पदार्थानामाचारः इत्स्नदेशादिव्या-सस्यात् तेऽपि वेदम्ला पवेति। इत्स्नदेशादिव्याप्तिश्चाधिकपौनरुक्ताः दिभिद्दश्रीते दर्शनेन गृह्यान्तरैर्धर्मशास्त्रैः न्यायबलन सम्प्रदायविद्या-ख्यातृवचनैर्वा निश्चेतव्या। इदं चाधिकारसूत्रम् । यान्यङ्गान्युत्तरत्र 'पुरस्तादुदग्वोपक्रमः' (आप. गृ. १-५.) इत्यादीनि वक्ष्यन्ते तेषां गार्ह्यकर्मार्थतां, श्रोतानां सार्वत्रिकाणामिष स्वतोऽनिद्मर्थतां च क्षाप-यितुम्। पत्र स्व(३)समानोपदेशातिदेशयोरभावात्॥

केचित्—कर्माणीत्येतद्गृह्यं वश्यमाणान्यस्मच्चरणार्थान्येव, न तु धर्मशब्दाधिकतधर्मशास्त्रोक्तवत्सर्वार्थानि । तथा श्रौतानन्तरं गार्ह्याधि-कारः श्रौतोक्तसार्वित्रकधर्माणामिह प्राप्तधर्थ इति ॥

उदगयनपूर्वपक्षादःपुण्याहेषु कार्याणि ॥ २ ॥

अनाकुला

उदगयनादिविधानं दक्षिणायनादिप्रतिषेधार्थम् । समुश्चयश्चोदगय-नादीनां न विकल्पः । पुण्याहाः देवनक्षत्राणि ज्योतिइशास्त्रे प्रसिद्धानि यम-नक्षत्राणि च तद्विहितानि ।

तारपर्यदर्शनम्

उदगयनादयः प्रसिद्धाः । पुण्याहास्त्वह्नो नवधा विभक्तस्यायुः जो भागाः-प्रातस्सङ्गव(१)मध्याह्नापराह्नसायराब्दवाच्याः पुण्यनक्षत्रा-परपर्यायाः पञ्च । 'समानस्याहः पञ्च पुण्यानि नक्षत्राणि' (तै. ब्रा. १-५-३.) 'मित्रस्य सङ्गवः । तत्पुण्यं तेजस्म्ब्यहः' (ते. ब्रा. १-५-३.) इत्यादिश्वतेः । युग्मास्त्वश्लीलाः, 'चत्वार्यश्लीलानि' (तै. ब्रा. १-५-३.) इति श्वतेः ।

केचित्-कृत्तिकादिविशाखान्तानि देवनक्षत्राणि पुण्याहाः, 'यान्येव देवनक्षत्राणि । तेषु कुर्वीत यत्कारी स्यात् । पुण्याह एव कुरुते' (त. ब्रा. १-५-२.) इति श्रुतः ।

डदगयनेत्यादिरयं समासो द्वन्द्वः । तेषु कार्याणि । गार्ह्याणीति दो-षः । एषां समुख्यः न विकल्पः । एतच्च सामान्यविधानं तत्र तत्र वि-दोषविधानेनापोद्यते नियम्यतं च । एवमुदगयनादीनां विधाने सत्यपि कचिद्दनियमः प्रतिभासते । 'सर्व ऋतवो विवाहस्य' (आप. गृ. २-१२.) इति वचनात् यदा दक्षिणायनेऽपि विवाहस्स्यात्तदा समावर्तनं त-त्कालसमीपकाल एव । इत्रदथा उद्गयनसमावृत्तस्य शरदि विवाहे स-ति बहुकालव्यवधाने, 'अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः' । । द-क्षसं. अ. १.) इति निषधातिक्रमप्रसङ्गात् ।

किञ्च आइवलायनगृद्धे 'उद्गयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानिविद्याहाः' (आश्व. गृ. १-५.) इत्यत्र चौलिय-कारत्वादेव गोदानस्य उदगयनप्राप्तो पुनस्तत्र तिद्विधः तिद्वकारान्तः रे समावर्तने उदगयनियमानिवृत्त्यर्थ इति गम्यते। तथा बौधायनीय समावर्तनस्य चौलिविकारत्वादेव आपूर्यमाणपक्षप्राप्तौ पुनस्तत्र तिद्विधिः (२)हदगयनानियमार्थ इति गम्यते। तथा गृहिनमाणप्रवेदायोः उपोतिश्वास्त्रे दक्षिणायनस्यापि विधानात् अविगीतिशिष्टाचाराच उदगयनानियमः। तथा अपरपक्षेऽप्यापञ्चम्याः उपोतिश्वास्त्रादेव दिष्टाः कर्माः णि आचरित। तथेव उपोतिद्वास्त्राद्वप्रप्रात्वेदाविधानान् रात्राव्याचरित। तथेव यदा पुण्याहाः उपोतिषाक्तदेषोपहताः तदा अदलीलेष्विप तदुक्तगुणयुक्तेषु(४)अविगानेन कर्माण्याचरित। उपोः

१ ज-मध्यन्दिन. २ क, ञ, च, ज-उदगयननियमार्थ,

३ ट.—विवाहेत्यधिकम् । ४ ट, ट.—अविभागेन

तिइशास्त्रमपि (१)वेदाङ्गःवादगृह्यमाणकारणत्वात् , शिष्टपरिगृहीतत्वाः च कल्पसूत्रादिवदादरणीयमेव । निर्णये तु शिष्टाः प्रमाणं सर्वत्र ॥

यज्ञीयवीतिना ॥ ३ ॥

अनाकुला

कार्याणि इत्यनुवर्तते ॥

तात्पर्यदर्शनम्

कार्याणीति सम्बन्धः । ननु यज्ञोपवीतं पाकयञ्जेषु 'प्रागपवर्गाण' (आप. प. २-५.) इत्यादिना सिद्धम् । विवाहादिहोमेषु जपादिषु च 'होमे जप्यकर्मणि' (आप. ध. १-१-१५.) इत्यादिना । अतोऽत्रैतद्विधिः वर्यर्थः । सत्यम् ; यत्राप्राप्ति(२)हेंमन्तप्रत्यवरोहणादिषु तत्रायं विधिः स्सार्थ एव॥

प्रदक्षिणम् ॥ ४ ॥

अनाकुला

प्रदक्षिणं च तानि कर्तव्यानि दक्षिणं पाणि प्रतिगतं प्रदक्षिणम् । उदाहरणं परिस्तरणादि । ननु-तिददमुभयमिषधेयं, पूर्वमेव श्रौतेषु विहितत्वात् 'देवानी' ति (अ।प. प. २-१५०) तत्रे।च्यते, इह मानुषषु जातकर्मादिष्वप्येतयोः प्रवृत्तिरिष्यत(३)तदर्थमयम।रम्भः ।

तात्पर्यदर्शनम्

कार्याणीत्येव सम्बन्धः । ६दं तु प्रादक्षिण्यं पाकयञ्जेषु तत्कोन टिषु च विवाहादिषु परिभाषासिद्धमपि(४)तद्यतिरिक्तगार्ह्यार्थं विधीयते। 'तथापवर्गः' (आप. गृ. १-६.) ६ति चेत्थमेव॥

पुरस्तादुदग्वीपक्रमः ॥ ५ ॥

अनाकुला

अनियमे नियमार्थमिदं वचनम् । दक्षिणतः पश्चाद्वोपकमो माभृदिः ति । परिस्तरणाद्येवोदाहरणम् ॥

तात्पर्यदर्शनम्

कार्य इति शेषः । अयं तु सर्वेष्विप यज्ञायज्ञरूपगार्शेष्वप्राप्तत्वा-द्विधीयते ॥

१ ट.-वेदाङ्गत्वेन गृद्यमाणत्वात्.

२ हेमन्तप्रत्यवरोहणं एकोन्विशे खण्डे वक्ष्यति मूत्रकार एव ।

३ ट.—तदर्थोऽयं ४ ट. ठ.—व्यतिरिक्त.

्तथापत्रर्गः ॥ ६ ॥

अनःकुला

तेषामपवगींऽपि तथा प्रत्येतव्यः । पुरस्तादुद्ग्वेत्यर्थः । अपवर्गः परिसमाप्तिः । न चात्र उपक्रमापवर्गयोः समानिम्दं नियमनं क्रियते — पुरस्तादुपक्रान्ते तत्रैव समाप्यं उदगारभ्यं च तत्रैवेति । किं तिर्हे यथाः संभवं प्रवृक्तिः, तद्यथा परिस्तरणस्य पुरस्तादुपक्रान्तस्य तत्रैवापवर्गाः सम्भवादुदगपवर्गः । तत्रापवर्गविधेरानर्थक्यं, श्रौतेष्वंव परिभाषितत्वाः त् "प्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणि वे"ति (आप.प. २-१५.) । उच्यते । यद्यपवर्गविधः पुनिरह नारभ्यते,अपरेणाप्ति हे कुटो कृत्वे'(आए. गृ.१२-१४.) त्यत्र दक्षिणापवर्गता प्राप्तोतिः अत्रोपक्रमस्योदग्गतत्वनियमात् । अता विप्रतिषेषे अपवर्गवलीयस्त्वं यथा स्यादित्ययम।रम्भः । अन्यथा प्रदक्षिणपरिभाषया सामान्यपरिभाषा वाध्यते किश्चिद्दैवानि कर्माणीति तन्त्र विद्योष्टितम् । अतो मानुषेषु कर्मादिष्वपि प्राप्त्यथींऽपवर्गनियमः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पुरस्तादुद्ग्वा क्रियापरिसमाप्तिः कार्येत्यर्थः । ननु-'पुरस्ता-दुद्ग्वोएकमः' इति विधेरेव समन्तपरिषेकादावर्थसिद्धत्वान्नारब्धव्यं 'तथाऽपवर्गः, इति । न ; अनारभ्यमाणेऽस्मिन् सूत्रे प्राचीलेखोत्पवना-देरुदीचीलेखा(१)कुटीकरणादेश्चापवर्गः प्रत्यक् दक्षिणा च स्यात् । अतस्तद्वाधनायेदमारब्धव्यमेव।

केचित्—प्राचीनां लेखानामुद्रगुपक्रमः, उदीचीनां च प्रागपवर्गः, अग्निपरिस्तरणवदुभयविध्यसम्भवात्(२) इति ॥

*अपरपक्षे पित्र्याणि ॥ ७ ॥ प्राचीनावीतिना ॥८॥ प्रसन्यम् ॥ ९ ॥ दक्षिणतोऽपत्रगः ॥ १० ॥

अनाकुला

पितृदैवत्यकर्माण्यपरपक्षे कार्याणि । "मासिश्राद्धस्यापरपक्षे" (आ-प.गृ. २१. १) 'या माघ्याः पौर्णमास्या उपरिष्टाद्यष्टकंति' (आप. गृ. २१-१०.) तत्रापरपक्ष उपदिष्टः । इदं तु नियमनं यानि गयाश्राद्धादीनि दे-द्याविद्येषेण पात्रविद्येषेण काम्यान्युपदिष्टानि अस्माभिश्च परिगृहीतानि पार्वणे कान्तादीनीत्यत्र तुष्वपरपक्षप्राप्त्यर्थे च । तेन पूर्वपक्षे मृतस्याप-

१ आप. गृ. ९९-१४. २ क. विध्यर्थसंभवात्.

^{*} हर्रदत्तमते एतत्सूत्रचतुष्टयमध्येकं सूत्रम्।

रपक्ष एकोद्धिष्टं कर्तव्यं न त्वेकादशेऽहिन । अनुष्ठानञ्चे(त्वे)कादशेऽहिन। मासिश्राद्धस्यापरपक्षविधेः प्रयोजनं तत्रैव वश्यामः।

अथ चापरपक्षविधिः कृत्क्षस्योदगयनादेरपवादो न पूर्वस्मादुद्ग्वा यथायोगम् । उदाहरणं परिस्तरणादि । तदिदं प्राचीनावीत्यादित्रयमिकः धेयम् । श्रौतेष्वेव परिभाषितत्वात् ; उच्यते—'यन्नोपवीतिना प्रदक्षिणं' 'तथापवर्ग' इत्येताः परिभाषा अविशेषेणात्र प्रकरणे पठिताः सामान्य-परिभाषाया वाधितत्वात् पित्रयेष्वपि प्राप्नुवन्ति तद्वाधार्थमिदम् ।

अत्र च येषां पित्र्याणां स्वातन्त्र्येण स्वकाले प्रवृत्तिः तेषामेवायं प्राचीनावीतिविधिः नत्वन्यत्राङ्गत्वेन प्रयुज्यमानानाम् । तेन दैवेषु मानुषेषु च कर्मसु "पितरः पितामहा" इत्यत्र यक्कोपवीतमेव भवति ।

अपर आह-"तस्माद्भ्याताना वैश्वदेवा" (तै. सं. ३-४-५.) इति दर्शनात् "पितरः पितामहा" इत्यस्यापि पित्र्यत्वादेव प्राचीनावीतस्या-प्रसङ्गः इति । तथा "अपरपक्षे पित्र्याणी"त्यस्मिन्नधिकारे (१)अभिहितं प्राचीनावीतमविशेषेण पित्र्यं कर्मणि साङ्गे प्रवर्तते । तेन पित्र्यं आज्य-भागान्ते कर्मणि जयादौ च प्राचीनावीतमेव भवति ॥

तात्पर्यदर्शनम्

कार्याणीत्येव। अयं च विधिस्स्वतन्त्रिपित्रघोद्देशेन। (२)अङ्गानां नु सहप्रयोज्यानां मुख्यकालत्वेन कालविध्यपेक्षाऽभावात्। एप च न पूर्वपक्षमात्रापवादः। किं तर्हि ? सर्वापवादार्थं विध्यन्तरम्। आः! फुत एतद्श्वायते ?। 'न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीत' (आए. ध. २-१७-२३.) इति श्वापनात् (३)यदि द्ययं पूर्वपक्षमात्रापवादस्स्यात्, तत उदगयनादिनां त्रयाणामपवादाभावाद्वात्रावभसकेः प्रतिषधा न स्यात्, (४)अस्ति च प्रतिषेधः, इत्यता श्वायते विध्यन्तरभेवेति। प्रयोजनं त्वविशेषेण दिश्वणायनेऽप्यपरपक्षेऽिह काम्यश्राद्धानि कर्तव्यानीति । मासिश्राद्धं तु 'मासि मासि कार्यम्' (आए. धर्म. २-२६-४.) इति (५)वीप्सया दिश्वणायनेऽपि सिद्धभेव।

९ ट--ाविहितं

२ पूर्वमीमासायामेकादशाध्याये प्रथमपादे-प्रधानोपकारजनकत्वादङ्गाना प्रधानकरूँनैव कठवत्वात् प्रधानेन सहैवानुष्ठाने कर्तन्ये प्रधानस्य ये देशकाठकर्षादयः त एवाङ्गानामपीति प्रधानानुष्ठानदेश-काठ्योरेव प्रधानकर्तृभिरङ्गान्यप्यनुष्ठयानि-इति सिद्धान्तितम् । अतश्चाङ्गभूतेषु पित्र्येषु प्रधानसम्बन्धि-काठनेवाकाक्षाशान्तेः पृथक् स्वातन्त्र्येण काठापक्षाया सभावात् शपरपचिविधरयं प्रधानभूतेषु पित्र्ये-ध्यव भवितुमईतीति भावः ।

३ ट.—यदा. ४ ट.—प्रतिषेधे सति च तेन ज्ञायते. ५ ट. ठ. वीप्साबलात्.

नन्वस्मिन् सिति 'मारिश्राद्धस्यापरपक्षे' (आप. गृ. २१-१.) इति विधिः किमर्थः ! । नियमार्थः । तथा हि-अपरपक्ष पव मासिश्राद्धम्, न पुनर्दैयान्मानुषाद्वा(१)विधातादपरपक्षेऽतिकान्ते "सर्वोऽपरपक्षः पूर्णमानस्य" इत्यादिवत् पूर्वपक्षेऽपि कर्तव्यम् । किन्तु प्रारब्धस्मार्तनित्यक्षमंव्यापत्तौ प्रायश्चित्तमेव । तद्ध 'मूर्भुवस्सुवस्नवाहा' इत्येको होमस्सर्वप्रायश्चित्ताख्यः । 'यद्यविद्याता सर्वव्यापद्वा मूर्भुवन्स्वरिति सर्वो अनुदुत्याहवनीय एव जुहुयात्' (ऐ. बा. २५-३४.) इति बहुच्छतः । अयं चात्रौपासन, नैमित्तिकैकविधिपरश्चातिस्थाहवनीयशब्दस्य न्यायतो निमित्तवत्कमार्थाग्निमात्रप्रदर्शनार्थत्वात् । उपवासश्च कार्यः ।

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समितिकमे।

स्नातकत्रवलोपे च प्रायिश्वत्तमभोजनम् ॥ (मनु. ११-२०३.) इति मनुवननात् । (२)आतिमिनोः प्राणायामश्च, 'नियमातिकमे वान्य-स्मिन्' (आप. श्व. २-१२-१८.) इति वचनात् । एतेषां समुख्य एव न विकल्पः, 'एकांस्मन् दोषे श्रूयमाणानि प्रायिश्वत्तानि समभ्युश्चीये-रन्' (आप. श्री. ९-१--२.) इति दर्शितत्वात् ।

प्रसङ्गादन्येषां लोपेऽपि प्रायश्चित्तमुच्यते। एवमन्येषामपि प्रार्ध्यानां प्रायश्चित्तं पाक्षयञ्चानां व्यापत्तां, गोणकालेऽप्यतिकानते। गौरणकाले तु सर्वप्रायश्चित्तपूर्वक तेऽनुष्ठेयाः। आपासनहोमस्य तु बहुकार लानिकामे अष्टभ्यो होमकालेभ्यः पूर्व प्रत्येकं सर्वप्रायश्चित्तपूर्वकं (३)अतीता हामाः कर्तव्याः। अत्रोपवासप्राणायामयोगाचारा न दृश्यते। उर्ध्वं तु धार्यमाणेऽप्यमो 'अनुगतो मन्थवः' (आप. गृ. ५-१५.) इत्याच्यान्युत्पत्तिप्रायश्चित्तं भवतः, 'चत्र्रात्रमहूर्यमानोऽग्निलीकिकस्सम्पर्धते' इति वचनात्। यदि पुनरालस्यादिनोत्स्वन्नाग्निरेष्टिलीकिकस्सम्पर्धते दिते वचनात्। यदि पुनरालस्यादिनोत्सवन्नाग्निरेष्टिलीकिकस्सम्पर्धते । स्वकाले अनारब्यानां तु पाक्षयञ्चानां सर्वप्रायश्चित्त हुत्वार्थसम्भः कर्तव्यः॥

(४)केचित्—पाकयक्कानां (५)स्थकालेष्वनारम्भे आरघ्धानां चारकरणे गौणकालातिकमे च चतुर्ग्रहीतेनाज्येन सम्रहेण सप्तहात्रा जुर हिते। यद्यपि 'सप्तहात्रा यक्कावभूष्ट याजयेश्वतुर्गृहीतेनाज्येन' (आप. श्री. १४-१४-११.) इति श्रीतो द्वीहोमः यक्कविभ्रषे युक्तः, तथापि 'प्या वा अनाहित्रग्रेतिष्टियंश्वतुर्होतारः' (आप. श्री. १४-१३-२.) इत्युपः

९ ट-विध्नात्. २ ख ग, छ-आतमनात्. ३ ठ-प्रत्येकमतीताः. ४ ट-अपरे. ५ ट-स्वस्बकाले.

क्रम्य 'आहिताग्नेम्तान् प्रतीयादुभयोरितरान्' (आप. श्री. १४-१५-५.) इत्युपसंहारात् , गार्ह्ये विभ्नेषे आहत्य प्रायश्चित्तविधानेन।पेक्षितत्वाच्च तक्किभ्नेषेऽपि युक्त प्रवेति । तत्तु कपर्दिस्वामिनोक्तम् ॥

कातकर्मादीनां तु (१)स्वकालातिकमे सर्वप्रायश्चित्तपूर्वकं तदनुष्ठाः नम्। कर्माङ्गानां तु लोपे सर्वप्रायश्चित्तं प्राणायामञ्च। अनुष्ठानं चारा-दुपकारकाणामाकर्मसमाप्तः। द्रव्यसंस्काराणां तु द्रव्योपयागात् पूर्वमेव सम्भवताम्। पाकयक्षेष्वाग्निहोत्रिक(२)विधौ चोपनयने चाङ्गव्यापत्तौ 'मुवस्स्वाहां' इति तत्त(३)त्कर्माङ्गाग्नौ होमः। 'अनाक्षातमः' इति तिस्निश्च होमो जपो वा। मुवरनाक्षातविध्यर्थयोविकल्पो वा, 'ब्राह्मणावेक्षो विधिः' (आप. यु. २-११.) इति 'श्वतितस्संस्कारः' (आप. धर्म. २-१-८.) इति श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थत्वात्। ननु-'भुवः' इति दक्षिणाग्नौ 'अनाक्षातं' इति चाहवनीये। सत्यम्, इह तयोरम्र्यारभावात् निमित्तिकानामप्यकृत्वेनेतराङ्गवत् प्रधानाग्नौ होमस्य युक्तत्वाद्य॥

(४) केचित् सर्वेषु गार्द्यकर्मसुतदङ्गेषु च भ्रेषे 'अनुक्तमन्यतो ब्राह्मम्' इति न्यायेन गृह्यान्तरोक्तानि प्रायश्चित्तान्याहुः, तिचन्त्यम्॥

अलं प्रासिक्किन । प्रकृतमुच्यते । यन् 'अपरपक्षस्यापराह्मश्लेयान् स्' (आप. धर्म. २-१६-५.) इति, तद्दपराह्मविधानार्थमनुवादः, यथा पान्त्रीवते 'सर्वत्रानुवपट्कारो क्रिदैवत्यर्तुत्रहादित्यसावित्रपान्नीवतवर्जम्' (आप. श्रो.१२-२४-२.) इत्यनुवपट्काराभावे प्राप्तर्राप'आप वापांद्वनुवपट्कुर्यात्' इत्युपांदवनुवपट्काराविधानार्थ 'नानुवपट्करोति । श्रापे वोपांद्वनुवपट्कुर्यात्' (आप. श्रो.१३-१४-९,१०.) इति । 'सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहस्सु' (आप.धर्म.२-१६-७.) इति त्वहविद्योषणार्थम् । अपरपश्लस्याहस्स्वेव मासिश्राद्धं,न पूर्वपक्षस्याहस्सु विकल्पेनाप्यीभमत्तिमिति । इतर्था आशांचादतिकान्तेऽपरपक्षे-

दैवात् पितॄणां श्राद्धे तु आशौचं जायते यदि । आशौचेऽथ व्यतीते वै तेभ्यश्श्राद्धं प्रदीयते ॥

इति स्मृत्यन्तरात् कदाचित् पूर्वपक्षस्याहस्स्विप विकल्पेनेदं स्यात्। नित्यश्राद्धं तु 'पवं संवत्सरम्' (अ।प.ध.२-१८-१२.) इति अत्यन्त (५) संयोगे द्वितीयाबलात् पूर्वपक्षेऽिष ॥ ७ ॥

पित्रधाणि कार्याणीति शेषः। इदं तु वासोविन्यासभेदविधानं स्व-तन्त्रास्वतन्त्रसर्वपित्रधार्थम्, 'प्राचीनावीतिनो पित्रचाणि' इत्यनेन वा-

२ क-स्वस्वकाला. २ क-विधी तूपनयने. ३ ज-कर्माग्री. ४ ट-अन्ये तु. ५ ज-संयोगार्थ.

क्येन अविशेषावगमात्, उद्देश्ये पित्रचमात्रे लब्धे अधिकाप्रकृत(१)स्वातन्त्रयिवक्षाणां वावयभेदापत्तः, अङ्गेष्विप प्रावीन।विते विधेये 'अपरपक्षे पित्रधाणि' इतिवदनपेक्षितत्वाभावाच । तेन यानि स्वतन्त्राणि यथा प्रधानाद्वतयः, यानि चास्वतन्त्राणि यथा द्वितीयभिमार्जनादीनि, तानि सर्वाण्येष प्राचीनार्वातिना कार्याणि । इत्थमेव 'यद्वोपवीतिना' इत्यपि । तेन पित्रधाङ्गान्यपि दैवान्याधाद्यदिनि यद्वोपवीतिनीव । इतराङ्गानां तु पात्रप्रयोगादीनां तत्तत्प्रधानवदेव ॥

केचित्—अक्नानां प्रधानधर्मता (२)न्याय्येति पित्रधाक्नांन दैवान्य-पि प्राचीनावीतिना, दैवाक्नानि पित्रधाण्यपि यक्नोपवीतिनेति, तांध-न्यम् ॥ ८ ॥ तथेव रोषः ॥ ९ ॥

पित्रचेषु कार्य इति शेषः। अत्र 'प्राचीनावीती' (आप. परि. २. १६.) इत्यादिपरिभाषया पर्षा प्रयाणामपि सिद्धत्वात् अपाकयह्ननित्यपोड-शक्षाद्धाद्यर्था विधिः॥ १०॥

निमित्तावेक्षाणि नैमित्तिकानि ॥ ११ ॥

अनाकुला

प्राचीनावितिना प्रसन्यं दक्षिणतोऽपवर्ग इति पूवसूत्रेण सम्बन्धः । नि-मित्तानि यानि नैमित्तिकानि कर्माणि तानि निमित्तमवेक्ष्य तदनन्तरः मेव कर्तव्यानि, न तत्र उदगयनाद्यपेक्षा । "अगारस्थृणाविरोहण" (आप. गृ.२३-९.) इत्युदाहरणानि । तत्रामावास्यायां निशायामिति वचनात् तावानुत्कर्षः । गृहप्रवेशनं नैमित्तिकमिति केचित् । नेत्यन्ये ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

नैमित्तिकान्याप्रयणातिथ्यसीमन्तादीनि निमित्तावेक्षाणि । निमि-त्तानि बीर्हिपाकादीन्येवानुष्ठानेऽवेक्षन्ते नोदगयनादीनीत्यर्थः । अत्रा-पि सम्भवतः पूर्वपक्षादेनीपवादः ॥ ११ ॥

एवं प्रयोगानुबन्धं कालादिकमुक्त्या इदानीं सर्वगार्ह्यप्रधानहोमान नां साधारणतन्त्रनामानं प्राच्योदीच्याङ्गसमुदायं प्रयोज्यभेदमाह-'अ-ग्निमिध्वा' इत्यादि 'मन्त्र सन्नामः ' (आए. गृ. २-८.) इत्यन्तेन ।

*अग्निमिध्वा प्रागग्रैदेभैराग्ने

परिस्तुणाति ॥ १२ ॥ प्रागुदगग्रै र्वा ॥ १३ ॥

१ क-अधिकारीप्रकृतः, ख. ग. छ-अधिकप्रकृत.

२ ट-कार्याते.

^{*} स्वद्भयामिदं हरदत्ताचाँयैरेकस्वतया परिगणितम् ।

अनाकुला

उक्ताः पाकयइपरिभाषाः । अथ तेषां साधारणतन्त्रं वश्यतेअग्निमिध्वेति । तद्ग्रेरुपसमाधानिमिन्युच्यते । पतच्च कर्माङ्गम् । कि
पुनरत्राग्निः । पत्नीसम्बन्धेच्वोपासनम् ।अत्र लौकिके केविज्ञानकमप्रभृति
परिग्रहमग्ने रिच्छन्ति । अन्य पुनः उपनयनप्रभृति । अपरे समावर्तनादि ।
"यत्रान्त्यां समिधमादध्यात् तं व्यपरिगृङ्कीया" दिति । यत्र तु प्रसिद्यां प्रिमिधमादध्यात् तं व्यपरिगृङ्कीया" दिति । यत्र तु प्रसिद्यां प्रिमिधमादध्यात् तं व्यपरिगृङ्कीया" दिति । यत्र कचााग्न"
मिन्ययं तु देशसंस्कारः सर्वत्र भवति याद स्यादसंस्कृतो देशः ।
अग्निमिध्वेति प्रकृतं पुनरिग्नग्रहणं येषु तन्त्रं न प्रवर्ततं तत्रापि
परिस्तरणं यथा स्यादिति-अश्नि परिस्तृणाति सर्वत्रेति । उपत्नमाधानं तु तत्रार्थसिद्धम् । प्रागुदगग्नैर्वा । अथ वा न सर्वतः
प्रागन्नैरेव परिस्तरणं कि तिर्हे प्रागन्नरदगन्नैश्च । तत्रोदगन्नाः पश्चान्युरस्ताच्च ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अत्र च अभिपदार्थविशेषप्रतिपत्त्यर्थं स्मार्तेष्विभ्रानिंह्ण्यते । तत्र याज्ञवलक्यवचनम्—

कर्म स्मार्त विवाहाग्रौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ॥ (या. स्मृ. १-९७.) इति । अस्यार्थः — गृही गृहस्थः सपल्लीकः स्मार्त कर्म विवाहाग्रौ औ-पासनाग्रौ कुर्वीत । यस्य कर्मणः प्रयोगे संकल्पावघातान्वारम्भद्रव्यः त्यागानुमत्यादिपदार्थद्वारा पत्न्यास्सहत्वं तत् कर्म स्वौपासने कुर्वीत इत्येतत् । अथ वा यस्य अग्निसाध्यस्य कर्मणः फलं साक्षात् कर्मान्त-रप्रणाळवा वा जायापितगाम्यन्यतरगामि वा भवति तत्कर्म गृही स्वौ-पासने कुर्यात्, 'कुर्वीत' इत्यात्मनेपद्श्रवणादिति ।

एवं च स्मार्तानि पाकयञ्चसीमन्तादीनि औपासनाग्नी कर्नव्यानि ।
गृहप्रवेशोऽपि तत्कर्मजन्यवास्तुशान्तेः जायापत्यायुराद्यर्थत्वादौपासन
एव । तथा पित्रादेर्मातामहादेश्च सपिण्डीकरणमप्यौपासन । सपिण्डोकरणफलस्य प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वप्राप्तिक्षपस्याभ्युद्यिकमासिश्राद्धादौ
सम्प्रदानार्थत्वात्, तत्फलस्य च जायापितगामित्वाादीते ।

अत एव सिपण्डिकरणं लंडिंगि पुत्रैनं कर्तव्यम्, एकेनापि छते पितृतया सम्प्रदानत्वसिद्धेः । अतो यत्र पत्न्यास्सहत्वं क्रियाफलं वा जायापतिगामि तत्कर्म (१)औपसन एव । यदि तु पुत्रोऽनग्निरसुपनी-

१ ट. ठ-स्वीपासने.

तादिः संबरसरे पूर्णेऽबद्धं कर्तव्यत्वात् सपिण्डोकरणं करोति, तदा श्रोत्रियागारादाहृतेऽद्रो ; बाधायनेन 'अथ वा श्लोत्रियागारादेव तमापा-सनम्' (बा. यु. ६-२.) इत्यापासनसंस्तवात्, आचाराखा अनुपनीतोऽपि पुत्रश्श्राद्धाधिकार्येव,

अर्हत्यनुपनीतोऽपि विनाप्यप्ति विनाऽपदम्॥ (मनु. २-१७२.) इति वचनात्, 'न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधातिनयनात्' (गौ. ध. २-५.) इति गौतमवचनस्थस्वधाशब्दस्य सकलोध्वैदीहकप्रदर्शनाः धत्वाचा।

भ्राता वा भ्रात्पुत्रो वा सपिण्डिशिष्य एव वा। सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यादभ्युद्यं ततः॥

इति वचनात् यदा भ्रातृपुत्रादिः करोति तदा यथोकसहत्वफलभा-गित्वयोरभावात् श्रोत्रियागारादाहृतान्नावेव ॥

अन्य तु-भ्रात्रादिगतपितृत्वप्राप्तिरपि पुत्रगतपूतत्वादिफलयत् पर्विगामि फलमित्यौपासने ; तिचनत्यम् ॥

तथा जातकर्मचौछोपाकरणसमापनगोदानसमावर्तनान्यपि । तथोपनयनमि । आचार्यकरणसिद्धार्थ (१) मुपनयनमिति मतेऽपि नाचार्यस्यौपासने। तस्य नित्यधार्यत्वात् 'त्रवहमेतमार्ग्ने धारयन्ति' (आप. गृ. ११२०.) इति सूत्रावरोधात् । विवाहोऽप्यस्मिन्, निर्मन्थ्ये वा, असम्भवाद्विवाहजन्यौपासनस्य । सम्भवऽपि प्रथमौपासनस्य, न तस्मिन् द्विः
तीयादिविवाहः ; 'यां कामयेत राष्ट्रमस्यै प्रजा स्यादिति तस्या औपासने'
इति प्रतिमार्यमौपासनभेदावगमात्, बौधायनीये अग्निद्धयसंसर्गविधाः
नात्, आचाराद्य । कर्मार्थस्यौपासनस्य संस्कृते देशे, अनुपसमाहितस्यान्यस्य वाऽग्नेः, 'यत्र क चाग्निम्' (आप. ध. २-१-१३.) इति धर्मशास्त्रोक्तिधिना अग्निप्रतिष्ठापनं कर्तव्यम् ॥

केचित्-इतं नाम्नवङ्गं, कर्माङ्गमेवेति प्रतिकर्म कार्यम्, उद्यायां चाम्ने-धीरणमिति ॥

अथ सूत्रं व्याख्यायते । अमिमिद्धा इन्धीतेत्यर्थः । यदाप्यर्थप्राप्तमग्नेरिन्धनं तथाप्येतद्वचनात् इद्धमिप पुनिरिन्धीत । अत्र विध्यर्थे लिङादौ
प्राह्ये क्त्वाग्रहणिमन्धनस्य परिस्तरणपूर्वकालतानियमार्थम् । तेन
इन्धनानन्तरं परिस्तरणमेव कार्ये, न तु तयोर्मध्येऽवश्यकार्यमिष मृत्रनिरसनादि कर्मार्थसंभाकोपकल्पनं च ॥

१ क.-सिध्यङ्ग. ग. इ.-विध्यङ्गं. घ.-विध्यर्थं.

नन्वेकस्मिन् प्रेषे इन्धनपरिस्तरणयोर्विधाने वाक्यभेदस्स्यात्; सः स्यम्, न तु सृषे वाक्यभेदो दोषः; स्वनात् सृष्मिति निर्वचनात् । इन्स्यमेव व्याख्यानं प्रयोजनं च सर्वत्र काष्रहणेषु । प्रागप्रदेभैराप्रे परिस्तृणाति । सर्वासु दिक्षु प्रागप्रैः कुर्राराप्ते परिस्तृणाति ॥ १२ ॥

अथ वा प्रागणं हदगणे श्र दर्भेरिंगं परिस्तृणाति । दक्षिणत उत्तर-श्र प्रागणं , पश्चात् पुरस्ताचादगणे: , 'उदगगाः पश्चान्पुगस्ताच्च' (आप. श्रो. १-१४-१५.) इति श्रोते दर्शनात् । पतान् कुशान् दक्षि-णानुत्तरान् करोति, उत्तरांश्चाधरान् ;(१) बौधायनभरद्वाजगृद्धाभ्या-मुक्तत्वात् । दक्षिणतः पक्ष उपरिष्टाद्भवत्यधस्तादुत्तरः' इति । अत्र 'अग्नि-मिद्ध्वा' इति प्रकृतेऽप्यग्नो, 'अग्निम्' इति पुनवचनं नियमार्थम्-अग्नि-मेच परिस्तृणाति नान्यद(२) इमपीति । तेन उत्तरेण पूर्वेण वा निहि-तमुदकं बहिरेव भवात ॥

केचित—(३)अतन्त्रकेष्विप कर्मस्विधः परिस्तीर्थ प्वेति नियमार्थः मिति ॥ १३ ॥

*दक्षिणात्रैः वित्रयेषु ॥१४॥ दक्षिणात्रागत्रैर्वा ॥१५॥

अनाकुला

तत्र दक्षिणाग्राः पश्चात् पुरस्ताच्च ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पित्र्येषु मासिश्राद्धादिषु कर्मसु सर्वासु दिश्च दक्षिणात्रैः परिस्तृणाति १४॥
यद्वा दक्षिणात्रैः प्रागत्रैश्च दभैः । पश्चात्पुरस्ताच्च दक्षिणात्रैः, उत्तरतो दक्षिणतश्च प्रागत्रैः । उत्तरानुत्तरान् दक्षिणांश्चाधरान् कुर्यात् ।
तथा प्रागुपकम्य प्रसद्यं परिस्तृणाति ॥ १५ ॥

उत्तरेणामिं दर्भीत्संस्तीर्य द्वन्द्वं नयि पात्राणि प्रयुनक्ति देवसंयुक्तानि ॥ १६ ॥

अनाकुला

परिस्तरणानन्तरं अग्नेरुत्तरतः पात्रप्रयोगार्थं दर्भान् प्रागन्नान् संस्तृः णाति । प्रथितं स्तरणम् । प्रयुनाक्ते सादयति । न्यश्चि न्यग्भृतानि ।

१ 'दक्षिणानुत्तरानुत्तरानधरान् यदि शागग्राः' इति बोधायनः ॥

२ ट. ठ-अग्न्यङ्ग. १ ट-अमन्त्रकेषु. * सूत्रद्रयमप्येकं सूत्रं हरदत्तमते ।

सर्वाणि च द्रव्याणि प्रयोजनवानेत पात्रप्रहणेन गृह्यन्ते। तेनोपनय-नादौ मेखलादीनामपि सादमं भवात। तत्र यानि देवसंयुक्तानि गानि इन्द्रं प्रयुनकि। द्वे द्वे इत्यधः। पार्वणादीनि देवकर्माणि। अग्निप्रहणमन-र्थकमिकृतत्वात् अग्निमिध्वति। ज्ञापकार्थे चैतत् ज्ञापयति-अग्निपरि-स्तरणे विह्नतो(१)ऽयं पात्रप्रयोगे नानुवर्तते इति। कदा पुनरसां? दर्भा-प्रविशेषस्तन्त्राभावे प्रवृत्तिश्च। तेन पित्रयेष्वपि प्रागन्नाणामेव संस्तरणं अग्नेश्चोत्तरतः तन्त्राभावं च पात्रप्रयोगाभावात्। आधकारात्त्वामप्रतिप-सावेव। तद्प्युमयं प्रतिपत्तव्यं स्यात् आधकारादेव॥ ११॥

तात्पर्यदर्शनम्

अग्नेरुत्तरतोऽदूरेण दर्भान् संस्तृणाति । एते च प्रागमाः, (२) बौधा-यनगृह्यात् । प्राथतं च स्तरणं, समुपसर्गात् । उदक्क स्तरणापवर्गः । पित्रयेष्वप्यग्नेरुत्तरत एव प्रागमैः,(३) 'उत्तरत उपचारो विद्वारः, (आप. प. २-१०.) इति सिद्धेऽपीद्दाप्युत्तरेणेति चचनात्, प्रकृतेऽप्यमौं आमिम्' इत्यधिकशब्दस्य अधिकार्थपरत्वस्य युक्तत्वात्, परिस्तरणवद्धिशेषस्या-चुक्तेश्च । अपवर्गस्तु दक्षिणत एव । देवसंयुक्तानि देवकर्मसंयुक्तानि । पात्राणि दर्व्यादीनि । द्वन्दं, द्वे द्वे । न्यांच अधोविलानि । प्रयुनक्ति सादयित ।

नतु-उत्तरत्र 'मनुष्यसंयुक्तानि' 'पितृसंयुक्तानि' इति विशेषणेनैव सिद्धत्वात 'देवसंयुक्तानि' इति व्यर्थम् । न ; देवानि हि कर्माणि द्विवि-धानि-पुरुषार्थरूपाणि मनुष्यसंस्कारकाणि च । तत्रोभयत्रापि दैवपात्राणां दध्यादीनां द्वन्द्वतासिद्धार्थत्वात् ॥ १६ ॥

तत्र मनुष्यसंस्कारकर्मार्थेषु केषुचित् पात्रेष्वपवादमाह-

सकृदेव मनुष्यसंयुक्तानि ॥ १७ ॥

अनाकुला

यानि मनुष्यसंयुक्तानि पात्राणि तानि सक्देव प्रयुनकि, न द्वन्द्वम्।
मनुष्यकर्माणि विवाहाँदीनि । एवकारः क्रियाभ्यावृत्तिप्रतिषेधार्थः ।
पात्रबाहुल्यात् द्वाभ्यां बाहुभ्यां सादनाशक्तावण्युपायेन सक्देव सादनिमिति। केचित् मेखलादीनामेव मनुष्यसंयुक्तानां सकृत् प्रयागिमच्छन्ति,
न होमार्थानाम् । वयं तु मनुष्यसंयुक्तानि मनुष्यकर्मसंयुक्तानीत्यवोचःम ॥ १२ ॥

र∵धर्मः

२ 'उत्तरेणाभ्रं प्रागम्रान् दर्भान् संस्तीय' इति (बी.गृ.१-४) बीधायनः । ३ ख. ग-इति युक्तः

तात्पर्यदर्शनम्

मनुष्यसंयुक्तिन मनुष्यद्वारा संयुक्तानि अश्मवासोमेखलादीनि सकृदेव क्रियाभ्याद्वांत्तपरिहारेण प्रयुनक्ति, पात्रबहुत्वेऽप्युपायेन। केचित्-मनुष्यसंस्कारकर्मसु दृष्योदीन्यपि सकृदेवेति॥१७॥

एकैकशः पितृसंयुक्तानि ॥ १८ ॥

धनाकुला

यानि पितृकर्मसंयुक्तानि तान्येकैकदाः प्रयुनिक । एकमेकमित्यर्थः॥ १३॥ ताल्यवदर्शनम्

पितृकर्मार्थानि दर्ब्यादीनि स्वधापात्रादीनि च एकमेकं प्रयुनकि॥१८॥ पितृत्रयोस्सँस्कार आयामतः परीमाणं प्रोक्षणीसँस्कारः पात्रप्रोक्ष इति दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीम् ॥ १९॥

अनाकुला

पवित्रयोस्संस्कारः तृणं काष्ठं वे त्येवमादिः। तयोरायामनो यः तृ परीमाणं दीर्घप्रमाणं प्रादेशमात्रा (आप.श्रा.१-११-९.) वित्यतत्। प्रोक्षणीसंस्कारः "पवित्रान्तिहितायामामहोत्रहवण्या" (आप.श्रा.१-११-९.) मित्यदि। तत्रामिहोत्रहवण्या इहाभावात् पात्रान्तिः प्राप्यते। उत्तानि पात्राणि इत्यदि पात्रप्रोक्षणम्। तदेनत् पदार्थचतुष्ठयं दर्शयति। दर्शपूर्णमासयोरिवात्रापि कर्तव्यम्। तृष्णीमिति मन्त्रप्रतिष्धः। यथा प्रोक्षणे पात्राणामुक्ता क्रिया विस्नसनश्चेष्मस्य तदन्तर्भावादेव सिद्धम्। इदं तु वचनं नियमार्थम्-पवित्रयोरेवायामतः परिमाणं यथा स्यात् इष्मस्य दर्भाष्रयोश्चाज्ये प्रत्यस्यमानयो मी भृदिति। कथं पुनस्तत्र प्रसङ्गः? पतदेव हापयति-भवत्यत्रापि दर्शपूर्णमासवर्म्वणीं सस्कार इति। आयामग्रहणमायामपरिमाणस्य च पवित्रयोनियर्माऽयं स्मार्तेन संख्यापरीमाणं दार्शपूर्णमासिकमेवेष्मस्य भवति। तेनात्राविद्यमानेष्वनृयाजेषु न पक्विंशतिदादिर्थमो भवति। उपहोमारस्त्वनृयाजार्थे भवन्ति॥ १४॥

तात्पर्यदर्शनम्

पवित्रयोस्संस्कारो दर्शपूर्णमासाभ्यां तुल्यं मन्त्रवर्जी कार्यः । समा-वर्षाच्छनात्रो दभौ प्रादेशमात्रो पवित्रे कुरुते, तृणं काष्टं बाउन्तर्धाय छि- नत्ति, न नखेन । ततोऽप उपस्पृशेत्। 'रोहराक्षस' (शाप. प. २-९.) इति वचनात्। ततस्तयोर्मुळादारभ्याऽऽत्रादद्धिमांजनम्। तयोश्चायामतः परीमाणं दर्शपूर्णमासबदेव । यद्यपि 'पवित्रयोरसंस्कारो दर्शपूर्णमासबदेव । यद्यपि 'पवित्रयोरसंस्कारो दर्शपूर्णमास- चत्' इति वचनादेव तद्वदायामतः परीमाणं प्राप्तम् , तथापि यदायामतः परीमाणं प्रादेशमात्राविति तदेव तद्वत्, न त्विह पृथुत्वनापि साम्यमि- त्येवमर्थं 'आयामतः परीमाणम्' इति पुनर्वचनम् ॥

केचित-पवित्रयोरेवायामतः परीमाणं दर्शपूणंमासवत्, न त्विध्म-स्य दर्भाग्रयोश्चाज्ये प्रत्यम्यमानयोरिति नियमार्थे पुनर्वचनम्। प्वं ब्रुवतैव स्वाक्रमरेण दर्शपूणंमासवन्तृष्णीमिध्मस्य दर्भाग्रयोश्च संस्कारः प्रसिद्ध-वद्भ्यनुक्षातः। तथैव चान्तरः। तेन खादिरः पालाशो वा शुल्बसन्नद्ध इध्मा विद्यस्य त्रिः प्रोक्षितव्यः। पार्वणे च पूर्वेशुस्त्रमञ्जव्यः। दर्भाग्रे च 'तृणं काष्टं वा' (आप. श्री. १-११-७.) इत्यादिविधिना संस्कृत्याज्ये प्रत्यसितव्ये। अत्र च यद्यप्यमर्थः 'आयामतः' इति वा 'परिमाणं' इति वान्यतरेण सिद्धः; तथापि नियमान्तरार्थमेवमुक्तमः। आयामत प्रव यत्परिमाणं तदेव पवित्रयोः दर्शपूर्णमासवत्, न संख्यातः परिमाणम्। तेनेध्मस्य संख्यापरिमाणं दार्शपूर्णमासवत्, न संख्यातः परिमाणम्। तेनेध्मस्य संख्यापरिमाणं दार्शपूर्णमासिकमेव 'एकविंशतिदाहः मिध्मम्' (आप. १-५-६.) इति ; आयामस्यैव पवित्रयोनियमितत्वात्। यद्यप्यनूयाजामावादेकविंशत्या न कार्यम्; तथाप्येतद्वलात्तत्स्थाने जया-दयः कर्ल्याः—इत्य(१)युक्तं भूपिष्ठं च पूर्वव्याख्यानेनान्यथासिद्धंऽपि स्रृष्ठे कल्पयन्ति॥

प्रोक्षणीसंस्कारोऽपि दर्शपूर्णमासवन्तृष्णीम्। उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां अन्तर्हितायां वैकङ्कत्यां सुच्यप आनीय ताभ्यां त्रिरुत्य प्रोक्षेत्। पात्रप्रोक्षणमपि तद्वन्तृष्णीम्। उत्तानानि पात्राणि कृत्वेष्मं च विस्नस्य ताभिस्सपवित्रेण पाणिना त्रिः प्रोक्षेत्॥ १९ ॥

अपरेणाप्तिं पित्रज्ञान्तर्हिते पात्रेऽप आनीयोदगग्राम्यां पित्रज्ञाम्यां त्रिरुत्पूय समं प्राणहित्त्रोत्तरेणाप्तिं दर्भेषु सादियत्वा दर्भैः प्रच्छाद्य ॥ २०॥

^{*} अग्नयः पाति। च यस्मिन् विद्वियन्ते स विद्वारः । उपचारः क्रिया । अनिर्दिष्टदेशाः क्रियाः विद्वारस्योत्तरतः काष्ट्री इत्यर्थः । इयं च १५ पृष्ठस्य ३ संख्यासंबन्धिस्त्रस्य टिप्पणीति बोध्यम् । १. इति युक्तं ।

अनाकुला

पात्रप्रोक्षणानन्तरमपरेणाप्तिं प्रणीतायां पवित्रं निधाय तस्मिन्तुद्गग्रे पिवत्रं अन्तर्धायाप आनीय्य पवित्राभ्यां उद्गग्राभ्यां त्रिरुतुनाति प्राग्पर्वाम् । अग्निप्रहणं पात्राधिकारात् । (१)अङ्गुष्ठोपकानिष्ठाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यामिति कल्पान्तरे हृष्टो विद्योषः। उत्पूय ता अपस्समं प्राणैहरिति । मुखेन तुल्यमित्यर्थः । हृत्वोत्तरेणाप्तिं दर्भेषु संस्तीर्णेषु साद्यति । अग्निमहणं पात्रैर्व्यवधानं मा मृदिति । साद्यित्वा द्भैः प्रच्छादयति । सर्वश्चैतत् पवित्रहस्तः करोति ॥ १५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अग्नेरदूरेण पश्चात् पवित्रान्तर्हिते किस्मिश्चित् पात्रेऽप आनीयोदगप्राम्यां पवित्राभ्यां त्रिरुतुनाति । अत्र प्रकृतयोरिष पवित्रयोः पुनर्ग्रहः
णात् पाण्योः प्रागद्रत्वमाचारिसद्धं 'अङ्गुष्ठोपकिनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां
पाणिभ्याम्' (आइव. गृ. १-३-३.) इत्या(२) इवलायनोक्तं च ज्ञापितम् ।
ततस्ता अपस्समं प्राणेद्दंत्वा प्राणस्थानाभ्यां मुखनासिकाभ्यां सममुद्रभृत्य उत्तरेणाग्नि पुनस्तीर्णेषु दर्भेषु सादयित, 'दर्भेषु' इति (३)वचनात् । अन्ये पूर्वस्तीर्णेषु । ततो दर्भैः प्रच्छादयेत् । अत्र 'अपरेणाग्निम्'
इत्यग्निप्रहणं पात्राणामपरेण मा भूदिति । 'उत्तरेणाग्निम्' इति तु पात्रह्रयवधाननिवृत्त्यर्थम् ॥ २०॥

ब्राह्मणं दक्षिणतो दर्भेषु निषाद्य ॥ २१ ॥

अनाकुला

प्रकृतत्वादग्नेः दक्षिणतः । तत्रापरेणाग्निं दक्षिणातिक्रम्य तूर्णां तृणं निरस्योपवेदानमिन्छन्ति । अप्रणाग्निं परीत्यान्ये । 'हौत्रव्रह्मत्वे स्वं कुर्वन् व्रह्मासनमुपविदयं चि(छ)त्रमुत्तरासङ्गं कमण्डस्तं वा तत्र कृत्वाधान्यत् कुर्यो (खा०स्०१-१-२६) दिति कल्पान्तरम् । कृताकृतमाज्यहोमेषु परि-स्तरणम् । तथाज्यभागौ वा ब्रह्मा चेदा(त्या)श्वलायनः ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अग्निमिध्वेति प्रकृतत्वात् अग्नेर्वक्षिणतो दर्भेषु कंचिद्राह्मणमुपवेश-येत्। न तु दर्शपूर्णमासवद्रह्माणं, समानविधानवस्रनानां चोदनालिङ्गा-

१. अङ्ग्रुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां सिवतुष्ट्वा पसव उत्पुनाम्याच्छिद्रेण पवित्रेण वसी-स्सूर्यस्य रिक्मिभिरिति प्रागुत्युनाति (आइव. गू-१-३-३.) इत्यावकायनः।

२. ट. ठ.-आववलायनसूर्य च. ३. स्त. ग. इ.-वचसूत् अन्येषु पुनस्तीर्णेषु.

नि विनात्र तदीयस्य ब्रह्मपः प्राप्यभावात्, 'ब्राह्मणं दक्षिणतो दभेषु निषायं इति क्रस्नविधानाच्च । तेनात्र ब्रह्मधर्माः चरणतृणानरसनाद् यो न कर्तव्याः । पितृभृतर्तिकपक्षेऽपि यः पितुर्ब्रह्मा स प्वात्र निषाद्य-त (१)इति नियमो नास्ति ॥

अन्ये तु-श्रौते ब्रह्मा दक्षिणेनाध्नि दमेंषु निविष्टो दृष्टः । तथैव बहुचानां छुन्दोगानां च गृह्ये(२) ब्रह्मेत्येद चोदितः। अतोऽत्रापि 'ब्राह्मणं दक्षिणत' इति लक्षणया ब्रह्मेव चोद्यते । तेन सम्भवन्तो ब्रह्मधर्मा इहापीति ।
तत्र, स्वगृह्यस्थस्य ब्राह्मणदाब्दस्य श्रुत्यर्थत्यागेन परगृह्याह्यस्रणाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । न च दक्षिणतो निषादितस्य ब्राह्मणमात्रस्य ब्रह्मत्वं
स्त्रकारस्येष्टम्। यदि हि तथा स्यात्, 'यं ब्राह्मणं विद्यां विद्वांसं यशो नचर्चत्' (आप. श्रो. १४-१३-७.) इत्यत्राच्पैरेवास्ररेः 'ब्रह्मणं वरं द्वाति'
इति ब्र्यात्, न पुनित्मगुणैः 'यो दक्षिणत आस्ते तस्मै वरं द्वाति' (आप. श्रो. १४-१३-९.) इति । सम्भवतां धर्माणां प्राप्तो मन्त्राणामपि प्राप्तिदुर्वारा । 'ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य' इत्यत्रानुक्तानां मन्त्रादीनां परिसंच्येयं चेति वदतां चोक्तरीत्या स्वार्थपरत्वे सम्भवति (३)दोषत्रययुक्तपरिसंख्याश्रयणं निर्देतुकम् ॥ २१ ॥

आउयं विलाप्यापरेणाग्निं पवित्रान्तिहिंतायामाऽयस्था-ह्यामाउयं निरुप्योदीचोऽङ्गाराज्ञिरूह्य तेष्विधिष्ठत्य उवल-तावद्युत्य द्वे दभीत्रे प्रत्यस्य तिः पर्याग्न कृत्वोदगुद्वास्या-ङ्गारान् प्रत्यूद्योदगप्राम्यां पवित्राभ्यां पुनराहारं त्रिरुत्यूय पवित्रे अनुप्रहत्य ॥ २२ ॥

इस्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने प्रथमः खण्डः ॥

१. ज-निवाय इ. २ 'तत्रार्तिक् ब्रह्मा'सायंत्रातहों मवर्जम्' (खा. गृ. १-१-२१.) इति खादिरः । 'ब्रह्मा च धन्वन्तरियज्ञञ्चलगववर्जम्' (आवव. गृ. १-१-६.) इत्याववलायनः ।

३, ट.-दोवश्योपेत, परिसंख्यायास्त्रेदोव्यं च स्वार्थहानिः, परार्थस्वीकारः, पातवाधश्रेति ।

अनाकुला

अथाज्यसंस्कारः तत्र विलापनमाज्यस्य यस्मिन्कस्मिश्चिद्गौ भवति उत्तरत्राज्यप्रहणात्। निर्वापः आनयनम्। पुनराज्यप्रहणमनाघारेऽपि कर्माण संस्कारः आज्यस्य यथा स्यात्। आज्यं सर्वत्र निरुष्य जुहोतीति। निरुष्णं पृथक्करणम्। उद्ग्वचनं पित्रयेष्विपयथा स्यात्। पतनोद्वासनं व्याख्यातः म्।अवद्योतनं ज्वलता तृणेनावदीपनम्। तत्र द्वे दर्भात्र पवित्रवत्संस्कृत्याः ज्ये प्रत्यस्यति प्रक्षिपति। द्वे प्रहणमकं वे त्यस्याग्निहोत्रदृष्टस्य विकल्पस्य प्रातिषधार्थम्। तनाग्नहोत्रिकेऽपि तन्त्र द्वे एव दर्भात्र भवतः। ततस्तदाज्यं त्रिः प्रदक्षिणं पर्योग्न करोति आज्यस्य सवते।ऽग्नि तिरावर्तयति तृणेन्नोत्मुकेन वा। तत्र पित्रयेष्विप प्रदक्षिणं पर्योग्नकरणमिच्छन्ति । उद्वासनं निर्दरणम्। प्रत्युहनमान्निना संसर्जनम्। पुनराहारं पुनराहृत्याहृत्य। त्रीण्येताः नि उत्यवनानि प्रत्यगपवर्गाणि। अनुप्रहरणमन्नौः, प्रकरणात् (१)"विस्नस्याद्वस्सस्पृश्ये" ति कल्पान्तरात्॥ १७॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्ताः घनाकुलायां प्रथमः खण्डः॥

तात्पर्यदर्शनम्

यद्यपि 'सर्पिराज्यं प्रतीयात्' (आप. प. १-२५.) इति परिभाषासिद्धं विलापनं, तथापि विलीनमप्याज्यं होमार्थेऽश्नौ कर्मार्थं पुनर्विलापयेत्। ततोऽग्नेः पश्चात् स्थापितायां पवित्रान्ति हिंतायामाज्यस्थाह्यां तदाज्य-मानयेत्। 'आज्यं विलाप्य' इति प्रकृतेऽपि पुनराज्यप्रहणमाज्यस्यैव निः वीपाद्यः, न पुनः ' दश्च पवाञ्चलिना जुहोति ' (आप. गृ. २२-१०.) इत्यत्र(२) पद्मुवभवस्य होमद्भव्यत्वेऽपि(३) यदीयतदीयन्यायाद्दश्चो भवेयु-रित्येवमर्थम्॥

केचित्-अतन्त्रकेऽपि कर्मण्याज्यं निर्वापादिभिस्तंस्कार्यमित्येव-मर्थमिति॥

अग्निमित्यमेरेव पश्चात् न ब्राह्मणस्येति । केचित्तु—अन्यस्मिन्नग्नौ विलापनं, होमार्थामेरेव पश्चान्निर्वाप इत्येवमर्थमिति ॥

१. विस्तस्य पवित्रे अद्भिस्तंस्पृत्रयाग्नावनुप्रहरतीति (बी. गृ. १-३-११.) बीधायनः ॥

२. इ. ज.-पशुप्रभवहोमद्रव्यत्वेषि. ग. छ-पशुप्रभवहोमद्रश्यत्वे समानेषि,

ख. यदि तदीयन्यायादध्नो निर्वापादयो न भवेयुः.

अधाङ्गारानुदीचो निरुध निर्वर्त्य, तेष्वङ्गारेषु आज्यमधिश्चित्य. ज्वलता तृणेनावद्यत्य अधोगामिन्या दीप्न्या द्योतियत्वा, द्वे दर्भाप्रे अ-र्गनयतायामे तृणाचन्तर्धाय ज्ञित्वाऽद्भिस्संस्पृदय ते युगपदाज्ये प्रक्षिपत् 'द्वे' इत्यधिकराज्दात्, आचाराच । अधोलमुकमादायाज्ये प्रदक्षिणं त्रिः पर्याप्त कृत्वा समन्ततोऽग्निमावत्ये तदुदगवतारयत्। अत्र निरूहणोद्धा-सनयोरुदगपवर्गस्य 'तथाऽपवर्गः' (आप. गृ. १-६.) इति सिद्धस्य पुन र्विधानमेतयोर्नित्यमुदगेवापवर्गः, न तु दैवे विकल्पनापि प्रागपवर्गः, ना-पि पित्रये दक्षिणतोऽपवर्ग इति नियमार्थम् । तथैव पित्रयेष्वेतयोर्मध्यस्थं पर्याग्निकरणमपि(१)सन्दंशन्यायाहैववत्प्रदक्षिणमव। इत्थमेव शिष्टाचारः। ततोऽङ्गारान् पूर्वे निरुढान् प्रत्यूद्य पुनरायतनस्थाग्निना संयोज्य । अत्रा-ज्यसंस्कारकाणां अङ्गाराणां प्रत्युहनविधानात् 'अपवृत्ते कर्माणि' (आप. परि. ४-२३.) इति न छौकिकत्वम् । अवद्योतनपर्यभिकरणान्नश्चोस्तु यदा आयतनस्थादुपादानं तदा तयोरम्रघोरपवृत्तकर्मत्वेन लौकिकत्वात् त्याः गः। यदा तु निरुद्धात् तदा तस्मिन्नव क्षेपः । अथ पूर्ववदुदगप्राप्त्या पवित्राभ्यां पुनराहारं त्रिरुत्पृय पुनराहृत्याहृत्य त्रिरुत्पृय। अत्र पुरस्तादारभ्य पश्चान्नीत्वा पुरस्तात् परिसमाप्तिः। केचित्-आङो बलाद्विपरीतमाहुः॥

ततस्ते पवित्रे अनुप्रहृत्य आचारानुकूलं प्रहृत्य, यदि प्रनिथस्स्यात् तदा विस्नस्याद्भिस्संस्पृश्य प्रागग्रे अग्नौ प्रहृरेदित्यर्थः॥ #२२॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृद्यतात्पर्यदर्शने प्रथमः खण्डः ॥

१. एकोहेशेन विश्वायमानयोरकुकोर्मश्ये विहितत्वं सन्देशः ।

^{*} अस्मिन् ख्रैण्डे इरदत्तमते सूत्राणां संख्या सत्तदश (१७) सुदर्शनमते च ब्रार्विशतिः (१२) इति बोभ्यमः।

अथ दितीयः खण्डः॥

येन जुहोति तदमी प्रतितप्य दर्भैः संमृज्य पुनः प्रतितप्य प्रोध्य निधाय दर्भानङ्किस्सँस्पृश्यामी प्रहरति॥१॥

अनाकला

संमार्जनं सुग्वत् । प्रतितपनं न्याभूतस्य तपनम् । अग्निप्रहणमनर्थकम्, अन्यत्र प्रतितपनस्यासम्भवात् । तत्क्रियते दर्शपूर्णमासयोस्सम्मार्जने ये धर्मास्तेषामिह प्राप्त्यर्थमाहवनीये गाहिपत्ये वा चोदितं यत्प्रतितपनं तवस्मिश्रप्रौ भवतीति । अग्निमात्रं भिद्यते । अन्यत् समानं "सुवमग्रै-(आप. श्रो. २-४-४.) रित्यादि । अग्नी प्रहरतीति पुनरग्निप्रहणं सुक्संमार्जने दृष्टं वैकिटिपकमग्नी प्रहरणं मा भूदिति। अतोऽपि विशायते सुक्संमार्जनधर्मा इह प्रवर्तन्त इति । पाकयक्रेषु च दर्ब्या होमः, कल्पान्तरे इष्टत्वाद्दर्शनाः 💶 । यद्यं समावर्तने दृर्व्यामादायाज्येनाभ्यामयन्नित्यन्यपरे वाक्ये द्वीं माप्तां द्शेयति । यच्चायं सङ्दुपहत्येति उपघातं स्थालीपाकाद्दर्शयति तदिप नादर्गामुपपद्यते । तत्राज्यहोमेष्वेका दवीं। स्थालीपाकेषु हे हो-मार्थ चावदानर्थे च । उभयोरिप सम्मार्जनम् । अवदानस्य होमार्थत्वात् यथाब्रिहोत्रे स्वस्य। तत्र दर्धीमग्नी प्रतितप्येति वक्तव्यम्। येन जुहोतीति किमुच्यते ? "मध्यमेनान्तमेन चा पलाशपर्णेने" त्यत्रापि यथा स्यात् , अग्निहोत्रे आग्निहोत्रिके च तन्त्रे यथा स्यादिति। यद्येवमञ्जलेरपि प्रस-द्गः। विवाहसर्पयद्वादिषु द्वापकात् सिद्धम्। यदयमौपकार्ये पार्वणवदिति यतं करोति तत् इ।पयति-अञ्जलिहोमा अधर्मप्राहकाः यावदुक्तधर्माण इति । तेन सादनादि त्रयमञ्जलेने भवति ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

येन पात्रेण द्रब्यां सुवेणां जिल्ला वा जुद्दोति तद्यो प्रतितप्येत्यादि स्यक्तार्थम् । द्रब्याध्य होमपात्रत्वं 'दर्ब्यामाधायाज्येनाभ्यानायन्' (आप. यू. १२-९.) इत्यन्यपरे वाक्ये सिद्धवद्दर्शनात्, आचाराध्य । बोधायनेन तु (१) 'निर्ऋतियृद्दीता वै द्वीं' इति द्वींनिन्दा स्नुवविधानार्था, न

१. बी-गू-१-३-१४.

तु दब्यी निषेधार्था। अतो द्वीं सुवयोर्धिक स्पः। तर्त्रं केवला ज्यहोमेषु एकेव द्वीं सुवो वा, उपस्तरणाद्यभावात् चर्वादिहोमेषु तु द्वे दब्यीं सुवो वा उपस्तरणाद्यभावात् चर्वादिहोमेषु तु द्वे दब्यीं सुवो वा उपस्तरणाद्यर्थ होमार्थ च। उपस्तरणाद्यर्थस्यापि संस्कारः, (१) उपस्तरणादि प्रदानान्तस्य होमपदार्थत्वात्, श्रोते सुवस्यापि संस्कारः, (२) अतन्त्रकेषु तन्त्रान्तर्गतधर्मानुपपत्तेः। तेन 'अनुगतेऽपि बोत्तरया सुदुयात्' (आप. यू. ५-१८.) 'सर्षपान् फलीकरणमिश्रान्' (आप. यू. १५-६.) इत्यादिषु न दब्योदीनां संस्कारः। अत्रामी प्रतितप्यामी प्रहर्गतित्यर्थसिद्धाप्रिप्रहणमेवनामायं कत्स्नविधिरिति क्रापयितुम्। तेन 'स्रुवमग्रे' (ते. ब्रा. ६-३-१.) इत्यादैष्टिकस्नुक्संमार्जनधर्माणामिहानुपर्पत्तिप्रसङ्गप्य।

केचित् —अग्नो प्रतितप्याग्नी प्रहरतीति प्रयोजनान्तरशून्यादिशमः हणादेष्टिकस्तुक्सम्मार्गधर्मा ग्रहापि भवन्तीति ।

प्रतितपनं त्वस्मिन्नेवाग्नौ । इह च सम्मागंदर्भाणामग्नावेव प्रहर्णम्, न पुनर्वैकिटिपकम् । तथा 'यंन जुहोती' त्यत्र सामान्यवचनम् 'मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन' (आप. गृ. २२-४.) इत्याद्यतन्त्रके ऽपि कर्भाण आग्निहोत्रिके च विधो होमार्थपात्रस्यापि संस्कारो यथा स्यादित्येवमर्थम् । अञ्जलेस्त्वपूपहोमे अवदानप्राप्तयर्थेन 'पार्वणवत्' (आप. गृ. २२-१.) इति यसेनाञ्जलिहोमा अपूर्वा यावदुक्तधर्माण इति श्रापनान्न संस्कार इति ॥ १॥

शम्याः परिध्यर्थे विवाहोपनयनसमावर्तनसीमन्तचौ-लगोदानप्रायश्चित्तेषु ॥ २ ॥

अनाकुला

अथ परिधीन् परिद्धाति। दर्शपूर्णमासवत्सर्वे तूर्णातित आघारस-मिधी । कुत पतत्? प्रसिद्धवर्भयनुक्षानाच्छम्याः परिध्यर्थ इति (३)परिध्यर्थे परिधिकार्य इत्यर्थः । शम्याः लोकप्रसिद्धाः युगप्रान्तयोः छिद्रेषु कील्किषाः काष्ठविशेषाः । तासां सहेष्मेन सक्तहनम् । प्रायिक्षत्तं अद्भुतो त्पातप्रायिक्षक्तम् । विवाहे च हृद्यसंसर्गार्थे सर्वत्र शम्याः। विवाहादिभ्यो-ऽन्यत्र सर्वत्र पार्वणादिषु परिधय एव । चौलप्रहणमनर्थकं सीमन्ताति-

१. अवदानाक्षिपदानान्तस्य एकपदार्थत्वस्य।पनातः तेनैव न्यायेनात्रापि तथात्वादित्यर्थः ।

२. प्त. घ. छ. अतम्ब्रकेषु न,

३. पारेध्यर्थे शम्याः कार्याः इत्यर्थः ।

देशात् सिख्म्। श्रापकार्यन्तु, एतत् श्रापयति—विवाहादिष्विह संकी तिंतेष्वेच शम्याः, न तैरतिदिष्टेषु इति । तेन सीमन्तादितिदिष्टे पुंसवने परिधय एव । पार्वणादिषु च पकहोमेषु तथा "एवमत अर्थ्व" मिति वैवाहिकेन स्थालीपाकादिति दर्शनात् प्रसङ्गः ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

विवाहादिषु कर्मसु परिध्येषं परिधीनां कार्ये परिधीनां स्थान इति यावत्, शम्याः युगकीलका भवन्ति । ताश्च पलाशादीनामम्यतमेन क्ल-साः परिधिस्थील्यायामाः, तत्स्थानापन्नत्वात् । युक्तं चैतत्, यस्मादेव-विधविषये वार्तिककारपादैरुक्तम्—

'सम्भवन्ती(१) खलेवाली खादिरी किन्सु बाध्यते। इति ॥ अत्र विवाहराब्देन स्थालीपाकवार्जेतः साङ्गो विवाहो गृहाते। तद्व-जंनकारणं पावंणनेत्यत्र वक्ष्यामः। सीमन्ते शम्याविधानादेव (२)तिह-कारे चौले (३)चौलविकारे च गोदाने शम्यात्राप्ताविध तयोग्रहणं सीम-नतिकारेऽपि पुंसवने तासां निवृत्त्यर्थम्। प्रायश्चित्तं च 'अगारम्थूणा-विरोहणे' (आप. मृ. २३-९.) इत्यादिना विहितम्। अत्र च 'पलाश-कार्ष्मर्थं' (आप. श्रो १-५-८.) इत्यादिस्त्रोक्तगुणयुक्तांस्त्रीन् परिधीन् संस्पृष्टान्। 'परिधीन् परिद्धाति' (तै. बा. ३-३-७.) इत्यादि विधानात् तूर्णी परिद्ध्यादिति सूत्रकारस्याभिष्रायः, 'शम्याः परिध्यर्थे' इति सिद्धवत्परिधीनङ्गीकृत्य तत्स्थाने शम्याविधानात्, आचाराष्ट्र॥ २॥

अमि परिषिश्चत्यदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणतः प्राची-नमनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चादुदीचीनं सरस्वतेऽनुमन्यस्वे-त्युत्तरतः प्राचीनं देव सवितः प्रसुवेति समन्तम् ॥ ३ ॥

अनाकुला

परिषेचनमुद्देन पर्युक्षणम् । अग्निप्रहणं परिष्यधिकाराद्वहिः परिधिर्मा भूदिति । प्राचीनमुदीचीनामित्युच्यते प्रागुद्ग्वा(ग्चा)यतं परिषेचनकर्म यथा स्यादिति । तथापवर्गस्तु परिभाषासिद्ध एव । 'देव सिवतः प्रसुवे'ति एताचान् मन्त्रः, कल्पान्तरेषु भूयस्सु तथा दर्शनात् । बोधायनीये च विस्पष्टमेतत् 'अन्वमंस्थाः प्रासावीरिति मन्त्रान्तान् सम्रमयती' (बौ.

२. खले बलीवर्दबन्धनार्थ ।नेखाता स्थ्**णा** खलेवाली ।

२. ख ग. तिह्रकारान्तरे. २. ख. ग. छ. चौलिवकारान्तरे.

गृ. १-४-७) ।ति । (१)छन्दोगानामेष त्वयं मन्त्रादिः । समन्तं सम इत्यर्थः । तत्र पुरस्तादुपक्रम्य प्रदक्षिणं सर्वत्र प्रतिमन्त्रमुदकदानम् ॥ ३ ॥

तात्पयदर्शनम्

अग्निमेवोदकेन परिषिञ्चति न परिध्याद्यक्रमपि । तद्विधिमाह-अदि-तेऽनुमन्यस्वेत्यादिना । प्राचीनं प्रागायतम् । उदीचोन**मुद्गायतम्** समन्तं सर्वतः। अत्र 'देव स्वितः प्रसुव' इत्येतावानेव मन्त्रः, नर्नः(२) आदिप्रदेशः। तथा नोत्तरे परिषेचनं 'प्रासावी' रिति प्रसुवपदस्योहः। षैद्दवदेवकाण्डे एकाग्निविधावेवमेवाम्नातानां 'अदितेऽनुमन्यस्व' इत्याः दीनामष्टानां यञ्जुषां पूर्वोत्तरपरिषेचनस्थेष्वष्टसु ब्यापारेषु(३) श्रुतिस्था-नाभ्यां विनियोगात्, वाजपेयप्रकरणस्थाया ऋचः स्वतोऽत्रापि विनियो-गायोग्यत्वात् , आदिप्रदेशे समुदायलक्षणापत्तेः, यज्जःप्राये मन्त्रःष्टके ऋचोऽमतीतत्वात् , ऊहपक्षे आर्षपाठवाधप्रसङ्गात्, 'तस्माहचं नोहेत्' इति बहुचश्रुनिविप्रतिषिद्धस्य प्रहणप्रसङ्गात् , अस्मदीयानामाचाराद्य । विस्पष्टं चैतत् बोधायनानां, 'श्रन्वमंस्थाः प्रासाचीरिति मन्त्रान्तान् सन् न्नमयित' (बौ. मृ. १-४-३७) इति । एवं चोत्तरपरिषेचने 'अन्वमस्थाः प्रासावीः' इति पूर्वमन्त्रेभ्यो विशेषमात्रस्य पाठः, न पुनरूहः । यथाग्रौ 'एतेनैव त्रेष्ट्रभेन छन्दसाऽहरिएकामुपद्धे' इति । सन्नामशब्दश्चात्र गौणः। अत एवत मन्त्राः वैश्वदेवकाण्डमुपाकृत्य प्रागुत्सर्जनाद्ध्येतव्याः, ब्रह्मयङ्गपारायणयोश्च ॥ ३ ॥

पैतृकेषु समन्तमेव तूष्णीम् ॥ ४ ॥

अनाकुला

अक्रियमाण एवकारे समन्तपरिषेचने मन्त्रप्रतिषेधार्थमेतत् स्यात्। एवकारास् इक्षिणतः प्राचीनमित्यादेः त्रयस्य निवृत्तिः॥ ४॥

तात्पयंदर्शनम्

पेतृकेषु कर्मसु समन्त्रमेव परिषिञ्चति, न दक्षिणतः प्राचीनम्' इत्याः दि । तच्च तृष्णीम् ॥ ४ ॥

१. देव मवित: प्रमुव यज्ञं प्रमुव यज्ञपति भगाय दिव्यो गन्धर्वः, केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्प-तिर्वाचं नः स्वदतु' इति सम्पूर्णो मन्त्रः ।

२. आदिशित । आदिप्रदिष्टा मुन्ताः (आप. प. २-३) इत्यनेन सूत्रेण मन्त्रस्यादिग्रहणेन कृत्स्नो मन्त्रो वेदितन्त्रः इति नियामितम् , स न्यायो नात्र प्रवर्तत इति भावः ।

३. निरपेक्षो रवः श्रुतिः । स्थानं क्रमः पाठसादेश्यानुष्ठानसादेश्यकःपः ।

इध्ममाधायाघारावाघारयति दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीम् ॥ ५ ॥

अनाकुला

इध्म इति समुदायस्योपदेशात् पञ्चदशदाविभिध्मं सस्देवादधाः
ति । 'अभिघार्यं'ति(१)कल्पान्तरं दर्शपूर्णमासविद्वस्युत्तरं परिधिसान्धिः
मन्ववहृत्य दक्षिणं परिधिसान्धिमन्ववहृत्येत्येवमादिता विधाने तृष्णीः
मिति मन्त्रोद्धारणप्रतिषधः। तेन 'प्रजापित मनसा ध्याय'' क्षित्येतदः
पि न भवति । मनसा मन्त्रोद्धारणं तत्र विधीयत इति इत्वा काम्यानाः
माघारकल्पानामिहाप्रवृत्तिः प्रकृतिविषयत्वात्तेषाम्। केचित् स्रुवेण पूर्वमाघारमिन्छन्ति । अन्ये पुनः उभाविप द्वयेव वेदोपभृनोरमाबात् उपः
यमनमिप न भवति । आसीन एव चेत्रमप्याघारं जुहाति । न चाभिप्राः
णिति । अत्र प्रमाणमुपरिष्ठाद्वस्थामः ॥ ५॥

तात्पर्यदर्शनम्

इध्मममावाद्धाति । स च खादिरः पालाशो वा पञ्चदशसङ्ख्या-कोऽर्थलक्षणस्थौल्यायामः, इध्मनामध्यात्, (२)श्रौते दर्शनाच । युगप-चाधानम्, 'इध्मम्' इत्येकवचनेन समुदायस्य विवक्षितत्वात् । तच तुष्णीम्, मन्त्रस्याविधानात्॥

अन्ये—'तूष्णीम्' इत्यारेश्येदमेकं सूत्रं कृत्वा, हिरण्यकेशिनां यो मन्त्रः 'अयं त इध्मः इति, सः 'अनुक्तमन्यतो प्राह्यम्' इति न्यायेन नोप-संहर्तव्य इति व्याचक्षते। तेषां पैतृकेषु समन्तर्णार्षेचनं समन्त्रकं स्थात्।

केचित्-गृह्यान्तरात्, इध्मोऽभिघार्याधेयः इति ॥

आधारो आघारनामको होमो हो। आधारयित दीर्घधारया जुहोति, दर्रापूर्णमासवत्। 'उत्तरं परिधिसन्धिमन्ववहृत्य......दिक्षणामाञ्च ऋजं
सन्ततं ज्योतिष्मत्याधारमाधारयन् सर्वाणीष्मकाष्टानि संस्पर्शयति
(आप. श्रो. २-१२-७.) 'दक्षिणं परिधिसन्धिमन्ववहृत्य' (आप. श्रो. २-१३-११.) 'प्राञ्चमुदञ्चम्' (आप. श्रो.२-१४-१.) इत्यादि 'ऋज्
प्राञ्चो होतव्यो तिर्यञ्चो वा व्यतिषक्तावव्यतिषक्तौ वा' (आप. श्रो.
२-१२-८.) इति वैकव्यिकास्त्रय आधारपञ्चा एव दर्शपूर्णमासाभ्यां तुः
स्यं कर्तव्याः; न पुनर्द्वितीयाधारस्य 'पूर्वार्धे मध्ये पश्चार्धे वा जुहुयात्'
(आप. श्रो. २-१४-८.) इत्यनाधारपक्षोऽपि। इमौ च द्वावप्यासीनो

१. अथे ध्ममादाय स्रुवेणाज्यं गृहीत्वाभिघार्यानावभ्यादधाति (जै-गृ-१-३-) इति जैमिनिः।

२. खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुमिध्मं करोति (आप. श्री. १-५-६.) इति श्रीतस्त्रम् ।

द्वर्या तृष्णीमाघारयति, (१)दर्वीहोमानामपूर्वत्वेनैष्टिकाघारधर्माणां मन्त्राणां चाप्राप्तेः । तृष्णीमिति 'तृष्णीं पञ्चाज्याद्वतीद्वंत्वा' (आप. गृ. २२-४.) इतिवत् स्वाहाकारस्यापि निवृत्त्यर्थम् । अत उभयोरप्याघार्योः प्रजापितर्देवता 'यत्तृष्णीं तत्प्राजापत्यम्' (ते. ब्रा. २-१-५.) इति श्रुतेः । कथं पुनिरमावजुद्दातिचोदनौ दर्वीहोमौ ? उच्यते-यद्यपि जुहोतियोवं न चोदनाऽस्ति, तथाप्याघारयतीति दीर्घाघारगुणकजुद्दोतिचोदनार्थवात्, यात्रिकप्रसिद्धेश्च दवीद्दोमोवव । किञ्च 'अधाज्यभागौ जुद्दोतियोवित' (आप. गृ. २-६.) इत्याज्यभागौ स्पष्टमेव दवीद्दोमौ; तत्त्वाहचर्यादाः घाराविप तथा । यथा(२)अंशोरनारभ्याधीतस्य विनियोगसित्रिधेरभावे ऽप्यदाभ्यसाहनर्यात् सोमनियोगसम्बन्धः ।

(३) पवं वा व्याख्यानम्-आघारावाघारयति । 'पुरस्तावुक्ग्वोपक्रमः' (आप. गृ. १-५.) इत्येतस्मात्परत्वेन प्रवलां 'तथापवर्गः' (आप. गृ. १-६.) इति गार्ह्यपरिभाषामनुस्त्य प्रागपवर्गाभ्यामुद्रगपवर्गाभ्यां वा दीर्घधाराभ्यां जुहोति, न तु कोणदिगपवर्गाभ्याम् । नाष्येष्टिकाघारधर्मा मन्त्राश्च, अपूर्वत्वादेव । देवते तु दर्शपूर्णमासवत् प्रथमस्य प्रजापतिः, द्वितीयस्येन्द्र (४) इत्यर्थः । तूष्णीमिति पूर्ववदेव ।

अन्ये तु आघाराविति नामधेयं (५) 'मासमिग्नेहोत्रं जुहोति' इति-वत् ऐष्टिकाघारधर्मातिदेशकम् । अत्र स्रुवेण श्रुवाया आज्यमादाय आ-सीनोऽन्यमाघारमाघारयन् (आप. औः २-१२-७.) 'जुह्नेहीति जुहूमा-दत्ते' (आप. औ. २-१३-२.) इत्यादिषु सर्वेषु आघारधर्मेषु तन्मन्त्रेषु च प्राप्तेषु 'आघारावाघारयति' इति परिसह्वधार्थम् । आघारयतीति दीर्घधा-राधर्मकावेव होमी कुर्यात्, नान्यधर्मकाविति । 'तृष्णी' मिति तुधर्मावान्त-रभेदानां मन्त्राणां निवृत्त्यर्थम् । दर्शपूर्णमासवदिति त्वनर्थकमेवेत्याहुः ।

तम्न ; दर्वीहोमयोरपूर्वयोः विशेषतश्चाह्रभूतयोः धर्मातिदेशानपे श्वत्वात्, स्वतश्च नाम्नो धर्मलक्षणाया अयुक्तत्वात्, आघारयतीत्यत्र च स्रित गत्यन्तरे परिसङ्ख्याया अन्याय्यत्वात्, आघारव्यातिरिक्तधर्मप

१. दर्वीहोमानामपूर्वत्वमष्टमाध्याये चतुथपादे द्वितीयाधिकरणे सिद्धान्तितम् ।

२. अंशोरिति । अयमर्थ:-अनारभ्य भूयते-अंशुं गृहणाति ऋदाभ्यं गृहणाति' इति । अंश्वदाभ्यवा-मकौ ग्रहौ । तत्राशुप्रहस्य विनियोजकं वाक्यं नास्ति, तथापि त्राह्मशिष्टास्यमहेण सह पाठादेशोहिप ज्योतिष्टामाङ्गस्वामिति ।

३. क. छ. ज.—एवं व्याख्यानम्, ङ.—एवं व्याख्यातम्. ४. ज.—इत्सेवमर्थम्.

५. कुण्डपायिकमयनाख्यसत्रविदेशवान्तर्गतकभीविदेशविधामके वाक्ये श्रूयमाणमाभिद्रोत्रपदं यथा न्यैमिकाभिद्रोत्रस्थधर्मातिदेशकं तद्वत् आधारपदमपि इष्टचकुः भूताधारसम्बन्धिसमितिदेशकामित्यर्थः।

रिसङ्ख्याने चातिदेशवैफल्यात्, परिसङ्ख्यायाश्च मन्त्रपरिसङ्ख्यानेऽपि सामध्यात् तृष्णीपदस्य वैयध्यापत्तेः 'दर्शपूर्णमासव' दिति पदं व्यर्थः मिति स्वेनंवोक्तत्वात्, 'आघारावाधारयती' ति च पदयोरतिदेशपरिस-ङ्ख्यार्थत्वे होमविधायकशब्दाभावात्, तद्भावाय च परिसङ्ख्यात्यागे स-वेषामाघारधर्माणां शिष्टाचारविरुद्धानुष्ठानापातात्, आस्यभागादीना-मपीत्थमतिदेशे अभ्युपेये तत्राप्यैष्टिकाज्यभागादिधर्माणां सर्वेषामनुष्ठा-नमसङ्कारुच । तस्मात् पूर्वे एव व्याख्याने(१)सुष्ट्र ।

यतोऽपूर्वावेवाघारौ, यतश्च 'सिमदभावश्च, अग्निहोत्रवर्जम् (आप. प. ३-८,९.) इति परिभाषा, अत एव आघारसमिधो निवृत्तिः ।

अन्ये कुर्वन्ति । तस्मिन् पक्षे(२) परिधिनिधानानन्तरम्; श्रौते तथा दृष्टत्वात् । अन्याजसमित् अनुयाजाभावादेव निवृत्ता । तेनेध्म-सन्नदृनं परिधिमिस्सहाष्टादराधा, विंदातिधावा, नपुनरेकविंदातिधा॥५॥

अथाज्यभागौ जुहोत्यग्नये स्वाहेत्युत्तरार्घपूर्वीर्घे सो-माय स्वाहेति दक्षिणार्घपूर्वीर्घे समं पूर्वेण ॥ ६ ॥

अनाकुला

अग्नेरुत्तरभाग उत्तरार्धः, पूर्वभागः पूर्वार्धः, तयोरन्तरालं उत्तरार्धपूर्वार्धः । समिति देशतः । समं तौ होतन्यौ न विषमावित्यर्थः । उपदेशादा-धारानन्तर्थे सिद्धे अथेति वचनं सम्बोधनार्थम् । कि सिद्धं भवति ? आ-धारयोराज्यभागयोश्च साधम्ये सिद्धं भवति । तेन ज्योतिष्मत्यग्नौ होन् मः । आधारयोः प्रसिद्धां धर्मः । तस्याज्यभागयोरिष प्रवृत्तिः ।

तथा आज्बमागयोः प्रांसद्धो धर्मः आसीनहामोऽण्युच्छ्वासाभा-षश्च । तस्याधारयोरिष प्रवृत्तिः । तेन यदुक्तमुत्तरिसम्भण्याधारे स्थाना-भिष्राणने न भवत इति तदुपपन्नं भवति । आज्यभागवितिहोमयोस्संज्ञा । प्रयोजनमग्नेरूपसमाधानाद्याज्यभागान्त इत्येवमादयः ॥६॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ आघारानन्तरं अर्थकृत्यमण्यकृत्वाऽऽज्यभागनामकावपूर्वी होमी जुहोति । तत्र प्रथममग्रये स्वाहेति मन्त्रणाग्नेरुत्तरार्धपूर्वार्धे, प्रागुदीच्यामिन्त्यर्थः । द्वितीयं सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धे, दक्षिणपूर्वस्यामित्यर्थः । समं पूर्वेण आघारसम्भेदमविधं कृत्वाऽक्ष्णया रज्वा यावत्यन्तरे पूर्वो हुतः तावत्यन्तर प्रवोत्तरं जुहोति, न पुनस्सिन्नरुष्टं विष्रकृष्टं वा ॥ ६॥

१, घ. ज. सुश्टूक्तम् . २. क. घ. ङ. ज.—परिधानानन्तरम् .

*यथोपदेशं प्रधानाहुतीहुंत्वा जयाभ्यातानाझाष्ट्रभृतः प्राजापत्यां व्याहतीविंहताः सौविष्टकृतीमित्युपजुहोति—य-दस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्या न्यूनमिहाकरम्। अग्निष्टित्व-ष्टकृदिद्य।न्त्सर्वशास्त्रष्टं सुहुतं करोतु स्वाहेति ॥ ७ ॥

अनाकुला

यथोपदेशमिति । यस्मिन् यस्मिन् कर्मणि याः प्रधानाहृतय इत्युप दिश्यन्ते, यथा "अन्वारव्धायामुत्तरा आहुती" (आप.गृ.१-२.) रिति ता-स्ता इत्यर्थः । जयाः "चित्तञ्च चित्तिश्च" (ते.सं.३-४-४.) इत्येचमादयः । अभ्यातानाः "अग्निर्भृतानां (ते.सं.३-४-५.) इत्यादयः । राष्ट्रमृतः "ऋताषाडृत-धामे" (ते.सं.३-४-७.) त्यादयः । प्रजापते न त्वदेतानी त्येषा प्राजापत्या । व्याहृतयः प्रसिद्धाः । विद्वतवचनं समस्तनिवृत्त्यर्थम् । प्रतेषामनुपदेशः सिद्धत्त्वात् । सौषिष्ठकृती अप्रसिद्धत्वात् पाठता ।

नन्वेषापि सूत्रे पठिता—"यद्स्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वान्यूनिमहा-करम्। अग्निएित्स्वष्टकृद्विद्वान्त्स्वे स्विष्टं सुहुतं करोतु स्वाहे"ति सर्व-प्रायश्चित्तेषु, (आप.श्रो.३-१२-१.) एवं ति है एतत् ज्ञापयित पाकयञ्चविधि-रयं अन्येषामपि केषाञ्चित् साधारण इति । दृश्यते च कालगिरेयाणाम-नेन प्रवृत्तिः विवाहादिषु "कर्मसु" ये होमाश्चोदिताः तेष्वेतस्य प्राप्त्यर्थं तेषां कालोपदेशार्थमिदम्। जयादीनां पुरस्तादाज्यभागयोश्चोपिष्यात् प्रधानाहुतय इति नार्थः । एतद्रथेनानेन तन्नवोभयोर्प्युपाद्द्यत्वात् । 'अग्नेष्यसमाधानाद्याज्यभागान्त उत्तराहुतीर्द्वत्वा' इति "स्थालोपाकाज्ञः होति" इत्यितदेशात् तत्र प्राप्तिः। पार्वणे तु यथा, तथा आग्नेयस्थाली-पाकविधौ वस्यामः।

अथ येष्वा 'ज्यभागान्त' इति वा 'जयादि प्रतिपद्यत' इति वा वच-नं नास्ति यथा पण्यफलीकरणहोमे तत्र प्राप्यर्थामदमुच्यते । विवा-हादिषु तत्र विधानमनर्थकं, आज्यभागान्ते जयादि प्रतिपद्यत इति वच-नात् (२)पण्यहोमादयोऽपूर्वा यावदुक्तधर्माणः । इदं तर्हि प्रयोजनं कल्पा-

 ^{*} हरदत्तमते 'उपजुहोति' इत्यन्तमेव सूत्रम् । यदस्येत्यारभ्य सूत्रान्तरम् । क्वचित् पुस्तके
 यदस्येति स्वाहत्यन्तं नास्त्येव । ●

२ सिध्यर्थे यदैस्य गृहे पण्यं स्यात् तत उत्तरंया जुहुयात्" (औप-गृ.२२-५) इति यो विहितो है। मम्स पण्यहोमः॥

न्तरोक्तानि नित्यानि नैमित्तिकानि।काम्यानि वा यद्यस्मद्दिभिरनुष्ठीयन्ते तदा तेष्विप एतस्य तन्त्रस्य प्रदृत्तिर्यथा स्यादिति । नन्वेतदिप
पार्वणातिदेशवर्शनात् सिद्धमाचाराद्यानिगृह्यन्ते इति; सत्यं पक्वहोमेषु सिद्धं, न त्वाज्यहोमेषु 'क्इमाण्डैर्धृतमि'त्यादिषु, तस्यापक्विवषयत्वात् । विवाहादिषु तन्त्रविधाननियमार्थे यस्मिन् गृहमेधचोदितास्तेषु अवाग्नेकपसमाधानाद्याज्यभागान्त इति जयादिप्रतिपद्यत इति वा
वचनं तत्रव तन्त्रप्रवृत्तिः इति । तेन पण्यहोमादयो यावदुक्तधमीण इति
सिद्धम् । प्रधानाहुतिग्रहणं जयादेराज्यभागान्तस्य च तत्र प्रसिद्धर्थम् ।
वप्रदोति उपशब्द आनन्तर्यार्थः । तेन प्रधानाहुत्यनन्तरमुपहोमाः ।
तेनेशानयन्ने परिषेचनान्ते बिलहरणं भवति । श्राद्धे वाजुपदेशनं स्थालीपाके च वर्षिरनुप्रहरणं सौविष्यकृतीमित्युच्यते स्विष्टकृद्वतेति क्रापनार्थम् । तेनाज्यहोमस्विष्टकृत् पक्षहोमेषु (१)भवति ॥७॥

तात्पर्यदर्शनम्

यथोपदेशं येन येन हविरादिना विवाहादिषु प्रधानाहुतय उपदिष्टा-स्तेन तेन विंधानेन ता हुत्वा । जयाः चित्तं च स्वाहे (तै. सं. ३-४-४.) ति त्रयोद्द्या । अग्निर्भृतानामधिपतिस्समावत्वस्मित्रिति (तै. सं. ३-४-५.) साजुबङ्गा अभ्याताना अष्टादश । ऋताबाडिति (तै. सं. ३-४-७.) राष्ट्रमतो द्वाविशतिः। तत्र ऋताषाडित्यनुदुत्य 'तस्मै स्वाहे' त्यन्तेन प्रथमाहुर्ति ज्जहोति । 'ताभ्यस्स्वाहा' इत्येतावतैवोत्तराम् । एवमुत्तरे पञ्च पर्यायाः । तत्र 'नाम स इदं ब्रह्म' इत्यनुषद्गः । 'ताभ्यः स्वाहा' इति च । 'भुवनस्य पते....स्वस्ति ऐस्वाहा' इति त्रयोदशी । 'परमेष्ठी' त्यादयः पूर्ववच्च-त्वारः पर्यायाः । 'स नो भुवनस्य पते.....यच्छ स्वाहा' इति द्वाविंशी। 'प्रजापते न त्वदेतानि' इति ऋक्प्राजापत्या । प्राजापत्ययर्चा वल्मीकवः पायामवनयेतु' (तै. ब्रा. ३-७-२.) इति श्रुतेः । सुत्रकारेण 'प्रजापते न त्वदेतानी' ति प्राजापत्ययर्चा वल्मीकवपायामवनीय' (आप. श्री. ५-२-**४.**) इति व्याख्यातत्वात् ं। व्याहतीः विहताः ; 'भूः स्वाहा, भुवः स्वाहा सुवः स्वाहा' इति । सोविष्टकृती 'यदस्य' कर्मणः इति ऋक् । अत्र चास्याः स्विष्टकृ इंचताकत्वं लिङ्गादेव सुगमम् । देवताज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमपि "यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदेवताब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुमृच्छति" इत्यादिश्वतेः,

१ अन्यो भवति।

अविदित्वा ऋषिं छुन्दो दैवतं योगमेव च । योऽध्यापयेङजपेद्वापि पापीयान् जायते तु सः॥

इति स्मृतेश्च सिद्धम् । अतो यत्रार्षयादिश्वानानां नैवंविधः पुनर्विधिः तत्र तानि पाक्षिकाणीति गम्यते । एवमेता जयादिका अष्टपञ्चादाराः हुतीः प्रधानहोमानन्तरमुपजुहोति । यत्रापि सर्पवल्यादौ पार्वणातिदिष्टः स्विष्टकत् तत्रापि प्रधानाहुत्यनन्तरमेवैताः । ततः स्विष्टकत्; क्रवाप्रस्थात्व, लपोपसर्गाच ॥

केचित्—स्विष्टकृतोऽनन्तरं जयादयः 'अग्निः स्विष्टकृद्धितीयः (आप. यू. ७-७.) इति स्विष्टकृतः प्रधानतुल्यत्वज्ञापनादिति ।

ननु-यद्यत्रैय सर्दप्रधानहोमानन्तरं साधारण्येन जयाद्य उपिदृष्टाः किमर्थं तत्र तत्र 'जयाद् प्रतिपद्यते' इति वचनम् ? उच्यते-यत्रैतद्वचनं नास्ति पार्वणादौ न तत्र जयाद्य इत्यवमर्थम् । पवं तह्यत्र साधारण्विधानमेवानर्थकम् । न ; केवलं जयादिविध्यर्थत्वात् । अन्यथा विवाहा-दा(१)वेतेष्वन्वारम्भोऽपि स्यात् । किञ्च आस्मन्नसति तत्र तत्र 'जया-भ्यातानानि'त्यादिमन्त्रसन्नाम इत्यन्तो गुरुर्प्रस्थः पुनः पुनः पठितव्य-स्यात् । तस्मा(२)दन्वारम्भादिनिवृत्त्यर्थं प्रम्थलाववाये चेदं साधार-णविधानम् ।

केचित्—यत्राज्यभागान्तं पुरस्तात्तन्त्रं तत्र सर्वत्र जयापुत्तरतन्त्रम् । पत्योर्मध्ये 'यथोपदेशं प्रधानाहुतीः' इत्यविशेषण प्रधानहोमानां विधानात्। आग्नेयेऽपि च स्थालीपाके जयादिविद्यत एव, 'सिद्धमुत्तरम्' (आप. गृ. ७-१४.) इति पदद्वयसुत्रेण जयापुत्तरतन्त्रोपदेशात्, मासिः आद्धे च 'पार्वणन' (आप. गृ. २२-१.) इत्यतिदेशात् । आज्यहोमेषु जः याधनन्तरं श्रौतवत् तृष्णीं परिधानग्नी प्रहत्य तान् दर्वीसंस्रावणाभिजुहोनितः परिधितत्संस्काराणां श्रौतवदभ्यज्ञश्चानस्योक्तत्वात्, कृतकार्याणां प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् आचाराच्च । शम्याश्चेत्, अस्मिन् काले अपोद्याः; 'अथ शम्या अपोद्या' (बा. गृ. १-४-३७.) इति बोधायनवचनात्, आज्वाराच्च ॥ ७॥

* पूर्ववत परिषेचनमन्त्रम^एस्थाः प्रासावीरिति मन्त्रसन्नामः ॥ ८ ॥

१ ज-वंधन्वारम्मी न स्यात् १

२ ख. ग-अन्वारम्भनिवृत्त्यर्थम् ।

^{*} हरदत्तमते 'परिषेचन' ।मित्यन्तमेकं सूत्रम् । ततोऽपरम् ।

अनाकुला

प्रवेविति । पैतृकेषु समन्तमेव तूर्णीम् । अन्यत्र मन्त्रवन्ति चत्वारि परिषेचनानि ॥८॥

सन्नमनं सन्नामः, ऊह इत्यर्थः । 'अनुमन्यस्वे' त्यस्या 'न्वमंस्था' इति सन्नामः। 'प्रसुवे' त्यस्य 'प्रासावी'रिति । प्राक् परिषेचनातः तृष्णीं परिधीनां प्रहरणम् । पुरस्तादुपहोमानामेकविंदात्या समिधोऽभ्याधा-नम्। बर्हिरनुप्रहरणमाज्यहोमेषु नास्ति, लेपयोरित्यस्य पक्वहोमविः षयत्वात् । परिषेचनान्ते प्रणीताविमोकः। ब्रह्मा च कर्मान्ते यथेतं प्रति-निष्कामति । मन्त्रसन्नाम इति मन्त्रग्रहणं मन्त्राणामयमुहविधिर्यथा स्यात् , अन्यथाग्नेरापि सन्नामस्सम्भाव्येत । सन्नामशब्दस्यान्यत्रापि दर्शनात् , यथा—सन्नमयत्यनुमार्धि वेति ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अग्निपरिषेचनं पूर्ववत् । अयं तु विशेषः, अदितेऽनुमन्यस्वेत्यादिषु त्रि-षु अनुमन्यस्वेत्यस्य स्थाने 'अन्वमंस्थाः' इति, देवसवितरित्यत्र 'प्रसुव' इत्यस्य स्थाने 'प्रासार्याः' इति । अत्र श्रौतवत् प्रणीता विमुञ्जति तूर्णीः म् ; क्रतकार्याणामासां प्रतिपस्यपेक्षत्वात्, 'प्रणीताभ्यो(१) दिशोऽभ्यु-पनीय' (बा. गृ. १-४-३८.) इति बाधायनवचनात्, आचाराद्य । ब्राह्मणश्च यथाराकि दानमामादिना संस्कृतो गच्छेत्॥

अत्रेयं स्थितिः-अग्निमिध्वेस्यादि मन्त्रसन्नाम इत्यन्तः प्राच्योदी-च्वाङ्गसमुदायः सर्वेगार्श्वप्रधानहोमानां साधारणः, 'यथोपदेशं प्रधाना-हुती हुंत्वा' इति प्राच्योदी ख्यपदार्था पेक्षया (२) हो मानां विशेषणं प्राधा-न्याभिधानात् । एवञ्चाहोमेषु नामकरणादिषु तन्त्रस्याप्रसङ्ग एव ।

नन्वेचं 'अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते' इति किमर्थस्तत्र तत्र पुन-रुपदेशः १ उच्यते-यत्र केवलाज्यहांवष्वृपनयनादिषु अस्योपदेशः तत्रैवेदं तन्त्रम् । यत्र पुनः 'अपिवोत्तरया जुहुयात्' (आप. गृ. ५-१८.) 'काम-मन्युभ्यां वा जुहुयात् ' (आप. ध. १-२६-१३.) इत्यादिषु नोपदेशः नैव तत्रेदं तन्त्रमिति नियमार्थः । कुत एतत् ? केवलाज्यहविष्वेव प्रयोजनान्तः रमन्तरेणास्य तन्त्रस्योपदेशात्। उपाकरणसमापनादीनां तु तत्र तन्त्रोपः देशाभावेऽपि 'क्रमाण्डेर्जुहुयाव्(३)घृतम्' इत्यादेरिव तन्त्रार्थित्वावगमात् अनेन साधारणविधानेनैव तन्त्रम् । तन्त्रार्थित्वावगमस्तु(४) गृह्यान्तरेषु

२. इ--होमानामविशेषेण । ३. ट--योऽ दूतः । १. दिशो व्युन्नीय।

४, इ-/बृहस्नविधानाभावात्' इत्यधिकमस्ति.

तन्त्रवतामेवोपदेशात् । आपस्तम्बद्शनानुगतोपदेशात्, अविगीतिशि । ष्टाचाराच्च ।

यसेवमाल्यीषधहविष्केऽपि विवाहे किमर्थम्तन्त्रोपहेतः ? उच्यते-लाजहोमानां कृत्स्नविधानेन तन्त्रानपेक्षत्वात् उपनयनादिवद्। उपहोन्मार्थं एव तन्त्रापदेशः । तथा 'तिस्मिन्तुपविश्वतं उत्तरो वरः' (आप. गृ. ४-९.) इत्यस्यानन्तरमेवाग्नेष्यसमाधानादि, न तु 'यथास्थानमुपविश्य' (आप. गृ. ५-२.) इत्यस्यानन्तरमिति कमार्थश्च । तथा केवलीषधहः विषि स्थालीपाकेऽपि कमार्थं एव । यद्यपि श्रीते दर्शनात् पात्रप्रोक्षणानन्तरमवधातादि युक्तम्, तथाप्येतद्वचनवलात् तन्त्रात् पुरस्तादेविति । पेशानेऽपि स्थालीपाके स्थाण्डलकल्पनान्ते तन्त्रम्, न तु पार्व-णवद्गृह एव प्रतिष्ठिताभिधारणानन्तरमिति कमार्थं एव ।

केचित्—कल्पान्तरविहितेषु अपार्वणातिदेशेषु आज्यहोमेषु त-न्त्रार्थिषु 'कूरमाण्डेर्जुहुयाद्घृतम्' इत्यादिष्वस्य तन्त्रस्य प्राप्त्यर्थे यथोपदेशमिति सामान्यविधानम् । अत्रत्येषु तु विवाहादिषु येष्वेव पुनर्विधानं तत्रेष, नान्यत्र (१)पण्यहोमादिष्विति नियमार्थं तत्र तत्र तन्त्रविधानम् । पित्रयेषु तु 'एकैकशः पितृसंयुक्तानि' (आप. गृ. १-१८.) इत्यादिविशेषविधानात् तन्त्रसिद्धिरिति ॥ ८॥

पवं सर्वगार्श्वहोमानां साधारणं स्माति विधिमुक्ताः इदानीं पाकयः शेषु वैकटिपकं श्रीतं विधिमाह--

हौकिकानां पाकयज्ञशब्दः ॥ ८ ॥

अनाकुला

लोके भवा लैकिकाः लोकस्मृतिलक्षणा इत्यर्थः। लोकशब्देन शिष्टा उच्यन्ते। पाकयक्ष इति विवाहादीनां संज्ञा विधीयते। पाकशब्देश्व इद्देश्विपवचनः, यथा-क्षिप्रं यजत पाको देव (आप. गृ. २०-१५.) इति। पाकशुणको यक्षः पाकयक्ष इति निर्वचने आज्यहोमेषु संज्ञान स्यात्। तत्संज्ञाप्रयोजनं ''यक्षं व्याख्यास्यामः'' (आप. प. १-१.) इत्यत्र प्तेपामः न्तर्भावः। ''निर्फ्यति पाकयक्षेन यजेते''त्यत्र च धर्मप्राप्तिः॥ १०॥

तात्पर्यदर्शनम्

लोकयन्ति वेदैवेंदार्थानिति लोकाः त्रैविद्यद्यद्याः शिष्टाः द्विजन्मानः। तैलोंकैराचर्यन्ते यानि कर्माणि तानि लैकिकानि, तेषां मध्ये सप्तानां औपासनहोम्नादीनां पकर्यक्षशब्दः संक्षात्वेन प्रसिद्धः, न तु श्रौतानां वि

[.] १. **ज.**—पाणि.

वाहादीनां च, तर्त्र लोकानामप्रयोगात्। यदि लोकप्रयोगादेवेषां पा-कयक्षनामना प्रसिद्धेव, तर्हि 'पाकयक्षेषु ब्राह्मणावेश्वो विधिः' इत्येता-वताऽलम्, किमर्थ 'लोकिकानां पाकयक्षशब्दः, इति ?। उच्यते~पाकेन पक्षेन चहणा साध्यो यक्षः पाकयक्षः इत्येवं व्युत्पन्नसंक्षानुवादात् नान्तरीयकावगतश्चरुरेवाग्निहोत्रकविधौ हविः, न पुनर्विध्यन्तरवदाः ज्यादिकमपीति नियमक्षापनार्थम्। बौधायनेन तु अत्राज्यं हविहपदि-ष्टम्। न त्वाग्निहोत्रिकं हविरिह भवति, अग्निहोत्रधर्मप्रापकप्रमाणाभा-वात्। 'द्विज्ञेहोति' (आपः गृ. २-११.) इत्येवमादयः पुनः पञ्च पदार्थाः वचनबलाङ्गवन्ति। देवतास्तु तत्तन्मन्त्रप्रतिपाद्या एव॥ ९॥

> *तत्र ब्राह्मणावेक्षो विधि: ॥ १० ॥ दिर्जुहोति दिर्निमार्ष्टि दि: प्राइनात्युत्सृप्या-चामति निर्लेढीति ॥ ११ ॥

> > अनाकुला

तत्र तेषु पाकयक्षेष्वपरो विधिर्घाह्मणावेक्ष इत्याचक्षते । ब्राह्मणमात्मः नि प्रमाणत्वेनावेक्षत इति ब्राह्मणावेक्षः ब्राह्मणदेष्ट इत्यर्थः । विधिः प्रयोगः, यः प्रागुक्त आधारवान् दर्घापूर्णमासप्रकृतिः ।(१)अयं त्विधिः प्रयोगः, ब्राह्मणावेक्षः । उभयोविकल्पस्तत्रत्युच्यते – येषु पाकयक्षेषु आधारवतः स्तन्त्रस्य प्रवृत्तिः तत्रैवास्य विकल्पन प्राप्तिरिति दर्शनार्थम् । तेन पण्यहोमादिषु अस्य विधे(२)रप्रवृत्तिः ।

तत्र 'द्विज्देति' त्यनेन अग्निहोत्राहुत्यो हमयो धर्मः पाकयक्षेषु प्रधानाहु ति स्विष्टकृतं चाधिकृत्य विहितो वेदितव्यः । 'द्विनिमार्छ' ति चाग्निहोत्र-वह्नपिनमार्जनम् । 'द्विः प्राक्षति' त्यङ्कुलिप्राद्यनम् । 'उत्सप्याचामती' ति च यत्तत्र तृतीयं प्राद्यनं विहिषोपयम्योदङ्ङावृत्योत्स्प्याचामतीति तच्चोदितम् । निर्वेदीति यत्तत्र 'द्विः सुचं निर्वेद्या, इति च तच्चोदितम् । यावता च विधानेन होमादिसंसिद्धिस्तावदमन्त्रवद्गिहोत्रादेव प्रत्यतव्यम् । तद्यथा-सुवेणोन्त्रयनं, पाठाशीसिमदाहुतिधारणार्था, चतुर्गृहीतं पञ्चगृहीतं इति । तत्र प्रयोगः - अग्निमध्वा परिसम्ह्य, परिस्तीर्य, पर्युक्ष्य, आज्यहोतं इति । तत्र प्रयोगः - अग्निमध्वा परिसम्ह्य, परिस्तीर्य, पर्युक्ष्य, आज्यहोते चतुर्गृहीताः निपञ्चगृहीतानि वा समवद्यति । यत्रोभयं हिवस्तत्र तस्योभयस्य, यथा मासिश्राद्धे । ततः पश्चाद्देषे विहिष्युपसाद्य पाठाशीं सिमधमाधाय सन्

 ^{*}हरदत्तेन सूत्रह्रयमपीदमेकसूत्रतया परिगणितम् । १. अयं त्वप्रकृतिः । २ विधेर्ने प्रवृत्तिः ।

वीनेव मन्त्रान् समनुदुत्य सक्तेव प्रधानाद्दुतीर्द्वत्या प्रातरिप्रहोत्रविहें प्रमपमृज्य बिहेषि निमार्ष्टि यद्यहान कर्म । अथ रात्रो सायमित्रहोत्रवत् । ततस्सीविष्टक्रती द्वितीयामाद्दुति उत्तराद्दुतिवज्जुहाति-अग्नये (स्वष्ट कृते स्वाहेति स्थालीपाकेषु । 'यदस्य कर्मण' इत्याज्यहोमेषु । ईशानयं तु कर्म तत्र चोदितेन मन्त्रेण । ततः पूर्वविहेपमवमृज्य प्राचीनावीती दक्षिणतो भूमौ निमार्षि । ततः स्तुचं सादियत्वा अङ्गलिप्राशनादिनिर्लेषनान्तरिप्तहोत्रवत् । ततो दभैः सुक्प्रचालनं, ततः परिसमृहनप्र्युक्षणे । पतदाग्निहोत्रिकं नाम तन्त्रं सर्वपाक्रयक्षेषु आधारवता तन्त्रेण सह विकल्प्यते ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तत्र तेषु पाकयश्चेषु भध्ये पार्वणादिषु पञ्चसु ब्राह्मणावेश्वो विधिर्भग्वति । यो विधिः प्रत्यक्षमेव ब्राह्मणमवेश्वते, नाग्निमिद्ध्वेत्यादिवल्लोकाः चारानुमेयम्, सोऽप्येषु विकल्पेन भवतीत्यर्थः । नानयोविंध्योर्मिथः संसर्गः । नापि स्मार्तस्यानेन बाधः । प्रत्यक्षब्राह्मणस्यापि स्मृत्यनुवादे (१)कल्पसूत्राधिकरणन्यायेन स्मृतिनुल्यप्रमाणत्वात् । अत एव 'सर्वे पाप्मानं तरित, तरित ब्रह्महत्यां योऽश्वमधेन यज्ञते' (तै. सं. ५-३-१२.) इति श्रुत्याः 'यज्ञेत वाश्वमेधेन' (मनु. ११-७५) इति (२) मः नुस्मृत्यनुवादेन अश्वमेधद्वादश्वार्षिकयोर्विकल्पः । बोधायनीये च व्यक्तोऽयमर्थः। तत्रोदाहरन्ति--

आघारं प्रकृतिं प्राह दर्वीहोमस्य बादरिः ।

अग्निहोत्रं तथाऽऽत्रेयः काशकृत्स्नस्त्वपूर्वताम्॥इति (बौ.गृ.१-४-४४.) तां न मिथः संसादयद्नादेशात्' (बौ. गृ. १-५-१) इति । हाममन्त्रादयः स्तु विध्यन्तरीया अर्थादाचाराच्चेहापि भवन्ति । यद्यस्यापि स्मृतितुः ल्यमेव प्रामाण्यं, किमर्थं 'ब्राह्मणावेक्षः' इति ?। उक्तोत्तरमेवैतत् । आग्निः होत्रिकविधौ भ्रेषे 'यदि यज्ज्ष्य'(पे ब्रा. २५-३४.) इति श्रौतं प्रायश्चित्तम् । न तु स्मार्तनाशे 'यद्यविक्षाता सर्वव्यापद्वा' (प. ब्रा. २५-३४.) इति ॥१०॥

सर्वे प्रधानहोमाः प्रधानहोमत्वसामान्यादेको होम इत्यभिष्रेत्य स्विष्टकृदपेक्षया श्रुतिः द्विर्जुहोतीत्याह, न पुनर्द्विरेव जुहोतीति । 'स सद्दा प्राजापत्यान्' (ते. ब्रा. १-३-४.) इतिवदिह(३) सम्प्रतिपन्नदेवः

१. पू. मी. १-३-९. बैं।धायनीयापस्तम्बीयादीनां कल्पसूत्राणां यत्र प्रमाण्यं विचारितं तत् कल्पसू-त्राधिकरणम् । कल्पसूत्रेषु प्रत्यक्षेवदप्रितानि ब्राह्मणवाक्यानि ब्रह्मयुपलभ्यन्ते, न तु त्राषां वेदवत् स्वत एव प्रामाण्यम् । क्लिन्त् मन्वादिस्मृतिवदेव मूलश्चितिकल्पकन्वेनैव । तह्नदेवात्रापीत्यर्थः ।

२. ट. ठ. मनुस्पृत्यनुवादेन च

३. सम्प्रतिपत्रदेवनाकत्वं एकदेवताकत्वम् 🕼

तैकत्वाभावात ।

केचित्—यावन्तः प्रधानहोमास्तावन्ति चतुर्गहीतानि सुचि सहा-वदाय होममन्त्रान् सर्वाननुदुत्य सक्देव जुह्वति । द्विनिमाष्टींस्यादि व्यक्तार्थम् ॥

प्रयोगस्तु—न परिस्तरणद्वीं संस्कारोपस्तरणादीनि, अन्नानुपदे-न्नात्। चरुपाकस्त्वर्थाद्वियत एव । तेन चरुणा प्रधानः हुतिस्विष्ट इत्या-श्चनमञ्ज्ञेभ्यः पर्याप्तेन द्वीं पूरियत्वाऽपरेणाधि द्रभेषु साद्यित्वा-ऽऽदाय तत्तन्मन्त्रेः सर्वाः प्रधानाहुतीः क्रमेण हुत्वा द्वर्यास्ततो लेप-मादाय दर्भेनिमुज्य शेषातिस्वष्ट इते हुत्वा प्राचीनावीती पुनर्लेपमादाय दक्षिणतो भूम्यां निमुज्याप उपस्पृत्र्य यज्ञोपवीती दर्ज्या लेप(१)मङ्गुल्या-ऽऽदाय प्राद्य शुद्धार्थमाचम्य पुनर्ण्येवं कृत्वा उदङ्कानृत्योतस्य दर्ज्या हविद्दशेषं सर्वं मक्षयित्वा तां निर्हेश्चाचम्य तांद्रभैरद्भिः प्रक्षाळयेदिति।

ननु-वैद्वदेवौपासनहोमयोः कस्मान्नायं विधिः ? उच्यते । तत्र 'उभयतः परिषेचनम्' (आप. गृ. ७-२२) इति एककार्ययोः द्वयोरपि विध्योः परिसङ्ख्यानात् अत एव वर्हिर्छेपप्रतिपत्त्योरभावःच्च ॥

केचित्तु—पाकयञ्च इत्यत्र पाकशब्दस्याव्यवाचकत्वात् विवाहाद्-योऽपि सोमाद्यपेक्षया पाकयञ्चा इति तेष्वप्ययं विधिरिति । तन्नः, तेषां मनुष्यसंस्कारार्थत्वेन अप्राधान्यात् प्रधानवाचियञ्चशब्दवाच्यत्वानु-पपत्तेः ॥११॥

एकाग्निविधिकाण्डे विवाहमन्त्राणां पूर्वमाम्नानात् विदाहमेव पूर्व व्याख्यास्यन् तस्योदगयनादिनियमापवादेन कालमाह—

(२)सर्वऋतवो विवाहस्य शैशिरौ मासौ परि-हाप्योत्तमं च नैदाघम् ॥ १२ ॥

अनाकुला

अथ विवाहविधिः प्रागुपनयनात् । शिशिरं परिहाप्येति वक्तव्ये शै शिरी मासावित्युच्यतं 'उत्तमश्च नैदाघ'मित्यत्र मासप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्वया दिवसोऽपि प्रतीयेत । सर्वतुंविधानं उदगयनापवादः पूर्वपक्षा-द्यस्तु परिभाषाप्राप्ताः विहाहेऽविस्थिता एव यथोपनयने वसन्तादिविधान इति केचित्।

१. ट. ठ. अङगुष्ठीपकानिष्टिकाभ्यामादाय, २. सर्वर्तवः इति हरदत्तपाठः ठ-पुस्तकपाठश्च ।

अन्ये तु पूर्वपक्षादेरप्यपवादं मन्यन्ते। तेपामपरपक्षे रात्री ख न नि-षिष्यते विवाहः॥ १२॥

तालर्थदर्शनम्

सर्वे पहुतवः प्रत्येकं मासद्वयक्तपाः विवाहस्य कालाः। द्वादशापि मासाः सापरपर्श्वाद्काः कारस्येन काला इत्यर्थः। ऋतव इत्यनेन लः क्षणया मासा एव विधित्सिताः, नर्तव इति कुतोऽवगम्यते ? उच्यते— शेशिरौ मासाविति मासपर्युदासात्। अन्यथा विधिपर्युदासयोरकि प्रयत्वात् लघुत्वाच शिशिरं परिहाप्यति ब्रूयात्। अयोजनं तु विवाहस्य पूर्वपक्षादिनियमाभावः। यत्र पुनरुपनयनादावेवंविधहेत्वभावाहतोरेव विधित्सा, तत्र द्यवदानद्वारा पुरोडाशस्य यागसाधनत्ववत् सामान्यविध्यवरुद्वपृथादिद्वारेणापि ऋतोः कर्मसाधनत्विसद्धः पूर्वपक्षादिर्वियत एव। शिशिरस्यतोः यौ द्वौ मासो माघकाल्गुनो, निदाधस्य म्रोष्मस्य यश्चोत्तमोन्त्य आषाढः, तानेतांस्त्रीन् मासान् परिहाप्य वर्जयित्वा। अत्रोत्तममित तमण्यत्ययात् यस्सौरतोऽन्त्यो नैदाधः, यश्चाधिकमासतो द्वितीय आषाढः तायपि पर्युदस्तौ॥ १२॥

सर्वाणि पुण्योक्तानि नक्षत्राणि ॥ १३ ॥

अनाकुल

सर्वर्तुविधानस्य सर्वापवादत्वात् पुण्याहविधानार्थमिदम् । तथा च राज्यपरपक्षयोः विवाहपतिषधः। एवमप्युक्तग्रहणमनर्थकं तत् क्रियते मुहूर्तपरिग्रहार्थम्-यानि पुण्यानि नक्षत्राणि यानि पुण्योक्तानि मुहूर्ता-नि तानि सर्वाणि विवाहस्य यथा स्युरिति । तत्र नक्षत्राणि ज्योति इशास्त्राद्वगनतव्यानि । प्रातस्सङ्गवो मध्यन्दिनोऽपराह्वस्सायमित्येते महुर्ताः॥ १३॥

तात्पर्यदर्शनम्

यानि ज्यौतिषे पुण्योक्तानि शुभफलप्रदत्वनीक्तानि नक्षत्राणि । नः क्षत्रग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्तिथ्यादीन्यपि । तत्र पुण्योक्तानि सर्वाण्यः त्रोपसंहर्तव्यानि ॥ १३ ॥

तथा मङ्गळानि ॥ १४ ॥

अनाकुला

"ब्राह्मण्डन् भोजयित्वांशिषो वाचीयत्वे" त्येवमादीनि स्वशास्त्रप्रिसः द्धानि । मङ्गलानि स्नातोऽहतवासा गन्धानुलिप्तः, स्नग्वी भुक्तवानित्येव- मादीनि मापितकर्में ङ्कुरार्पणादीनि लोकप्रसिद्धानि । तान्येतानि सर्वाणि प्रत्येतन्यानि ॥ १४ ॥

तात्पर्येदर्शनम्

(१)शङ्कदुन्दुभिवीणात्णववादित्रसम्प्रवादनानि कुलस्त्रीगीतानि केशश्मश्चादिप्रकल्पनाहतधौताञ्छिद्रविचित्रवासोधारणगन्धानुलेपनसु-गन्धस्रग्धारणापदातिगमनञ्जत्रध्वजादीनि शिष्टाचारप्रसिद्धानि मङ्गळा-नि विवाहे उपसंहर्तृव्यानि ॥ १४ ॥

आवृतश्चास्त्रीभ्यः प्रतीयेरन् ॥ १५ ॥

अनाकुला

मन्त्ररहिताः क्रियाः आवृत इत्युच्यन्ते । यस्मिन् जनपदे प्रामे कुले वा या आवृतः प्रसिद्धाः तास्तथैव व्यवस्थिताः यथा प्रतीयेरन् न सर्वत्रैवमर्थम् ॥ १५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

आवृतः क्रियाः वैवाहिक्यः अविशेषात् समन्त्रका अमन्त्रकाश्च । तास्सर्वा आस्त्रीभ्यः सर्ववर्णेभ्यस्सकाशादवगम्य प्रतीयरम् कुर्वीरम् विवोढारः । तत्र समन्त्रकाः प्रहृपृजाङ्करारोपणप्रतिसरवन्धाद्या आचा-रसिद्धाः । अमन्त्रकाः (२)नाकबित्यक्षबितान्द्राणीपृजादयः । ताश्च यथा-जनपदं यथावर्णे यथाकुलं यथास्त्रीपुंसं व्यवस्थिता एव । न तु सर्वी-स्सर्वत्र समुखिताः ॥ १५ ॥

*इन्वकाभिः प्रसृष्यन्ते ते वराः प्रतिनन्दिताः ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने द्वितीयः खण्डः॥

१. ज. ग.—शङ्खतूर्यवीणापटतूणव. २ क.—नागवली.

^{*} सूत्रद्वमपीदमेकं सूत्रं हरदत्तस्य।

अनाकुला

नक्षत्रप्रशंसार्था गाथा विवाहप्रकरणे वरप्रसङ्गार्थमुदाहृता । यदि वराः कन्याया वर्गयेतारःकन्या वरणार्थे इन्वकाभिः प्रसुज्यन्ते ॥१६॥

ते वरास्तेर्बुहितृमद्भिः। प्रतिनिद्ताः सिद्धार्था भवन्ति ! तस्माद्धर-प्रसङ्गे प्रशस्तिमन्वका नाम नक्षत्रम् । 'इन्वकाशब्दो सृगशिरसी'ति स्व-यमेव ब्याख्यास्यति । तस्मात् ज्ञायते-स्मृत्यन्तरप्रसिद्धाः लौकिक्येवयं गाथा, न सूत्रकारस्य कृतिरिति ॥ १७॥॥

> इति श्रोमद्धरदत्तप्रणीतायां गृह्यवृत्ताः वनाकुलायां द्वितीयः खण्डः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

इन्वकाभिः मृगशिरसि 'नक्षत्रे च लुपि' (पा. २-३-४५) इति सप्त-म्यर्थे तृतीया। ये वराः वरियतारो मृगशिरसि प्रसृज्यन्ते कन्यावरणार्थे प्रेष्यन्ते, ते दुहितृमद्भिः प्रतिनन्दिताः प्रकर्षेण पूजिताः, सिद्धार्था भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यक्रते गृह्यतात्पर्यदर्शने द्वितीयः खण्डः॥

[।] खण्डे Sास्मन् हरदत्तामते (१७) सप्तदश स्वाणि, सुदर्शनमते च (१६) षोडशेति बोध्यम् ॥

अथ तृतीयः खण्डः ।

मघाभिर्गावो गृह्यन्ते ॥ १ ॥

अनाकुला

यदि मघाभिः गावः ऋयादिना गृह्यन्ते ताश्च गावः प्रतिनन्दिता भ-वन्ति । तस्मात् गोपरिग्रहे मघाः प्रशस्ताः ॥ १४॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

'आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावै देयौ' (आप घ. २-११-१८.) इति वचनादार्षे विवाहे वरेदीयमाना गावो दुहितृमद्भिष्ठासु गृह्यन्ते । ए-तदुक्तं भवति-आर्थे विवाहं मघास्वेव कुर्यात्, न (१)ब्राह्मादिवत् नक्ष-ब्रान्तरेऽपीति ॥ १॥

फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते ॥ २ ॥

अनाकुला

यदि फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते सेना युद्धकाले सा च प्रतिनन्दिता भव-ति । तस्मात् सनाव्यृहे प्रशस्ते फल्गुन्यो । अविशेषात् पूर्वे उत्तरे च । सर्वत्र ''नक्षत्रे च छुपी'' (पा. स्.२-३-४५.) त्यधिकरणे तृतीया ॥ २ ॥ तार्ष्यवर्षनम् ।

अत्र च वधूः फल्गुन्योरेव व्यूग्यते नीयते स्वगृहात् , न तु 'तां ततः' (आप. गृ. ५-११.) इति वचनात् ब्राह्मादिवत्तदानीमेव ॥

केचित्—'इन्वकाभि'रित्यादि 'फल्गुनीभ्यां व्यृद्यते' इत्यन्तमुत्तरः बेन्वकाशब्दस्य व्याख्यानात् शाखान्तरीया गाथिति कल्पयन्तः, मघासु गवां क्रयादिना स्वीकारः, सेनायाश्च युद्धे व्यृहः, अविशेषात् पूर्वयोरुत्तः रयोवां फल्गुन्योरिति प्रकृतासुपयोगितया व्याचक्षते॥ २॥

यां कामयेत दुहितरं प्रिया स्यादिति तां निष्ट्या-यां दद्यात प्रियेव भवति (२)नेव तु पुनरागच्छतीति ब्रा-ह्मणावेक्षो विधिः ॥ ३ ॥ अनाकुला

यां दुहितरं पिता प्रियां कामयेत भर्तुरियं प्रिया स्यादिति तां निष्ट्यायां मन् क्षत्रे दद्यात् । एवं दत्ता सा भवत्येव तस्य प्रिया । अयं चापरो ऽस्य नक्षत्रस्य गुणः सा पितृगृहात् पुनर्रार्थनी नागच्छति । (१)पितगृह एव तस्यास्सर्वे कामास्सम्पद्यन्ते ।

अन्ये तु निन्दामिमां मन्यन्ते । ब्राह्मणावेक्षो विधिरिति धचनात् अन्येऽपि स्मृत्यपेक्षा नक्षत्रविधयो भवन्ति । अन्यथा पुंसवने तिष्यवत् विवाहे इदमेव नक्षत्रं स्यात् ॥३॥

तात्पर्यदर्शनम्

इयं भर्तुः प्रिया स्याविति यां दृद्धितरं पिता कामयेत तां निष्ट्यायां स्वातौ। घराय दद्यात् । सा तस्य प्रियेव भवति । नेव तु नैव च रोगदारिद्यादिनाः पीड्यमाना अर्थिनी पुनः पितृगृहमागच्छति ; स्वगृह एव तस्यास्सर्वे भर्थास्सम्पद्यन्त इति ब्राह्मणावेक्षो विधिः। अत्रापि पूर्ववत् स्मार्तपुण्योः कनक्षत्रैर्विकरुषः॥ ३॥

*इन्वकाशब्दो मृगशिरसि ॥ ४ ॥ निष्ट्याशब्द-स्स्वातौ ॥ ५ ॥

अनाकुला

छन्दसि प्रयुक्तत्वादेतयोरर्थकथनम् ॥ ४ ॥ तात्पर्यदर्शनम्

पते सुत्रे व्यक्तार्थे ॥ ४-५ ॥

विवाहे गौ: ॥ ६ ॥

अनाकुला

विवाहरथाने गौरालब्धव्या दुहितृमता ॥ ५ ॥ तात्पर्यदर्शनम्

विवाहस्थाने गौस्सन्निधाप्या ॥ ६ ॥

मृहेषु मौः ॥ ७ ॥

अनाकुला

गृहेषु च गौरालब्धव्या तेनैव दुहितृमता। तयोविनियोगः॥ ६॥ तात्वर्धदर्शनम्

तथा पृहेषु शालायां अन्या गौस्सन्निधाप्या ॥ ७ ॥

किमर्थमित्यत आह—

तया वरमतिथित्रदर्हयेत् ॥ ८ ॥

अनाकुला

या विवाहे गौः तया वरमतिथिवत् पूजयेत्। अतिथिवदिति वचना-त् मधुपर्केण च। "गोमधुपर्काही वेदाध्याय" (आप.ध. २-८-५.) इति व-चनात् ॥ ७॥

तात्पर्यदर्शनम्

तया विवाहस्थाने सिन्निघापितया गवा, न त्वनन्तरोक्तया, वरमित-थिवत् अतिथि यथा तथा अर्दथेत् पूजयेत्। तया हविकत्पित्तद्वारेणोत्सः र्गद्वारेण वा(१)ङ्गभूतया युक्तेन मधुपर्केण वरमेवदाध्यायिनमपि पूजये-दित्यर्थः॥८॥

योऽस्यापचितस्तामितरया ॥ ९ ॥

अनाकुला

योऽस्य वरस्यापिचतः पूज्यः तेन सहागत आचार्यस्तिमितरया गृहेषु या गौरालभ्यते तया। किमिवत्यपेक्षायां अतिथिवद्र्ये दित्येव। विवाहे वराय तत्सहायेभ्यक्षान्यस्मिन्नभ्रौ पृथगन्नसंस्कारो मवति। वपाहोमश्च तत्रैव। अपचिताय तत्सहायेभ्यश्च गृहेषु पृथगन्नसंस्कारः।गोश्च वपाश्च अपणं होमश्चौपासन प्वेत्यनुष्ठानप्रकारः॥ ८॥

तात्पर्यदर्शनम्

योऽस्य वरस्य पित्राचार्यत्वादिना सम्बन्धी, लोके चापचितो (२)विद्यानिकानादिसम्पत्त्या। यद्वा वरस्यापचितः पूज्यः। तमितरया गृहेषु सिक्ष-धापितया (३)अतिथिवदर्हयेदिति सम्बन्धः। एतन्मधुपर्कद्वयमि विश्वाहाङ्कं, प्रकरणात्। दातुपुरुषार्थत्वे तु 'आचार्यायर्त्वेज श्वशुराय राखे वरायाप्चिताय च'(४) इति ब्यात्। प्रत्युत 'अतिथिः पितरो विवाहस्थ' (आ. गृ. ३-१०.) इति विवाहसम्बन्धमेवाह।

ननु-वरं चापचितं चातिथिवद्ह्येदिति वक्तव्ये 'विवाहे गोंः' इत्या-दि किमर्थम् ? उच्यते-उभयोः पूजयोभिन्नदेशत्वेन भिन्नतन्त्रत्वज्ञापना-र्थम् ; इतरथा सम्भवतां तन्त्रता स्यात् । 'सर्वेभ्यो वैका(५)मविभव-त्वात्' इति कल्पान्तरे सर्वेभ्यः ऋत्विग्भ्यो विकल्पेन गवैकत्वदर्शनादिहा-पि वरापांचतयोविकल्पेन प्रसक्तं गवैकत्वं माभूदिति प्रतिषेधार्थं च ॥९॥

१. ट ठ-विवाहाङ्गभूतया। २. ख--विद्याभिजनसम्पत्त्या. ४. ख. गु--चश्चन्दो नास्ति.

३. ट. पूर्ववत् मधुपर्कार्हभूतायेत्यधिकम्. ५. क. थ.—वका गां विमवत्त्वात्, ज-वैकामविभावित्वात्.

एतावद्गोरालम्भस्थानमतिथिः पितरो विवाहश्च ॥ १० ॥

अनाकुला

पतेष्वेव त्रिषु स्थानेषु गोरालम्भः नान्यत्र पाकयक्षेषु । अतिथिश-ब्देनातिष्यकर्म व्यपिदिश्यते "यत्रास्मा अपाचिति कुर्वन्ती" (आप. गृ.२२-३.) त्येवमादि । पितृशब्देनाष्टका कर्म "श्वोभूते दर्भेण गा" (आ-प. गृ. २२-३.) मित्यादि । विवाहशब्देनानन्तरोक्तस्य प्रहणम् । कल्पा-न्तरेष्वीशानयक्षादावपि भोरालम्भ आस्नातः, तत्प्रीतेषधार्थो नियमः। पवं श्रुवता कल्पान्तरे दृष्टा अन्ये विशेषा अभ्यनुक्षाता भवन्ति ॥ ९॥

तात्पर्वदर्शनम्

अतिथिः वेदाघ्याच्यागतः, पितरः अष्टकाकर्म, विवाहश्रेति, यदेतस्त्रयं धतावत् गवालम्भाक्षकर्मनिमित्तम् । एतदुक्तं भवति-यथाऽतिथिः पि तस्त्र (१)गवालम्भाङ्गकर्मनिमित्तम् । एतं विवाहोऽप्यस्मादेव वचनाि द्विरोषणान्तरिवरपेक्ष इति । यद्येतत्स्त्रभवं न व्याख्यायेत तदा 'गौरिति गां प्राह्' (आप. यृ. १३-१५.) 'इवोभृते दर्भण गामुपाकरोति' (आप. यृ. २२-३.) 'विवाहे गौः' (आप. यृ. ३-६.) इत्येतरेव सिद्धत्वात् व्यर्थमेव स्यातः तेन अवेदाध्यायिभ्यामि वरापिचताभ्यां धर्मोक्तगोरिहतो मधुपकें देयः । वेदाध्यायिभ्यां तु तत्सहित इति ॥

केचित्—एतत्त्रयमेवास्माकं गोरालम्भस्थानम्, न पुनरन्येषामिव विकल्पेनापीराानबलिदशूलगवापरनामा । एवं वदश्वस्माकमपि कल्पा-न्तरोक्तानपि विद्योषान् विकल्पेनानुजानातीति ॥ १०॥

अथ विवाहे वर्जनीयाः कन्या आह—

सुप्तां रुदन्तीं निष्कान्तां वरणे परिवर्जयेत ॥ ११ ॥

अनाकुला

घरेषु घरणार्थे प्राप्तेषु या कन्या स्विपिति रोदिति निष्कामिति वा गृहात्, तस्या घरणं न कर्त्तेव्यम् । अशुभिलङ्कान्येतानीति । परिशब्दोऽ त्यन्तप्रतिषेधार्थः मनश्चश्चुषोर्निबन्धे सत्यपीति ॥ १०॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

या वरेषु वरणार्थे प्राप्तेषु स्विपिति, या रोदिति, या वा गृहानिष्कामिति, ता पता वरणे परिवर्जयेत् अत्यन्तं वर्जयेत्, ऋदौ ज्योतिषादिभिक्कातायाः मि ; यतस्स्वापादीनामत्रानृद्धिलिङ्गत्वं(२) प्रबलत्वं च विवक्षितम्॥११॥

१. ठ. गवालम्भाङ्कर्माणे. २. ज. ग-एतयोरेव कोशायोः प्रबद्धत्वं चेति दृश्यते.

निषेघ एव । गौर्यादीनां तु न तथा गुप्तादीनामिवेति॥

केचित्-नक्षत्रनामेत्यादिकेयं शास्त्रान्तरगीता गाथा, तस्याः पादपूर्रणानि 'सर्वा वरणे परिवर्जयं'दिति पदानीति परिकल्पयन्तो, यस्मान्नः क्षत्रादिनामा रेफलकारोपान्ताश्च गर्हिताः तस्मात्तास्सर्वा वरणे परिवर्जयदिति व्याचश्चते ॥ १४ ॥

*शक्तिविषये द्रव्याणि प्रतिच्छन्नान्युपनिधाय ब्र्यादु-पस्पृशेति ॥ १५ ॥ नानाबीजानि संसृष्टानि वेद्याः पाँसून् क्षेत्राह्योष्टँ शकृच्छ्मशानलोष्टमिति ॥ १६ ॥

'लक्षणसम्पन्नामुपयच्छेते'ति वश्यति । तत्र लक्षणानामन्नातत्वात् तत्परीक्षणोपाय (१) उपदिइयते । नचायं नित्यो विधिः; 'शिक्तंविषय' इति वचनात् । शिक्तस्सामध्यं यदि सम्भवः । यदि वधृन्नातयोऽनुमन्येरन् तदा कर्तव्यं नान्यथेत्यर्थः । तत् कथं कर्तव्यम् ? उच्यते-द्रव्याणि पञ्च वश्यमाणानि मृत्पिण्डेषु प्रतिच्छन्नानि कृत्वा उपनिधाय कन्यासमीपे निधाय तां न्याद्वरः—पन्नां पिण्डानां एकमुपस्पृशेति । कानि पुनस्तानि द्रव्याणि ? नानाबीजानि संस्रष्टानि वीहियवादीनि । वेद्याः पांसनाहः तान्, सस्यसम्पन्नात् क्षेत्रादाहृतं लोष्टं, शकृत् गोमयं, इमशनादाहृतं लोष्टमित्येतानि । बीजानां द्रव्यत्वाव्यभिचारेऽपि द्रव्याणीत्युच्यते-शा-स्त्रान्तरे द्रष्टानामन्येषामपि द्रव्याणामिष्ट विकल्पेन प्राप्त्यर्थं तद्या-था-(२)अविदासिनो हदात सर्वसम्पन्ना देवनात् कितवी इरिणादधन्यति (आहव. गृ. १-५-६.)॥ १३॥ तात्पर्थदर्शनम् ।

शक्तिस्सामर्थ्यम् । विषयोऽवकाशः । अस्यामृद्धिपरीक्षायां वर(३)तत्पिक्षणां सामर्थ्यस्यावकाशे सम्भवति, यदि कन्या च तदीयाश्चेमां परीक्षामभ्युपगच्छेयुरित्यर्थः । यत प्वात्र शक्तिविषय इत्याह, अत प्वैषा
ऋद्विपरीक्षा ज्योतिषादिभिवैकित्पिकी, न तु नित्यविद्ववाहाङ्गम् । द्रव्या-

णि वश्यमाणानि मृत्पिण्डेषु च प्रतिच्छन्नान्येकस्मिन् भाजने निधाय (४)कन्यां समीपे च कृत्वा, तां ब्र्यादेषां पिण्डानामेकमुपस्पृशेति॥ १५॥

कानि तानीत्यत आह— नानाबीजानि बीहियवादिबीजानि । संस्रष्टानि एकस्मिन् पिण्डे क्षिप्तानि ।

^{*}स्त्रद्रयमप्येकीकरोति हरदत्तः। १. ढ-डच्यते। २. अदिदासिनः अशोष्यात्। इरिणात उपरात्। ३. ठ तत्पक्षीयाणां. ४. कन्यासभीपे च शुगपत् कृत्वा.

वेद्याः सौमि**क्याः आहतान् ांसुन् ।** क्षेत्रात् सस्यसम्पन्नादा**ह**तं छोष्टम् । अवशिष्टे प्रसिद्धे ॥ १६ ॥

*पूर्वेषामुपस्पर्शने यथालिङ्गमृद्धिः।।१७।|उत्तमं परिचक्षते।|१८||

तत्र बीजस्पर्शने प्रजाभिस्समृद्धिः। वेदिपुरीषे यज्ञैः, क्षेत्रलोष्टे धनधान्यैः, गोमये पशुभिः, इमशानलोष्ठे मरणमिति यथालिङ्गार्थः । उत्तममन्त्यं प्रव्यं परिचक्षते गईन्ते वर्जयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

पूर्वेषां चतुर्णामुपस्पर्शने (१)यथालिङ्गमृदिः । नान(बीजानामुपस्पर्शने प्रजानां समृद्धिः। वेद्याः पांसुनां यक्कानां, क्षेत्राह्योष्टस्य सस्यानां, शकृत-श्च पश्नामिति । ऋदिनिश्चयाद्विवाहकर्तव्यतानिश्चय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

उत्तमं श्मशानलोष्टं परिचक्षते ग**र्हन्ते शिष्टाः, जायापत्योरन्यतरस्य** वा(२) मरणलिङ्गत्वादिति ॥ १८ ॥

उद्वाह्यामाह-

बन्धुशीललक्षणसम्पन्नामरागामुपयच्छेत ॥ १९ ॥

अनाकुला उक्ता बर्जनीयाः कन्याः । अथ प्राह्या उच्यन्ते । बन्धुराब्देन कुलमुः

च्यते । यदुक्तमाइवलायनेन 'कुलमग्रे परीक्षेत ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्ता''(आइव. गृ. १-५-१०.)दिति । शीलसम्पन्ना आर्यदाीला । लक्षणसम्पन्ना स्त्रीलक्षणेरुपेता रोगराहिता क्षयापरमारादिरहिता ॥ १५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्।

अत्र सम्पन्नामिति प्रत्येकं सम्बध्यते । बन्धुसम्पन्नां प्रशस्ताभिजनाम् । शीलसम्पन्नामास्तिकयादिगुणान्विताम् । लक्षणसम्पन्नां गृढगुल्फत्वादिस्नीलः क्षणयुक्ताम् । अरोगां क्षयापसमारकुष्टाद्यचिकित्स्यरोगरहिताम् । उपय-च्छत उद्वहेत् ॥ १९ ॥

अथ वरगुणानाह—

बन्धुर्शाऌलक्षणसम्पन्नश्रुतवानरोग इति वरसम्पत् ॥२०॥ अनाकुला

श्रुतवान् श्रुताध्ययनसम्पन्नः। वरसम्पत् वरगुणाः। पवगुणाय कः न्यका देवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

बन्धुशीललक्षणसम्पन्न इति पूर्ववद्याख्यानम् । श्रुतवान् श्रुताध्ययनसम्पन्नः;

अविदुषश्चोदितकर्मानिधिकारात्, धर्माद्यर्थत्वाच्च विवाहस्य । अरोग इति पूर्ववत्; तस्याप्यसमर्थत्वेनानिधकारात्। (१)एवंभृता वरसम्पत्। एवङ्गुणाय वराय कन्या देयेत्यर्थः॥ २०॥

अथर्द्धिनिश्चये एकीयं मतमाइ--

यस्यां मनश्रक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिर्नेतरदाद्रियेतेरयेके ॥२१॥

इत्यापस्तम्बीये मृह्यप्रश्ने तृतीयः खण्डः ॥ समाप्तश्च प्रथमः पटलः ॥

अनाकुला

यस्यां कन्यायां वरस्य मनसश्चक्षवश्च निबन्धः तृप्तिरुत्पद्यते तस्याः मृद्धिर्भुवा, नेतरत् न दत्तादिगुणदोषाद्यनुदर्शनमादरणीयमित्येके ज्ञिष्टा ब्रुवते । अत्र पक्षे सर्वगुणसम्पन्नायामपि यस्यां मनश्चक्षुपी न निबध्येते सा वर्जनीया । शास्त्रनिषिद्धास्तत्रापि पक्षे वर्ज्या एव, यथा-सवर्णा सगोत्रेति ॥ १७ ॥

इति तृतीयः खण्डः॥ इति श्रीमद्धरदत्तप्रणीतायां गृह्यवृत्तावनाकुलायां प्रथमः पटलस्समाप्तः॥

तात्पर्धदर्शनम् ।

यस्यां कन्यायां वरस्य मनश्रक्षयोनिंबन्धः नितरां बन्धनं, यस्यामासस्चातिद्ययेन मनश्रक्षयि निवद्धं इव तिष्ठत इत्यर्थः । तस्यां जायायां सत्यां
धर्मादीनां समृद्धिः, नेतरत् गुण(२)दोषानुदर्शनमादियेतेत्येके ह्यवते।
पतदुक्तं भवति-अत्र मनश्रक्षयोनिंबन्ध पवादरणे कारणम्,न तु ज्योतिषादिना झाता गुणाः । तथा तदभाव पव परिवर्जने कारणम्, न
स्वापादयो दोषा इति । उभयोरपि मतयोर्दत्तादीनां निषेधमादियेतैवः
'सवर्णापूर्वद्यास्त्रविद्वितायाम्' (आप. ध. २-१२-१.) (३) 'असमानार्षगोत्रजाम्' (४) 'पश्चमात् सप्तमादृष्वम्' इत्यादिवचनजातात् ॥२१॥॥

इत्थं सुदर्शनःयेंण गृह्यतात्पर्य(५)दर्शनम् ॥ प्रथमे पटलेऽकारि यथाभाष्यं यथामति ॥ इति श्रीसुदर्शनाचार्यकते गृह्यतात्पर्यदर्शने तृतीयः खण्डः॥

समाप्तश्च प्रथमः पटलः

१. इ. ज-इत्येवं. २. क. ज-दोषानुरागदर्शन.

३. ४. याज्ञ. स्मृ. १. ५३. ५. ख. ग. इ. ज सूत्रतात्पर्यदर्शनम् . क. निर्णयम् .

^{*}खण्डे अस्मिन् हरदत्तमते स्त्रसंख्या (१७) सतदश सुदशनमते (२१) एकविं शतिः॥ ं

अथ हितीय: पटलः ।

चतुर्थश्च खण्डः।

सुहदस्समवेतान् मन्त्रवतो वरान् प्रहिणुयात ॥ १ ॥

अध कन्यावरणविधिः। इन्वकाभिः प्रसुज्यन्त इत्युक्तम् । तस्मिश्न-न्यस्मिन् वा पुण्यनक्षत्रे ब्राह्मणान् भोजयित्वाशिषो वाचयित्वा, सुहदः बर् न्धून् समवेतान् सङ्गतान् मन्त्रवतः श्रुताध्ययनसम्पन्नान् वरान् कन्यावरायितृन् प्रहिण्यात् प्रस्थापयेत्-यूयममुष्मात् कुलात् महां कन्यां वृणीध्वामिति । यद्यप्येवंविधे कार्ये सुदृदामेव सम्भावना तथापि सुदृद इत्युच्यते मन्त्र-वतामसम्भवे सुहृत्वमात्रपरिप्रहार्थम् । मन्त्रवत इति ब्राह्मणानामेव ब्रहणम्। तेन क्षत्रियवैद्ययोरपि ब्राह्मणा एव वराः ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पूर्वत्र 'इन्वकाभिः प्रसुज्यन्ते' (आप. गृ. २-१६.) इति विवाहोप-योगिने। वरप्रेषणस्य कालो(१)ऽभिहितः। इदानी तस्य विधिमाह—

सुहृदः आत्मने। मित्राणि । समवेतान् आत्मानं प्रत्येककार्यान् । मन्त्रवतः मन्त्रब्राह्मणवतः, 'शुचीन् मन्त्रवतः' (आप. ध. २-१५-११.) इतिवन्म-न्त्रग्रहणस्य प्रदर्शनार्थस्वात् । वरान वरियनृन् । वरः प्राईणुयात् प्रेषयेत् । पते युग्मा ब्राह्मणाश्चेति केचित् ॥ १ ॥

तानादितो द्वाभ्यामभिमन्त्रयेत ॥ २ ॥

अनाकुला

(२)गच्छतस्तान् वराननन्तरमाम्नातस्य मन्त्रसमाम्नायस्यादितो द्वाभ्यां ऋग्भ्यां प्रसुरमन्तेत्येताभ्यां अभिमन्त्रयेत । (३)अभिलक्ष्य मन्त्रो-खारणमभिमन्त्रणम् । ततस्ते कन्याकुलं गत्वा-एवंगोत्रायामुष्मे सहत्व-कर्मभ्यो युष्मदीयां कन्यां वृणीमह-इति ब्र्युः। ततस्ते प्रतिब्र्युः-शोभनं तथा दास्याम-इति । तत्र ब्राह्मे विवाहे दैवे चार्थलोपात् वरणलोपः कः ल्पान्तरदर्शना**च-नात्र** चरान् प्रहिणुयादिति । तथा गान्धर्वराश्रसयोश्च ॥२॥ तारपर्यदर्शनम्

तान् प्रस्थितान्। मन्त्रसमाम्नायस्यादितः 'प्रसुग्मन्ता' इति द्वाभ्यां

२. क∹ख∹ग∹गतान्. ै. क∹ग∹घ∹अभिवीक्ष्यः १. ख ग--विहितः.

ऋग्भ्यां अभिमन्त्रयेत । अभिमन्त्रणं अभिमुख्येन मन्त्रस्योच्चारणम् । (१) अनुमन्त्रणमप्येवम् ' अनुमन्त्रयितव्यद्रव्यगतचित्तेनेति तु भेदः॥ अथ सुत्रस्यापूर्णत्वात् क्रम उच्यते—

कृतप्राणायामो 'वरान् प्रेषयिष्ये' इति सङ्कल्प्य, 'प्रसुग्मन्ते'ति द्वा-भ्यां वरानभिमन्त्र्य, 'यूयममुष्मात् कुलात् महां कन्यां वृणीध्वम' इति प्रेष-येत्। ततस्ते दुहितृमतो गृहं गत्वा, कन्यां दत्तसगोत्रत्वादिदोषरहितां बन्ध्वादिगुणसम्पन्नां च यत्नतोऽवधार्य, दुहितृमन्तं पित्रादिकं 'गौतम-गोत्राय विष्णुद्यमणे वराय भवदीयां कन्यां प्रजासहत्वकर्मभ्यो वृणीमहे' इति ब्र्युः। ततस्त पित्रादि'द्रांस्यामी'ति प्रतिब्र्यात्। ततस्ते प्रत्येत्य, 'सिद्धार्था वय'मिति वराय वेद्येयुः। पतश्च वरप्रेषणाद्यासुरार्षयोरेव, नान्येषु, अर्थलोपात्।

अथ यस्मिन्नहिन विवाहः ततः पूर्वमेव पश्चमे तृतीये वाहिन यथा-शिष्टाचारमङ्कुरारोपणं कुर्यात्। तथा इवो विवाह इत्यद्य विवाह इति च। 'तथा मङ्गळानि' 'बावृतश्चास्त्रीभ्यः प्रतीयेरत्' (आप. गृ. २-१४, १५.) इत्युक्तानि कर्माणि वरो वधूश्च यथाकाळं यथायोग्यं कुरुतः। केचित्—पूर्वेद्युनान्दीश्राद्धं कल्पान्तरादिति।

ततः पित्रादिवंधूकुळं प्राप्ताय वराय कन्यामुदकपूर्व दद्यात्-इमां वत्सगोत्रजां (२)ळक्षमीदायीं गौतमगोत्राय विष्णुरार्मणे तुभ्यं प्रजासह-स्वकर्मभ्यः प्रतिपाद्यामीति । गान्धवराक्षसयोस्तु न प्रतिपादनम्, दाः तृव्यापारा(२)नपेक्षत्वात् । ततस्तां वरः प्रतिगृह्य विवाहस्थाने 'यत्र क्रचाक्षिम्' (आप. ध. २-१-१३.) इत्यादिविधिनाऽग्निं प्रतिगृह्याति यथा- त्रैव यस्यां शालायां कन्याऽऽस्ते तां गत्वा मधुपर्क प्रतिगृह्णाति यथा- है यथाविधि । एवमेव वरापचितोऽपि ॥ २ ॥

अनन्तरं वरः किं कुर्यादित्यत्राह—

स्वयं दृष्ट्वा तृतीयां जपेत् ॥ ३ ॥

अनाकुला

ततो विवाहे निश्चिते पूर्वेद्युनीन्दीश्राद्धं क्रत्वा परेद्युर्श्रीहाणान् भोजयित्वाशिषो वाचयित्वा वरो वधूकुलं गच्छति । तस्मै कूर्चदानादि भोजनान्तं मधुपर्कं दत्वा कन्यां प्रतिपादयति-तुभ्यमिमां प्रजासहत्वक-

१. मन्त्रमुचारयन्त्रव मन्त्रार्थस्वेन संस्मरेत् । शोषिणं तम्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ॥ इत्यतु-मन्त्रणलक्षयम् ।

२ ख. ग. इ. ज—बदमीं. घ. —लक्ष्मीनाम्नीं. थ. —लक्ष्मीदायां. ३. ठ. निरपेश्वत्वात् ।

र्मभ्यः प्रतिपादयामीति । ततस्तां घरः स्वयं दृष्ट्रा तृतीयामृचं जपेत् अ भ्रातृष्कीमित्येताम् । स्वयमित्यनुष्यमाने वरं दृष्ट्रेत्यर्थः स्यात् प्रकृतत्वा-त्। स्वयं ग्रहणात्तु कन्यां रुष्ट्रत्यर्थी भवति । तत्र ब्राह्मे विवाह उदकपूर्व प्रतिपादनम् । गान्धर्वराक्षसयोस्तु नैव प्रतिपादनम् ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

वरः स्वयं कम्यां रुष्ट्रा 'अभ्रातृ झीम्' इति तृतीयां ऋचं जपेत । रुष्ट्रे-व(१)चञ्जुषी उपसंहरति । जपश्च सर्वत्र चातुस्स्वर्येण ; न तुकरणमन्त्राः दिवदेकथुत्या । 'पकथुति दूरात्सम्बुद्धी' (पा. सु. १-२-३३.) 'यज्ञकर्मण्य-जपन्यूंखसामसु' (पा.सू. १-२-३४.) इति वचनात् । अत्र च स्वयमिति विशेषण वरियतृणां प्रकृतानामयं जपो मा भूदिति । केचित्-स्वयं वधूमेव दृष्ट्वा जपेत्; न तु घर्राानिति। स्वयं दृष्ट्रेत्यादि च सर्ववि-वाहानामविकृतम् ॥ ३॥

चतुर्थ्या समीक्षेत ॥ ४ ॥

अनाकुला अवयव**रा ईक्षणं** समीक्षणम् । अघोरचक्षुरित्ये**षा चतुर्थी ॥ ४ ॥** तात्पर्यदर्शनम् ।

'अघोरचक्षः' इत्यनया समीक्षेत । वध्वा दृष्टौ स्वदृष्टिं निपातयित, अघोरचक्षुरपतिघ्नचेधीति मन्त्रलिङ्गात् । केचित्-समीक्षेत अवयवद्दाो निरीक्षेतेति।

अत्र वरो वधूश्च दर्भेष्वासीनी दर्भान् धारयमाणी छतप्राणायामी स-ङ्करुप्येते-आवाभ्यां कर्माणि कर्तव्यानि, प्रजाश्चोत्पाद्यितव्याः-इति ॥४॥

अङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुळ्या दर्भ७ंसंगृह्योत्तरेण

यजुषा तस्या भ्रुवोरन्तरकसंमृज्य प्रतीचीनं निरस्येत् ॥५॥ अनाकुला

मध्यमासमीपे वर्तत इत्युपमध्यमा तयाङ्गुच्या अनामिकये(२)त्यर्थः। अवारन्तरं मध्यमुत्तरेण यजुषा इदमहमित्यनेन । संमार्जनमन्त्रोऽयं न निरसनमन्त्रः । प्रतीचीनं प्रत्यग्गतम् । उपर्युपरि शिरो निरस्येत् । तत उदकोपस्पर्शनं अङ्गप्टसाहचर्यादुपमध्यमयेति विशेषणादेव सिद्धे अङ्गर व्येति विशेष्यनिर्देशो विस्पष्टार्थम्। यज्जुषेति विशेषणं उत्तरेणेति दि-ग्वाचिताशङ्का मा भृदिति,॥५॥

१. ज. ग. ड. — चक्षः,

तारपर्यदर्शनम्

उपमध्यमा उपकितिष्ठिका, न तु प्रदेशिनी, तस्या विस्नंसिकेति व्यपः शात् । उत्तरेण यज्जवा 'इदमहं या त्वयि' इत्यनेन । शेषं व्यक्तम् । दर्भ निः रस्याप उपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

प्राप्ते निमित्त उत्तरां जपेत् ॥ ६ ॥

अनाकुला

बध्वा स्वबन्धूनां च रोदनं निमित्तं जीवा ॐरुदन्तीति लिङ्गात्। उ-सरामृचं 'जीवा ॐरुदन्ती' त्येताम्, सर्वत्र समावेशनान्ते विवाहकर्मण्यः स्मित्रिमित्तेऽयं जपो भवति। निमित्तावृत्तौ मन्त्र आवर्तते ॥ ६॥

तात्पर्यदर्शनम्

'जीवाँ रुद्न्ती'ति मन्त्रिङ्गानुरूपे निभित्ते प्राप्ते मात्रादिभिः कन्य-कया वा अन्योन्यवियोगचिन्तया रोदने छते इमामृचं जपेत् ॥ ६ ॥ युग्मान् समवेतान् मन्त्रवत उत्तरयाद्भयः प्रहिणुयात् ॥७॥ अनाकुला

वधूकापनार्थानामपामाहरणं उत्तरयर्चा 'च्युक्षत्कूर'मि (१)त्येतया ।
मन्त्रवतः श्रुतवतः प्रहिण्यत् प्रस्थापयेत् । 'तथा मङ्गळानी' त्येव सिद्धे
युग्मवचनं पञ्चिभिमेन्त्रैः स्नापनं वश्यिति, तत्र प्रतिमन्त्रं स्नापनावृत्तिः ।
तत्र च स्नापनस्यायुग्मत्वात् तद्यानामुदकुम्भानामप्ययुग्मत्वं स्यात् ।
पवमाहर्नृणां ब्राह्मणानामपि । अता युग्मानित्युच्यते । तेन प्रतिमन्त्रं
कुभ्भभेदः प्रतिकुभ्भं ब्राह्मणभेदश्च सिद्धो भवति । तत्र यदि चत्वारः
कुम्भाः चतुर्थेन कुम्भेन चतुर्थपञ्चमाभ्यां मन्त्राभ्यामभिषेकः । यदा
तव्यो तदा प्रतिमन्त्रं पञ्चभिस्तूष्णीमितरैः । समवेतवचनमुदकाहरणे
सह प्रवृत्त्यर्थम्। मन्त्रवत इति ब्राह्मणानां ब्रहणम्, "आस्ये ब्राह्मण।" इति
मन्त्रे दर्शनात्॥ ७॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

युगान् समसङ्ख्याकान् । समनेतान्मन्त्रवत इति पूर्वचत् । उत्तरया 'व्यु-क्षस्कूरम्' इत्येतया प्रेषस्वादुक्षैः प्रयुक्तयाऽद्भ्यः प्रहिणयात् वधूस्नापनार्थाः अप आहर्तुं प्रेषयेत् । एते च ब्राह्मणा एव, 'आस्ये ब्राह्मणा' इति मन्त्र-लिङ्गात् । ते च ब्राह्मणा यास्वप्सु पुरुषाः(२)स्नानादिषु पूर्वं न मृताः ताभ्यस्तृणावकाद्यपनीयाप आनयन्ति; 'अवीरघ्नीः' इति मन्त्रलि-ङ्गात् ॥ ७ ॥ उत्तरेण यजुपा तस्यादिशरित दर्भेण्वं निधाय तिस्म-न्नुत्तरया दक्षिणं युगिच्छद्रं प्रतिष्ठाप्य छिद्रे सुवर्णमुत्तर-यान्तर्धायोत्तराभिः पद्मभिरस्मापित्वोत्तरया ऽहतेन वाससा-ऽऽच्छायोत्तरया योक्त्रेण सन्नद्यति ॥ ८ ॥

अनाकुला

ततस्तैरण्स्वाहृतासु तस्या ध्रधादिशरसि दभेणं दभेः परिकितिपतं मण्डलं उत्तरेण यज्ञवा 'अर्थमणो अग्नि' मित्यनेन निधाय तस्मिन्निण्वे उत्तरया 'खेऽनसं इत्यनया दक्षिणं युगिच्छदं दक्षिणस्या युगधुरो बाह्यच्छदं प्रतिष्ट्राप्य तस्मिन् छिद्रे सुवर्णमुत्तरयर्चा 'शं ते हिरण्य'मित्येतयान्तर्धाय ताभिर-द्भिस्तामुत्तराभः पश्चभः 'हिरण्यवर्णा'इत्येताभिः प्रतिमन्त्रं लापयति । कथं पुनच्छिद्रस्यान्तर्धानेन लापनं संभवति ? तथान्तर्धानं कुरुते यथोद्धान्त्रव्यान्तर्धानेन लापनं संभवति ? तथान्तर्धानं कुरुते यथोद्धानस्यवि । ततस्तामुत्तरयर्धा 'परि त्वा गिवंणो गिर' इत्येतयाऽहतेन वाससाऽऽच्छादयति । स्वयमेव मन्त्रमुक्त्वा परिधापयित आच्छाद्याच्यास्य उत्तरयर्चा आशासानेत्येतया योक्त्रेण सन्नद्यति । अर्थ्वश्चमार्सीना-(आप. श्री. २-५-२.) मित्यादिदार्शपौर्णमासिको विशेष (१)इहेष्यते ॥८॥ तात्पर्यदर्शनम ।

दभेणं, दभैंः परिकल्पितमिण्वं (२) निगलाकृतिं परिमण्डलाकारमित्यर्थः । तदुत्तरेण यजुषा 'अर्थमणो अर्थिन' इत्यनेन वध्वाद्धिरसि निधाय तिस्मित्रण्वं (३)वर उत्तरया खेऽनस् इत्येतया दक्षिणं युगिलद्दं, युगस्य दक्षिणं छिद्दं दक्षिणस्या धुरो बाह्यिलद्दं प्रतिष्ठाण्य, छिद्दे स्वर्णमुत्तरया 'दां ते हिर्ण्यम्' इत्येतयान्तर्धाय, उत्तराभिः 'हिर्ण्यवर्णाद्द्युच्यः पावकाः (४) प्रचक्रमुहिंत्वा' इत्यादिभिः पश्चिभः ऋगिभः स्नापयति । एतश्च पश्चानामन्ते सछत्वेव,(५) 'वचनादेकं कर्म बहुमन्त्रम्' (आप. प. १-४७.) इत्युक्तत्वात् ।
एवं सर्वत्र एवंविधेष्वन्नप्राशनादिषु ॥

केचित-पञ्चभिरिति घचनात् प्रतिमन्त्रमिति । तश्न ; (६)तिस्मयोऽ-

१. ख. इहोच्यते ।

२. ज-निगलाकृतिः परिमण्डलाकार इत्यर्थः । १, ख. ग. इ. ज-वर इति नाहित ।

४. ख. ग-प्रचन्नमुर्हित्वा इति नास्ति ।

५. एकमन्त्राणि कर्माणि (अ।० प० १-४७) इत्युक्तं पूर्वे, तस्यायमपवादः-क्वचित् विधी सित बहुमन्त्रकमपि अवेत-यथा चतुर्निरिश्रिमादच इति ।

६. ज. तिमृभ्य इत्यारभ्य इतरथा इत्यन्तं नास्ति ।

वशिष्टयोर्विकरुपनिष्टुस्यर्थत्वादस्य । इतरथा क्रियाभ्यावृत्तिवाचक(१)प्र-त्ययाश्रुतेः गुणार्थे प्रधानस्नानाभ्यावृत्तिकरूपनापत्तिः, प्रयुक्तिगौरवं च॥

उत्तरया 'परि त्वा गिर्वणो गिरः' इत्येतया । अहतेन अनिवसितेन वाससा परिधाप्य, द्विराचमय्य, उत्तरया 'आशासाना सौमनसम्' इत्येतया योक्त्रेण सम्बद्धाति । क्रत्स्नविधानं चेद्म । केचित्-पेष्टिकसम्न-इत्विधिष्रदर्शनार्थमिति ॥ ८ ॥

अथैनामुत्तरया दक्षिणे हस्ते गृहीत्वाऽग्निमभ्यानी-यापरेणाग्निमुदगयं कटमास्तीर्थ तस्मिन्नुपविशत उत्तरो वरः ॥ ९ ॥

अनाकुला

अथ सम्महनानन्तरं 'यत्र कचाग्नि'मित्यादिकल्पेनान्नि प्रसाधयति ।
मिथित्वा श्रोत्रियागाराद्वाहृत्य ततो वधूमग्निमभ्यानयति । उत्तरयर्चा
'पूषा त्वेत'इत्येतया। श्रानयनमन्त्रोऽयम् । हस्तम्रहणं तु तूष्णीमेव। उद्दगम्रवचनं दक्षिणामनिवृत्त्यर्थम् ॥ ९॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथराब्द उक्तार्थः-अर्थक्टत्यप्रतिषेधार्थ इति । एनां वधूं (२)दक्षिणे इस्ते ग्रहीत्वा, उत्तरमा 'पूषा त्वेतो नयतु' इत्येतया अग्निमभ्यानीमाग्न्यभिमुखमान-यितः; नयत्विति मन्त्रलिङ्गात् । व्यविद्वतेऽपि नयने विनियोगात् अपरेणा-ग्निम् अग्नेरदूरेणः पश्चादुरगप्रं (३)कटमास्तीर्थ, तस्मिन् कटे युगपदुपविशतः, यथोत्तरो वरो दक्षिणा वधूः॥ ९॥

अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽथैनामादितो हाभ्या-मभिमन्त्रयेत ॥ १०॥

अनाकुला

अधेवमुपविद्याग्नेरुपसमाधानादि कर्म प्रतिपद्यते । अग्निमिध्वा प्रागग्रैरित्यादि आज्यभागान्ते कर्मणि कृते अथानन्तरमुपोत्थाय एना-मासीनां वर्षे तृतीयस्याजुवाकस्यादितो द्वाभ्यामृग्भ्यां 'सोमः प्रथम' इत्येताभ्यामभिमन्त्रयेत । अग्नेरुपसमाधानादि वचनं तन्त्रप्राप्त्यर्थम् । आज्यभागान्तव्रहणमिमन्त्रणादेरुत्तरस्य कर्मणः कालोपदेशार्थम् । अथशन्द्रेऽवस्थान्तरप्रदर्शनार्थः । आज्यभागान्तमासीनः कृत्वा अथोर्थायामिमन्त्रणादि प्रतिपद्यत इति । तथा च बोधायनः -अथास्या उपोत्थाय हृद्यदेश (बौ. गृ. १-४-१.) मिति । आश्वलायनश्च-तिष्ठन् प्राङ्मुखः प्रत्यङ्मुख्या आसीनाया (आश्व.१ ७.३.) इति । पनामित्युच्यते अग्नेरभिमन्त्रणं मा शङ्कीति । उत्तराभ्यामिति वक्तव्यं आदितो द्वाभ्यां इत्युच्यते मन्त्रसमाद्वाये अनुवाकव्यवस्थाप्रदर्शनार्थम् । तेन "शेषं समाविश्वने जपे" दित्यादावनुवाकशेषस्य ग्रहणम् ॥ १०॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

अयं तन्त्रोपदेशः क्रमार्थं इत्युक्तमेव । यदि तु लाजहोमास्तन्त्र-शून्या आगन्तुकाः, तदा स क्रमतन्त्रविधानार्थः । अथेति पूर्ववत् । केचित्—कल्पान्तरसिद्धोपोत्थानानन्तर्यप्रदर्शनार्थमिति ॥

एनां वधूं वरः आदित अनुवाकस्य 'सोमः प्रथमः' इत्यस्य 'सोमः प्रथमः' इति द्वास्यां ऋग्म्यामभिमन्त्रयेत ॥ १० ॥

अथास्यै दक्षिणेन नीचा हस्तेन दक्षिणमु-चानुक्हस्तं गृह्णीयात ॥ ११॥

अनाकुला

अथ तथैवावस्थितः अस्यै अस्याः तथैवासीनाया दक्षिणमुत्तानं हस्तं
गृद्धीयात् । दक्षिणेन नीचा न्यक्भृतेन हस्तेन । इदं पाणिग्रहणं नाम
कर्म । दक्षिणेनेति न वक्तव्यम् । एकपाणिसाध्येषु कर्मसु दक्षिणस्यैव प्रसिद्धत्वात । अथाप्रसिद्धः, अन्यत्रानियमः प्राप्तोति । यथात्रैव पुरस्तादुः
पनयने च । एवं तर्हि नात्र दक्षिणहस्तो विधीयते । किं तर्हि ? न्यक्ताविधानार्थमनुद्यते-योऽयं दक्षिणो हस्तः सर्वकर्मसु प्रसिद्धः तेन नीचा
पाणिग्रहणमिद कर्तव्यमिति । अस्मादेव चानुवादात् सर्वत्र दक्षिणपाः
णिरिति सिद्धम् ॥११॥

तारपर्यदर्शनम्

अनेन नित्यविधिना 'सोऽभीवाङ्गुष्ठम्' इत्येतावन्मात्रस्य व्यवहितस्या-पि सम्बन्धः । इतरथा स इति न ब्रूयात् । अस्यै अस्या वध्वाः; षष्ठ्यथै चतुर्थी । उतानं दक्षिणं हस्तं चरस्स्वेन नीचा न्यग्भृतेन दक्षिणहस्तेन । अभीवाङ्गुष्ठं अभिरुपर्यर्थः । इवेत्यवधार कः । उपर्यङ्गुष्ठभेव गृङ्गीयात् ॥ ११ ॥ अध काम्यं विधित्वयमाह—

१यदि कामयेत स्त्रीरेव जनयेयमित्यङ्गुलीरेव मृह्णीयात् ॥ १२ ॥

अनाकुला

अङ्ग्रहीरेव नाङ्ग्रष्टं, नापि पाणितलम् । पूर्वोक्तस्यैवायं कामसंयुक्तो विशेषविधः । तेनेहापि दक्षिणेन नीचा हस्तेनेत्यवमादयो विशेषा भवन्ति ॥ १२ ॥

तात्पयंदर्शनम्

अङ्कुलीरेव नाङ्गुष्ठम् । शेषं नित्यवत् ॥ १२ ॥ २यदि कामयेत पुंस एव जनयेयमिस्यङ्गुष्टमेव सोऽ-भीवाङ्गुष्ठमभीव लोमानि गृह्णाति ॥ १३ ॥

गृह्वीयादित्यनुवर्तते ॥ १३ ॥ १४ ॥ तात्पर्यदर्शनम् ।

क्षमीव होमानि, यथा वरस्याङ्गुष्ठहोम।नि सर्वाण्येवोपरि भवन्ति तथा गृह्णाति । शेषं नित्यवदेव । अता वध्वङ्गुष्टमप्युत्तानम् ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तस्य नित्यस्य काम्ययोध्य मन्त्रानाह-

गृभ्णामि त इत्येताभिश्चतस्रभिः ॥ १४ ॥

यः पाणित्रहणे कामं नेच्छति स पाणिमभीवाङ्गप्रमभीव लेामानि गृह्वीयादित्येव । अभिशब्द उपरिभावे । इव शब्दः ईषद्रथै। यथा लोमानि हस्तजातानि ईषदभिस्पृष्टानि भवन्ति । अङ्गुष्ठञ्च तथा गृद्धीयादित्यर्थः । ''लोमान्ते हस्तं साङ्ग्रष्टमुभयकाम''(आइव.गृ.१-७-५) इत्यादवलायनः१५

तात्पर्यदर्शनम् ।

(३) गृह्वातीति सम्बन्धः । सर्वासामन्त एव ॥ १४ ॥ अथैनामुत्तरेणार्घि दक्षिणेन पदा प्राचीमुदीची वा दिशमाभ प्रक्रमय'रयेकमिष' इति ॥ १५ ॥

१. इदमिमं च स्त्रमेकं स्वां ख. पुस्तके।

२. ग-पुस्तके हरदत्तमते च 'अङ्गुष्ठभेव' इत्यन्तमेकं सूत्रम् । ततोऽपरम् ।

६, ठ-गृह्णीयादिति

अथैन।मुत्तरेणानि दक्षिणेन पदा प्रांचीमुदीचीं वा दिशमभिप्रक्रमयत्येकमिष इति ॥ १५ ॥

अनाकुला

अथेदानीमेनां दधूमुत्थाप्योत्तरेणाप्तिं यो देशस्तस्मात् प्रक्रम्य प्राचीं वा दिशमभि उदीचीं वा दक्षिणेन पदा सप्त पदानि श्रकामयित एकमिष इत्येतैमेन्त्रेः। प्राग्गतान्युदग्गतानि वा पदानि निधापयतीत्यर्थः। अत्र स्व-यमेव पादं गृहीत्वा मन्त्रांश्चीकत्वा निधापयित। संभाराक्रमणवत्। दक्षिणेन पदेति मन्त्राणां दक्षिणसम्बन्धार्थं पूर्वप्रवृत्त्यर्थं च, तस्मान्त्र्णीमितरस्य पश्चादनुप्रवृत्तिः।

इह सोमाय जिनिविदे स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रमित्यत्र एतैः प्रति-मन्त्रमिति न वक्तव्यम् । यथाचैतत्त्तथा तत्रैव वश्यामः । तस्मात्त्रयो-रिहापकर्षेण संबन्धः। एकमिष इत्येतैः प्रतिमन्त्रमिति । इतरथा प्रति-पदं मन्त्रसम्बन्धो न सिध्यति । पदानाञ्च सप्तसंख्यानियमो 'यथोत्तराभि-स्तिस्भिः प्रदक्षिण'मित्यत्र तिस्रणामन्ते परिक्रमणारम्भः तद्वदिहापि स्यात् । 'विष्णुस्त्वा न्वेत्वि'ति सर्वत्रा(१) जुषजम् जपति प्रथमोत्तमयोः प-ठितत्वात् ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथाग्नेरदूरेणोत्तरत आरभ्येनां दक्षिणेन पदा पादेन प्राचीमुदीचीं वा दिशमभि प्रागायतान्युदगायतानि वा सप्त पदानि प्रक्रमयति; 'एकमिषे' इत्यादिभिस्सप्तभिः 'विष्णुस्त्वान्वेतु' इत्यनुषक्तैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १५ ॥

> सखेति सप्तमे पदे जपति ॥ १६ ॥ इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने चतुर्थः खण्डः ॥

अनाकुला

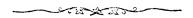
उक्तं सप्तपदानि प्रतिमन्त्रं प्रक्रमयतीति । तत्र सप्तमे पदे निहिते पादमुपसंगृह्यैव 'सखा सप्तपदे'त्यारभ्य जपति होममन्त्रभ्यः प्राक् ये मन्त्राः तानित्यर्थः। तत्र कल्पान्तरे दृश्यते 'सप्तमं पदमुपसंगृह्योति ॥१७॥ प्राग्धोमादित्युच्यते जपपरिमाणार्थम् ॥ १ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्ती चतुर्थः खण्डः।

तात्पर्यदर्शनम् ।

स वरस्सप्तमे पदे निहिते 'सखा सप्तपदा' इत्यादि 'सुनृते' इत्यन्तं जपति, चातुस्स्वर्येणेव ॥ १६# ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृद्यतात्पर्यदर्शने चतुर्थः खण्डः ॥

अथ पश्चमः खण्डः।

*प्राग्घोमात् प्रदक्षिणमि कृत्वा यथास्थानमुपिन-दयान्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्जुहोति 'सोमाय जनिविदे स्वा-हे'त्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

अनाकुला

समाप्य जपमधामि प्रविक्षणं करोति तया सह प्रदक्षिणं परिका-मतीत्यर्थः। सर्वत्र दक्षिणे हस्ते गृहीत्वा परिक्रमणम् । तता यथास्था-नमुपविद्यतः। यस्य यत् स्थानमुपिद्धं 'उत्तरो वर' इति तस्मिन्नित्य-र्थः। उपित्य वध्वा मन्वारन्थायां अन्वारन्ध्वत्यां उत्तराष्ट्रोडदा प्रधाना-हुतीर्जुहोति। सोमाय जनिविदेस्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम्। द्वीहोमत्वादेवो-पवेदाने सिद्धे उपिवद्येत्युच्यते नियमार्थ-उत्तरा एव षोडद्योपविद्य जुहोति, अन्याः (१)स्थित्वेवति। तेन लाजास्तिष्ठता होतव्याः। तथा च क-ल्पान्तरेषु बहुषु दृद्यते—बोधायनानां बहृव्यानां छन्दोगानां वाजसने-यिनामार्थविणकानाश्च । उपहोमेषु तु यथाप्राप्तमासनमेव भवति। एत्या वक्ष्यामः। अन्ये त्वासीनयोरेव होममिच्छन्ति।

'सोमाय जनिविद' इति मन्त्रनिर्देशो होममन्त्राणामादिप्रत्ययनार्थः तेन प्रागेत्र तस्मात् जपमन्त्राः । तदुक्तं पुरस्तात् प्राग्धोमादिति । उत्तरा आहुती रित्येव प्रतिमन्त्रं होमस्सिद्धः यथान्येषु होमेषु । एतैः प्रतिमन्त्र-मित्येतत्तु पुरस्तादपक्षस्यत इत्युक्तम् । तत्रादितश्चत्वारो मन्त्राः स्वाहा-कारान्ताः पठिताः । ततो द्वादश्चीः, ताखन्ते स्वाहाकारः जुहोतिचो-दनः स्वाहाकारप्रदानः इति ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

सखेति जिपत्वा, प्राग्घोमात् होमात्प्राक् अग्निप्रदक्षिणमेव वध्वा सह कुर्यान्नान्यदर्थकृत्यमावदयकमिप ; 'प्राग्घोमादि'त्यधिकप्रहणात् । ततो यथास्थानं 'उत्तरो वरः इत्युक्तस्थानानतिक्रमेण, न त्वनियमेन, उपविश्य वध्वामन्वारब्धायामुक्तराः उत्तरमन्त्रकरणिका आहुतीहाँमान् जुहोति । के पुः

^{*} हरदत्तमते — 'प्राग्चोमात' इत्येकं सूत्रम् । 'प्रदक्षिण'मित्यारभ्य 'प्रतिमन्त्र' मित्यन्तमपरम् । सुद-र्शनमतेऽपि 'ख' पुस्तके 'कृत्वे' त्यन्तमेकं सूत्रं ततोऽपरम् । १—जातिष्ठतेति ।

नस्त उत्तरे मन्त्राः ? कथं च जुहोति ? इत्यत आह-'सोमाय जनिविदे' इत्यादयष्षोडश मन्त्राः । तेषामादितश्चत्वारि यज्ञूषि, 'प्रेतो मुञ्जाति' इर त्यादयो द्वादशर्चः । एतैः प्रतिमन्त्रं प्रतिस्वाहाकारं जुहोति, न पुनः 'य-क्र स्वाहा वाचि स्वाहा वातेधारस्वाहा' (तै. सं. १-१-१३.) इतिवत् 'अवदीक्षामदास्थ स्वाहा' (एका. १-४-४.) इत्येतेनैव स्वाहाकारेण होमः । (१)पूर्वेषामहोमार्थता च । जुहोतिशब्दार्थश्च (२)तद्धितेन चतु-र्थ्या मन्त्रलिङ्गादिना वा प्रतिपन्नाश्चोदिता देवताश्चोदितेनैव चतुर्थ्यन्त-शब्देनोद्दिश्य यजमानेन त्यकस्य हविषश्चोदिताधारे प्रक्षेपः । इह च मन्त्रलिङ्गात् सोमादयो देवताः। ताश्च न जनिविन्वादिविशेषणविशि-ष्टाः । होमविध्यनुपपस्या हि मन्त्रप्रातेपन्नानां देवतात्वं करुष्यम् , सा च देवतामात्रकल्पनया शाम्यति । न पुनर्निर्वीजां गुर्वी विशिष्ट(३)कल्पनां प्रयुक्तिगौरवापादिकामयुक्तामपेक्षते । न च प्राहकमन्त्राम्नानयोरनु पपत्त्या विशिष्टानां देवतात्वकरूपना । विशेषणानां 'मूर्घा दिवः ककुत्त्' इत्यादिवत् स्तुत्या देवताधिष्ठानान्वयेऽपि तयोश्चरितार्थत्वात् । हिव-श्चाज्यम् 'जुहोतीति चोद्यमाने सार्पेराज्यं प्रतीयात्'(आप. प. १-२५.) इति परिभाषावचनात् । विवाहादेरयञ्चत्वेऽपि यञ्चन्वधिकरिष्यमाणपुरु-षदेहयोग्यतापादकत्वेन तत्र यञ्चधर्मा युक्ता एव । अन्यथा आधानपवः मानेष्ट्यादिष्वयञ्चेषु 'यज्ञोपवीती प्रदक्षिणम्' (आप. प. २-१५.) इत्यादयो न प्राप्नुयुः । होमाधारस्तूपसमाहितोऽग्निस्स्थित एव ॥ १ ॥

अथैनामुत्तरेणाग्नि दक्षिणेन पदाऽत्रमानमास्थापंय-त्यातिष्ठेति ॥ २ ॥

अनाकुला

पदप्रक्रमणं पदास्थापनम् असा द्वत्युत्रः । स च प्रागेव पात्रेस्सद्द प्रतिष्ठापितो भवति ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

व्यक्तार्थम् ॥ २ ॥ अथास्या अञ्जल।वुपस्तीर्य द्विलीजानोप्याभिघारयति ॥३॥ तस्यास्सोदयों लाजानावपतीरयेके ॥ ४ ॥

१. क. ज--पूर्वेषां होमार्थता.

२. ताद्धितेन चतुथ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुन: । देवताया विधिस्तत्र दुर्बलं तु परं परम् ॥ (तं. दा. २-२-१.) इति वार्तिकेन तद्धितादेदैवतावैधिकत्वनिरूपणादित्याशयः ।

३. ज-कल्पनाप्रयुक्तगीरवा ।

अनाकुला

अथशब्दः स्थानसम्बन्धार्थः । अथोरियत एवास्याश्चेरियताः या पवेति । तेनावदानप्रभृत्युत्थानमेव भवति । तत्र दार्शपौर्णमासिको-ऽवदानकल्पः प्रदर्शितः न कल्पान्तरम् । तदिहापि प्रत्यमिघारणं पञ्चा-वत्तञ्च पञ्चार्वात्तनां भवति । लाजानां च लौकिकः संस्कारः । पात्रेश्च सह सादनप्रोक्षणे भवतः। अञ्जलेस्तु न सादनादि भवतीत्युक्तम् ॥ ४ ॥

सोदर्यो लाजानावपतीरित वचनात् उपस्तरणाभिघारणे वरस्यैव भवतः। पक्षान्तरे तु तस्यैव सर्वम् ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम

पते अपि सुते व्यक्तार्थे। आचाराह्याजानां त्रिरावापो जमदग्नीनाम्। लाजहोमाश्चापुर्वाः, 'अस्या अञ्जलाबुपस्तीर्य' इत्यादि कृत्स्नविधानात्(१) पार्वणातिदेशाभावात् (२)पाकयज्ञधर्माग्निमुखप्रत्यभिघारणस्विष्टकुले • पाञ्जनानामप्राप्तिरेव ॥

केचित्-कृत्स्नविधानादेव साधारणतन्त्रस्य प्राप्त्यभावात् लाजः किंशुकहोमेषु तन्त्रमध्यस्थं येन जुहोतीत्याद्यञ्जलिसंस्कारमपि नेः च्छन्ति ॥ ३ ॥

जुहोतीयं नारीति ॥ ५ ॥

अनाकुला

वरस्यैव ज़होतिकिया। पात्रस्थानीयो वध्वञ्जलिः ॥ ६ ॥ तात्पर्यदर्शनम्

वर एव 'इयं नारी' इत्यनया ऋचाऽभिन्नेन वध्वञ्जलिना दैवतीर्थेन लाजान् जुहोति । न पार्श्वनः उपदेशातिदेशयोरभावात् ।

केचित्-'प्रदक्षिणमर्थि कत्वा यथास्थानमुपविदय' इत्येष विधिरुत्तः रतो वरोऽभ्यन्तरतो वधूरित्येवंरूपयथास्थाननियमार्थो न युज्यते। कुतः ? यतो विवाहे वधूप्राधान्येन तस्या अभ्यन्तरीभावो न्यायसिद्धः । वधूप्राधान्यं च स्त्रीणां अपुनर्विवाहादेव वेदितव्यमिति । एतच्च 'तस्मि न्नुपविद्यात उत्तरो घरः' (आप. गृ. ४-९.) इत्यत्र सुत्रे व्याख्यातम् । अतो यथास्थानानुवादेन परिभाषासिद्धोपवेशननियमार्थएवायं विधिः। उत्तरा(३)षोडशैवाहुतीरुपविश्य जुहोति, न लाजहोमानपि । ते त्व-स्मादेव नियमात् बहुतरगृद्धान्तरानुरोधाच्च अविगीतास्मदीयाचारम्-ह्य इयापि तिष्ठतैव होतव्या इति।

१. क--- अतः पार्वणातिदेशाभावात् ।

२. क-अतस्तन्त्राभावात्त्पाकयज्ञधर्माञ्जलिसंस्काराग्निमुख । ३ थ-षोडद्रीवाज्याहुतीः ।

तम्न ; यत औषासनोत्पादनद्वारा देहसंस्कारोत्पादनद्वारा च जाया-पत्युभयसाध्ययश्चोपकारके विवाहे तयोस्सममेव स्वामित्वलक्षणं प्रा-धान्यम्।(१)अपि च चोदितसर्वकर्मसु पितप्रयोगे यस्त्वया धर्मः कर्तव्य-स्सोऽनया वध्वा सहेति पत्न्यास्सहत्ववचनात् प्रत्युत अप्राधान्यमेव स्त्री-णाम्। अपुनर्विवाहस्त्वासामप्राधान्येऽपि 'तस्मान्नका द्वौ पती विन्दते' (तै. स. ६-६-४.) इति निषेधवलादेवोपपद्यते। तस्मात्न्यायतोऽभ्यन्त-रीभावस्यानियमे विपर्यये वा प्राप्ते, उपवेशनानुवादेन यथास्थानमुत्तर एव वर इत्येतिभयमार्थ एयायं विधिः। तेन लाजहोमा अप्यासीनेनैव होतव्याः। तस्य 'आसीनो द्वीहोमान् जुहोति' (आप. प. ३-१०.) इति सर्वद्वीहोमानामविशेषणास्माकं चोदितत्वात्, स्वसुत्रोक्तविषये बहुतराणामपि गृह्यान्तराणामनुपसंहायत्वाच्च॥ ५॥

उत्तराभिस्तिसृभिः प्रदक्षिणमिन कृत्त्राऽइमानमा-स्थापयति यथा पुरस्तात् ॥ ६ ॥

अनाकुला

उत्तराभिस्तिस्यिः तुभ्यमग्ने पर्यवहिन्नस्यादिभिः अपि प्रदक्षिणं करो-ति । तां हस्ते गृहीत्वा तिस्रणामन्ते परिक्रमणारम्भः 'चचनादेकं कर्म बहुमन्त्र'मिति । उत्तराभिरिति(२) बहुचचनेनैव त्रित्वपरिग्रहिसद्धे तिस्र भिरिति चचनं तिस्रभिरेकमेच परिक्रमणं यथा स्यात् प्रतिमन्त्रं क्रिया-भ्यावृत्तिर्मा भूदिति ॥ ७॥

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तराभिः 'तुभ्यमग्रे पर्यवहन्' इत्यादिभिस्तिस्भिः। यथा पुरस्तात् तथा आतिष्ठममित्यनया॥ ६॥

होमश्चोत्तरया ॥ ७ ॥

अनाकुला

यथा पुरस्तादिति वर्तते । उत्तरया 'अर्यमणं नु देव'मित्येतया ॥ ८॥

१ क—अपिचेत्यादि उपपयत इत्यन्तस्य स्थाने अयं पाठः-प्रत्युत यस्त्वया धर्मश्चरितव्यस्सोऽ नया सहेति चोदितसर्वकर्मसु पतिप्रयोग एव तथा सहत्ववचनात् अप्राधान्यमेव तस्याः । यतश्चोभयथापि "तस्मान्नेका द्वो पनी विन्दते" इति निषेधादेव झीणामपुनविवाहः ।

२ बहुव चनेनेति । कार्यञ्चलाधिकरणन्यायेनेति देशः । पतचोपनयनप्रकरणे निरूपियध्यामः ।

तात्पर्यद्शनम्

लाजहोमश्चोत्तरया 'अर्थमणं जु देवम्' इत्येतया ॥ ७ ॥ * पुनः परिक्रमणम् ॥ ८ ॥ आस्थापनम् ॥ ९ ॥

अनाकुला

पुनरिप परिक्रमणमञ्जेः कर्तव्यं आस्थापनञ्जादमनः । पुनद्शब्दः क्रियाभ्यावृत्तिद्योतनार्थः । तेनोत्तराभिस्तिस्भिरित्यादिर्भविते ॥ ९ ॥

तारपर्यदर्शनम् ।

अग्निप्रदक्षिणम् ॥ ८ ॥ (१) आत्मनः ॥ ९ ॥ होमश्चोत्तरया ॥ १०॥

अनाकुला

उत्तरया **'त्वमर्यमे' त्येतया ऋचा ॥ १० ॥** तात्पर्यदर्शनम्

'त्वमर्यमा भवसि' इत्येतया ॥ १० ॥

पुनः परिक्रमणम् ॥ ११ ॥

अनाकुला

पुनश्शब्दः पूर्ववत् ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

'होमश्चोत्तरया' इत्यादिषु पञ्चसु सूत्रेषु 'यथा पुरस्ता**त्' इ**त्य**नु**-षङ्गः । कार्यः कार्यमिति च यथालिङ्गं वाक्यशेषः ॥ १२ ॥

जयादि प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

अनाकुला

पूर्वमग्नेरुपसमाधानादिवचनेन तन्त्रप्राप्तिर्दर्शिता । इदं तु वचनं कालोपदेशार्थं परिक्रमणादृध्वं जयादयो यथा स्युरिति । इतरथा ज-यार्दानुपजुहोतीति वचनाल्लाजहोमानन्तरमुपहोमः स्यात् ततस्तृतीयं परिक्रमणम् ॥ १२ ॥

तारपर्यदर्शनम्

एतदुक्ताभिप्रायम्-यत्र बचनं तत्रैव जयादयो, नान्यत्र ; अन्वारम्भः श्चेषु नास्तीति ॥ १२॥ 🕠

परिषेचनान्तं कृत्वोत्तराभ्यां योक्त्रं विमुच्य तां ततः प्र वा बाह्येत् प्र वा हारयेत् ॥ १३ ॥

अनाकुला

परिषेचनान्त(१)ग्रहणं तन्त्रशेषोपलक्षणम्। तेन प्रणीताविमोकस्या-प्यन्ते योक्त्रविमोकः। जयादि प्रतिपद्यत इत्येव सिद्धे परिषेचान्तप्रहणं तदनन्तरमेव योक्त्रविमोको यथा स्यात् प्रस्थानकाले मा भूदिति। उत्तराभ्यां 'प्र त्वा मुञ्जामी' त्येताभ्याम्; वचनादेकं कर्म बहुमन्त्रमिति। द्विमन्त्रो विमोकः। तत इति वचनं योक्त्रविमोकस्य प्रस्थानकालिन्यमो मा भृत् यथोपपद्यते इवो वा सद्यो वा तदा प्रतिष्ठेतेत्येवमर्थम्। प्रवाहणं रथादिभिन्यनं, प्रहारणं मनुष्यवाह्येन शिविकादिना नयनम्। उभयत्र वाशब्दः उभयोरिप पक्षयोस्तुल्यत्वज्ञापनार्थः। अन्यथा रथान्यनस्येह प्रत्यक्षकल्पोपदेशादनुपदिष्टकल्पं मनुष्ययानमाग्निहोत्रिककल्प्यत्वस्यतं विज्ञायेत। अतः उभयत्र वाशब्दः, तेन मनुष्यवानयेऽप्यारोह्तीमुत्तराभिकत्तरया शंत उत्तराभि रित्येवमादया मन्त्राः सिद्धा भवन्ति॥ १३॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

परिषेचनान्तं कृत्वा, सामर्थ्यात्तन्त्रशेषं समाप्येत्यर्थः । तेन शम्यापो-हनप्रणीताविमो(२)कब्राह्मणोद्धासनान्यपि करोति । उत्तराभ्यां 'प्र त्वा मु-श्वामि' इति द्वाभ्यां ऋग्भ्याम् । योक्त्रं विमुश्चाति । ततः अनन्तरं तां वधूं हस्तिनमइवं वा प्रवाहयेत् । शिविकामान्दोलिकां रथं मनुष्यं वा(३) प्र वा हारयेत् । उभयत्र 'व्यवहिताश्च' (पा. सु. १-४-२८.) इति वाशब्द-व्यवधानम् । वाशब्दद्वयं तु तुल्याविमौ विधी, नान्यतरोऽनुकल्प इति क्वापयितुम् ।

अत्र 'विमुच्ये' ति क्त्वाप्रत्यये सत्यिष 'तत' इति यदाह तज्ज्ञापयति, नावश्यं क्त्वाप्रत्ययगुक्तं वचनं पूर्वकालतां समानकर्तृकतां वा विद्याति । कदाचित्केवलक्रियाविधानमेव सिद्धवद्मुवद्ति, यथा 'वेदं छत्वाऽन्नीन् परिस्तीयं' (आप. औ. ११-२-१५.) इति । अत्र हि न
वेदकरणस्य परिस्तरणपूर्वकालता; (४)वेदपरिवासनविधानाग्न्यगारसमूहनायतनोपलेपनानामिष मध्ये कर्तव्यत्वात् । तथात्राषि 'परिषेचनानतं छत्वोत्तराभ्यां योक्त्रं विमुच्य' इति प्रणीतामोक्षणादेर्मध्ये कर्तव्य-

त्वात्। तथा दिघिष्टमें 'एनास्मन् काले आतं हिविरिति प्रत्युक्त्वा तमा-दायाहवनीयं गत्वा' (आप. औ. १३-३-४.) इति। तत्रापि प्रतिप्रस्थाता दिघिष्टमंसंस्कर्ता, होमकर्ताऽध्वर्यः ततस्समानकर्तृत्वाभावः। तथैवा-न्यत्राप्यश्वमेषे 'दक्षिणापष्ठाव्याहं च त्वं च वृत्रहिन्निति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति' (आप. औ.) इति। तथैवात्र 'स्मृतं च प्र इत्येतद्वाचित्वा गुरवे वरं दत्वादायुषेत्युत्थाप्य' (आप. गृ. ११-१७.) इति॥ १३॥

समोप्यैतमग्निमनुहरन्ति ॥ १४ ॥

अनाकुला

एतं वैवाहिकमिश्रमुखायां समोष्य दम्पत्योगेच्छतोरतु पृष्ठतः हरितत्व तदीयाः पुरुषाः । समोष्यवचनं श्रीतेष्वश्चिषु दष्टस्य समारोपणस्य प्रविषेधार्थम् । एवं प्रतिषेधं कुर्वन्नेतदर्शयति-अनुगते। मन्थ्य इत्यत्र श्रीतः वद्वक्षाणेभ्यो मन्थनिमति । अनुशब्दः पुरस्तान्नयनंत्रतिपेधार्थः ॥१४॥

तात्पर्यदर्शनम्

एतं विवाहािंद्रं समोध्योखायामनुहरन्ति (१)अव्यवायेन वध्वाः पश्चान्नयन्ति परिकर्मिणः । एतमितिष्रहणं विवाहाग्नेरौपासनाख्यस्य(२) संस्कार शब्दाभिव्यङ्ग स्य प्रयाणेऽपि नित्यं प्रत्यक्षनयनार्थम् । अगृह्य-माणे त्वेतमित्यस्मिन् अदृष्टार्थं सर्वार्थस्य ठौकिकाग्नेरनुहरणं स्यात् । अ।पासनस्य च गृह्यान्तरंण प्रयाणे विहितं समारोपणं स्यात् ॥ १४॥

* नित्यः ॥ १५ ॥ धार्यः ॥ १६ ॥

अनाकुला

एष वैवाहिकोऽग्निर्नित्यः शादवतिको धार्यः पत्निःसम्बन्धानां कर्मणाः मर्थाय ॥ १५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पाणिग्रहणादारभ्य सर्वाचारलक्षणकर्मार्थमयमग्निरित्यः, यावज्ञीवं नोत्स्इज्यते; 'पाणिग्रहणादिरग्निस्तमौपासनमित्याचक्षते, तस्मिन् गार्ह्याः णि कर्माणि' (हि. गृ. २६-१,२.) इति हिरण्यकेशिवचनात्। अतः साङ्गे विवाहे समाप्तेऽपि 'अपवृत्ते कर्मणि लैकिकस्सम्पद्यते' (आप. प. ४-२३.) इति न भवति॥ १५॥

नित्य इति सिद्धे धौर्य इत्यारम्भात् प्रयाणेऽप्यस्य समिध्यात्मन्यरः

ण्यां समारोपणं गृह्यान्तरविहितं विकल्पेनापि न स्यात्। यथा 'जुह्रा स्नुवेण वा सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोति' (आप. श्री. २-११-१.) इत्यत्र 'अध्वर्युं कर्तारम् (आप. प. १-२६.) इति वचनात् अध्वर्युरेव कर्ताः,(१) मतु 'जुहोतिजपतीति प्रायश्चित्ते ब्रह्माणम्' (आइव. श्री. १-१-१६.) इत्याद्वलायनसूत्रविहितो ब्रह्मा विकल्पेनापि। एवं च 'समोप्येतमिन्नः मजुहरन्ति' (आप. गृ. ५-१३.) इति सर्वस्य धर्मोऽयं, न वैवाहिकप्रयाणस्यव । यथा (२) समोप्येतावन्नी अन्वारोप्य' इत्यान्निकप्रयाणेऽस्य विहितो धर्मस्सर्वार्थः।

पवंविधेषु यद्यपि याक्षिका विकल्पं नेच्छान्ति, तथापि विकल्पोऽस्तीन्त्यत्र ज्ञापकं भवति । 'सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायां यथतुं गच्छतः पुत्रा-स्तपां कर्मभिस्सम्बन्धः' 'दायेनाव्यतिक्रमश्चाभयोः' 'पूर्ववत्यामसंस्क्रन्यां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः' (आप. ध. २-१३-१, २, ३.) इत्यसव णदारसङ्खलं प्रतिषिध्य स्वयमेवाह सुत्रकारः—स त्रयाणां वर्णानाम्' (आप. प १-२.) इति । त्रयाणामित्येतस्य पदस्याथों भाष्यकारण व्याख्यातः—'तिस्रो हि तस्य भार्यास्स्मृत्यन्तरवचनादप्रतिषिद्धाः, तस्य कथं सह ताभिरिधकारस्स्यादित्येवमथं त्रिसङ्ख्या' इति । पतत्स्त्रभाष्याभ्यामसवर्णदारसङ्गहस्म्मृत्यन्तरविहितो न सर्वथैव निषिद्ध इति गम्यते । तच्चान्येष्वप्येवांविधेषु विकल्पस्य ज्ञापकमेव ॥ १६ ॥

अस्यौपासनस्यो(३) द्वातस्योत्पत्तिमाह -

अनुगतो मन्ध्यः ॥ १७ ॥

अनाकुला

अनुमतः उद्घातः मन्थ्यः मन्थनेनोत्पाद्यः । अस्मिन् पक्षे विवाहेऽप्य-स्य योनिरेषैव।धारणं चारण्योर्विवाहप्रभृति भवति । तत्र विवाहे अरणी-भ्यां मन्थनम्,अनुगते स्वेभ्य प्वावक्षाणेक्ष्य इत्युक्तम् । तदभावे भस्मना अरणी संस्पृष्ट्य मन्थनम् ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यद्ययमितरतुगतः निर्वाणस्स्यात् तदा मन्थ्यः तेभ्य एवावक्षाणेभ्योऽधि मन्थितव्यः । यदि तानि न स्युरसमर्थानि वा, तदास्या अरणी संस्पृ-इय मन्थितव्यः ॥ १७ ॥

९ ख. ग. ड—नान्येषां कर्तृत्वम् । इत्यधिकः पाठः 💎 २ ज-सगाय्येतरावग्नीः

३ ङ---उद्गासितस्य. ।

श्रोत्रियागाराद्वाऽऽहार्यः ॥ १८ ॥

अनाकुला

श्रुतवृत्ताध्ययनसम्पन्नो ब्राह्मणः श्रोत्रियः तस्य गृहे यः पचनाग्निः तस्माद्वाहार्यः । अस्मिन् पक्षे विवाहेऽप्यस्य योनिरेषैव ॥ १७ ॥ तार्ष्ययद्यानम्

अथवाऽधीतवेदस्य गृहादाहार्यः । अयं च व्यवस्थितो विकल्पः । यदि मिथितेऽग्नौ विवाहस्तदा मन्थ्यः । यद्याहृतेऽग्नौ तदाहार्यः । नष्टे-ऽपहृते वाग्नावियमेवोत्पत्तिः । अनुगत इत्यस्य नष्टापहृतयोः प्रदर्शना-र्थत्वात् ॥ १८ ॥

प्रायश्चित्तमाह—

अववासश्चान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वा ॥ १९ ॥

अनाकुला

अत्र व्यवहितकरुपनया पदानां सम्बन्धः । अग्नावनुगते भार्यायः पत्युश्च उभयोरुपवासो भवति तयोरन्यतरस्य वेति । चशब्द उभयोरुपवासो भवति तयोरन्यतरस्य वेति । चशब्द उभयोरुपवाससमुरुचयार्थः । भार्यायाः पत्युश्चोति । वाशब्दोऽन्यतरस्य विकरूपार्थः । तयोरन्यतरस्य वेति । उग्वासः उभयोरिप कालयोरभोजनं, प्रसिद्धः, अनुगमनानन्तरमेव चाग्निप्रकरुपनं सर्वप्रायश्चित्तहोमश्च ।

नन्वनुगतो मन्थ्य इति प्रकृतं तिस्किमनुगत इति निमित्तनिर्देशेन ? उच्यते-द्मपत्योः प्रस्थानिमह प्रकृतम् तां ततः प्र वा वाहयदिति । प्रा-सिङ्किस्त्विप्त्रधिमः । ततश्चोपवासिविधिरिप प्रस्थानशेष एव विद्वायेत । तथा च 'त्रिरात्रमुभयोरधदशया ब्रह्मचर्य' मित्यादीनां प्रासिङ्किकेन संब न्धोन भवति । किन्तु(१) प्राकरणिकेनैव । अनुगते उभयोरुपवासोऽन्यतः रस्य वेत्येव सिद्धे भार्यायाः पत्युश्चेति पृथिङ्निर्देशः कथमस्य ग्रेरत्यन्तं भार्यासंबन्धः प्रतिक्वापितस्यादिति । अत एव भार्यायाः पृवेविदेशः तन यस्मिन् कर्मणि भार्यायास्सहत्वं नास्ति यथोपाकरणसमापनयोस्तः स्थेतस्मिन्नग्नावश्वतिः । सपद्धीष्याधनादौ च पत्युस्सहत्वाभावेऽपि भार्यासवन्धादेवासिमन्नग्नौ प्रवृत्तिः ॥ १८॥

-तात्पर्य**द्शेनम्**

अन्यतरस्य कालस्य अहा वा रात्रेवी सम्बन्धी उपवासः अनदानं

भायांयाः पत्युर्वा भवति । चकारोग्न्युत्पत्तिप्रायश्चित्तयोस्समुश्चयार्थः । यद्यहिन रात्रो वा प्राग्भोजनादनुगतिस्तदा मधित्वाऽऽहृत्य वा 'यत्र कचे'ति विधिनोपसमाधाय 'यद्यविज्ञाता सर्वेव्यापद्वा' इति सर्वेप्राय-श्चित्तं हुत्वा कालशेषमुपवसेत् । यदि भोजनादृर्ध्वं तदा तत्कालशेष-मागामिकालं च । सर्वेथा तु विज्ञातमात्र प्वानुगमने उत्पादनादि कार्यम्, निमित्तानन्तरं नैमित्तिकस्यावश्यकर्तव्यत्वात् ॥

अन्ये तु—भार्यापत्योरुभयोरप्युपवासो न विकरुपः, स्वामित्वावि-शेषात्, 'पर्वसु चोभयोरुपवासः' (आप. ध. २-१-४.) इति स्मार्ते समुच्चयस्य दृष्टत्वाच्च । वाशब्दस्तु चार्थ इति । तेषामुपवासश्चान्य-तरस्येत्येतावदेवालं सुत्रम् । अर्थादेव स्वामिनोरुभयोरप्युपवासो भविष्यति ॥

केचित् (उपवासश्चान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वानुगते' इति सुत्रं छित्वा व्यवहितान्वयकरूपनया व्याचक्षते—अनुगतेऽग्री भार्यायाः पत्यु श्चोपवासोऽन्यतरस्य वेति । अत्र प्रकृतेऽपि पुनरनुगत इति ग्रहणम् धिकयत्नमन्तरेणवंविधानां प्रासिक्षकार्यता न स्यात्, किन्तु परमप्र कृतार्थतैवेति ज्ञापयितुमिति ॥ १९ ॥

अनुगतेऽपि वोत्तरया जुहुयान्नोपवसेत् ॥ २० ॥

अनाकुला

उत्तरयर्चा 'अयाश्चाग्ने' इत्येतया जुहुयात् आहुतिमेकां। इयमाहुति स्तन्त्रवित न भवति। परिस्तरणाज्यसंस्कारद्वींसंमार्जनानि भवन्ति। अपि वेति वचनादेव वैकिष्टिपकत्वं सिद्धं उपवासप्रतिषेध इयमाहुतिरुप वासस्येव प्रत्याम्नाया यथा स्यादिति। तेनेहापि सर्वप्रायश्चित्तहोमस्य समुख्यां भवति। तदिदं प्रायश्चित्तमःयपहरणादिनाग्निनाशेऽपि द्रष्ट् व्यम्। अस्यैवाग्नेर्बुद्धिपूर्वोत्सर्गे द्वादशाहाद्वृध्वं विच्छेदे च स्मृत्यन्तर प्रायश्चित्तमुक्तम्। तत्राप्यग्निसंकार पतावानेव॥ १९॥

तात्पयदर्शनम्

अपि वा अग्नावनुगते उत्तरया 'अयाश्चामे' इत्येतयाऽऽज्यं जुहुयान्नोप बसंत्। अनुगत इति पुनर्वचनान्नष्टापहृतयोर्नायं विकल्पः, किन्तूपवास एव । अपि वेत्यनेनैव उपवासपक्षे व्यावृत्ते, नोपवसेदित्यारम्भादुपवास् समात्रेणवायं विकल्पः(१)प्रायश्चित्तं त्वत्राप्यस्त्येव ॥ २० ॥

प.२..ख.५.]

उत्तरा रथस्योत्तस्मनी ॥ २१ ॥

अनाकुला

अथ दम्पत्योः प्रस्थाने विशेषधर्मा उपदिश्यन्ते । उत्तरा सत्येनोत्तिभिः ते त्येषा। रथस्योत्तंभनी अनयर्चा रथस्योत्तंभनं कर्तव्यमित्यर्थः। केन ? वरे-ण, अधिकृतत्वात् ॥ २० ॥

तात्पर्यदशेनम्

उत्तरा 'सत्येनोत्तभिता' इत्येपा रथस्योत्तम्भनी उत्तम्भने करणमन्त्रः॥२१॥

*वाहावुत्तराभ्यां युनक्ति दक्षिणमग्रे ॥ २२ ॥

अनाकुरुा

याभ्यामृद्यते रथः ती वाही अद्यावनड्वाही वा । उत्तरास्यां 'युञ्जन्ति ब्रध्नं,' योगे योगे, इत्येताभ्यां युनक्ति युगधुरोराबध्नाति । युञ्जन्तीति दक्षिणं, योगे योगे इत्युत्तरम् । केचिदुभाभ्यामंकैकस्य योगमिच्छन्ति ॥ २१ ॥

अर्थात् पश्चात् सब्यम् । प्रत्यङ्मुखत्वे च न सिध्यति अन्यत्र तथापवर्ग इत्येव सिद्धम् ॥ २२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तराभ्यां 'युञ्जन्ति ब्रघ्नं' 'योगे योगे' इति द्वाभ्यां अश्वावनड्वाहौ वा(१) युगधुरोराबभ्राति । तयोश्च दक्षिणं वाहं पूर्व युनक्ति । द्वाभ्यां द्वा-भ्यामेकैकं, नैकैकया। (२)अत्र च उत्तराभ्यामिति द्वन्द्वापवादेनैकशेषेण समभिन्याहृतयोजनिकयापेक्षयेतरेतरयोगाभिहितयोर्द्वयोरपि मन्त्रयो स्सहितयोर्विनियोगात् (३) 'एकमन्त्राणि कर्माणि' (आप. प. १-४-१.) इत्यस्यापवादः । नन्वेवं द्वितीयस्य मन्त्रस्याद्यप्रार्थता स्यात् ? सत्यम्-तथापि, द्वाञ्यां द्वाभ्यामेकैकमिति परमाप्तभाष्यकारवचनादेकैकवाहयोः जने सहितमन्त्रद्वयाचारः कृत्स्नदेशकालकर्तृत्याप्त इत्यनुमीयते ॥ २२ ॥

आरोहतीमुत्तराभिरभिमन्त्रयते ॥ २३ ॥

अथ तं रथं युक्तमारोहति वधूः। तामारोहतीमारोहन्तीं उत्तराभि "स्सु किंश्कमि''त्येवमादिभिः अभिमन्त्रयते । इह बहुवचननिर्देशात् त्रिप्रभृः

^{*} सूत्रद्रयमिदं हरदत्तमते । 'युनैवित' इत्यन्तं प्रथमसूत्रम् ।

२. क. घ--यद्येकैकया तदोत्तराभ्यामिति द्विवचनमविवक्षितार्थे स्यात् । इत्यधिकः पाटः

३. एकस्य कर्मण एक एव मन्त्र इत्युन्सर्गः इति स्वार्थः ।

ति अनियमप्रसङ्गे मन्त्रलिङ्गाच्चतस्यभिरिति नियमः । याने तूत्तंभनादि सर्वे भवति । अद्वयुरुषादिषु च अभिमन्त्रणादयः दम्पतीधमी भवन्ती-रयुक्तम् । 'सुचक्र'मिति मन्त्रलिङ्गात् रथ एव मन्त्रा इत्येके । वधूप्रति । पादनप्रस्वात् मन्त्रस्य रथलिङ्गत्वमर्थवाद इत्यन्ये ॥ २३ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

रथमारोहती मारोहन्तीं वधूम्। नुमभावश्छान्दसः। 'सुकिंशुकम्' इत्या-दिभिश्चतस्राभिरभिमन्त्रयते । रथमेवारोहन्तीं नाश्वादिम्; सुचक्रमिति लिङ्गविरोधात्। 'उदुत्तरम्' इति वा तिस्रिभरद्दवादिकमारोहन्तीमभि मन्त्रयते ॥ २३ ॥

सूत्रे वर्त्मनोर्व्यवस्तृणात्युत्तरया नीलं दक्षिणस्यां लोहितमुत्तरस्याम् ॥ २४ ॥

अनाकुला

द्वे सूत्रे नीललोहिते रथस्य वर्त्मनोरुभयोः । भीवष्यन्निर्देशोऽयं ययो र्वार्तिष्येते रथचके तयोर्वर्त्मनोः । वर्तिन्योरिति युक्तं पठितुम् । तथा च दक्षिणस्यामुत्तरस्यामित्युत्तरत्र स्त्रीलिङ्गनिर्दशोऽवकल्पते । ब्यवस्तृणाति विशब्दस्तिर्यगर्थे, तिर्यगवस्तृणाति । उत्तरया 'नीललोहित' इत्येतया ॥२४॥

तयोस्सूत्रयोः यन्नीलं दक्षिणस्यां वत्मन्यां व्यवस्तृणाति ॥ २५ ॥

उत्तरस्यामिति सन्यस्य चक्रस्य वर्त्मन्यामित्यर्थः । सूत्रे युगव त् गृहीत्वा सकृदेव मन्त्रमुक्त्वा व्यवस्तृणाति । सत्यपि देशभेदे मन्त्र-लिङ्गात्॥

अपर आह-देशभदात् मन्त्र।भ्यावृत्तिरिति । अभियानं तु साम्ना य्यकुम्भीवत् द्रष्टव्यम् —अपस्रंसाय यज्ञस्योऽसे उपद्धाम्यह मिति । सृत्रव्यवस्तरणमञ्जादेषु नास्ति रथसंबन्धात् ॥ २६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

षर्तमेनोः वर्तन्योरित्यर्थपाठः । नीलं दक्षिणस्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्दे-हात् । रथस्य भाविन्योर्वर्तन्योः 'नीललोहिते भवतः' इत्यंतया द्वे सूत्रे व्यवस्तृणाति तिर्थक्स्तृणाति । एतच्च युगपत्, नीललोहिते भवत इति द्विचचनलिङ्गात् । तयोश्च सूत्रयोर्दक्षिणस्यां वर्तन्यां नीलं व्यवस्तृणाति, उत्तरस्यां च लोहितम् ॥ २४॥

मृत्रत्रयमिदं हरदत्तमते । उत्तरया, दक्षिणस्यां, उत्तरस्यां इति यथाक्रमं सूत्रान्तानि ।

ते उत्तराभिरभियाति ॥ २५॥

अनाकुला

ते सुत्रे अभियाति उपरियाति । उत्तराभिस्तिस्राभिः ऋग्भिः ये वध्व-श्चन्द्रमित्येताभिः तत्र रथेन गच्छन्तुपरियाति।मनत्रास्त्वद्वादिगमनेऽपि वक्तव्याः गमनार्थत्वात्तेषां, नेत्यन्ये।मनत्रिङ्गात् त्रित्वनियमः। त्रया-णामन्ते गमनारम्भः॥२७॥

तात्पर्यदर्शनम्

'ये वध्वश्चन्द्रम्' इति तिसृभिव्यवस्तीणं सुत्रे अभियाति उपरि गच्छति॥ २५ ॥

तीर्थस्थाणुचतुष्पथव्यतिक्रमे चोत्तरां जपेत्॥ २६॥ इत्यापस्तम्बीये गृद्यप्रदने पञ्चमः खण्डः।

अनाकुला

अतीत्य गमनमातेकमः अतिकम एव व्यतिकमः, विशब्दोऽनर्थकः, यथोपाय एवाभ्युपाय इति । उत्तरामुचं जेष्द्ररः तामन्दलानेत्येताम् । निमित्तावृत्तौ जपस्यावृत्तिः । च शब्दः प्रत्येकं जपसंवन्धार्थः । इतरथा त्रयाणामितिकमसक्षिपाते जपः कार्यस्स्यात् मन्त्रिङ्कात् । न च मन्त्रे तीर्थादयस्स्त्यन्ते । किंतर्ह्याद्वनौ, तेनैकातिकमण इतरयोः श्रवणं व्यर्थे स्यादिति न चोदनीयं, तत्त्पदोद्धारे। वा शङ्कनीयः ॥ २८ ॥

इति श्री हरदत्तविरचितायामनाकुलायां पञ्चमः खण्डः ॥

^{*} खण्डेऽस्मिन् स्त्रेषु संख्याद्रयमधिकमनाकुलायाम् ।

तात्पर्यदर्शनम्

तीर्थं पुण्यनद्यादि । स्थाणुगेवां(१)कण्डूयनार्थं निखातः । चतुष्पथः प्रसिद्धः । एतेषां व्यतिक्रभे 'ता मन्दसाना' इत्येतां जपेत । तीर्थादीनां चान्यतमव्यतिक्रमेऽपि कृत्स्नाया एव जपः, न त्वितरपदरहितायाः; यतो लिङ्गाच्छुतिर्बलीयसी,(२) 'ऐन्द्रश्वा गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इतिवत् ।

नम्वत्राचाराच्छृतिरनुमेयेति न तया छिङ्गवाधो युक्तः। मैवम्, लिङ्गस्यात्र श्रुति(३)विद्वितशोषिविषयसापेक्षत्वात् । तत्र ह्यनुमेयश्रुतेदीः र्बरुयं यत्रास्याः प्रत्यक्षश्रुत्यैव विरोधः । अतोऽनुमेणपि श्रुतिस्सापेक्ष-लिङ्गवाधिकैव । वृत्तिभेदस्तु तीर्थादिशब्दानां तत्तद्वयतिक्रमे मन्त्रप्रयो-गभेदादुपपद्यते । अतस्तीर्थव्यतिक्रमेऽपि स्थाणुपथशब्दौ (४)दुर्मति-स्थानसामान्यात्तीर्थमवाभिवदतः। एवं स्थाणुमितरौ। चतुष्पथमपी तरी । यथेध्मसम्भरणमन्त्रे उपवेषमेक्षणधृष्टिशब्दा अग्निसंस्पर्शिकाष्ठ-मयत्वसामान्यात् इध्मद।क्रण्येवाभिवदन्ति । यथा वा जातकर्मण्युत्तरा-भ्यामभिमन्त्रणं, मूर्धन्यवद्याणं, दक्षिणे कर्णे जापः, (आपः गृ. १५-१.) इत्यभिमन्त्रणावद्याणजपानां जातसंस्कारक्रियासामान्यादभिजिद्यामी-त्यभिवदनम् । किञ्चात्रादिवनोः प्राधान्येन स्तूयमानत्वात्तत्सकाद्यात्ती-र्थादिव्यतिक्रमोत्थदोषोपहतेः प्रार्थ्यमानत्वादाविक्रताया एव जपः ।अपि च पदान्तरोद्धारे जगतीत्वभङ्गवसङ्गः। न्यायतस्तु जपमन्त्रो नार्थपरः। अतो नात्र तीर्थाद्योऽदिवनौ वा तात्पर्येणाभिधीयन्ते । तस्मात् सूप-पादः कृत्स्नाया एव जपः । एष एव न्यायो नदीनां धन्वनां च व्यतिक्रमे ॥ २६ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृद्यतात्पर्यदर्शने पञ्चमः खण्डः।

२. क. ज.--गवादि ।

२. "कदाचन स्तरीरासि नेन्द्र सश्चासि दाज्ञुष । उपोपेन्तु मधवन भूय इन्तु ते दाने देवस्य पृच्यते" इत्ययं मन्त्रो लिङ्गात् इन्द्रभकाञ्चानसमर्थोऽपि नेन्द्रोपस्थाने विनियुज्यते, किन्तु ततः भवलया कदाचन स्तरीरसीर्थेन्य्या गार्हप्ययमुपतिष्ठते' इति शुत्या गार्हस्योपस्थाने विनियुक्तत्वात् इन्द्रप-द्याटिताया अध्यस्याः तत्रेबोच्चारणं यथा तद्रत् तीर्थस्थाणुमित्यनेन सूत्रेण समन्राया एवर्चः तत्तद्रिकिमे निमिन्ते नैमिनिकतया विधानात तीर्थादिपकाञ्चानस्यं लिङ्गं बाधित्व पि सर्वत्रापि कर्तत्य इत्यर्थः।

३. ग -- श्रुतिविहितप्रत्यक्ष ।

४. ख-व्यतिकमस्थान ।

अथ षष्ठः खण्डः।

नावमुत्तरयानुमन्त्रयते ॥ १ ॥

अनाकुला

अथ यदि पथि नावा तार्या नदी वापी वा स्यात् तत्र नावमुत्तरयः र्वा 'अयं नो मह्याः पारं स्वस्ती'त्येतयानुमन्त्रयते अनुमन्त्रयतेत्यर्थः। पृः ष्ठतः स्थित्वा अनुवीक्ष्य मन्त्रोच्चारणमनुमन्त्रणम्। कृतेऽनुमन्त्रणे बरो वधूश्च तामारोहतः॥ १॥

ताःपर्यदर्शनम्

यदि पथि नदी नावा तरितव्या स्यात्, तदा वरः 'अयं नो मह्याः पारम्' इत्येतया नावमनुमन्त्रयते । ततस्तामुभावग्निना सहारोहतः ॥१॥

न च नाव्यांस्तरती वधूः पश्येत ॥ २ ॥ ः

अनाकुला

ये तावं नयित (ते) नावि भवा नाव्याः कैवर्ताः तान् तरती तरन्ती तरणकाल इत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादेव सिद्धे वधूग्रहणं दर्शनप्रतिषेधो बध्वा एव यथास्यादिति।तेन तीर्त्वोत्तरां जपेदिति वरस्यैव भवति।च-शब्दो वध्वा वरस्य च सहतरणप्रदर्शनार्थः । सहोभौ तरतः । वध्वा-स्त्वयं चापरो विशेष इति । केचित् नावा तार्या आपो नाव्या इति व्या-चक्षते । तेषां पुंलिङ्गनिर्देशोऽनुपपन्नः ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

नाव्यान् नौनेतृन् कैवर्तान् । तरतीति छान्दसं रूपम् । तरन्ती तरण-काले । 'लक्षणहेत्वोः कियायाः' (पा. सू.३-२-१२६.) इति दात्रादेशः । वधूर्न पद्येत् । चकारात् वध्वास्तरणदर्शनप्रतिषेधश्च, वरस्य केवलं सह तरणमिति ज्ञापयिति ॥ २ ॥

तीरवींत्तरा जपेत ॥ ३ ॥

अनाकुरा

तीर्त्वा पारं प्राप्य उत्तरामृश्चं 'अस्य पार' इत्येतां जपेद्वरः । यदि नदी न भवति तदा या ओषधय इत्येतामपि जपेत्। नदीनां धन्यनाश्च व्य-तिक्रमे इति वश्यिति ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पारं प्राप्य 'अस्य पारे' इत्येतां वर एव जपेत् ॥ ३ ॥

* इमशानाधिव्यतिक्रमे भाण्डे रथे वा रिष्टेऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा
जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं करोति ॥ ४ ॥

अनाकुला

श्मशानभूमेरध्युपरि व्यतिक्रमे भाण्डे भाजनादौ रथे वा रिष्टे नष्टे रथं इति प्रदर्शनमन्येषु चैवंप्रकारेषु दुर्निमेत्तेषु वश्यमाणहोमः कार्यः । तत्राग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । अधिशब्दप्रयोग्गाध्यमशानभूमेरुपरि गमन प्रवेतत् भवति । तीर्थादीनां तु समीपेना-तिक्रमेऽपि भवति ॥ ४॥

उत्तरा आहुतीर्जुहोति। 'यहतेचि'दित्याद्यास्सप्त उत्तरमन्त्रेरैतैरा-हुतीर्जुहोतीत्यर्थः। मन्त्रिल्हात् सप्तानियमः। हुत्वा जयादितन्त्रशेषं प्रतिपद्यते। सकृत् पात्रप्रयोगः। शम्याः परिध्यर्थे। अग्नेरुपसमाधानादि वचनं तन्त्रप्राप्त्यर्थे, आज्यभागान्तवचनमन्वारम्भकालोपदेशार्थम्। 'जः यादि प्रतिपद्यते इत्येतच्चान्वारम्भानिवृत्त्यर्थम्। तथा जयादि यथा-सिद्धं प्रतिपद्यत इति ॥ ५॥

यदिदमग्नेरुपसमाधानादि परिषेचनान्तं कर्म तदनन्तरं नैमित्तिक-मुक्तं तत् करोति । सक्चदेव, न पुनः पुनिरत्यर्थः । अनन्तरोक्तानां निमि-त्तानां देशकालभेदेनावृत्ताविप सक्चदेवान्तेऽयं होमो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ताल्पर्यदर्शनम्

श्मशानाधिव्यतिकमे इमशानभूमेरुपरि व्यतिक्रमे, भाण्डे वधूभूषणादै। रथे वा रिष्टे नष्टे, अग्नेरुपसमाधानादि परिषेचनान्तं करोति । केवलाज्यः हविष्णु न वचनाभावे तन्त्रमित्युक्तमेव । आज्यभागान्त इति त्वन्वारः म्भकालविष्यर्थम् । उत्तराः 'यदते चिद्रभिश्रिषः' इति सप्तकरणिका आ-हृतीः । शेषं व्यक्तम् ॥ ४॥

क्षीरिणामन्येषां व। लक्ष्मण्यानां वृक्षाणां नदीनां धन्वनां च व्यतिक्रम उत्तरे यथालिङ्गं जवेत ॥ ५ ॥

^{*.} ट--'श्मशानादित्य' । हरदत्तमते सूत्रत्रयमिदम् । 'समाधानादी'त्यन्तमेकम् । 'प्रतिपयते' इत्यन्तं मपरम् । शिष्टमन्यत् ॥

अनाकुला

क्षीरिणां न्ययोधादीनामलक्ष्मण्यानाम्, अन्येषामपि उक्षण्यानां स्वस्थायुक्तानां प्रसिद्धानां सीमानुक्षणामित्यर्थः । उक्ष्मण्यानामित्यपि पाठे अयमेवार्थः । नदीनां सोदकानां अनुदकानाञ्च । धन्वनां निर्जलानामरण्यानाञ्च व्यतिकमे उत्तरे ऋवौ यथालिङ्गं (१)यस्य लिङ्कं यस्यां दृश्यते तद्यतिकमे तां जपेत् । तत्र वृक्षातिकमे ये गन्धदां इति, नद्यतिकमे या आषध्य इति, धन्वातिकमे यानि धन्वानीति । यथालिङ्गवः चनं उभयत्रोमे मा भूदिति । नद्यतिकमेऽपि इत्सना भवति । तथा धन्वातिकमेऽपि ॥ ७॥

तात्पर्यदर्शनम्

क्षीरिणः श्लीरवन्तः प्लक्षन्यग्रोधादयः लक्ष्म चिह्न तत्र भवाः लक्ष्मण्याः दुर्गा(२) तिन्त्रिणिका सीमाकदम्बा(३) इत्येवमादयः । नयः प्रसिद्धाः धन्वाने। दीर्घाण्यरण्यानि येषु ग्राम्याः पश्चो न निवसन्ति । एतेषां व्यतिक्रमे उत्तरे यथालिङ्गं जपेत् । 'ये गन्धर्वाः' इति वृक्षाणां व्यति-क्रमे, 'या ओषधयः' इति नदीनां धन्वनाम् । यथालिङ्गमिति वचनं जातकर्मवन्मा सूदिति । श्लीरिणामित्यादि बहुत्वमविवक्षितम्, निमित्तगन्तस्वात्, (४)हविक्भयत्ववत् ॥ ५॥

गृहानुत्तरया सङ्काशयति ॥ ६ ॥

अनाकुला

अथ स्वं गृहं प्राप्य रथाद्वरोप्य यद्धनं तस्या वहतुरवेनागतं तस्व गृहान् प्रपाद्य ततस्तया तान् गृहान् सङ्काशयित सम्यगिक्षयिति उत्त-रय्ची सङ्काशयामीत्येतया। मन्त्रश्चास्मिन्नर्थे यथाकथिश्चित् योजनीयः। सङ्काशयामि दशयामि वहतुं वध्वाः पितृकुळादानीतं धनं ब्रह्मणा मैत्रे-ण अघोरेण चक्षुपा न केवळमघोरेण, किं तिर्हं मैत्रेण गृहैर्मदीयैस्सार्धे गृहं च मदीयमित्यर्थः। अस्यां पर्याणद्धं विश्वक्रपाख्यं यदाभरणं तत्

१ यक्किन । २ ज-दुर्गाणीः । ३ ङः ज--कदम्बः । झ. दुर्गादितिन्त्रिणीकाः ।

४ दर्शपुर्णमासीयप्रायश्चित्तप्रकरणे "यस्योभयं हविरातिमाच्छैत् ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वषेत्" इत्यनेन हविनीशे निर्मित्ते नैमितिकतया शरावपञ्चकपकवीदनइन्यका काचिदिष्टिर्विहिता । तत्र साय-प्रातःकालिकस्यैकैकस्यापि हविषो नाशे प्रायश्चित्तामिदम् ? अथ वा उभयकालिकहविनीश एवेति सन्देहे हविनीशस्य निर्मित्तुत्वेनोहेश्यत्वःत् तर्द्विशेषणस्योभयत्वस्य प्रहेकत्ववदविवचितत्वात् एकैकहविनीशेश्य प्रायश्चित्तामिदं भवत्येविति पुर्वमीमोसाया षष्टचतुर्यपष्टे सिद्धान्तितम् । तद्वत् अत्रापि स्वीयीदिभ्यतिकानस्य निर्मित्तत्वेन तर्गतबहुत्वस्याप्यविवक्षणांत एकैकव्यतिकानेऽपि मन्त्रजपो भवेदेवेत्यर्थः॥

पतिभ्यः, एकस्मिन् बहुवचनम्। पत्यै महां स्योनं मुखम्। सविता करोत्विति॥८॥

तात्पर्यद्शनम्

चरः स्वरहात् ज्ञातिधनसंयुक्तान् वधूं 'सङ्काशयामि' इति ऋचा सइश्यिति दर्शयति । ननु-यद्यपि समित्युपसर्गः 'समवदाय दोहाभ्यां'
(आप. श्रो. २-२०-३.) इत्यादी सहाधे दृष्टः, तथापि गृहाणां ज्ञातिधनसिहतत्वमेवात्राभिष्रेतमिति कुतो निश्चीयते ? उच्यते-'सङ्काशयामि
वहतुम्' इति मन्त्रलिङ्कानुसारात्। मन्त्रार्थश्च भाष्योक्तः॥ ७॥

अवाहावुत्तराभ्यां विमुञ्जति दक्षिणमग्रे ॥ ७ ॥

अनाकुला

ः उत्तराभ्यां आवामगन् ''अयं नो देवस्सविते' त्येताभ्याम् । योगव-देकैकेन मन्त्रण विमोकः॥९॥

अर्थात् सन्यं पश्चात् ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

'आवामगन्' इति द्वाभ्यामेकैकं वाहं विमुञ्जति ॥ ७॥

लोहितं चर्मानडुहं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोम मध्येऽगार-स्योत्तरयाऽऽस्तर्यि गृहान् प्रपादयन्नुत्तरां वाचयति दक्षिणे-न पदा ॥ ८ ॥

अनाकुला

विमुच्य वाहै। बरः पूर्व गृहं स्वयं प्रविद्य यत्र दम्पत्योवांसः त-त्रागारस्य मध्ये चमास्तृणाति उत्तरयर्चा 'शर्म वर्में' त्येतया तच्चानहुहं भवति लोहितञ्च वर्णेन । प्राचीनमुत्तरलोमेत्यास्तरणे प्रकारः। आस्तीर्य ततो दक्षिणेन पदा गृहान् प्रपादयति । वधू प्रवेशयति । प्रपादयंस्तामुत्तरा-मृचं वाचयति 'गृहानि' त्येताम् । 'गृहानि' ति प्रकृते पुनगृहानित्यु-च्यते —हतरथा अगारस्यापि प्रकृतत्वात् प्रवेशने मन्त्रः शंक्येत । इद् मेव शापकमन्तरागारमध्ये चर्मास्तरणमिति । प्रपादयन् वाचयतीति वचनान्मन्त्रकर्मणोरादिसंयोगः । न मन्त्रान्ते प्रदानम् ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

ततो वरः पूर्वे स्वगृहान् प्रविदय 'दार्भ वर्म' इत्येतया यथासूत्रं चः

मूत्रद्वयमिदं हरदेत्तमते । विमुञ्जतीत्यन्तं प्रथममूत्रम् ।

मांस्तीर्थ ततो वधूं दक्षिणेन पदा गृहान् प्रपादयन् प्रवेशायन् 'गृहान् भद्रान्' इत्येतां वाचयति ॥ ८ ॥

न च देहलीमभि(१)तिष्ठति ॥ ९ ॥

अनाकुला

देहलीनाम(२)द्वाराधस्ताद्दारु। पर्यन्तवेदिकेत्यपरे । तां प्रपादनकाले स्वयं सा व नातिकामेदित्यर्थः । तयोः प्रपन्नयोरन्निमनुप्रपादयति ॥१२॥

प्रवाग्रहान् अथ तत्कालमशनमश्नीयात् ततो यस्मिन्नगारे चर्माः स्तरणं तस्योत्तरपूर्वदेशे विवाहाप्ति प्रतिष्ठाप्याप्तेरुपसमाधानादि तन्त्रं प्रविष्यये ॥ १३॥

तात्पर्यदर्शनम्

सा च प्रविद्यान्ती देहलीं नाभितिष्ठति(३)। केचित्—चकाराद्वरो ऽपि-इति ॥ ९॥

* उत्तरपूर्वे देशेऽगारस्याग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागा-न्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आर्हतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते पः रिषेचनान्तं कृत्वोत्तरया चर्मण्युपविशत उत्तरोवरः॥१०॥

अनाकुला

उत्तरास्त्रयोदशप्रधानाहुतीः 'आगन्गोष्ठ' मित्याद्याः लिङ्गविरोधे स-त्यपि वर एव जुहोति, विधेर्बलीयस्त्वात् । भवति लिङ्गञ्चाविवक्षितम् । देवतास्मरणार्थत्वात् मन्त्राणाम् । उत्तरो वर इत्ययं विशेषः सर्वेषु होमेषु भवतीत्युक्तम् । उत्तरपूर्वदेशगारस्यति विधिरसस्वत्र वेदिनव्यः॥१४॥

उत्तरयची 'इह गावः प्रजायध्व' मित्येतया। तदुपविदातः परिषेच नान्तवचनमानन्तर्यार्थे परिषेचनानन्तरमेवोपवेदानं कर्तव्यं नान्यदिति। तेन भोजनं प्रागविति सिद्धम्। तत्रोपवेदाने मन्त्र उभयोरिप भवति। इहामिसम्बन्धाभावात् उत्तरो वर इत्युक्तं। प्राङ्मुखी चोपविदातः॥१५॥

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तराः 'आगन् गोष्टम्' इत्यादित्रयोदशाहुतीः । उत्तरया 'इह गावः प्रजायध्वम्' इत्येतया । पूर्वमास्तीर्णे चर्मण्युपविशतः । पूर्ववदुत्तर एव वरः॥१०॥

^{्.} ख. ग—देहलीमाधि. २ द्वारेऽधस्तात् । ३ ख. ग —नाधितिष्ठति ।

^{*} इरदत्तमते सूत्रत्रयमिदम् । प्रथमं "समाधानादी" त्यन्तम् । द्वितीयं 'प्रतिपद्यते' इस्यन्तम् । वर-इत्यन्तं नृतीयम् ॥

अधास्याः पुँस्वोर्जीवपुत्रायाः पुत्रमङ्क उत्तरयोपवेश्य तस्मै फलान्युत्तरेण यजुषा प्रदायोत्तरे जिवत्वा वार्च(१) यच्छत आ नक्षत्रेभ्यः ॥ ११॥

अनाकुठा

या पुमांसमेव स्रते न स्त्रियं सा पुंतः' तस्याः पुस्वः पुंस्वो जीवपुत्राः या इति पाठः। न रेफः पाठ्यः, पठ्यमाने। वा छान्दसो द्रष्टव्यः। जीवा पव पुत्रा यस्या न मृताः तस्याः जीवपुत्रायाः जीवपत्या इति च द्र-ष्टव्यम्। तथा मङ्गलानीति। एवं भृतायास्त्रैवर्णिकस्त्रियाः पुत्रमुत्तरयः वा 'सोमेनादित्या' इत्येतया अस्या वश्वा अङ्क उपवेदय तस्मै कुमाराः य फलान्युत्तरेण यज्जुषा 'भस्वस्थः प्रेय' मित्यनेन प्रदाय तत उत्तरे ऋष्वो 'इह प्रियं' 'सुमङ्गलीः' इत्येते जिपत्वा तत उभौ तस्मिन्नेव चर्मण्यासीनौ वाचं यच्छतः। आनक्षत्रेम्यः नक्षत्राणामुद्भयादित्यर्थः। कुमारः भ्र फलानि गृहीत्वा यथार्थं गच्छति॥ १६॥

तात्पर्यदर्शनम्

पुस्वोः पुस्वाः इत्यर्थपाठः । या पुंस पव स्ते न स्त्रीरिप, या च स्त पव, न तु वन्ध्या सती क्रयादिना पुत्रवती, सा पुंसः । जीवन्त पव पुत्राः पुमांसो यस्यास्सा जीवपुत्रा, न पुनः 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदृहित्भ्याम्' (पा. १-२-६८.) इत्येकशेषवचनाद्यस्या दुहितरोऽपि जीवन्ति, पुत्रश्चेको जीवित, सापीह जीवपुत्रा विवक्षिताः पुंस्वोरिति विशेषणानुपपत्तेः । एषं भूतायाः पुत्रं 'सोमनादित्याः' इत्येतया वध्वा अङ्क उपवेश्य 'प्र स्वस्थः' इति यज्ज्या पुत्राय फलानि कद्वयादीनि प्रदाय 'इह प्रियं प्रजया' इति ऋचौ जित्वा, उमौ वाचं यच्छतः । आनक्षत्रेभ्यः नक्षत्राणामोन्द्यात् ॥ ११ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीनमुदीची वा दिशमुपनिष्क म्य उत्तराभ्यां यथालिङ्गं ध्रुवमरुन्धतीं च दर्शयति ॥१२॥ इत्यापस्तम्बीये गृह्यश्रदने षष्ठः खण्डः ॥

अनाकुला

उदितेषु नक्षत्रेष्विति वचनात्ततः प्राकृ तस्मिन्नेव चर्माणे वाग्यतः योरासनं पश्चादुपनिष्क्रमणम् । उदितेष्वित्येव सिद्धे नक्षत्रप्रहणं वि उत्तराभ्यां भ्रवक्षिति ' 'सप्तर्षयः' इत्येताभ्याम् । उभयत्र मन्त्रेण इर्शनं धध्वाः कर्म, वरस्तु पदयन् ध्रुवमिति निर्दिद्ये पूर्वी वाचयति पश्चादरुन्धतीमित्युत्तराम् । ततो धाग्विसर्गः । मन्त्रिलः क्रादेव यथालिक्रदर्शने सिद्धे यथालिक्रवचनं विकल्पार्थम् । राभ्यां ध्रुवमरुन्धतीञ्च दर्शयति यथालिङ्गं वेति । तेनात्तरस्यामृचि सर्वेषां सप्तर्षाणां कृतिकादीनामरुन्धत्याश्च सहद्दीनं वध्वाः कर्म पन क्षे भवति, केवलमरुन्धत्या एव वा॥ १७ 🕸 ॥

इति हरदत्तविरचितायामनाकुलायां गृह्यवृत्ती षष्ठः खण्डः॥ द्वितीयः परलश्च समासः।

तात्पर्यदर्शनम्

000000000

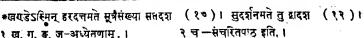
उत्तराभ्यां 'ध्रुविक्षितिर्धुवयोनिः' इत्येताभ्यां यथालिङ्गं भुवमुत्तरयाऽरुन्धर्ती च दर्शयति वयूम् । यथालिङ्गामिति च जातकर्मवः ह्याभ्यां द्वाभ्यामेकैकं मा भूदिति॥

केचित्—यथालिङ्गामित्यत्र नास्ति, (१)प्रयोक्तृणां प्रमादात् प्रदेशाः न्तरदृष्ट्यमिह सञ्जरितपठितमिति(२)॥

अपरे-उत्तराभ्यां यथाक्रमं भ्रुवमरुन्धर्ती च दर्शयति; यथालिक्नं वा इति(३) भित्वा सूत्रं साध्याहारं व्याचक्षते । 'सप्तऋषयः प्रथमाम्' इस्य-तया सप्तऋषीन् कृत्तिका अरुन्धतीं च सह दर्शयति । अरुन्धतीमेव वे-ति विकल्पार्थे यथालिङ्गवचनमिति ॥ १२॥

द्वितीये परले सिद्धं यथाभाष्यं यथामति। कृतं सुर्देशनार्येण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥ इति श्रीसदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने पष्टः खण्डः ॥

॥ द्वितीयः पटलश्च समाप्तः ॥

१ ख. ग. इ. ज-अध्येतृणाम्.।

३ ज-भानत्या भित्वा, I

अथ तृतीयः पटलः॥

सप्तमः खण्डः॥

अथैनामाग्नेयेन स्थालीपाकेन याजयति ॥ १ ॥

अनाकुला

अधेति वचनादेतस्यामव राज्यां स्थालीपाको भवति। स्थाल्यां प्रस्यत इति स्थालीपाकः। तस्य देवताविधानं-आग्नेयेनेति। ननु-विधास्यते "अग्निदेवता स्वाहाकारप्रदान" इति, सत्यम्, अपरमपि तत्र भवति-अग्निस्विष्टकृत् द्वितीय इति। ततश्च स एव यदि देवताविधानं स्थात् द्विदेवस्यमिदं हविः स्थात्। ततश्च निर्वपणकाले ताभ्यामुभाभ्यां सङ्करपः क्रियत। यद्यपि वस्तुतो गुणभूतः स्विष्टकृद्यागः तथापि प्रभानवत् तत्र चोद्यते-'अग्निस्वष्टकृद्वितीय' इति। ततश्च तस्मा अपि सङ्करपः क्रियत। तस्मात् केवलोऽयमाग्नेयस्थालीपाक इति (वक्तव्यम्। एवमाग्नेयस्थेव प्रदानस्य) यद्यप्रक्तदैवतमित्येतत् प्रायश्चित्तं भवति। स्विष्टकृतस्तु प्रसदैवतमित्येतदेव। 'पनां याज्यती' ति वचनात् सहस्वम्भयोरिसमन् कर्माण नास्ति। वध्वा एवदं कर्म, वरस्य त्वार्त्विज्यमेव। तेन यदिदं स्थालीपाकपरिवेषणं बीह्यादिद्क्षिणा च तत् वध्धनस्यैव भवति। यत्रेदमुच्यते 'पत्नीहि पारीणहास्येशे' इति (तै.सं.६-१-६)॥१॥ नात्पर्यदर्शनम्

ननु-'अथ पत्तयवहन्ति' 'अपियत्वा' इत्येतावदेव वक्तव्यम् ; यत उत्तरत्र 'अग्निदेवता' (आप. गृ. ७-५.) इति विधानादाग्नेयत्वं सिद्धम्' स्थालीपाकेनेति तु अपियत्वेति विधानात् , पनां याजयतीति चान्वा-रब्धायामिति विधानात् ; अतः किमर्थमिदमधिकमारभ्यते 'अथैनामा-न्नेयेन स्थालीपाकेन याजयति' इति ?

उच्यते-सुत्रं तावद्दिपप्रणीतं नानर्थकं भवितुमहिति। तेन लोके ब्यु-त्पितिसद्धाध्याहारादिभिरिप यस्सूत्रस्यार्थस्सम्पाद्यते सोऽपि वेदार्थोनुष्ठेय (१)उच्यते-भ्रुवमरुम्धतीं च दर्शियत्वा, अनन्तरं यत्राप्नेयेन स्थालीपाकेन यागं करोति तत्रैवैनां पत्नीं याजयित पत्नद्यामन्वारब्धायां
नुहोति, न पर्वसु पार्वणिविकारेषु च। प्रवमितदेशविशेषार्थत्या सुत्रमर्थवदेव॥

^( ) एतः चिह्नान्तर्गतप्रनथस्थान ग पुस्तके 'सङ्कल्प श्राग्नेयस्यैव यागस्य'इति पाठी दृश्यते ।

१ क—स उच्यते;। १.

तात्पर्यदर्शनम्

अन्ये —याजयतीति वचनात् वरादन्योऽष्यस्य स्थालीपाकयागः स्य कर्तेति । तन्न; प्रकरणेनास्य विवाहाङ्गस्वात् 'सहाङ्गं प्रधानम्' (आप. प. २-३९.) इति साङ्गस्य प्रधानस्यैककर्त्वकत्वात्॥

केचित्—उत्तरत्र न केवलमित्रदेवतिति विधिः, 'अग्निस्स्वष्टकत् द्वि-तीयः' इत्यपि। तेन द्विदैवत्योऽयं स्थालीपाको मा भूत् , किन्त्वेकदैवत्य एवेत्येवमर्धमाग्नेयेनति विधानम्। तेनाग्नेय एव सङ्कारिपतस्य बीह्यादे-रथाक्षिप्तो लोकिको निर्वापः कार्यः। 'एनां याजयित' इति तु नास्मिन् कर्मण्युभयोरधिकारः, किन्तु वध्वा एव। वरस्तु ऋत्विकस्थानीयः। तेन होमादौ द्रव्यत्यागस्त्रीधनादेवति । तम्न ; वध्वेकाधिकारे हि प्रकरः-णावगतिविवाहाङ्कत्वबाधः, अधिकारसाध्यभेदेन शास्त्रतदर्थयोभेदात्। आचारसिद्धवरकर्तृकत्ववाधापत्तिश्च ; अन्यार्त्विज्येऽप्यविरोधात्॥१॥

·पत्न्यवहन्ति ॥ २ ॥

अनाकुला

अरुन्धतीद्देशनानस्तरमगारं प्रविद्य ब्रीहीन् यवान् वा नवानम्रये सं-क्रिंहपतान् निर्वपति यावद्धोमाय ब्राह्मणभोजनाय च पर्याप्तं मन्यते । प्रोक्षणञ्च तूर्णां संस्कृताभिरिद्धः । ततस्तान् परन्यवहन्ति । 'एना पर्त्या' इत्यादिवत् सावहन्सीति सर्वनाम्ना निर्देशे कर्तव्ये पत्नीग्रहणं पत्नीकर्मदं यथा विक्षायेत । इतर्था याजमानं विक्षायेत । वधूरिह यजमानेति करवा पार्वणादिषु पर्युरवहननं प्रामाति ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

स्थालीपाकार्थे बीह्यादिकम् । 'साऽवहन्ति' इति वक्तव्ये 'पत्न्यवहः न्ति' इत्यधिकाक्षरात् पत्न्यवद्यातमेव कुर्यात्, न तु (१)श्रपणादिकमपि। तदादिकं वर पव ।

केचित्-पत्नीत्यारम्भादबहननं पत्नीकर्मैव, न तु यजमानकर्म । यः जमानकर्मत्वे हि सहाधिकारे पार्वणादी पत्युरवहननं स्यात् , तस्य तः श्र यजमानत्वात् । अत एव पार्वणादी नान्वारम्भः; पत्न्यवहन्तीतिवत् पत्न्यामन्वारम्भायामित्यवचनादिति । भैवम्; वश्वेकाविकारस्यैष नि-रस्तत्वात् ॥ २ ॥ •

१ व. ग. इ. अपणनपि०।

* श्रपीयेत्वाऽभिघार्य श्राचीनमुदीचीनं वोद्यास्य श्रतिष्ठितमभिघार्याग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धा-यां स्थालीपाकाज्जुहोति ॥ ३ ॥

अनाकुला

ततस्तानवहतां स्त्रिष्फलीकृतान् प्रश्नाल्य श्रपयति वरः । अग्नेष्ठः पसमाधानादिवचनं तन्त्रविधानार्थं कालविधानार्थं च प्रतिष्ठिताभि धारणान्ते कथं तन्त्रं प्रतिपद्येत, न प्रागिति । तेनाभिधारणमसंस्कृतेना- ज्येन भवति । अत्रापि सकृदेव पात्रप्रयोगः । तथा शम्याः विवाहशे- पत्वादस्य । नेत्यन्ये ॥ ३॥

आज्यभागान्तवचनं अन्वारम्भकालोपदेशार्थम्। स्थालीपाकादित्यनर्थकम्, तस्य होमार्थत्वात्। न च वाच्यं ब्राह्मणभोजनार्थं स्थालीपाको, होमस्त्वाज्यादेव प्राप्तातीति। यागविधानात् देवताविधानाच्च। एवं
तर्हि रीलीयमाचार्यस्य-यत्रोभयं हविभवत्याज्य(१)श्चीषधयश्च तत्र प्रधानाहुतिविशेषणं कराति म्थालीपाकादश्चादपूपादाज्याहुतिरिति। तेन
यत्र विशेषणं नास्ति तत्रैकमेव हविरिति सिद्धं भवति। तेनाग्रयणे
आज्यस्यामावः। ततश्च सकृदुपधातपश्च एव तत्र भवति, आज्याभावेनोपस्तरणाभिधारणयोरसम्भवात्। विवाहं च 'यथा स्थानमुपविश्ये'
त्यत्र आज्याहुतिरिति विशेषणाभावादाज्यमेव तत्र धर्मवद्धविः, लाजास्त्वधर्मका इति सिद्धम्॥ ४॥

तात्पर्यदर्शनम्

उद्वास्य सौकर्याद्वपरेणाञ्जि प्रतिष्ठाप्य । प्रतिष्ठितमभिधारयति । ओषिधहविष्केऽप्यत्र तन्त्रविधानं कमार्थमित्युक्तमेव । 'आज्यभागान्ते-Sम्बारब्धायाम्' । उपस्तरणप्रभृत्यन्वारम्भः प्रधानहोमान्तम् ॥ ३ ॥

सकुदुपस्तरणाभिघारणे द्विरवदानम् ॥ ४ ॥

अनाकुला

अनेन पौरोडाशिकोऽवदानकल्प इह प्रदर्शितो विश्वेयः । 'तस्माद-क्रुष्ठपवमात्र' (आप. श्री. २-१८-९.) मित्याद्यपि भवति । पञ्चावत्तञ्च पञ्चावत्तिनाम् । प्रत्यभिघारणं च हविषः लाजावदानवत् । उपस्तीर्य हि-

^{*} हरदत्तमते स्त्रदयमिदम् । 'समाधानादी' त्यन्तमेकम् । शिष्टमन्यत् ॥

१. ग. आज्यमीषधञ्च ।

रवदाय द्विरभिघारयतीति वक्तव्ये सक्द्वचनमुपस्तरणाभिघारणयोश्चतु-रवत्तसंपादनार्थतां ज्ञापयितुम्। तेन चतुरवत्ताभावे उपस्तरणाभिघारः णयोरप्यभावः। यथा 'सक्रदुपहत्य जुहुयात्' (आप. गृ. ७-७.) 'द्रध्न एवाञ्जलिने' (आप. गृ. २२-१०)। त्यादौ ॥ ५॥

तात्पर्यदर्शनम्

होमद्वयी स्रवेण दर्व्यन्तरेण वा सक्रद्धपन्तरणं कार्यम् । ततश्चरो-द्विरवदानम् । त्रिर्जमद्ग्नीनाम्, सक्तचाभिघारणम्। ततः स्विष्टक्रदर्थे चरोः प्रत्यभिघारणम्। अस्यैष्टिकावदानविधिप्रदर्शनार्थत्वादाचाराच्च ॥ ४॥ देवतामाह—

अग्निरेंवता स्वाहाकारप्रदानः ॥ ५ ॥

अनाकुला

प्रधानद्वित्वादुत्तरविवक्षया सिद्धानुवादोऽयम् । अग्निरेव देवता पूर्वस्य होमस्य येयमान्नेयेनेति विद्विता।उत्तरस्यान्या विधीयत इति ॥६॥

स्वाहाकारेण प्रदानं प्रक्षेपो यस्मिन् सः स्वाहाकारप्रदानः। स्थालीः पाकस्य होमः। अविशेषात् पूर्वश्चोत्तरश्च। तत्र स्वाहाकारसंयोगाद्देः वताशब्दश्चतुर्थन्तो भवति—अग्नयं स्वाहा, अग्नयं स्विष्टकृते स्वाहेति। 'जुहोतिचोदनः स्वाहाकारप्रदानः' (आप. प. ३-४.) इत्येव सिद्धे वचनमिदं कल्पान्तरेषु केषुचित् मन्त्रण प्रदानञ्चोदित"ममुष्मै स्वाहेति जुहुयात्, ऋचा वा तदंवतये"ति 'पुरोजुवाक्याममूच्य याज्यया जुहुया'दिति च तत्प्रतिषेधार्थम्। एवमपि 'स्थालीपाकाज्जुहोत्यमये स्वाहेत्वेव वक्तव्यं' स्विष्टकृति च स्विष्टकृते स्वाहेति। इदं तु वचनं पार्वः णातिदिष्टेषु यथोपदेशं देवता इत्यत्र मन्त्रप्रतिषेधार्थम्। तन 'पौर्णमास्यां पौर्णमासी'(आप. गृ. ७-१८) इत्येवमादिषु यत्र स्थालीपाकस्य देवतेव चोद्यते तत्र देवताशब्देनैव होमः, न तद्देवत्येन मन्त्रणेति सिद्धम्॥ ७॥

तात्पर्यदर्शनम्

अग्निर्देवतेति विहिताग्निविशेषणार्थममं परिभाषोक्तानुवादः । कथं विशेष्यते ? इति चेत्, सोऽग्निस्स्वाहाकारप्रदानश्चदेवता, स्वाहाकार-योग्यया चतुर्थ्या विभक्तथा युक्तश्चेदित्यर्थः।

^{*} हरदत्तमते "स्वाहाकारपदान" इति सूत्रान्तरम् ।

नन्व'न्चारब्धायामम्रये जुहोती'ति वक्तव्ये किमर्थमधिकाक्षरं 'अग्नि-र्देवता स्वाहाकारप्रदानः' इत्युपदिइयते ? उच्यते—शब्दो देवता, नार्थः; अर्थोऽपि यागे चोदितचतुर्ध्यन्तस्ववाचकराब्देनैवोपकरोति, अर्थस्योः द्देष्ट्रमशक्यत्वात्; उपकारान्तरस्य च दुर्निरूपत्वादिति मीमांसकमः तिमह नाभितम्; अर्थ एव देवतेति स्थमतज्ञापनार्थम् । कथमिति चेत् ? कर्मणि प्रयोग।नर्हस्य प्रथमान्तस्याग्निशब्दस्य प्रयोगात् । नन्वर्थस्य देवतास्वे सत्यप्युपकारइशब्देनैवेति नानुष्ठाने विशेषः । मैवम् ; न केवछं चतुर्थ्यन्तशब्दोडचारणमेवानुष्ठेयम् , किन्त्वर्थस्य ध्यानमपीति । अत्र मु शापकं 'आग्नेया इति तु स्थितिः' (निरु. ८-३-७.) इत्यादि निरुक्त कारवचनम् ॥

केचित्—करुपान्तरेषु 'अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात् ऋचा वा तद्दैव-स्यया' इति विकल्पः चोदितः। स माभूदस्माकम्। पार्वणेषु तद्विकारेषु च 'अमुष्मै स्वाहा' इत्येव जुहुयादित्येवमर्थमिति ॥ ५ ॥

अपि वा सकृदुपहत्य जुहुयात ॥ ६ ॥

अनाकुला

यया दर्ज्या होमस्तयैव सक्रदुपहत्य जुहुयात् । अत्र पक्षे उपस्तरः णाभिघारणयोरप्यभाव इति सिद्धम्। केचित् कुर्वन्ति । जुहुयादिति वचनं स्विष्टकृश्यपि प्राप्त्यर्थम् ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथवा दर्खा सकृत् स्थास्रीपाकाद्गृहीत्वा जुहुयात्, न तु पूर्वव-हचतुरवत्तं पञ्चावतं वा (१)अपूर्वत्वाद्दविंहोमानाम् ॥ ६ ॥

अग्निस्त्रष्टकृद्दितीयः ॥ ७ ॥

अनाकुला

अप्तिः स्विष्टकृद्धितीयो भवति देवतात्वेन । द्वितीययचनं पूर्वेण तुद्ध्यः धर्मत्वज्ञापनार्थम् । तेन 'यथोपदेशं प्रधानाहुती'रित्यादी स्विष्टकतो ऽपि ग्रहणं भवति । तथा 'सक्कदुपहत्य जुहुयात्' 'स्वाहाकारप्रदान' इत्येतयोश्च प्रदृत्तिः ॥ ५ ॥

१ दर्विहोमानां न प्रकृतित्वं नापि विकृतित्वम् । क्षिन्तु अपूर्यस्ते । न प्रकृतिपूर्वा इत्यर्थः । अते। म तेष्वन्यतो धर्मप्रातिरिति पूर्वमीमोसायामष्टमाध्याये चतुर्वपादे सिद्धान्तितम् । अतश्च चतुरवत्तन पञ्चावन्तयोरन्यत्र विहितयोरैष्टिकधर्मयोरतिदेशती नाम प्राप्तिरिति भावः।

तात्पर्यदर्शनम्

देवतेति शेषः । स्थालीपाकशेषःत् द्वितीयो होमः कर्तव्यः । तस्मिन् अग्नि।स्स्वष्टकृद्देवतेत्यर्थः । अर्थसिद्धेऽपि द्वितीये 'द्वितीय' इति प्रहणे प्रयोजनं 'सदसस्पितिर्द्वितीयः' (आपः गृ. ८-२.) इत्यत्र वश्यते ।

केचित्—पूर्वहोमेन तुरुयधर्मत्वश्नापनम् । तथा च सति 'यथोपदेशं प्रधानाहुतीः' इत्यत्र स्विष्टकृतमपि हुत्वा जयादीत्येवमादि भवेदिति॥७॥ अस्य त्ववदानविधिमाह—

सकृदुपस्तरणावदाने हिरभिघारणम् ॥ ८ ॥

अनाकुला

अत्रापि पौरोडाशिकास्वष्टकृतोऽवदानकल्पः प्रदर्शितो विश्वेयः।
"तेन द्विः पञ्चार्यात्तनः उत्तरमुत्तरं ज्यायांसम्, न हविः प्रत्यभिघारयती'
(आप. श्रो. २-२१-३,४,५.)ति विशेषाः इहापि द्रष्टव्याः॥ १०॥
ताल्पर्यदर्शनम

सक्रदुपस्तरणमवदानं च द्विरिभघारणं च कार्यम् । जमदग्नीनां तु द्विरवदानम् । अवदानं (१)दैत्रताज्ञ्वायः । नापि हिनःप्रत्यभिद्यारणम्; पष्टिकसौविष्टकृतावदानविधिप्रदर्शनार्थत्वात्, आचाराद्य॥८॥

मध्यात पूर्वस्यावदानम् ॥ ९ ॥

अनाकुला

पूर्वस्य प्रधानहोमस्येत्यर्थः । उपघातपक्षार्थं वचनम् । चतुरवत्तपक्षे तु पौरोडाशिकत्वात् सिद्धम्, नतु तत्रापि "पूर्वार्धाद्वितीयं पश्चार्धात् तृतीय" मित्येतयोर्देशविशेषयोः प्रतिषेधार्थं स्यात्। यद्येवं उत्तरार्धादुत्तरस्येति स्विष्टकृति नारब्धव्यं, विशेषाभावात् । तस्मात् चतुरवत्तपक्षे पौरोडाः शिक एव विधिः । इदं तु वचनमुपघातपक्षार्थम् ॥११॥

तात्पर्यदर्शनम्

हविषो मध्यात् पूर्वस्य दैवतस्यावदानं कार्यम्। उपघातपक्षार्थं पवा-यमारम्मः । चतुरवत्तपक्षे त्वैष्टिकविधिषदर्शनबलान्मध्यादङ्गुष्ठपर्वमाः शावदानम् । 'तिरश्चीनमवद्यति पूर्वार्धोद्वितीयमनूचीनं चतुरवत्तिनः, पश्चार्धानृतीयं पञ्चावत्तिनः' (आप. श्रो. २-१८-९.) इत्यवदानस्थानः

 [&]quot;दैवतसीविष्ठकृतैदानामुक्तरोक्तरं ज्यायः" इति वाक्येन दैवावदानापेक्षया सीविष्टकृतावदाने ज्या-यस्त्वस्य विधिचोदितत्वादिति भावः ।

सिद्धेः । एतेनोपघातपक्षे चतुरवत्तधर्म उपस्तरणादिने प्रवर्तते इति दर्शयति ॥ ९ ॥

मध्ये होमः ॥१०॥

अनाकुला

आघारसम्भेदो मध्यम् । अत्रापि पौरोडाशिक पव होमदेशो दर्शिः तो विश्वेयः । तेनाहुतीनामनेकत्वे 'पूर्वी पूर्वी संहितामि' (आपश्री २-१९-९.)त्येवमाद्यां विशेषा इहापि भवन्ति ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

होमः प्रक्षेपः । दैवतस्य अग्ने र्मध्ये आघारसम्भेदे । प्रधानाहुतिबहुत्वे 'पूर्वी पूर्वी संहिताम्' (आप. श्री. २-१९-९.) इति च भवति । अयं त्रभयपक्षार्थः॥ १०॥

उत्तरार्धादुत्तरस्य ॥' ११ ॥

अनाकुला

अयमप्युपघातपक्षार्थ आरम्भः॥ १३॥ तात्पर्यदर्शनम्

उत्तरार्धाद्धविष उत्तरस्य स्विष्टकृत अवदानं कार्यम् । अयमपि पूर्व-वदुपघातपक्षार्थ एव ॥ ११ ॥

उत्तरार्धपूर्वार्धे होमः ॥ १२ ॥

अनाकुला

अत्रापि पौरोडाशिकस्य स्विष्टकृतो धर्मे विश्वयः। तेना 'संसक्ता-मितराभि'(आप. श्री. २-२१-६.)रिति विशेष इहापि भवति । होम-ब्रहणे आश्रिमाणे उत्तरार्धपूर्वार्ध इत्यस्य लेपयोः प्रस्तरवदिन्युत्तरेणापि सम्बन्धस्सम्भाव्येत॥ १४॥

तात्पर्यदशर्नम्

तस्य स्विष्ठकतो होमोऽग्नेस्तराधपूर्वार्धे । अस्यापि प्रदर्शनार्थत्वात् 'अ• **संसक्तांमितरामिराहुतिभिः' (आप. श्रौ. २-२१-६.) इ**त्यपि भवति ॥१२॥

होमोण्स्तरणाद्यर्थदर्वीद्वयलेपयोः पात्रप्रयोगार्थे संस्तीर्णस्य च बः हिंपः (१)प्रतिपत्तिमाह-

लेपयोः प्रस्तरवत तूर्णीं बर्हि(२)रङ्क्त्वाग्नौ प्रहरति॥१३॥

१. उपयुक्तस्य।कीर्णकरत्य विहितदेशे प्रक्षेपः प्रतिपात्तिः। २. ट. अक्ता।

अनाकुला

यस्मिन् बहिषि प्रतिष्ठितं हविराज्यं च तम्मात् किञ्चिदुपादाय तद्वः हिरमस्य चाज्यस्य च यो लगौ तयोः प्रस्तरवत्तृष्णीमङ्खा प्रस्तरवदेव तृष्णीमग्नौ प्रहर्गतः अत एव प्रतिपत्तिविधानादपरेणाः प्रें बहिषः स्तरणं मवति । हविषश्च तत्रासादनम् । कल्पान्तरे च स्पष्टमेतत् । शृतानि हवीष्यमिघार्य उद्गुद्धास्य वहिष्यासाद्योति । केश्चिदग्निपरिस्तरणाद्यः अनं मन्यन्ते । प्रस्तरवदिति वचनात् त्रिषु स्थानेष्वञ्चतं भवति । तत्र चतुः रवस्तपञ्चे यया होमः तस्यामग्रस्य, ययोपस्तरणाभिघारणे तस्यां मध्यस्य, आज्यस्थाल्यां मृलस्य चाञ्चनं भवति। उपघातपञ्चे तृपस्तरणाभिघारणार्थाया दर्ग्या अभाधादाज्यस्थाल्यां मध्यस्य मृलस्य चरुस्थाल्याम् । अकस्य तृणमपादायत्येतदि प भवति । तथा यया हामस्तस्यां प्रतिष्ठापनं च आग्नीभ्रकर्मं च स्वयमेव करोति ॥ १५॥

^च तात्पर्यद्शेनम्

लेपणेः देवीं द्वयलक्षयोः पात्रासादनार्थं संस्तीर्णं विहः प्रस्तरवन्तूण्णी(१)मङ्क्त्वा तद्वदेवान्नां प्रहर्तत । इदमपि प्रदर्शनार्थम् । तेनाञ्चनादिसंस्नावान्तं श्रीतवन्तृष्णीं करोति । ननु—प्रस्तरवदितीहानुपपन्नम् ।
विहिषोऽप्रमध्यमूलानां द्वयोर्दव्योः प्रस्तरवदञ्जनासम्भवात् । उच्यते-होमदर्व्यामग्रमनिक्त, इतरस्यां मध्यमुलेः 'अन्ताल्लोपो विद्यद्भिवा' (आप.
प. ४-१३.) इति वचनात् । एवं त्रिद्धिर्या । 'अथापरम्' इति पक्षे सक्ददेवोपस्तरणाद्यर्थायां मुलं, होमार्थायां मध्याग्रे ।

अन्ये तु आज्यस्थाली घ्रुवास्थाने पक्षत्रयेऽपि कुर्वन्ति, अञ्जनस्यो-पयुक्तपात्रलेपप्रतिपत्त्यर्थत्वात् (२) 'इडान्तं वाऽऽहवनीये शंखन्तं गाहंपत्ये' (आप. श्रो. ३-१४-६.) इति पक्षे 'आज्यस्थाल्यां मूलम्' (आप. श्रो. ३-१४-७.) इति(३)दर्शनाच्च । इह तु पक्षे लेपयोरिति

२. ट-अक्त्वा.

२. अथ वा इडापर्यन्तमेवाहवनीयदेशे संस्थापयेत् । न तु स्क्तवाकशंयुवाकावि तत्र कुर्यात् । तो तु गाईपत्यदेश एव कुर्यादिति स्त्रार्थः । 'तद्रुव्योगवृग्यीमहे' इति शयुवाकः प्रस्तरप्रहरणकाले होत्रा पठनीयः । 'इदं यावापृथिवी भद्रमभूत'(ति. त्रा. ३-५-९०) इत्ययमनुवाकस्स्क्कवाकः ।

३. अयं भावः—दर्शपूर्णमामयोस्मन्तीङासूक्तवाकशंयुवाकसंज्ञकहोतृनिगदसंयुक्ताः त्रयः कर्म-विशेषाः । तल पुरोडाशादिहाविरिडाऽऽहवनीय, आज्येङा गार्हपस्य इति उभयत्रापीडा तावित्रयता । सूक्तवाकशंयुवाकी तु "इडान्त"मिलि पूर्वीकसूत्रेणाहवनीयदेशे गार्हपस्यदेशे वा कर्तःयनया विकल्पि-ती । एवश्च यदि सूक्तवाकशंयुवाकी गार्हपस्यदेशेऽनुष्टीयेते तदा वेदेस्तृणमेकमपादाय प्रस्तरस्थाने तदमं जुह्वामञ्ज्यात्, उपभृति स्रवे वा मध्यमंज्यातः, आज्यस्थाल्यां मूलमिति श्रीते दृश्यते । अत्रश्चास्मिन

हिचचनमाज्यौषधळेपाभिप्रायम्, न तु पूर्वचदाघारहित्वाभिप्रायम्॥

केचित्—करुपान्तराद्यरेणान्नि यस्मिन् बर्हिषि हिवराज्यं च प्रति ष्ठितं तस्माद्वा, परिस्तरणाद्वा किञ्चि(१)दुपादायाञ्जनमिति। तन्नः, करुपान्त-रोक्तबर्हिः प्रतिष्ठापनोपसंहारस्य पाक्षिकत्वेन नित्यवदञ्जनानुपपनेः॥१३॥

अत्र वचनाभावात् जयादिनिवृत्तौ सत्यां तद्वद्धक्रममपि परिषेचनं न निवर्तते, अग्नयङ्गत्वादित्याह--

*सिद्धमुत्तरं परिषेचनम् ॥ १४ ॥

अनाकुला

उत्तरं तन्त्रं जयादि यथासिद्धमत्रापि कर्तव्यमित्यर्थः । कथं च सिन्द्धम् ? उपजुहोतीतिवचनात्। प्रधानहोमानन्तरं तेनोपहोमानामुपरिष्टा-द्वाहिंपोऽनुप्रहरणं भवति। अन्यथा प्रधानहोमानन्तरमुपदेशादुपहोमानां पुरस्तादनुप्रहरणं स्थात्॥ १६॥

अत्र कृत्वेत्यध्याद्दर्तव्यम् । परिषेचनं कृत्वा परिषेचनान्तं कृत्वेत्यर्थः । किमर्थमिद्म् ? परिषेचनान्ते ब्राह्मणभोजनाद्येव कर्म प्रतिपाद्येत नान्यदित्येषमर्थम् । अन्ये तु सिद्धमुत्तरं परिषेचनमित्ये (२)कमेव योगं परम्तो व्याचक्षते । तेनेद स्थालीपाक प्रधानदोमानन्तरं तन्त्रशेष्ट्य प्राप्तस्य परिषेचनमेव सिद्धमन्यद्सिद्धमिति । तेनोपहोमानामिद्द लोपश्चोद्यत इति । तेवाभुत्तर'मिति व्यर्थम् ॥ १७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

स्पष्टमेतत् । ततः प्रणीताविमोकोऽपि ।

केचित्—सिद्धमुत्तरमिति पद्धयमेकं धाक्यम्। सिद्धमिविकृतम् । उत्तरं तन्त्रशेषं जयादि । एतच्चेहोत्कृष्य पठितमिप 'यथोपदेशं प्रधाना- हुतीहुंत्वा जयाभ्यातानान्' (आप. गृ. २-७.) इति श्रोतकमस्य वली यस्त्वात् प्रधानतुल्यधमेकस्विष्टकृतोऽनन्तरमेव । तथा 'परिषेचनम्' इत्यप्यानन्तर्यविष्यर्थम् । परिषेचनान्तं कृत्वा ब्राह्मणभोजनमेवेति । तश्चः सिद्धमुत्तरं परिषेचनमिति प्रतीताभ्यहितसामानाधिकरण्यान्व- यबाधने महादाषवाक्यभेदकल्पनापक्षत्वात् । तथा वचनाभावादिह जयाद्येव नास्ति, दूरे कमबलावलकथा । तथा 'परिषेचनम्' इत्यस्यापि

पत्ते धुनास्थाने श्रीते आज्यस्थान्या एवाञ्चनाधारत्वदर्शनात् अत्नापि स्मोर्ते आज्यास्थान्यामेव मूलाञ्चनं कर्तव्यमिति तेषामाश्चय इति ॥

१. ट--आदाय.

२. ग. एकयोगमेव.

^{*} स्पद्धयामदं हरदत्तमते ।

सिद्धमुत्तरिमत्येतदन्वयिनराकाङ्कत्वात् कृत्येत्यध्याहारो निर्बीजः । आनन्तर्ये तु पाठमाप्तं न विधेयमेव । तस्माद्वरं यथोक्तराङ्कानिवृत्यर्थमे वेदं सुत्रमिति ॥ १४ ॥

तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेत ॥ १५॥

अनाकुला

मर्पिष्मतेति वचनमितशयार्थमभिघारणेन प्रागिष सपिष्मत्वात् । लौ-किकेन सर्पिषा प्रभूतेनोपसिच्येत्यर्थः । यो दक्षिणत आस्ते स इह ब्राह्मणः तं भोजयेत् वधूर्वरो वा ॥१८॥

तात्पर्यदर्शनम्

तेन हविद्दशेषेण । सार्पेष्मता प्रभूतलौकिकाज्योपसिक्तेन । ब्राह्मणं दक्षिः णतो दर्भेषु निषादितं भाजयेत्; नस्येह प्रकृतत्वात् । इह तु सर्पिष्मते-ति मतुर्वातशयार्थः । भोजयेदिति बलाच्च होमब्राह्मणभोजनायालं च-रुः कार्यः ॥ १५॥

योऽस्यापचितस्तस्मा ऋषभं ददाति ॥ १६॥

अनाकुला

अस्य वरस्य योऽपिचतः पूज्यः आचार्यः, तस्मै ऋषमं स्थालीपाकस्य दक्षिणां ददाति चधूः। स्वकुलादानीयर्तिवजे चराय दातव्या सती दक्षिणा जायापत्योः अन्योन्यदानप्रतिग्रहाभावात् तदाचार्याय चोद्यते। तेनासी परिक्रीतो भवति। दृदयते चायं न्यायो धर्मशास्त्रे-'न पिता याजयेत् पुत्रं न पुत्रः पितृयाजनम्'' इत्याद्युक्त्वा ऽऽचार्याय दक्षिणां दद्यारिति॥ १९॥ तात्पर्यदर्शनम्

निवदं सूत्रमयुक्तिमव प्रतिभाति । 'योऽस्यापचितस्तिमतरया' (आप. यू. ३-९.) इति वद्धरादन्यस्य दानकर्तृत्वप्रतीतेः, इह चान्यस्यान्भावात् । यद्यपि पत्नी विद्यते, तथापि तस्या भर्नुरिप प्रवासे सहाधिकाः रेषु कर्मसु(१) मध्यग धनत्यागे ऽनुमतिद्वारेणैव कर्तृत्वाभ्युपगमात् । अथ-अत्र 'एनां याजयित' इति वचनाद्धधूर्यजमाना । सा स्त्रीधनाद्धरस्याप्वित्ताय ददाति । तेन च ऋत्विग्भृतो वर आनतो भवति । न च वरायैव दानम्, जायापत्योरन्योन्यदानाद्यभावादित्युच्यते, नैवं तत्; वध्वेकाः धिकारे ह्यस्योभयतो विकाहाङ्गसन्द्धत्वेन प्रतिपन्नविवाहाङ्गत्ववाधः। अधिकारसाध्यैभेदन शास्त्रतदर्थयोभेदात् । अथ उभयाधिकारविवाहसि-

१. क. थ. अध्वेक.

ध्यथंमेव वधूरनेन प्रधानकर्मणापि यागेन संस्क्रियते, तर्हि वध्वेकाः धिकारमित्युक्तिमात्रमिति वृथा स्त्रीधनव्ययः । तस्मात् सुत्रं यथोपपन्नं स्यात् तथा व्याख्येयम् ।

अत्रोच्यते—एवं तर्द्याध्याद्दारेण वा विपरिणामेन वा व्याख्यायते। योऽस्यात्मनोऽपिचतः पूज्यः तस्मा ऋषमं ददाति। यद्वा योऽस्य स्थालीः पाक्यागस्य कर्तुरपाचितस्तस्मा एतद्यागकर्ता ऋषमं ददाति, न तु स्थालीः पाक्यागाम्तराणां कर्ताः; तेषामपूर्वत्वात्।अथवा-अस्पेति षष्ट्रधा अयमिति विपरिणामः। योऽयं लोके विद्याभिजनादिसम्पत्त्या अपिचतः तस्मा अयमितत्स्थालीपाककर्ता ऋषमं ददाति । सर्वथा त्वेतद्विकृतिष्वपि स्थान्तिस्थालीपाककर्ता ऋषमं ददाति । सर्वथा त्वेतद्विकृतिष्वपि स्थान्ति।

एवमत ऊर्ध्व दक्षिणावर्जमुपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यः ॥१७॥

अनाकुला

अतः स्थालीपाकादूर्वं दक्षिणां वर्जायत्वा उपे।षिताभ्यां 'पर्वसु चोभयोरुप-वास,(आप.ध.२-१-४) इत्यनेन प्रकारेण कृतोपवासाभ्यां गृहमेधिभ्यां पर्वसु पौर्णमासीषु चामावास्यासु च एवमेवाग्नेयस्थालीपाककल्पेन स्थालीपाकः कार्यः । करुपातिदेशोऽयम्-पर्वसु स्थालीपाकः कार्यः, तस्य च'आग्नेयेन स्थाळीपाकेन याजयती'' त्येवमादिः तस्मा ऋषमं ददाती' त्येवमन्तः कल्प इत्यर्थः । अत्रोपोषिताभ्या'मिति द्विवचननिर्देशादुभावप्यधिकारिणौ तत्र तु परन्येव। दक्षिणा चेह नास्तीत्येतावान् विशेषः । तत्र पार्वणे विवाहनिमित्ता विशेषाः सक्तत्पात्राणि शम्या इत्यादयो न कर्तव्याः। अन्वारम्भोऽपि न कर्तव्यः, यजमानकर्मत्वात्। अत्र चोभयोर्यजमानत्वात्। अस्त तर्द्यान्यो याजयिता, अन्वारम्भश्चोभयोः । तद्पि न, श्रापकात्। यदयं दृदयसंसर्गान्वारम्भं विद्धाति तत् ज्ञापयति न पार्वणादिष्वः न्वारम्भो भवतीति । अन्यथापार्वणातिदेशादेवान्वारम्भः सिद्धस्यात् । पाणिग्रहणाद्धि गृहमे।धिनोर्वतम्' इत्यादौ साङ्गं विवाहकर्म विवाक्षितम्। तेन संवेदानान्ते विवहिकर्मणि निष्ठित पञ्चमहायज्ञादीनां गृहस्थधर्माणां प्रवृत्तिः । पार्वणस्थत्वस्य प्रार्गाप संवेदानात् स्यात् । पाकादृर्ध्वे पर्वप्राप्तौ प्रवृत्तिर्भवति। तदर्थमाह - अत अध्वमिति। तस्य च पौर्णमास्यामुपक्र-मो नामावास्यायाम् । श्रीतयोस्तथा दर्शनात् । तत्स्थानापन्नत्वाच्चान-योः। छन्दोगाश्चामनन्ति-अमावास्या चेत् पूर्वमापद्यते पौर्णमासेनेष्ठाथ तत् कुर्यात् । अकृत्वा पौर्णमासीमाकाङ्कोदित्येके' (खा. गृ.२-१-२.) इति।

'पर्वसु चोभयोरुपवास' इत्येव सिद्धे उपोषिताभ्यामिति वचनमः स्मिन् कर्मणि उभयोरप्यधिकारप्रदर्शनार्थम् । एवमप्युभाभ्याः मित्येव वक्तव्यं नोपोषिताभ्यामिति । तस्मात् पर्वसु चोभयोरुपः वास इति प्राप्तमुपवासं प्रकृत्यंशेनानूच द्विचचनेन द्वयोरधिकारः प्रदर्श्यते—उपोषिताभ्यामिति । तेन यजनीयेऽहन्येव स्थालीपाकः स्सिद्धो भवति । पश्चद्श्यां पूर्वेद्युः कर्म । तथा चाद्यलायनः - "अथ पार्वणस्थालीपाकः । तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवासः । इध्माविहिषोश्च सन्नहः न'' (आह्व. गृ. १-१०-१,२,३) मिति । उभाभ्यां पर्वसु कार्य इत्युच्यमाने पर्वस्वव स्थालीपाकस्यात्, उपवासश्च, निर्देशतुरुयत्वात्॥ २०॥

तात्पर्थदर्शनम्

अतः स्थालीपाकादूर्वं उपोषिताम्यां पर्वसु चोभयोरुपमासः' (आपः घ. २-१-४.) इत्यादिविधिना कृतोपवासाभ्यां जायापितभ्यां पर्वसु पौः णीमासीश्वमावास्यासु च द्वितीयासु दक्षिणावर्जं ऋषभदानवर्जं एवमेवंप्रकार एतत्स्थालीपाकसहशो होमः कर्तव्य इति विधिः । धर्मशास्त्रे तु 'श्वोभूते स्थालीपाकः' (आप. ध. २-१-१०.) इत्युपवासादिधर्मसम्बन्धार्थोऽनुवादः । साहश्यं चात्र द्रव्यदेवतादिसमस्तधर्मनिबन्धनम् । यथा '(१)एतस्यैव रेवतीषु' (ताण्ड्य. ब्रा. १७-८-१.) इति, यथा वा भासमित्रिहोत्रं जुहोति' इति । तत्र तु 'एतस्य' 'अग्निहोत्रम्' इति पदाभ्यां, इह तु पवंपदेनित भेदः । नजु—दवीहोमेष्वतिदेशो नास्ति, अप्वित्वासेषाम् । सत्यम्, नास्ति (२)चोदनालिङ्गात्, वचनात्त्वतिदेशः केन वार्यते ?

१. एतस्यैवेति—"विवृद्धिष्टुद्धिष्टोमः" तस्य वायञ्यास्वेकविद्यमिष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्ष्यस्मामे यजेत" इत्यनेन विवृत्स्तोमयुक्तं अब्रिष्टोमसंस्थाकं अग्निष्टुत्रमाकमेकं सोमयागं ब्रह्मवर्ष्यस्यप्यक्ते" इत्यनेन विवृत्स्तोमयुक्तं अब्रिष्टोमसंस्थाकं अग्निष्टुत्रमाकमेकं सोमयागं ब्रह्मवर्षस्यप्यक्तिया कर्यान्तियमिष्टियोमसाम कृत्वा पश्चकामो यजेत" इति श्रुते वाक्ये पूर्ववाक्यविद्वितकर्मापेक्षया कर्यान्तिये विधीयते—रेवत्यधिकरणकवारवन्तियसामसाध्यानिष्टीमस्तोष्ठाविद्याने पर्योगन पश्च भावयादिति । तत्र 'एतस्ये' त्येतच्छब्दः पूर्वपागीयधर्मलक्षकस्मन् धर्मापेक्षायां तत्रत्यान् इत्यदेवतादीन् सर्वानाधि धर्मानातिदिश्वतीत्युक्तं पूर्वमीमासाया द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे द्वादशाधिकरणे । एवं कुण्डपायिनामयनाख्ये सत्रविशेषे "उपसङ्क्षिरत्वा मासमाग्नेहोत्रं ज्ञहोति' इति वाक्येन उपसन्नामकेष्टचनन्तरकालमासविशिष्टकर्मान्तरमेव विधीयते । तस्य चाङ्गापेक्षायां तत्रन्त्यमिनहोत्रपदं प्रसिद्धाग्निहोत्रधर्मलक्षकं सत् तत्रत्यान् धर्मानातिदिश्वतीत्युक्तं तेत्रव वृतीयपादे एकादशाधिकरणे । एवञ्च तत्र 'एतस्ये' तिपदं अग्निहोत्रपदं च तत्तद्धर्मसम्बन्धःथेऽनुवादः, एवमिहापि 'एव' मितिपदं उपवासादिपार्वण्यमसम्बन्धार्थमनुवाद इत्यर्थः ।

२. अन्यधर्माणामन्यत्र प्रापको व्यापारोऽतिदेशः । स त्रिविधः-प्रत्यस्तवचनातिदेशः, नामातिदेशः, चोदनालिङ्गातिदेशश्चेति । तत्र चोदनालिङ्गातिदेशे परं प्रकृतिगतसादृश्यादिकं दृष्ट्वा प्रकृतिवत् विकृतिः

केचित्—नार्यं धर्मातिदेशः, सौर्यादिष्विव हिवर्दैवतस्यानुषदेश्वात् । अतः कल्पातिदेश एव ; 'श्वोभूतेऽन्वष्टका, तस्या मासिश्राद्धेन कल्पो ब्याख्यातः' इतिवदिति । नैतत् । हिवर्दैवतस्यानुपदेशेऽपि मास्मिश्रहोत्रं जुहाति' इत्यादिषु धर्मातिदेशस्य दष्टत्वात् ॥

अपरे तु—(१)एकस्य तूमयत्वे संयोगपृथक्त्वम् (जै. सू.४-३-५.) इति न्यायेन प्रकृतस्यैव स्थालीपाकस्य 'एवं पर्वसु कार्यः' इत्यधिका-रान्तरसम्बन्धविधिरिति। एतद्पिन; एवं सित 'एष कार्यः' इति सूत्रं स्यात्, 'नत्वेवं कार्यः इति । किञ्च पर्वस्वन्वारम्भोऽपि स्यात्; यतस्समस्तधर्म-कस्यैव प्रकृतकर्मणोऽधिकारान्तरविध्युपगमः । धर्मातिदेशे तु यथा नान्वारम्भस्तथोक्तमेव 'अथैनाम। प्रेयेन' इति सुत्रमतिदेशिवशेषार्थिमिति वद्ता भाष्यकारेण।

अत्र च 'अत ऊर्ध्वम्' इति वचनं विवाहमध्येऽपि पर्वारम्भार्थम्। यद्यप्यत ऊर्ध्वमित्यविशेषवचनं, तथापि पौणमास्यामेवारम्भः। कालै स्येन प्रयोजनैक्यात्, स्थानापत्या चास्यामेवारम्भदर्शनात्। व्यक्तं चैतच्छन्दोगानाम्। 'अमावास्या चेत् पूर्वमापद्येत पौर्णमासेनेष्ट्राथ तत्कुः यात्, अकुर्वन् पौर्णमासीमाकाङ्केदित्येक' इति। तस्मात्स्थालीपाकानन्तरं पौर्णमासी चेत् पूर्वमागच्छेत्, तदा विवाहमध्येऽपि पर्वारम्भः। मासिः आद्यस्य त्वारम्भश्चतुर्थीहोमान्ते अपरपक्षे; शिष्टाचारात्, बोधायनवः चनात्, कर्ममध्ये कर्मान्तरारम्भस्यायुक्तत्वाच्च। तथा वैश्वदेवस्यापि 'तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधश्चरया' (आप. धः २-३-१३) इत्यारिवतं सपत्नीकश्चरित्वा प्रशस्तेऽहन्यारभ्भः॥ १७॥

* पूर्णपात्रस्तु दक्षिणेत्यके ॥१८॥

अनाकुला

पात्रराब्द उभयलिङ्गः । धान्यमुधिरातस्य पूर्णं पात्रं पूर्णपात्रमित्याहुः । दक्षिणा चेयं ब्रह्मणे देया॥ २१॥

कर्तन्थेतिवाक्यं कल्पनीयमस्माभिः । तेत्रेव च परमपूर्वत्वादिकं प्रतिबन्धकपू । प्रत्यच्चवचननामातिदेश-योक्तु प्रत्यक्षविधिसिद्धत्वात् न केनापि प्रतिबद्धुं शक्यत इति ॥

२. एकस्य कर्मणः उभयत्वे पत्रुह्यार्थत्वे संयोगस्य संयुज्यते तादथ्येन बोध्यतेऽनंनेति ब्युत्पः त्या संयोगो वाक्यं तस्य पृथक्तं नानात्वामित्यर्थः ।

^{* &}quot;दाक्षिणेत्येक" इति पृथक्म्लं हरदत्तमते इति Dr.M. Winternitz महाजयोऽभिपैति, परंतु अनाकुलापुस्तकान्तरेषु एकस्रलन्वेनेव लिखितम् ।

तात्पर्यदर्शनम्

धान्यादेः पूर्णे यार्देकचित् पात्रं पूर्णपात्रम् । यद्वा-'अष्टमुप्टि भवेत् किञ्चित् किञ्चिच्चत्वारि पुष्कलम्। पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं प्रचक्षते ॥' इति वचनात् धान्यमुष्टीनां अष्टाविंदात्यधिकं दातं पूर्णपात्रम् । पात्रराब्दश्चोभयालिङ्गः । तुराब्दात् पर्वस्वयं विकल्पो, न वृषभदाने ॥१८॥

सायं प्रातरत ऊर्ध्व हस्तेनैते आहुती तण्डु-

लैर्घवैर्वा जुहुयात ॥ १९ ॥

अनाकुला

अस्मात् स्थालीपाकादृर्ध्वं सायञ्च प्रातश्च एते आहुती वीहितण्डुलै-र्यवैर्वा जुहुयात्। अत ऊर्ध्वेमित्यस्य पार्वणवदेव प्रयोजनम्। तेन तस्यामेव रात्रावारम्भः। तस्मादृर्ध्वं दम्पत्योस्सायमशनम् । पते आहुती इत्युच्यते-ये अग्निहोत्राहुती आहिताग्नेस्ते एते इति प्रतिज्ञापनार्थम्। तेन तद्धर्माणामत्र प्रवृत्तिः। यथा 'पालाशी समित् द्यङ्कले मुलात् समिषं' (आप.श्री.६-१०-४.) इत्येवमादीनां प्रादुष्करणहोमकालयोश्च। तच्चोक्तमाइवलायनके—तस्याः ग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमका**लौ व्याख्यातौ (** आदव. गृ. १-९-५) इत्यादि । हस्तेनेति दर्क्या अपवादः । तन्त्रस्य चानुपदेशादपूर्वत्वम् । परिस्तरणं तु भवत्येव । परिषेचनं त्विहैव विधीयते ॥ २२ ॥

तात्पर्यदशर्नम्

सायं प्रातिरत्यग्निहोत्रकालानां चतुर्णामुपलक्षणम्; अग्निहोत्रातुः कारित्वादौपासनहोमस्य । अत अर्च स्थालीपाकान्ताद्विवाहादृर्ध्वम्; विवाहस्यैवात्र परमप्रकृतत्वात्, न त्वनन्तरप्रकृतत्वात्पर्वण ऊर्ध्वम्, यतो न प्रासङ्गिकप्रकृतपरामशैस्स्वरसस्सर्वनाम्नाम्। स्थालीपाकान्तादिः ति च स्थालीपाकं विधाय, 'अत ऊर्ध्वम्' इति वचनात् । अस्य चारः म्भोऽनन्तरं रात्रावेव यदि नव नाड्ये। नातीताः । अतीताश्चेदपरेष्ट्रस्सा-यमेवाग्निहोत्रारम्भवेलायाम् । अत्र हस्तेनेत्यादिना क्रत्स्नविधानम् । हस्ते-नेति विधानाइर्व्यादिनिवृत्तिः । तण्डुलैर्यवैर्वेति विधानात् पाकस्य । उभयतः परिषेचनमिति परिसङ्ख्यानात् पार्वणधर्माणाम् । वैइवदेवे ऽपीत्थमेव ब्याख्यानम् १। 'एते' इति विशेषणाद्त्रापि द्वितीयाहुतिः स्विष्टकृत्स्थानीया अङ्गमित्यर्थः। तेनैतां विस्मृत्य कर्मसमाप्तौ नैषा पुन-हीतब्या । किन्तु सर्वप्रायश्चित्तमेव ॥ १९ ॥

स्थालीपाकवद्दैवतम् ॥ २०॥

अनाकुला

देवतैव दैवतम् । अग्नये स्वाहेति पूर्वाहुनिः। अग्नये स्विष्टकते स्वाहेस्युत्तरा ॥ २३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अयं 'पते आहुती' इति प्राप्तस्यानुवादः पूर्वाहुतेर्धिकरुपं विधानुम्; यथा-पात्नीवते 'नानुवषट्करोति। अपि वोपांदवनुवषट्कुर्यात्' (आप. श्रो. १३-१४-९, १०.) इति ॥ २०॥

* सौरी पूर्वाहुतिः प्रातिरत्येके ॥ २१ ॥

अनाकुला

सौरी सूर्यदेवत्या। सूर्याय स्वाहेति वा पूर्वाष्ट्रातिभेवति। अन्यत् समानम् । तत्र यथाकामी प्रक्रमेत । प्रक्रमान्तु नियम्यते ॥ २४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सौरी सुर्यदेवत्या 'सुर्याय स्वाहा' इति पूर्वाहुतिः प्रातहींमे इत्येके॥२१॥ उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तातः ॥ २२ ॥

अनाकुला

अस्य होमस्य परिषेचनं उभयतः पुरस्तादुपरिष्टाद्य कर्तव्यम्, यथा
पुरस्ताद्योदितम्-अप्तिं परिषिञ्चति पूर्ववत् परिषेचनमिति ॥ २५ ॥
तात्पर्यदर्शनम्

उभयतः एतयोराहुत्योः पुरस्तादुपरिष्टाच्च परिषेचनं यथा पुरस्ताद्विहितं 'आग्निं परिषिञ्चिति' (आप. गृ.२-३.)'पूर्ववत्परिषेचनमन्वमंस्थाः' (आप. गृ.२-८.) इति । पाकयश्चेषु सप्तसु न विद्युदृष्टी । 'सैषा मीमाँसाऽग्निहोत्र एव सम्पन्ना । अथो आहुः । सर्वेषु यश्चकतुष्विति' (ते. बा. ३-१०-९) इत्यत्र 'तिददं सर्वयश्चेष्ट्रपर्मानं भवति' (आप. श्रो. ४-१-७.) इत्यत्र च सर्वशब्देन प्रकृतपरामर्शिना प्रकृतश्रीतसर्वयञ्चानामेव परामर्शात । अस्मादेव हेतोः 'ब्रिजुंहोति' (आप. गृ. २-११.) इत्यादिना परिसङ्ख्या य कृतस्नविधानाद्याग्निहोत्रिकविधावापि नैव विद्युदृष्टी ॥ २२ ॥

[•]इरदत्तमते 'इत्येके' इति नास्ति इति Dr. M.Winternitz महाशयः । अन्यत्र तूपलभ्यते ।

पार्वणेनातोऽन्यानि कर्माणि व्याख्यातान्याचारा-चानि गृह्यन्ते ॥ २३ ॥

अनाकुला

पर्वसु भवः पार्वणः । तेन पार्वणेन स्थालीपाकेनातोऽस्मात्पार्वणाः यान्याचाराद्गृह्यन्ते शायन्ते तानि सर्वाणि । दन्यानि कर्माणि व्याख्यातानि अयमपि कल्पातिदेशः । थोऽयं पार्वणस्य कल्पः 'एवमत इत्यादिः पूर्णपात्रस्तु दक्षिणेत्येक इत्येवमन्तः स एव सर्वेषां पाकयज्ञानां कल्प इत्यर्थः । तत्रोपवासः पार्वणादन्यत्र न भवति । पर्वसंयोगेन प्रकर-णान्तरे विधानात् उपोषिताभ्यामित्यस्य चाविधायकत्वात् । न न्वस्मिन् वैवाहिके धर्मा(१)आम्नाताः पार्वणस्यापि तत पवातिदिष्टाः। ततश्चान्येषामपि तत एवातिदेशः कर्तव्यः । 'दक्षिणावर्जं' 'पूर्णपात्रस्तु दक्षिणेत्येके' इत्यस्य विशेषस्य परिष्रहार्थस्तु पार्वणेनातिदेशः। 'अतोऽन्या-नि'इति वचनं समानजातीयपरिष्रहार्थम् । तेन पक्तगुणेष्वेव स्थालीपाकेषु पशुषु चायमतिदेशो नाज्यगुणकेषु। केचित् तत्रापीच्छन्ति। कर्माणीति वचनात् कर्मणामेव पार्वणव्याख्यातत्वम् । न कालकर्तृधर्माणाम् । तेन निर्ऋति पाकयक्षेने (आप.ध.१-२६)त्यत्रं पत्नीवत्वं पर्वनियमश्च न भवति । हृदयसंसर्गादिषूपवासश्च । व्याख्यातानीति वचनात् पार्वणेनान्येषां कर्मणां, न प्रकृतिविकृतिभावः । तेनानारब्धपार्वणस्यापि कालागमे सर्पवस्यादौ प्रवृत्तिर्भवति । आचाराद्यानि गृह्यन्त इति वचनात् अस्मिन् शास्त्रं ऽनुपदिष्टानामपि शास्त्रान्तरदृष्टानां पक्वगुणकानामय-मृपदेशो भवति । यथा-काम्यानां स्थाने काम्याश्चरवः 'षडाहुतिश्चर' रित्येवमादीनाम् ॥ २६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पार्वणेन वैवाहिकेन स्थालीपाकेन । अतोऽन्यानि अस्मादन्यानि सर्पब-ल्यादीनि यान्याचाराद्गृह्यन्ते तानि कर्माणि व्याख्यातानि । तेष्वेतद्धर्मातिदेश इत्यर्थः ॥

ननु-कथं पार्वणशब्दबाच्यत्वं वैवाहिकस्थालीपाकस्य ? इति चेत्-नित्यस्तावत् 'उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्य' (आप. गृ. ७-१७.) इति पर्वसु भवत्वात् पार्वणः । तस्य व पार्वणस्यायं प्रकृतित्वेन सम्बन्धीति 'तस्य-दम्' (पा. स्. ४-३-१२०.) इति पार्वणशब्दादण्प्रत्यये कृते पार्वण इत्येवं रूपं भवति । यद्यपि कर्मान्तराणामप्ययं प्रकृतिः, तथाप्यस्य पार्वणसः म्बधितया व्यपदेदयत्वमेव युक्तम्; यतोऽत्र कर्माणे (१)द्रव्यदेवतयोर-प्यतिदेशः । कर्मान्तरेषु स्वितरधर्माणामेवेति ।

नन्वेषमि शीद्यावगतस्य नित्यस्य पार्वणस्य प्रकृतित्वे सम्भवति किमिति विलम्भितावगम्यस्य वैवाहिकस्य प्रकृतित्वमुच्यते ? इति चेत्-नः, वैवाहिक एव धर्मोपदेशपौष्कल्यात्, इतरत्र तदभावाच्च । प्रसि-द्रश्चेष न्यायः—यस्य पुष्कल्लो धर्मोपदेशस्लोऽन्येषां प्रकृतिः, न हि मिन् क्षुको भिश्चकान् याचितुमईतीति। तस्माद्यक्तं वैवाहिकस्यैव प्रकृतित्वम्।

अस्य च वैवाहिकस्य पार्वणशब्दवाच्यस्वं धर्मशास्त्रे व्यक्तमेव। 'पर्वसु वोभयोरुपवासः । औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् । तृप्तिश्चान्नस्य । यच्वैनयोः प्रियं स्यात्तदेतिसमन्नहितं भुञ्जीयाताम्। अधश्च शयीयाताम्। मेथुनवर्जनं च । श्वोभृते स्थालीपाकः । तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः' (आप. ध. २-१-४....११.) इति नित्यस्य पार्वणेन व्याख्यानाभिधानात्, पर्वसम्बन्धिनः कर्मान्तरस्यात्रासम्भवात्, नित्यस्य च नित्येन्तैव व्याख्याने आत्माश्रयदोषात् ।

नन्वत्र केचित्-'यश्चेनयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहिनं इत्येतच्छ-हदेनैकवचनान्तेन 'पर्वसु च' इति बहुवचनान्तिनिर्देष्टपर्वाहःपरामर्शा-नुपपत्तः, 'पाणिग्रहणाद्धि गृहमधिनोर्वतम्' (आप ध. २-१-१.) इति परमप्रकृतं पाणिग्रहणनक्षत्रं परामृश्यते । तेन प्रतिसंवत्सरं पाणि-ग्रहणनक्षत्रे प्रियमोजनादि कार्यम् । द्वोभूते च स्थालीपाकः कर्तव्यः । तस्य च कर्मान्तरस्योपचारः पार्वणेन नित्येन व्याख्यात इत्याहुः । तत्कथं धर्मशास्त्रे व्यक्तं वैवाहिकस्य पार्वणशब्दवाच्यत्वमिति ।

तन्न ; यतोऽत्र व्रतमेव परमप्रकृतम्, पाणित्रहणस्य तु तदवधितया कीर्तनमात्रम् । नक्षत्रं तु गम्यमानमेव । गम्यमानं चैतच्छब्देन पराम्रष्टुं वियभोजनादिना विशेषयितुं च नार्हम् । तदाहुराचार्याः--

"गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम्।

शब्दान्तरैविंभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवत् ॥(तन्त्र.वा. १-१-७.)

इति । अतश्चात्र 'पर्वसु च' इत्युद्देश्यगतबहुत्वस्याविविक्षितन्वात् श्रुताव्यविद्यतस्य प्रकृतस्यपर्वाहस्यैव परामर्शो विशेषणं च युक्तम् । अत उपवासादेरिव प्रियभोजनादेरिप पर्वसम्बन्धात् 'श्वोभृते स्थालीपाकः' इत्युपवासादिधमीविधानार्थमेव । 'उपोषिताभ्याम् पर्वसु कार्यः' इति गृष्ठविहितस्य स्थालीपाकस्यानुवाद् एव, न कर्मान्तरस्य विधिः। अनुवादे च तस्योपचार इति दृरस्यस्य परामर्शो घटते। विधौ त्वस्योपचार इति स्यात्। एवं च यद्यपि 'इवाभूते स्थालीपाकः' इत्यापातते। उनुवादस्य कपः; तथापि यस्येमे विधीयमाना उपवासिष्यमाजनादयो धर्मास्सम्बन्धिन-स्तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यात इति साध्याहारमेवेदं सूत्रं व्याख्येयम्। तस्माद्धर्मशास्त्रेऽपि वैवाहिकस्य पार्वणशब्दव्यपदेश्यस्यैव प्रकृतित्वम्, न नित्यस्येति सिद्धम्।

नन्वेमपि शीघ्रबोधकत्वात् वैवाहिकेनेति वक्तव्ये, किमर्थमस्य विवाहाङ्गस्यापि सतो विवाहसम्बन्धं तिरस्कृत्य 'पार्वणेन' इत्याह ? उच्यते-इतराङ्गवदस्य न शम्याः; किन्तु शिष्टाचारसिद्धाः परिधय प्वेत्येवमर्थम्। अत्र च अतोऽन्यानीत्याह—पतत्सदृशान्यवौषधप्रधान् हवींषि सर्पबल्यादीनि कर्माण्यनेन व्याख्यातानि, न त्वनेन तत्सदृश्यानि पशुप्रभवप्रधानहवींषि वपाहोमादीनीति वक्तुम्। कुत पतत् ? 'तत्र सामान्याद्विकारो गम्येत' (आप. प. ३-४०.) इति परिभाषा-वचनात्।

किश्च अतोऽन्यानीत्यस्य नञ्समासप्रभेद्विष्ठह्व क्यत्वात् 'नञ्चिर युक्तमन्यसह्याधिकरणे तथाह्यर्थावगितः' (व. प. ७४.) इति नञ्समासभेदार्थनिर्णयात्, वाक्यसमासयोभिन्नार्थत्वे चासमर्थसमाः सापनेः। औषधानि हवीषि पश्च प्रभावानि च कानि कतिधा च १ इति चेत्-पुरोडाद्यः, ओदनो, यवाणूस्तण्डुलाः, पृथुकाः, लाजाः, सक्तवः, पिष्टानि, फलीकरणानि, धानाः, करम्भाः, सुरत्योषधानि द्वादद्याविधानि। पयो, दध्या, ज्य, मामिक्षा, वाजिन, मचदानानि, पश्चरस्र, इशोणितं, त्वक्, वपति,पश्च प्रभावनि द्वाविधानि। 'अथ कर्माण्याचाराः द्यानि गृह्यन्ते' (आप. गृ. १-१.) इति प्रकृतेऽप्यत्र पुनर्वचनं गृह्यप्रश्ने-ऽजुक्तानां महाराजस्थालीपाकगणहोमादीनामेतिद्वकृतित्वं वक्तुम्।

ननु-यद्यनेनैव स्त्रेण औषधहविष्केषु कर्मसु पार्वणतन्त्रातिदेशः, किमर्थे 'अस्तमिते स्थालीपाकः' 'पार्वणवदाज्यभागान्ते' (आप. गृ. १८-५, ६.) इति सर्पबली पुनर्वचनम् ? उच्यते-यद्यपि (१)श्रीत आः

१. श्रीत इति । अयं भावः —श्रीते आग्नयये पञ्च हवीं थि । तत्र आग्नेयः प्रथमः पुरोडाशः पुरा-णत्रीहिमयः । इतराणि चत्वारि नवाना नीहीणाम् । तत्र ऐन्द्रामः पुरोडाशः प्रथमः । वैश्वदैवः पय-सि चहर्दितीयः । सीम्यदश्यामाकश्चरुस्तृतीयः । यावापृथिव्य एवः कपालश्चतुर्थः । तत्रैन्द्रामो दर्शविकृ-तिः । इतरे त्रयः पूर्णमासविकृतयः । तेनात्र पूर्णमासविकृतीनां बहूनां सन्वात् "विप्रतिविद्धधर्माणा

प्रयणे वैश्वदेवादीनां भूयस्वेन पौर्णमासतन्त्राशङ्कायां ऐन्द्राप्तस्य मुख्यत्वात् 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाञ्छोकवत्' (जे. स्. १२-२-२३.) इति सिद्धान्तन्यायेन 'आमावास्यं तन्त्रम्' (आप. श्रो. ६-२९-५.) इति दिश्वान्तम्यायेन 'आमावास्यं तन्त्रम्' (आप. श्रो. ६-२९-५.) इति दिश्वान्तम्यायेन 'आमावास्यं तन्त्रम्' (आप. श्रो. ६-२९-५.) इति दिश्वान्तम्य मुख्यत्वात् पार्वणतन्त्रतेवेति मुख्यन्यायं मन्दबुद्धिहितार्थं दर्शयितुमेव पुनद्द्योक्तं 'पार्वणवन्त्रत्वात् मन्दबुद्धिहितार्थं दर्शयितुमेव पुनद्द्योक्तं 'पार्वणवन्त्रम्य । यद्यप्यक्षायां वपाहोमस्य मुख्यस्य।पूर्वत्वं, तथाप्यःयेषां कृत्सन्तिधानाभावादौषधत्वात् 'स्विष्टकृत्प्रभृति समानमापिण्डनिधानात् ' (आप. गृ. २२-८.) इति दर्शनाच्च पार्वणमव तन्त्रम् । अपूपहोमे तु 'पार्वणवत् ' (आप. गृ. २२-१.) इति पुनर्वचनमपूपमांसीदनपिष्टाष्ठहोन्मानां स्थाने विकल्पेन विहितस्यौषधहविष्कस्यापि दिधहोमस्य पार्वणतन्त्रप्राप्ति क्रापयितुम् , न त्वपूपहोमार्थम्; तस्यौषधहविष्ट्रादेच पःर्वणतन्त्रप्राप्ति क्रापयितुम् , न त्वपूपहोमार्थम्; तस्यौषधहविष्ट्रादेच पःर्वणतन्त्रप्राप्ते क्रापयितुम् , न त्वपूपहोमार्थम्; तस्यौषधहविष्ट्रादेच पःर्वणतन्त्रप्राप्ते क्रापयितुम् , न त्वपूपहोमार्थम्; तस्यौषधहविष्ट्रादेच पःर्वणतन्त्रप्राप्ते क्रापयितुम् च तद्धम्प्राप्तिर्वष्टेष्टा । यथा(१) 'यस्य हिव्ये वत्सा अपाकृता धयेगुस्तत्स्थाने वायव्यां यवागू निर्वपेत्' (आप. श्रो. ९-१-२३.) इति सान्नाय्यस्थाने विहिताया यवाग्वास्सान्नाय्यधर्माः ॥

केचिद्—नित्यस्य पार्वणस्य यः कर्णस्स एव सर्वषां यक्षानां करणः। यद्यपि वैवाहिके धर्मास्नानं, तथापि नित्यस्यैव करणातिदेशो 'दक्षिणाव जें' इत्यस्य परिग्रहार्थः। अतोऽन्यानीति वचनादेतत्सहशानां पत्रवगुणान्नामेव स्थालीपाकानां पश्नां चायं विकरणो, न त्वाज्यगुणकानाम्। कर्माणाति वचनात् कर्ममात्रस्यैय व्याख्यानं, न तु कर्तृतद्धमेकालादीनाम्। तेन 'गर्दभेनावकीणीं निर्क्तातं पाकयक्षेन यजेत, (आप. ध. १-२६-८.) इत्यत्र पशौ न पत्नविक्तम् नापि हृद्यसंसर्गादिषु(२) पर्वणो नियम्मः, विशेषतश्चोपवासस्य धर्मशास्त्रे पर्वसम्बन्धेन विधानात्। व्याख्यान्तानीति वचनादन्येषां नैतद्विकृतित्वम्। तेनानारब्धपार्वणोऽपि तेष्विकारी। हृद्यसंसर्गादिषु पुनस्तन्त्रविधानं आज्यहोमविश्वयमार्थम्।

समवाये भूयसां स्थात् सधर्मत्वम्" (जै॰ सू॰ १२-२-२१) इति न्यायेन पौर्णमासतन्त्रताया एव सर्वत्र प्राप्ती 'मुख्यं दे' तिन्यायेन ऐन्द्राग्रस्थैव अथमश्चतत्वेन मुख्यन्वात् ऐन्द्राग्नधर्माणामेवानुष्ठानम् । सतश्चात्र दार्शिकधर्मा एवानुष्ठेया इति बोधियतुं "बामावास्यं तन्त्रम्" इत्युक्तमित्यर्थः । मुख्यमेब हविः धर्मानुष्ठानेनानुग्राद्यम् । तस्यैव प्रथमतो विहितत्वात् । यथा-लोके प्राथमिक एवानुगृद्यते तद्द-दिति सुनार्थः ॥

१. दर्शपूर्णमासयोरमावास्यायागीयहाविस्सम्पादनार्थं स्वमातृभ्यः अपाकृता दत्साः दोहनकाले पुन-र्मात्रा सङ्गताः यदि सर्वमपि पयः पिबेयुः, न हाविरर्थमवश्चेषयेयुः तदानीं सान्नाम्यस्थाने यवाग्नं पचेत् 'इति सुवार्थः, । २. ज—पार्वणो

पतद्गृह्योपदिष्टेषु यत्र वचनं तत्रैव तन्त्रं, नान्यत्र। तेनाप्रयणे तन्त्र-लोप इति ।

तम्न; यत उपिद्धर्मकस्य वैवाहिकस्य धर्मातिदेशेऽपि नैव दोषः ।
प्रत्युत नित्यस्य कल्पातिदेशे पर्वादीनामण्यतिदेशाद्दोषः । कर्माणीति
वचनाम्नेति चेत्-नः तस्योद्देश्यसमपंणोपश्लीणत्वात् । अखण्डम्नाहिणध्योदकस्योच्छृङ्खलत्वात् । दक्षिणाऽभावस्तु प्रयोजनं तस्य 'योऽस्यापः
चितस्तस्मा ऋषमं ददाति' (आप. गृ. ७-१६.) इति सिद्धम् । तथा सः
दशेष्वयमतिदेश इत्युक्तिमात्रम्, असदशेष्विप पशुष्वभ्युपगमात् ।
पक्वत्वात् सादश्ये द्रव्यत्वादाज्येऽपि स्यात् । न चैवं व्याख्यातशब्दः
प्रकृतिविकृतित्वाभावार्थः । 'पतेन वैश्वस्त्रो व्याख्यातः (आप. श्रो.
१९-१५-१.) इत्यादौ प्रकृतिविकृतित्वस्य दृष्टत्वात् । तथा नैकिस्मिन्नाम्नः
यणे तन्त्रलोपफलार्थे नियमार्थानि बहुनि सुत्राण्यारब्धव्यानि । अविकृत्तमात्रयणं चेत्येतावन्मात्रस्त्रादेव स्वाभिमतिसद्धेः । अतस्ताः
नि तन्त्रस्त्राणि यथोक्तप्रयोजनार्थानि । आग्रयणमिप तन्त्रवदेव ॥२३॥

यथोपदेशं देवताः ॥ २४ ॥

अग्नि ७स्विष्टकृतं चान्तरेण ॥ २५ ॥

अनाकुला

पार्षणेनातोन्यानीत्ययं कल्पातिदेशः इत्युक्तम्। तेन पार्वणे ये देवते यश्च स्थालीपाकः तेषां सर्वेषु कर्मस् प्रवृक्तिः। तत्र तत्रोपदिष्टाभिस्तु देवताभिः पार्वणदेवतयोः बाधे प्राप्ते तिष्ठवृत्त्यर्थं वचनं(१) तत्र चोदिः तानां देवतानां देशविधानार्थञ्च-योऽयमिश्चः पार्वणो यश्च स्विष्टकृत्, तावन्तरेण तयोर्मध्ये ता देवता यष्टन्या इति। तत्र पार्वणस्याग्नेः पार्वणमेव हिवः तत्र तत्र विहितानां तत्र तत्र विहितम्। स्विष्टकृतस्तु सर्वो हाविद्रशेषः, अन्यत्र तथा दर्शनात् । अन्ये तु तत्र विहितादेव हविषः पार्वणदेवतयोरपीज्यामिच्छन्ति।

अपर आह-नात्र पार्वणदेवते अनुद्येते अग्निश्च स्विष्टकृष्ट्य । किंति ति हिं ? आगन्तुके पते अनेनैव वचनेन विधीयेते । तत्र हिवेषोऽनुपदिष्ट- खात् अग्नेराज्यं हिवः । स्विष्टकृतस्तु सर्वो हिविद्दाेष इति । सर्वथा सर्वेष्वेव पार्वणातिदिष्टेष्विग्नः पूर्वे यष्टव्यः । तथा च श्रोतेषु इद्यते 'येन यक्षेनेरसेंत् कुर्यादेव तत्राग्नेयमिति । (२)यथा भाष्यं व्याख्यायते ।

पार्षणव्याख्यातेषु सर्वेष्वेव कर्मसु यथोपदेशं देवता यजित आर्ग स्विष्टछतं च यजित योयमग्निस्विष्टछत् पार्वणे द्वितीयो देवताविशेषः तं च
यजित तस्मादेव हविषः। यत्तत्र तत्रोपदिष्टानां हिविरिति। तत्र यथोपदेशं देवता इत्यनुवादः स्विष्टछतस्समुच्चयविधानार्थः। असित समुच्चये तेषु तस्य प्रवृत्तिनं स्यात्। तत्र तत्रोपदिष्टभिर्देवताभिर्निवर्तितत्वात्। अग्नेरिव स्विष्टछतोऽपि प्रधानदेवतावच्चादितत्वात्—'आग्नस्विष्टछद्वितीय इति। अन्तरेण इत्यनेन तु तस्यैव स्विष्टछतो देशो नियम्यते—प्रधानाहुतीश्चोपहोमांश्चान्तरणोगिन स्विष्टछतं यजतीति। तेन
यत्राष्युत्तरा आहुतीद्धंत्वा जयादि प्रतिपद्यते, 'आज्याहुतीरुत्तराः जयादि प्रतिपद्यते' इति च क्रमपंरं वचनं तत्रापि नित्यमग्निस्वष्टछदिसमन्तराले यष्टव्यो भवतीति। प्रकरणाच्च प्रधानाहुतीरुपहोमाश्चानतरेणत्यर्थोऽपि लभ्यते॥ २७॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

अत्रास्वपदो विद्रहः, अन्ययीभावसमासत्वात् । अध्याहारश्च, सा-काङ्कत्वात् । यथोपदेशं सर्पवल्यादिषु याश्च यावत्यश्च येन येन प्रकारेण मन्त्रविधानादिनोपदिष्टाः देवतास्ता एव भवन्ति, न पार्वणदेवताः । न तेषु पार्वणं प्रधानं समुच्चेतव्यमित्यर्थः ।

ननु—विकतानुपकारमुखेन तज्जनकानां धर्माणामितदेशः, प्रधानं चोपकार्यं, नोपकारजनकम् । पार्वणे च स्थालीपाकहोमयोः प्रथमो होमः प्रधानम् । अतस्तस्यातिदेश एव नास्ति । दूरे तत्समुच्चयाशः क्ष्मा, यिष्ठरासायेदं सूत्रं स्यात् । 'पिड्मिदीक्षयित' (तै. सं. ५-१-९.) इत्यत्र तु(१)प्राकृतीनां दीक्षाहुतीनां अङ्गत्वादितदेशः, अदृष्टार्थत्वाच्च समुच्चयः, यथोपिदिष्टानां प्रकृतिक्लसक्षमवाधभयादन्ते निवेशश्च युक्त एव । सत्यमेवम् ; किन्तु गार्श्वकर्मानुष्ठातृणां मध्ये ये मन्दनुद्धयोऽङ्गप्रधानयोरितदेश्यानितदेशययोश्च अनिम्हास्ते पार्वणनेत्यविशेषणातिदेशात्रीत्रासात्रात्ते 'पिड्मिदीक्षयित, इत्योदौ दर्शनमात्राच्च प्रधानातिदेशतः स्समुच्चयानुपदिष्टप्रधानानामन्ते निवेशं च मन्यन्ते । तिक्षरासायेदं स्वम् ॥ २४ ॥

अर्थ चैक्रतप्रधानहोमानां स्थानमधीदग्निमुखसौविष्टकतयोश्च वि-दधाति—

'बधोपदेशं देवताः' (आप. गृ. ७-२४.) इत्यनुवर्तते । यथोपदेशं

देवताः ये विकृताबुपिद्षष्टाः प्रधानहोमाः ते आर्म स्वष्टकृतं चान्तरेण आग्ने यसौविष्टकृतयोहांमयोर्मध्ये भवेयुः। अत्र च स्विष्टकृतमितिवद्ग्निमित्यपि सिद्धानुवादात्, अन्यतश्च प्राप्त्यभावात्, योगविभागेनाप्निमुः दिश्य जुहुयादित्यन्योऽप्यर्थो विधीयते। विभक्तस्य सूत्रस्य चायं विधिश्वते। धिक्तस्य स्विष्टकृति ।

नन्वत्र 'स्विष्टकृत' मिति व्यर्थम् ; सर्वत्र स्विष्टकृतद्देशेषप्रतिपत्तयः धिरवात् स्वत पवासावन्ते एव भवताति । नैवम्-विकृतिषु द्विविधाः प्रधानहोमाः—पार्वणविकारा अपूर्वाश्च; तेषामुभयेपामप्यन्त एव स्विष्टकृत्वथा स्यादित्येवमर्थत्वात् । अन्यथा यद्धोमाङ्गं स्विष्टकृत्तदन्त एव स्यात् । तथाविनिति चोभयेभ्यः प्रधानाद्वतिभ्यः पूर्वमेवाविमुखिमत्येवः मर्थ स्विष्टकृद्विष्टम इति ॥

केचित्—'यथोपदेशं देवता अग्निं स्विष्टकृतं च' इत्येवमन्तमेकं सू त्रम्। तस्यार्थः—'अग्निस्निवष्टकृत् द्वितीयः' (आप. गृ. ७-७०) इत्यत्र स्विष्टकृतः प्रधानहोमतुल्यधर्मत्वज्ञापनात् विकृतिषु च पार्वणप्रधानलोः पे सति तस्यापि लोपस्स्यात्, स मा भूदित्यनेन सूत्रेण 'यथापदेशं देवताः' इत्यनूच, अग्निं स्विष्टकृतं च कुर्यात् इति तासु तस्य सः मुच्चयो विधीयते । तथा 'अन्तरेण' इति पदमेकं सूत्रं 'अन्तः रा त्वाष्ट्रण' इत्यादिवत् । प्रकरणाद्वैकृतप्रधानहोमानां जयादीनां च मः ध्ये सर्वास्विप विकृतिषु स्विष्टकृत्तित्य प्रवत्यर्थः । इत्रथा क्वित्तस्य लोपः स्यात्, 'स्थालीपाकादुत्तरा आहुतीर्ह्वत्वा जयादि प्रतिपद्यते' (आप. गृ. ९-४.) इत्यादि परिसङ्क्षेति कृत्वेति ।

तन्न,-विभागे साकाङ्क्षयोद्वितीयान्तयोः 'अग्निं' स्विष्टकृतं, इत्येतयोः अन्तरेणत्यनेन सम्बन्धाकाङ्क्षण पकवाक्यत्वे सम्भवित वाक्यभेदस्यान् युक्तत्वात् , 'अग्निस्वष्टकृद्वितीयः' इत्यस्य प्रयोजनान्तरपरत्वाच्च । तथापि यदि स्विष्टकृतः प्रधानतुल्यधर्मकत्वं, तदा तह्नोपेऽपि प्रधानहोपः प्रायश्चित्तमेवापद्यते । तथा 'अन्तरेण' इत्यस्य यथोक्तश्चतसम्बन्ध्यन्व यसम्भवे अप्रकृतगम्यमानान्वयो न युक्तः । व्यर्थं चैतत् ; स्वमते स्विष्टकृतस्समुच्चयविधानादेव(१)त्रिदोषायाः परिसङ्ख्याया अपि निरस्तः

१ परिसङ्क्ष्यायाः भेदोष्यं च — स्वार्थत्यागः परार्थस्वीकारः पातवाधश्च । यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र । निरूपितं चैतत् सुरपष्टमस्माभिरस्मत्कृतसारिववेचिन्यां भीमासान्यायभकाशान्याख्याया-भिति तत एवावगन्तन्यम् ।

त्वात् , तस्य सर्वत्र® नित्यत्वेनालोपसिद्धेः ॥ २५ ॥ अविकृतमातिथ्यम् ॥ **२६ ॥**

अनाकुला

या गौरतिथय आलभ्यते 'गौरिति गां प्राहेति' तदातिथं नाम कर्म तदिवकृतमपूर्वे (१)पार्वणधर्मास्तद्वपाहोमे न कर्तव्या इत्यर्थः । इद् मेव ज्ञापकं न स्थालीपाकेष्वेव सोऽतिदेशः । किं तर्हि १ सर्वेषु पक्व-गुणेषु पशुष्वपीति । तेनाष्टकायां काम्यपशुषु च शास्त्रान्तरहष्टेषु पा-र्वणधर्मासिद्धिः ॥ २८॥

तात्पर्यदर्शनम्

अतिथियस्य कर्मणो निमित्तं तदातिथ्यम् , गवालम्भ इत्यर्थः । तः दिवकृतं यथोपदिष्टमेव स्यात् । नात्र 'अग्निमिद्धा' (आप. गृ. १-१२.) इत्यादि सामान्यमपि तन्त्रम् , पार्वणं तु दूरे; (२) 'कृत्स्नविधानात् यज्ञत्तरपूर्वत्वम्' (जे. सृ. ८-१-५.) इति न्यायात् । 'कृत्स्नविधानं च तः स्य वपां श्रपायित्वोपस्तीर्णाभिधारितां मध्यमेन्तमेन वा पलाद्यपर्णनोः सरया जुहोति' (आप. गृ. २२-४.) इति । एतच्च प्रदर्शनार्थम् । तेन वपाहोमानन्तरं (३) किंशुकहोमसर्पपहोमफलीकरणहोमादयोऽप्यपूर्वे एव; कृत्स्नविधानस्य तुल्यत्वात् ।

ननु-'नानग्ने। प्रधानम् ' इति योश्विकवचनात् वैश्वदेवबालिहरणानि तावदङ्गानि । अग्ने। होमेषु च आग्नेयसीविष्टकृतावन्तरेण ये होमास्त एष प्रधानाः । तौ तु सर्पबल्यादिसामान्यादङ्गामित्यादङ्काह—

वैश्वदेवे विश्वे देवाः ॥ २७ ॥

अनाकुला

'आर्याः प्रयता वैद्वदेव' इति चोदिते वैद्दवेदवाख्ये कर्मणि देवतो-पदेद्दोऽयं निर्वापकाले सङ्कलपार्थम् । यास्तु तत्र देवताः पड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रं (अपा. ध-२-३-१६.) इत्येवमाद्याः ताः प्रदानकाले देवताः, तेन विद्दवेभ्यो देवेभ्यः इति सङ्कल्प्य (४)गृहस्थेन स्वगृहं पाकः कार्यः।

१. ग. घ. पार्वणहोमास्तद्रपाहोमेन न कर्तव्याः।

२. अपेचितसर्वाङ्गविधिवलादत्र यागस्य नान्यत्रकृतिकत्वम् । नचान्यते। इतिदेशाद्धर्माणां प्राप्ति - स्थियर्थः ।

३ किंग्रुकहोमो विहितस्पर्वन्तै। (आप. गृ. १८-६.) । सर्वपहोमो जानकर्मणि (झाप. गृ. १९--६०) कलीकरणहोमस्तु ऋणादिन्यवहारे जयेप्सुना कर्तन्य: (आप. गृ. २३ --१)। ४. गृ. घ. गृहस्थस्य गृहे.

तथा पक्वादेवान्नात् होमा बलयश्च तस्यै तस्यै देवतायै। 'अहरहर्भूत-बील'रित्येवमाद्याः पञ्चमहायज्ञानामुत्पत्तिविधयः । 'आयाः प्रयता' इत्यादिकस्तु तेषामेष प्रयोगिविधिः। तस्मात् न पृथक् पञ्चमहायज्ञाः कर्तव्याः तत्रैव वैश्वदेवम् यदग्नौ क्रियते स देवयज्ञः। यत् बलिहरणं स भूतयज्ञः। यद्क्षिणतः पितृलिङ्गनिति स पितृयज्ञः। यदग्नं च देय मित्यादि स मनुष्ययज्ञः। तत्र वैद्यदेवं सोमाय स्वाहेति द्वितीयाद्वितिरि ति मन्त्रव्याक्याकारणोक्तम् । न च पड्भिराद्यैरिति विरोधः। तस्य प्रधानदेवताविषयत्वात्, स्विष्ठकृतश्च तान्त्रिकत्वात्।

अथ कस्मादिहैव वेश्वदेवस्य कृत्स्तकल्पां नापदिश्यते ? उच्यते-इहापदेशं तस्य कल्पस्य सर्वचरणार्थता न स्यातं, इष्यतं च । तस्मात् सर्वचरणसाधारणेषु सामयाचारिकेष्पदेशः । अथ तंहि देवतोपदेशः तत्रव कस्मान्न कृतः ? इहापदेशप्रयोजनमस्मिन् गृह्ये तद्पि वश्वदेवं कर्मापिश्चरं यथा स्यादिति । तनास्मदीयानां स एव वेश्वदेवकल्पो नान्येषु धर्मशास्त्रेषु चोदितः। यश्चोपवीतिना प्रदक्षिणमित्यादि परि-भाषाप्रवृत्तिश्च भवति ॥ २९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

वैश्वदेविमिति कर्मनामध्यम् । प्रवृत्तिनिमित्तं च, विश्वं सर्वे देवा अन्त्रिज्यन्त इति । इह च मन्त्रवर्णसिद्धानां देवतात्वस्याविधेयत्वात् , आन्द्रियादयष्यद्विषे होमाः विलिहरणानि चानिष्नदेश्यान्यपि सर्वाण्येव प्रधानानि ; न तु किञ्चिदपि शेषापरनामाङ्गम् , इत्येवं सुत्रार्थः ।

अयं भावः-यदि नानग्नौ प्रधानम्, किन्तु रोष एवेति तर्ह्योत च्छेषलक्षणे तृतीयाध्याये दृश्येत । न तु दृष्टम्, नापि सूत्रकारोक्तं दृश्यते । किन्तु पिण्डिपितृयक्षे तावदापस्तम्बन होमः पिण्डदानं चोभयं प्रधानमुक्तम्, पिण्डदानं प्रकृत्य(१)यदि जीविपता, न द्यात्, आहोमात्कृत्वा विरमेत् '(आप. श्रौ. १-९-८) इति । यदि हि पिण्डदानस्याक्षता, तदा प्रधानभूतहोमानुष्ठानं सति, तस्याप्यनुष्ठानं स्यात्, न विरामः। तस्मादत्र प्रधानस्यैव पिण्डदानस्य 'नासोमयाजी सन्नयेत्' (ते. सं. २.५-५.) इत्यादिवदनारभ्भलक्षण एव विरामः।

कात्यायनस्तु - प्रत्युत पक्षे पिण्डदानमेव प्रधानं, होमस्तदङ्गमित्या-ह 'जीवपितृकस्य होमान्त्रम्, अनारम्भो वा' (का. श्रो. ४-१-२४, २५) इति॥

यदि पितृपितामहप्रपितामहेषु मध्ये कश्चित् जीवेत् तदा पूर्व विहितान पिराडान् न दयात् । होमान्तमेव कृत्वा कर्म परिसमापयेदिति सूत्रा थी: ।

तथा सर्पेशानबल्योरिप होमा बलयश्च प्रधानम्। (१) अवशृथे त्वनः मावेव प्रधानम्। सोमाङ्गत्वेऽप्यस्य प्राधानयं स्वाङ्गापेश्वया। तथेव राश्चः से गर्दभपशौ अनग्नावेव प्रधानम्; 'अप्स्ववदानेश्चरेयुः' (आप. औ. ९-१५-५) इति वचनात्। वपायाकृत्पदेशमतादग्नौ हामः। 'यदि वपा हिवरवदानं वा स्कन्देत्' (आप. औ. ९-१८-१५.) इति वपायाः पृथ्यम्प्रहणात्। प्रवमनग्नावप्यन्यानि बहूनि प्रधानानि सन्ति, यथा आग्रे ब्राह्मणभोजनम्। प्रवमाग्नेयसौविष्टकृतहोमावपीह प्रधानम्; 'औपासने पचने वा षड्भिराद्येः प्रतिमन्त्रं हस्तन जुहुयात्' (आप. ध.२-३-१६) इति कृत्स्नविधानन, 'उभयतः परिषेचनम्' (आप. ध.२-३-१७.) इति परिसङ्ख्यया चास्य वैद्वदेवस्यापार्वणविकारत्वात्। सर्पबल्याः दिषु तु पार्वणविकारत्वात्तावदङ्गम्।

किञ्च वैरवदेवमन्त्रेष्विप 'अग्नये स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा' इः त्येतयोरप्याम्नानात् प्राधान्यम् ।

ननु-वैद्दवदेवमन्त्राणामि न प्रत्यक्षस्समाम्नायः, स कथमवगम्यः ते ? उच्यते-'पड्भिराद्यः प्रतिमन्त्रम्' 'अपरेणाप्तिं सप्तमाष्ट्रमाभ्याम्' (आप. ध. २-३-१६, २०.) इत्यादिस्त्रतेः कमेण विनियोगात् कचिदाः सानमस्तीत्यवगम्यते । तद्यासानं प्राग्विवाहमन्त्रभ्यः, भाष्यकारवचः नात् । ततश्च ब्रह्मयञ्चपारायणयोरप्यतेषामवंकमणाध्ययनं वेदितव्यम् । सर्वप्राधान्ये च प्रयोजनम्-एपामेकतरमप्यकृत्वा प्रयोगे समापितेऽपि तत् प्राग्मोजनात् (२)सप्रायश्चित्तं साङ्गमनुष्टयम् ; कृते तु भोजने पाकः यञ्चलोपप्रायश्चित्तमेवति ।

केचित्—वैद्दवं विद्दे देवा देवता विधीयन्ते निर्वापकाले सङ्करः हपार्थम्, ईशानयञ्चवत्। यास्तु धर्मशास्त्रे मन्त्रविनियोगात् किएतास्ताः(३) प्रदानकाले देवताः। इह च देवतं। पदेशो वैद्दवदेवस्य गार्ह्यप्रिमाषाप्राप्त्यर्थः। तत्र तस्योपदेशस्तु सर्वचरणार्थः। इदं च वैद्दवदेवं न पञ्चमहायञ्चभ्यः पृथग्भृतम्। 'अहरहर्भृतवालिः' (आप. ध. १-१२-१५.) इत्यादयश्च पञ्चमहायञ्चानामुत्पत्तिविधयः। 'आर्याः प्रयताः वैद्दवदेवे' (आप. ध. २-३-१.) इत्यादिस्तु प्रयोगविधिः। तत्र यदमौ क्रियते स देवयञ्चः, यत् बलि(४)हरणं स भूतयञ्चः, यद्दक्षिणतः पितृलिङ्गेनेति स पितृयञ्चः, यच्चाग्रदानं स मनुष्ययञ्चः, इति।

१. 'अप्स्ववभृथेन चरन्ति इत्यपामेव तत्र देशत्वेन विधानादिति भावः।

२. ट-सर्वप्रायाश्चित्तं ३. ह, ज- प्रधानार्था देवताः . ४. ठ-विहरणम् ।

तम्भ स्वमते श्रुत्या चोदिताव विद्वान् देवान् वचनं विनाऽपनीय, तेभ्यस्सङ्काविपतस्य द्विषो देवताम्तरेभ्यो मन्त्रवर्णात् कव्पितेभ्यो दातुमयुक्तत्वात् । ईशानबलौ तु भवश्यांदिशम्दानामीशानाभिधानत्वात्, अर्थस्य देवतात्वमिति सृत्रकारमताच्च, युक्तं भवायेत्यादिमिमेनत्रैदानम् । यन् मीदुष्ये जयन्ताय चास्मात् स्थालीपाकाद्दानं तद(१)त्यभ्युदयेष्ट्यादिवत् सवनीयपुरोडाशवच्च 'त्रीनोदनान् कव्पियत्वोक्तरेरुपस्पर्शयित्वोक्तरैर्यथास्वमोदनेभ्यो दुत्वा' (आप. यू. २०-४.) द्रति
वचनैः स्थालीपाकांशद्वये पूर्वदेवतापनयेन देवतान्तरिवधानाद्यक्तम् । पश्रमदायश्रभ्यो न पृथग्वैद्वदेशित्यपि न;(२) प्रकरणान्तरात् संद्वाभेदाच्च कर्मभेदावगतेः । नच कर्मभेदे तेषां प्रयोगो वुरुपपाद द्रति प्रमितभेदापह्वो युक्तः, यतो भाष्ये वैश्वदेवस्य तेषां च प्रयोगः पृथगेवोपपादितः ॥

(३)अध प्रयोगभाष्यमीषद्भेद लिख्यते-वैश्वदेवस्य कमार्च्यते' प्रसक्तात् पश्चमहायञ्चानां च। समावेशनजपानते विवाहे समाप्ते वैश्वदेव-मन्त्रणामुपयोगे यद्गतं 'द्वादशाहमधश्शय्या' (आप. ध. २-३-१३.) इ. त्यादि तत्स्वामित्वाविशेषात् सपल्लोकश्चरित्वा प्रशस्तेऽहन्यारभ्य 'आय्यां प्रयता वैश्वदेवेऽन्नसंस्कर्तारस्स्युः' इत्यादिविधिना सिद्धेऽन्ने तिष्ठ-न्नन्नसंस्कर्ता भार्यादिः 'भूतम्' इति स्वामिने प्रवृ्यात् । तत् 'सुभूतं सा विराजन्न तन्माक्षायि' इति स्वामी प्रतिवृ्यात् । ततो यदि प्रयाणे गृहे वा वैश्वदेवस्य (४)होमस्य स्थानेऽग्निरुपसमाधातव्यः, तत्र धर्मशास्त्रोक्तिविधना उपसमादधाति । प्रवमन्यत्राप्यौपासनहोमादिषु । अथ गृह्वमिधनो यदशनीयमन्नं ततो होमार्थे हविष्यमन्नं पात्रे करुपयति । अह-विष्यं क्षारलवणावरान्नसंसुष्टं द्वितीये । हविष्यमन्नं देवयन्नार्थं तृतीये । सर्वतस्समवदायान्नार्थं चतुर्थे । सर्वत प्रव समवदाय मनुष्ययन्नार्थं प्र

१ अस्य च विवरणं "बीनेतान्" इति सुत्रटिप्पण्यां करिष्यामः।

२ शब्दान्तरा, भ्यास, संख्या, संज्ञा, गुण, प्रकरणान्तरा, ख्येषु कर्मभेदबोधकप्रमाणेषु मध्ये प्रकरणान्तरमि वहं प्रमाणम् । अनुपादेयगुणिविशिष्टानुपिस्थितिः प्रकरणान्तरमिति तस्य लच्चम् । देशः कालो निमित्तं च कलं संस्कार्यमेव च । इति मीमासकाः प्रहुरनुपादेयपञ्चकम्" इत्युक्तानुपादेयपञ्चकान्यतमिति तस्यार्थः । अत्र यथापे पूर्वोक्तानुपान्देयगुज्ञान्यतमिति तस्यार्थः । अत्र यथापे पूर्वोक्तानुपान्देयगुज्ञययोगो नास्ति तथापि धर्मसूत्रोक्तानां पञ्चमहायज्ञानामत्राष्ट्रपस्थितत्वात् अनुपस्थितिमात्रमादाय प्रकरणान्तरत्वमुक्तं बन्थकृतीते वैदितव्यम् । सत् एवास्वरसात् पक्षान्तरमारक्षं संज्ञाभेदादिति ।

३ ख. ग. क. ज-अथ वैश्वदेवस्य प्रयोगो भाष्यमवेक्ष्य बद्धविधं विभज्यते ।

४ ट-होमस्येति नास्ति ।

श्चमे यदि (१)ब्राह्मणतर्पणं नावकल्पते । 'मनुष्येभ्यो यथाशक्ति दानम्' (आप. ध. १-१२-१५.) इति वचनात्। ततः परिषेचनं कृत्वा प्रथमः काल्पितादक्षाद्यथाहुतिमात्रं अङ्गुष्ठपर्वमात्रं 'अग्नये स्वाहे' त्यादिभिः षडा हुतीर्हुत्वा उत्तरं परिषेचनम् । अथ उदचीनमुष्णं भस्मापोद्य तस्मिन् अहविष्यं स्वाहाकारेण जुहोति; 'यस्याग्नौ न क्रियते यस्यचाप्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यम्' (आप. ध. २-१५-११.) इति वचनात्। अथ षडाहुतिहोमशेषमहाविष्यहोमशेषेण संस्कृयान्नेन सुपसंस्र्ष्टेन धर्मशाः स्रोक्तेन विधिना रौद्रान्तं बिंछ हत्वा ऽग्नं ब्राह्मणाय दत्वा, ब्राह्मणोक्तः त्वा(२)दपार्वण (३)ब्याख्यातं सन्निपातीतिकर्तब्यताकं देवयन्नं कुर्वीत । देवयन्नेन यक्ष्य(४) इत्यागूर्य, विद्युद्सि । औपासने पचने वा कल्पिता-दञ्जात्, तदभाषे हविष्यमन्नं बीहियवादि, आकाष्ठात्, देवेभ्यस्स्वाहेति हस्तेन जुहुयात; सिश्वपातीतिकर्तव्यतयोरौपासनहामवैद्वदेवयोईस्तेन होमस्य दृष्टत्वात् । मन्त्रवद्योभयतः परिषेचनम्, तयोर्द्रष्टत्वादेव। वृष्टिरसि । वषट्कारहोमेषु विद्युदृष्टी इत्युपदेशः ।

अथ प्राचीनावीती पितृपन्नेन यक्षे इत्युक्ता विद्युदासे। शुचौ भूमो कल्पितादोदनात् हस्तेन अङ्गुष्ठप्रदेशिन्यावन्तरेण पितृभ्यः स्व-धास्तु, इति दद्यात् आहुतिमात्रम् । वृष्टिरसि । पित्र्यं(५) बलिहरणः विधिनेत्युपदेशः ।

अथ बलिहरणस्य होमतुल्यत्वात यहापवीती भूतयक्षेन यक्ष्य इ त्युक्त्वा, विद्युत् । शुचौ भूमावेव हस्तन 'इदं भूतेभ्योऽस्तु' इति द-द्यात् । वृष्टिः । बलिहरणविधिनेत्युपदेशः ।

अथ दानस्य होमतुल्यत्वात् यज्ञोपवीती मनुष्ययञ्चेन यक्ष्य इत्यु क्त्वा, विद्युत्। ब्राह्मणतर्पणं, सङ्कृत्यितस्य वा दानम्। वृष्टिः। दानमाः त्रमित्युपदेशः । ब्रह्मयश्चं तु पूर्वमेव कुर्वीत अग्निहोत्रमौपासनं वा हुत्वा; 'उदित आदित्ये' (तै आ. २-११.) इति वचनात्। तस्य कर्मोच्य-ते-'ब्रह्मयक्षेन यध्यमाणः' (ते. आ. २-११.) इत्यादि ब्राह्मणोक्तदेशे यथाविध्याचामेत् । अस्मिस्त्वाचमने विशेषः—'दक्षिणत उपवीय' इः त्यारभ्य 'सकृतुपस्पृद्य' (तै. आ २-११) इत्येवमन्ते विगुणे कृते 'यदि यज्जुष्ट' इति 'भुवस्वाहा' इति होमः प्रायश्चित्तम् । 'दाक्षिणेन पाणिना सब्यं प्रोक्ष्य' इत्यारभ्य दोषे विगुणे क्रते 'यदाविश्वाता' इति प्रायश्चित्तम् ।

२ ज-- त्राद्मणं। २ क. ख--दपार्वणं. ४ आगूरणं सङ्खल्यः। ३ ख--व्याख्यात. ५ ख. ग ज-वितृयज्ञ. घ. ङ-वित्र्य.

अध कम उच्यते—ब्रह्मयक्षेन यक्ष्ये इत्युक्त्वा, विद्युत्। आचमनम् । आसनकल्पनादि सावित्रीजपानतं कृत्वा वेदस्यादित आरभ्य यथाध्यायमध्ययनमध्यायः कृत्स्नस्य वेदस्यासमाप्तेः; 'श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य' (आप. ध. १-९-१.) इति वन्ननात् येन प्रकारेणाध्यायो येन च क्रमेणा (१)धीयते' विना चामनानैः आदिप्रविद्यानुपङ्गप्रख्या(२)दिभिः, उत्सुजन् उत्सुज्योत्सुज्य, वाचा मनसा च यावत्तरसं यावच्छक्यमधीयीत । परिधानीयां कृत्वा, वृष्टिरसि । प्रवमहरहः कृतान्तादारभ्य यावत्समाप्तो वेदः सहैका।ग्निविधकाण्डेन्न । समस्तमधीत्य वैद्वेदवमन्त्रानधीत्य ततः प्रसुग्मन्तेति प्रश्नद्वयमधीयीत । एवं विनियोगदर्शनात्,

'ऐकामिको विधिः काण्डं वैदवदेवांमेति स्थितिः,॥

इति वचनाश्च। यद्यनेकशाखाध्यायी ततोऽनेनैव विधिना द्वितीयं पुंतर्षायीत ऋग्यज्ञस्साम्नां क्रमेणाध्ययने यद्यनध्यायस्स्यात्, तदेकां वचिमकं वा यज्ञरेकं वा साम कृतांतादेवारभ्याभिव्याहरेत्। यदा ब्राह्मणस्य क्रमेण तदा (३) 'भूभुंवस्सुवस्सत्यं तपश्चिद्धायां जुहोमी' त्यभिव्याहरेत्। एवं यावज्जीवं ब्रह्मयश्चं कुर्वीत । मनुष्ययश्चान्ते 'सर्वान् वैश्वदेवभागिनः कुर्वीत, (आप. ध. २-९-५.) इत्यादिविधानेन सर्वेषु पत्न्यन्तेषु भुक्तवृत्सु, पाकपरिवेषणपात्रभयो लेपान् सङ्कृष्योत्तरतः शुचौ देशे रद्धाय समप्रदानभूताय निनयत्, 'रुद्धाय स्वाहा' इति । नित्यवच्च निनयनम्; प्रतिपत्तिकर्मत्वात् । 'एवं वास्तु शिवं भवति' (आए. ध. २-४-२३.) इत्यर्थवादः। (४) दृद्ध्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् ' (पू. मी. ४-३-१.) इति न्यायात्। फलं वा, मुत्रकारेणोपादिष्टत्वात् (५) 'य एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पृष्टिश्च' (आए. ध. २-४ ९.) इति । एवस्ते (६) महायक्षेभ्यः सायं रोद्धान्तं कृत्वा वैहायसमान् काशे भृतविले कुर्वीत ॥

(७) अन्य आहुः — 'नक्तमेवे।त्तमेन' (आप. ध. २-५-८.) इत्येव-कारस्य व्यवहितान्वयाद्वेहायसमेव सायमिति॥

१ ज — येन प्रकारेण वा वि. १ ङ — प्रख्याता. ३ ज — क्रमे तदा.

४ द्रश्ये यस्य पर्णमयीत्यादैः, संस्कारे दीः चितनयनाञ्चनादैः, कर्माण प्रयाजायारादुपकारके कर्माण-या फलश्रुतिः सोऽधेवादः, न तु वस्तुतुः फलबोधनम् । तेषामन्याङ्गत्वेन स्वातन्त्र्येण फलापेक्षाया अभा-वादिति सुत्रार्थः । •

५ ङ, थ--यथा [इत्यधिकवाठः] ६ ज-- एवम्भूत.

७ ट--अन्यन्न.

इदानी प्रसर्कात् सर्पबलेस्त दुत्सर्गस्य च देवतामुपादेशति— पौर्णमास्यां पौर्णमासी यस्यां क्रिथते ॥ २८ ॥ इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने सप्तमः खण्डः.

अनाकुला

"श्रावण्यां 'पौर्णमास्यामस्तामिते स्थालिपाक" इत्यादि पौर्णमास्यां यत् कर्म चोदितं तत्र पौर्णमासीदेवता । का सा ? यस्यां तत् कर्म कियते श्रावण्ये पौर्णमास्य स्वाहेति । एवं स्थालिपाका-स्रोमः । ततो यथोपदेशं किंशुकानि समिध आज्याहुतयश्च, ततः स्थालिपाकात् स्विष्टकृत् । ततो जयादि । 'यस्यां कियत' इत्यनुच्यमाने पौर्णमास्यै स्वाहेत्येव होमः स्यात् ॥ ३० ॥

र्शत हरद्त्तिवरिचतायां गृह्यसुत्रवृत्तावनाकुलायां सप्तमः खण्डः समाप्तः॥

~545t5-2~

यस्यां पौर्णमास्यां श्रावण्यां मार्गशीर्घा च निमित्तभूतायां स्थाः लीपाकः क्रियते, तस्य सैव पौर्णमासी देवता । अयमर्थः सर्पबलौ 'श्रावण्यै पौर्णमास्य स्वाहा' इति स्थालीपाकस्य होमः। (१)उत्ससर्जने तु 'मार्गशीर्ध्ये पौर्णमास्यै स्याहा' इति ॥ २८॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृद्यतात्पर्यदर्शने सप्तमः खण्डः॥

क्षण्डे ऽस्मिन हरदत्तमते सूत्रसंख्या विश्वत (१०) । सुदर्शनमते तु अष्टार्विशार्तः (१४) ॥ १ ठ—तहुन्हर्जनस्य.

अथाष्ट्रमः खण्डः ॥

→*※※*

*उपाकरणे समापने च ऋषिर्यः प्रज्ञायते॥ १ ॥ सदसस्पतिर्द्धितीयः॥ २ ॥

अनाकुला

द्विविधमुपाकरणम्—काण्डोपकरणमध्याये।पाकरणञ्चेति । तथा समापनम् । तथा चान्यपरे वाक्ये दर्शनं "काण्डोपाकरणे चामातृकस्य काण्डसमापने चापितृकस्य"ति (आप. ध. १-११-१-२.) अध्यायोः पाकरणं तु प्रसिद्धं-श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्येति । (आप.ध. १-९-१०)। तथा समापनं तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत्, इति । (आप.ध. १-९-२०) तत्र द्विविधेऽप्युपाकरणे समापने चिषयः प्रज्ञायते काण्डानुक्रमण्यां काण्यऋषित्वेन स तत्र देवता । (१)तत्र सदसस्पितिर्द्वितीयः । (२)काण्डऋषये हुत्वा सदसस्पतये होतव्यमित्यर्थः । तत्र प्राजापत्यं सौम्यं आग्नेयं वैश्वदेविमिति काण्डानि । प्रजापितः सोमो-ऽिनिविश्वदेवा इति काण्डर्षयः । सारस्वतं नाम सङ्कीर्णानि काण्डानि ।

यथाह बौधायनः(३)-पौरोडाशिकं याजमानं होतारो होतं पितृमेध
हित सम्राह्मणानि सानुम्राह्मणानि प्राजापत्यानि। आध्वयंवं म्रहाः द्राक्षिः
णानि समिष्टयजूंष्यवसृथयजूंषि वाजपेयश्शुक्रियाणि स्वा हित सम्राह्मणानि सानुम्राह्मणानि सौम्यानि। अग्न्याधेयं(४) पुनराधेयं अग्निहोः
ममग्नुपस्थानमग्निचयनं सावित्रनाचिकतचानुहोत्रियवैश्वसृजारुणा
हित सम्राह्मणानि सानुम्राह्मणान्याग्येयानि। राजस्यः पशुवन्धः दृष्यो
नक्षत्रेष्टयो दिवश्येनयोऽपाधाः सत्रायणमुपहोमाः स्कान्युपानुवाक्यं
याज्या अश्वमेधः पुरुषमेधस्सौत्रामण्यिच्छद्राणि पशुहीत्रमुपनिषद हित
सम्राह्मणानि सानुम्राह्मणानि वैश्वदेवानीति (बौ. गृ. ३-१-२१-२४.)
अस्माकश्च गृह्ममन्त्रप्रश्वस्यकाग्निकाण्डं नाम वैश्वदेवकाण्डे
दृष्ट्व्यम्। तत्र काण्डोपाकरणे तस्य काण्डस्य ऋषियः तस्मै होमःप्रजापतये काण्डऋषये स्वाहेति । ततस्सद्सस्पितमद्भुतमिति मः
न्त्रेण क्रमप्रप्तेन सहितमन्त्रस्वाध्यावार्थे विवाहप्रकरणे पिठतः। तः

इदमाग्निमं च स्त्रमेकस्त्रतया परिगाणितं हरदत्तेन । १ तस्य । २ काण्ड ऋषिभ्यो ।

३ सुत्नाणामेषां विवरणमस्मस्कृतकाग्र डानुक्रमाणिकाव्याख्यायां द्रष्टन्यम् ।

बौधायनगृद्धे मुद्रितपुस्तके पुनराधेयामिति नास्ति !

स्येव विनियोगप्रदर्शनार्थं इदं सूत्रमस्मिन् प्रदेशे पठितम्। अन्यथोप-नयनानन्तरमेव वक्तव्यं स्यात्।

एवं तस्य तस्य समापने तस्मै तस्मै काण्डर्षये होमः। सदसस्प-तये द्वितीयः । न जयादयः, प्रापकाभावात् । सुत्रान्तराश्रयणेन केचि-ज्जुह्वति । तानीमानि चत्वारि वेदव्रतानि यानि प्रतिकाण्डमुपाकरणाः नि । यानि समापनानि तानि व्रतविसर्जनानि । अध्यायोपकारणे तु सर्वेषां काण्डर्षीणां होमः ततस्सद्सस्पतेः। जयादयश्च भवन्ति वा, न वा।तत्रकाण्डोपाकरणसमापनयोरुदगयनादिशाप्तेरुपनयनानन्तरं तदाः नीमेव शजापत्यं काण्डमुपाकृत्य श्रावण्यां पौर्णमास्यामुपाकृत्य प्राजाः पत्यस्य काण्डस्याध्ययनम् । तैष्यामुत्सर्गः । (१)तत्रैतावता कालेन प्राः जापत्यकाण्डस्य समाप्तौ तेनोत्सर्गः । अथ सौम्यस्योपाकरणम् । अथ यावद्ध्यायोपाकरणं तावत् प्राजापत्यस्य काण्डस्य धारणाध्ययनं शुः क्कपक्षेषु । कृष्णपक्षेष्वङ्गाध्ययनम् । श्रावण्यामुपाकर्म । अथ सौम्यकाः ण्डस्याध्ययनम् । तैष्यामुत्सर्गः । काण्डसमापनम् । एवमितरयोः । सर्वत्र उर्त्सजनादुर्ध्वे पूर्वगृहीतस्यांशस्य धारणाध्ययनमङ्गाध्ययनञ्च होमः प्रथः मःकल्पः। अथ ये सारस्वतं पाठमधीयते तेषामुपनयनानन्तरं तदानीमेव चरवारि वेदव्रतानि क्रमेण कृत्वा कालेऽध्यायमुपाकृत्य यथापाठमध्ययनं तैष्यामुत्सर्गः । पूर्ववद्धारणाध्ययनमङ्गाध्ययनं च पुनरुपाकरणमित्याः दि । आद्यकल्पे तु केचिदुत्सर्जनं न कुर्वते । ओपाकरणादधीत्य पुनरुपा-कुर्वत । अन्ये तृत्सृज्य पुनरधीयते । वेदवतानि च यदा कदाचित् कुः र्वते । तेवां मूळं मृग्यम् । सर्वेष्विप पक्षेषु शुक्रियाणां पृथगुपाकरणः मृत्सर्जनञ्ज् ।

तत्र प्रयोगः — पर्वण्युद्यगयन इत्यारभ्याज्यभागान्ते सोमाय काः
ण्डर्षये स्वादेति सदसस्पतिमिति च हुत्वा जयादिपरिषेचनान्ते मद्न्तीरुपस्पृश्यत्येवमादि प्रतिपद्यते। एवमेव पूर्ववत् विसृज्येत्यत्रापि प्र-

योगः ॥ १ ॥

तात्पर्यदशनेम्

(२) अत्र विषयशुध्यर्थमध्यायस्य च प्राजापत्यसीम्याग्नेयवैद्दवेद्वा ख्यानां काण्डानां च तत्तत्काण्डाख्यवतानां चे।पाकरणसम।पनयोश्च स्वरूपमुच्यते—तत्राध्यायस्योपाकरणं, श्रावण्यां पौर्णमास्यां विहितः होमपूर्वक(३)मध्यायानामारम्भः । समापनं च, तस्य तैष्यां पौर्णमाः

१ पंक्तिरियं क. ख. पुस्तकयोः 'पृथगुपाकरण' मित्यन अरं दृइयते।

૧ ટ—અથ.

३ क--मध्ययनारम्भः,

स्यामित्यादिषु होमपूर्वक्रमेवाध्ययनोत्सर्गः । काण्डानामुपाकरणं तु, क्रमप्राप्ते काल होमपूर्वक्रमेव तत्तत्काण्डानामध्ययनोपक्रमः। समापनं (१)चैषां तत्तत्काण्डाध्ययने समाप्ते होमपूर्वक्रमेवोत्सर्गः । ये पते काण्डानामुपाकरणसमापने ते पव व्रतानामिति, न मेदेन, अध्ययनाक्तत्वात् सर्वेषां ब्रह्मचारिव्यतानाम् । सारस्वतपाठाध्ययने तु काण्डानां सङ्कीर्णत्वेन यथाकाण्डमध्ययनासम्भवात् , व्रतान्येवादगयने काण्डवदेककराः उपाकृत्य(५)संवत्सरं चरित्वा विधिवदुत्स्वजेत् । चत्वार्येव च वेदवतानि, न तु गृह्यान्तरोक्ते सावित्रसमिताख्ये वेदवते, सावित्रसमिताख्यक्राण्डयोरभावात् । 'चौलोपनयनं, चत्वार्गि वेदवतानि, (गौ. ध. ८-१५.) इति गौतमवचनाच्च ॥

तथा विषयग्रध्यर्थनेव प्रयोगमाष्यमल्पभेदमेव लिख्यते । आपः स्तम्बद्दीनानुगर्तोपदेदीनाध्यायोपाकरणादीनां कर्मीच्यते । तत्र ताव-दध्यायोपाकरणस्य श्रावण्यः पौर्णमास्यां आचार्यादेशस्यस्सह कृतप्रा-णायामोऽध्यायमुपाकरिष्यं इति सङ्करुप्य महानद्यां विधिवत् स्नात्वा पवित्रपाणिः नव ऋषीन् तर्पयेत्—(३) प्रजापाति काण्डऋषि तर्पयाः मि । सोमं काण्डऋषिं तर्पयामि । अभि काण्डऋषिं तर्पयामि । विश्वान् देवान काण्डऋषींस्तर्पयामि । साँहितीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि । या-क्षिकीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि । वारुणीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि । ब्रह्माण * स्वयंभुवं तर्पयामि । सदसस्पतिं तर्पयामि-इति । ततोऽग्ने-रुपसमाधानाद्यग्निमुखान्ते अन्वारब्धेष्वन्तेवासिषु (४)नवाज्याहुतीर्जुः हाति— 'प्रजापतये काण्डऋषये स्वाहा । सोमाय काण्डऋषये स्वाहा । अग्रते काण्डऋषंये स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डऋषिभ्यः स्वाहा । साँहितीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भयः स्वाहा । यान्निकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भयः स्वाहा । वारुणीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भयस्स्वाहा । ब्रह्म-णे स्वयंभुवे स्वाहा'। सदसस्पतिमित्येतयर्चा नवमीमाहृति जहोति। तत आचार्यप्रमुखाः दर्भेष्वासीना दर्भान् धारयमाणा वेदस्यादितश्च तरोऽवर।ध्याननुवाकानधीयीरन् । अथ जयादि परिषेचनान्ते ब्राह्मणः तर्पणम् । एवमे(प)वोत्सर्गो, न ततोऽधिकं (६)स्मृत्यन्तरोपसंहारेणापि.

ट—च तेषा.।

२. क-संवत्सरं संवत्सरं.।

३. ट---प्रजापतिं काण्डऋषु तर्पयामि. सोमं, आर्ग्ने, विदवान् देवान् , साँहिताः, याज्ञिकीः, वारुणीः, ब्रह्माणं, सदसस्पतिम्'।

४. ट-नवाहुतर्जिहोति प्रजापतये काण्डऋषये स्वाहेत्यादि सदसस्पतिमिन्यन्तम् ।

५ ङ ज - बोत्सर्गे.।

६. क---स्मृन्युपसं.।

किन्तु यथापस्तम्बीयं सूत्रम् । तथा नादितो वेदस्यानुवाकानामध्य-यनम् । जयादयस्तु भवन्ति । सौम्यादते काण्डापाकरणसमापनयोश्च न सुक्तोपहोमदेवतोपस्थानजयादयः । सौम्यस्यैव सुक्तजयादयः। एवः प्राप्स्तम्बमत प्वावस्थिताः केचित् कुर्वते यथोकत्॥

अथ प्राजापत्ये वते पूर्वयत् स्नात्वा सोमाग्निविद्वेदेववर्ज्यानां तः र्पणम् । अग्निमुखान्ते चान्वारब्धे व्रतिनि जुहोति-प्रजापतये काण्डऋः षये स्वाहा । 'प्रजापते' न त्वदंतान्यन्यः' (ते. ब्रा. २-८-१-२.) इति सुक्तेन प्रत्युचं षडाहुतीः, चतस्र उपहोमाहुतीः साँहितीभ्य इत्यादिः भिरंत्र, सदसस्पतिमित्येतयैव सदसस्पति च। अथ वती उपस्थेयदेः वता अभिसन्धायाग्निपुरोगाश्चतस्रो देवता उपतिष्ठते । 'अग्ने ब्रतपते काण्डऋषिभ्यः प्राजापत्यं व्रतं चरिष्यामि, तच्छकेयं तन्मे राध्यताह्य। बायो व्रतपते, आदित्य व्रतपते, व्रतानां व्रतपते काण्डऋषिभ्यः, प्रा जापत्यं व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम्,' (तै. आ. ४-४१-३) इत्येतैश्चतुर्भिः यथादैवतम् (१)। ततो जयादि, ब्राह्मणतर्पणं च। एवमेव(२)समापने प्रयोगः (३)संवत्सरे संवत्सरे पर्यवेते। तन्ने।प स्थानमन्त्रेषु अचारिषमशक(४)मराधीति विशेषः। केचित्—सौस्ये केशइमश्रुवापनस्य दृष्टत्वात् प्राजापत्यादिष्वपीच्छन्ति ॥

प्वमेवाग्नेये वैश्वदेवे च। अग्नये काण्डऋषये स्वाहाः 'अग्ने नये' (तै. ब्रा. २-८-३.) ति(५) षड्चं स्कम, ; 'अब्रे व्रतपते काण्डऋषि भ्यः आग्नेयं व्रतं चरिष्यामी' त्याग्नेयं विशेषः । विश्वेभ्यो देवेभ्यः का-ण्डऋषिभ्यः स्वाहा ; 'आ नो विश्वे अस्क्रागमन्तु' (तै. ब्रा. २-८-६-३) इति षड्चं सुक्तम् ; वैश्वदेवं व्रतं चरिष्यामी' ति वैश्वदेवव्रते विशेषः॥

(६) सोमस्य काण्डोपाकरणसमापने शुक्तियकल्पोक्ते। (७)अत्राप्यु-यत्तदुच्यते - पूर्ववदुपाक्रत्याग्नेरुपसमाधानाद्यग्निमुखान्ते, माय काण्डऋषये स्वाहा । 'सोमो धेनु' (तै. ब्रा. ३-९-३-१.) मिति षड्यं स्कम्। उपहोमान् सदसस्पति च हुत्वा, एवं पूर्ववदुपा-कृत्य, मदन्तीरुपस्पृद्य प्रथमेनानुवाकेन शान्ति कृत्वा चतस्र औद्भव-रीस्समिधो घृतान्वका अभ्याद्धाति 'पृथिवी समित्' (तै. आ. ४-४१-१०) इत्यादिभिः । अथ देवतोपस्थानम् 'अग्ने वतपते काण्डऋषिभ्यः सौम्यं वतं चरिष्यामि' इत्यादिभिः । ततः प्रभृति शुक्रियमन्त्रब्राह्य-

१. ट-सानुषङ्गमुपस्थायेत्यधिकम् ।

२. ट-समापने धपे.

३ ट---पूरी संवत्सरे.

४. ट-कं तन्मे Sराधि. ५ म्क्तेन प्रत्यृचं षडाहुतीः, ६. ट—सीम्यस्य. ।

७. ट तत्रापि.।

णातुवाकानां प्रथमपदानि 'युञ्जते' (ते. आ. ४-२.) 'सिवता' (ते. आ. ५-१२.) इति वाभिन्याहार्य वाचियत्वा जयादि(१)प्रतिपद्यते । परिष्वेचनान्तं कृत्वा मदन्तीरुपस्पृद्यः, उत्तमेनानुवाकेन शान्ति कृत्वा ततः स्सम्मीलनादि यथासूत्रम्। इवोभूते 'वयः सुपर्णाः' (ते. आ. ४-४२-३) इत्यादित्योपस्थानान्ते ब्राह्मणभोजनम्। अथास्य स्वाध्यायाविधिः शुक्रियकरूप प्रवोक्तः। एवं समापने। विशेषस्तु 'द्यौस्समिदादित्य वत-पते' इत्यादावृत्ताः समिदाधानोपस्थानमन्त्राः। उत्तमेनानुवाकेन शान्ति कृत्वा गुरवे वरं दत्वा कश्वश्य वापयित्वा ब्राह्मणभोजनम्।

अथ सूत्रमाक्षिण्यते—नतु-'उपाकरणे समापने च ऋषिर्यः प्रज्ञान्यते' इति यः प्रजाण्त्यादिनामन्यतमः काण्डानुक्रमण्यां काण्डऋषिः त्वेन समाम्नायते स ऋषिः देवतेति व्यर्थमेवेदं सुत्रम्।

काण्डोपकरणेष्वेतान् पुरस्तात्सदसस्पतः।

जुहुयात् काण्डसमाप्तौ च श्रुतिरेषा सनातनी ॥ (काण्डा.२-११)

इति काण्डानुक्रमण्यां काण्डार्षिदेवतात्वस्य सिद्धत्वात् । सत्यम्, अत एव प्रजापत्यादयश्चत्वारः प्रधानहोमदेवताः; साँहित्यादयस्वव-यम्भुपर्यन्ताश्चत्वार उपहोमदेवताः। तनैते चत्वारस्सर्वकाण्डानामुपाकर-णसमापनयोरनुवर्तन्ते प्रधानानुवर्तित्वादङ्गानामित्येव परं सूत्रम्, न देवतात्वविधिपरम्॥१॥

ननु-सदसस्पितरध्यायोपाकरणसमापनयोर्नवमः । काण्डोपाकरः णसमापनयोष्णष्ठः । एवमयमद्धितीयोऽपि किमर्थे द्वितीय इत्युच्यते ? । द्वितीयस्य स्विष्टकृतः स्थानेऽयं सदसस्पितिभवेदित्येवमर्थम् । इदमर्थः मेव च पूर्वत्र 'अग्निसिस्ष्टकृद्वितीयः ' (आप.गृ.७-७.) इत्युक्तम् । उपाकरणसमापनयोराज्यद्दविष्कयोः स्विष्टकृदेव नास्ति, कथं तत्स्थाने सः दसस्पितिविधिः ? इति (२) चेत्—

अनेनैव वचनेनास्य प्रसङ्गो विधीयते, यथा अग्निहोत्रे द्वितीयस्या आहुतेश्शातपथेन ब्राह्मणेन । तेनाग्नेरुत्तरार्धपूर्वार्धेऽस्मै होमः । पतद्विस्मरणे स्विष्टकृष्ठोपप्रायश्चित्तं च । अयं च होमो लिङ्गक्रमाभ्यां 'सद्सस्पतिमद्भुतम्' इत्येतया होतन्य इति स्पष्टत्वात् सूत्रकारस्यानाद्रः॥

केचित्—'उपाकरणे समापने च यः काण्डऋषिः प्रश्नायते तस्य द्वितीयस्सद्दसस्पतिः। काण्डऋषेरुपरिष्टाद्यं मन्त्रस्सद्सस्पतिविनि-

१. ख. ग. इ. ञ-नात्र प्रभृतिन्याहरणम् . इत्याधिकम् । टजयादि-प्रमृति पीर । २. ट, ड-चेत्, न,

युज्यते, न तु विर्वाहे, उद्दीप्यस्वेति ऋष्वयमिव(१)। विवाहमध्ये पाठ-स्त्वध्ययनविध्यर्थः' इत्येवं सदसस्पतिमन्त्रस्य विषयक्षापनव्याजेन ए तयोः कर्मणोः प्रयोगकल्पस्यान्यत्र प्रसिद्धस्यात्राप्रसिद्धत्वात् अवद्याः अयणीयस्य इह शास्त्रेऽभ्यन्तरीभावे।ऽस्य सृत्रस्य प्रयोजनम्, ततश्च क्रियाप्रवृत्तिरिति। तन्न ; सृत्रस्थस्य सदसस्पतिशब्दस्य मुख्यार्थदेवः तापरत्वसम्भवेऽपि मन्त्रप्रतीकं लक्षयित्वा तेन लक्षितेन मन्त्रलक्षणाः या अयुक्तत्वात्, उक्तविधयानयोरिहैव प्रयोगस्य प्रसिद्धत्वात्, अन्यत्र प्रसिद्धस्याभ्यन्तरीभाववैयर्थ्याद्य॥ २॥

'यस्यामो न कियते न तद्भोक्तव्यम् '(आप.ध.२-१५-११.) इति ध-मंशास्त्रवचनात् शरीरस्थित्यर्थमपि भोजनं द्विजस्य वैश्वदेवशेषणेव भिवतव्यम् । चत्रात्रमहूयमानोऽ ग्निलौंकिकस्सम्पद्यते ' इति वचना-दहुतेऽग्निहोत्रे सर्वकत्वर्थोऽग्निलौंकिकस्स्यात् । तत्रश्च ज्वरादिभिरुप-द्रव सत्यपि वैश्वदेवाग्निहोत्रादेः तत्प्रायश्चित्तानां वा होमानामवश्यका यत्वाहित्वगन्तरालाभे सत्यपि द्वयोरपि स्त्रधनुपेतयोः येन केनचित् प्र-कारेण मन्त्रलिङ्गलोपेनापि तत्र प्रसक्तिः । तथा वैश्वदेवस्य श्राद्धादिषु 'अथ गृहमेधिनो यदशनीयस्य होमा बलयश्च' (आप.ध.२-३-१२.) इ-ति वचनात्, (२)सुवचका यवसाराभ्यां लवणेन चावरान्नेन च कोश धान्यापरनाम्ना माषादिना तिलव्यतिरिक्तेन संसृष्टस्यापि भवति हवि-षो होमे प्रसक्तिः । तदुभयनिषधार्धमाह—

स्त्रियानुपेतेन क्षारलवणावरान्नसंसृष्टस्य च होमं परिचक्षते ॥ ३ ॥

अनाकुला

पाकयक्काधिकारे सर्वत्रायं प्रतिषेधः श्राद्धादिष्वप्यवराम्नानि(३) कोशिधान्यानि माषादीनि कृष्णधान्यानि चणककोद्भवादीनि । परिनक्षते वर्जयन्ति शिष्टाः(४)। "न स्त्री जुहुयात्। नानुपेतः। न श्लारलवणहोन्मो विद्यते" इति (५)प्रतिषेधेनैव सिद्धे उत्तरार्थोऽयं प्रतिषेधः। किश्र "पाणिप्रहणादि गृह्यं परिचरेत् स्वयं पन्त्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेषासी वे"(आइव. गृ. १-९-१.) ति आइवलायनवचनेन पन्त्यादीनामौणसन्होमप्राप्त्याशङ्कायां प्रतिषेधः॥ २॥

१ ज-मेव. २ क. ज-सुवर्चिका. १. कुलुत्त्थादीनि ४. उ.-न कर्तःय इत्यर्थ इत्याधिकम् । ५. ग. सामयाचारिकेषु यः प्रतिवेधः तेनैव सिद्धे ।

तात्पर्यदर्शनम् ।

स्त्रिया अनुपेतेन अनुपनीतेन च होमं होममात्रं श्रीतं स्मार्तं च शिष्टाः परिचक्षते वर्जयन्ति यस्मात् तस्मादेव ताभ्यां न होतव्यमिति वाक्यः होषः । होममिति च सामान्याभिष्ठानेन श्रीतहोमेऽपि स्वयनुपनीतौ शिष्टाः वर्जयन्तिति झापनात् गार्ह्याधिकारापवादः । क्षारेत्यादि व्याख्याः तप्रायमेव । यत्तु धर्मशास्त्रे 'न क्षारलवणहोमो विद्यते । तथावराम्नसं-सृष्टस्य च' (आप.धः २-१५-१२,१३.) इति तत् 'उदीचीनमुण्णं भस्मापोः हा तस्मिन् जुहुयात्' (आप.धः २-१५-१५) इति विधानार्थोऽनुवादः । यदि तत्रेव 'न स्त्रो जुहुयात् नानुपेतः' (आप.धः २-१५-१५,१६.) इति तत् क्षारादि यथोष्णभस्मिन हूयते, तथा तस्मिन्नपि स्वयनुपनीताभ्यां न होतव्यमिति निषेद्धुम् ॥ ३॥

अस्य प्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवमाह—

यथोपदेशं काम्यानि बलयश्च ॥ ४ ॥

अनाकुरुा

योऽयं स्त्रयादीनां प्रतिषेधः स काम्येषु कमसु नादरणीयः यथोप-देशमेव तानि कर्तव्यानि । तथा बलयथ यथोपदेशमेव कर्तव्याः । सि-ध्येथं यदस्य गृहे पण्यं स्यादिति काम्योदाहरणम् । एवमतऊर्ध्वं यद-श्नानीयस्येत्यादि बलीनां होमे चोदितस्य स्त्र्यादिप्रतिषेधस्य बलिषु प्रसङ्गाभावात् ज्ञापकमिदं-होमधर्मी बलिषु प्रवर्तत इति । तेन अपरे-णाक्षिं दक्षिणं जान्वाच्येत्येवमादिबालिष्वपि भवति । 'न काम्येषु बलिषु च' इत्येव सिद्धे यथोपदेशमिति वचनमुपदेशादेवेषां प्रवृत्तिः स्वशास्त्रण शास्त्रान्तरेण वा न प्रतिनिधित्वेन ॥ ३॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

(१)यानि काम्यानि येन प्रकारेणोपदिष्टानि तानि तथैत भवन्ति, नैव तत्र क्षारादिवर्जनम्, 'यदस्य गृहे पण्यं स्यात्' (आप. गृ. २-३-५.) इत्युपदेशस्य गृहशब्देन विशोषितत्वात्। यदि तत्र क्षारादिवर्जनिमष्टं स्यात्, तदा 'यदस्य पण्यं स्या' दिश्येतावदेव ब्रूयात्। तथा बलयश्च यथोपदेशमेव । न तु क्षारादि।निषेधः, 'सति स्पूपसंस्रष्टेन कार्याः' (आप. ध. २-३-१९.) इत्यारम्भसामर्थ्यात् । अन्यथा 'गृहमेधिनो यदशनीयस्य होमा बलयश्च' इति वचनादेव क्षारादिव्यतिरिक्तशाकः मांसादिस्यसंस्रुष्टेनाक्षेन कार्यास्स्युः। अत्र च 'यदशनीयस्य होमा ब

१. ट पुस्तके -यानि, येन, तानि, एतेषां द्विहिक्तः ।

लयश्च' इति होमसाहचर्यात् बलिष्वपि या क्षारादिनिषेधराङ्का सा वार्यते ।

केचित्—यथोपदेशं (१)काम्यानि बलयश्चेत्यस्मादेव क्वापनाद्धोम-धर्माणां बलिष्विप प्रसक्तिरिति । तेषां सर्पबली सक्तुनिर्वापे स्वाहा-कारो दुर्वारः ॥ ४॥

* सर्वत स्वयं प्रज्विलितेऽग्नावुत्तराभ्यां समिधावादध्यात्॥ ५ ॥

अनाकुला

सर्वत्र सर्वेषु पाकयक्षेषु अग्नी स्वयं प्रज्विति धमनादि पुरुषप्रय-स्नमन्तरेणेत्यर्थः । पतस्मिन् निमित्ते संप्राप्ते उत्तराभ्यामुम्भयां द्वे सिम-धावग्नावादध्यात् 'उद्दीष्यस्व' 'मा नो हिंसी'रिति । आदधातिचोदित-त्वात् स्वाहाकारा नास्ति । सर्वत्र ग्रहणात् सर्वपाकयक्षेष्वयं विधि-भेवति । अन्यथा प्रकरणाद्विवाह एव स्यात् । सर्वत्र ठौकिके वैदिके गाहीं धाग्नाविति । एककर्मकालेष्वित्यन्ये ॥ ४॥

तात्पर्यदर्शनम्

सर्वत्र सर्वाचारलक्षणेषु कर्मसु । अन्ये — सर्वदा(२) अकर्मकालेख-पीति । स्वयंप्रज्वालितेऽग्नौ प्रयत्नमन्तरेणौपासने प्रज्वालिते । उत्तराभ्यां ऋग्भ्यां 'उद्दीष्यस्व जातवेदः' इत्यंताभ्यां समिधावादध्यात् । प्रत्यृच-मकैकां समिधमादध्यात्, स्वतस्साधनभदे कियाभेदात् । आदधाति-प्रहरतीत्याद्यजुद्दोतिचादितंषु न स्वाहाकारो विहितः । प्रस्तरप्रहरणे-ऽपि 'न स्वाहाकरोति' (आप. औ. ३-६-७.) इत्यंतत्, आदधाती-त्यादिष्विप प्रतिषेधदर्शनार्थम् ।

अन्ये तु—'न स्वाहाकरोति' इत्तेष प्रतिषेधः अजुहोतिचोदितेष्य-प्यादधातीत्यादिषु स्वाहाकारं ज्ञापयतीति ॥ ५ ॥

आपन्मा श्री: श्रीमांगादिति वा ॥ ६ ॥

अनाकुला

पताभ्यां यज्जभ्यां पते समिधावाद्ध्यादिति मन्त्राविकल्पः॥ ५॥ तात्पर्यदर्शनम्

'उद्दीष्यस्वे'ति ऋग्द्वयेन आपन्मेत्येतद्यजुर्द्वरं विकल्प्यते ॥॥ ६ ॥

२. काम्यहोमाः। * इदमिश्रमं च सूत्रभेकसूत्रतया परिगाणितं हरदत्तेने।ते 'क' 'ख' पुस्तकयोः। २. ज—अकर्मादि ।

एतदहर्विजानीयाद्यदहर्भायामाबहते ॥ ७॥

अनाकुला

एतदहः एतन्नक्षत्रम् । विजानीयात् न विस्मरेत् । यदहः यिस्मन्नः क्षेत्रे भायां आवहते तत्कुलादानयति । यस्मिन्नक्षत्रे पाणिप्रहणं कृतं तत् न विस्मर्तव्यमित्यर्थः । आवहत इत्यनेनादिपाणिप्रहणं विवक्षितम् । अविस्मरणोपदेशे प्रयोजनं सवत्सरे संवत्सरे तस्मिन्नक्षत्रे कर्मविशेषः । कः पुनरसौ ? 'यच्चैनयोः प्रियं स्या'दि (आप. घ. २-१-७) त्यादि साम्याचारिकेपूपदिष्टः । न चासौ विधिः । पार्वणविशेषो यदि स्यात् तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यात इत्यतदसमञ्जसं स्यात् । अथ स विधिर्वे कस्मान्नोपदिश्यते ? उच्यते-इहोपदेशे प्रकरणाद्विवाहाङ्गत्वं विज्ञारेते कस्मान्नोपदिश्यते ? उच्यते-इहोपदेशे प्रकरणाद्विवाहाङ्गत्वं विज्ञारेते । तत्रश्च शम्यादयोऽपि विवाहधर्माः स्युः । किञ्च सर्वचरणार्थः तत्रोपदेशः ॥ ६ ॥

तात्पयदर्शनम्

यस्मिन्नहिन गृहप्रवेशनादि स्थालीपाकान्तं कर्म करोति तदेतदह-रवाधित्वेन विजानीयात् तत आरभ्य त्रिरात्रमुभयोरधइशय्येत्यादि कर्तुम्।

कोचित्—यस्मिन्नक्षत्रे विवाहोऽभृत् तस्य न विस्मरेत्। धर्मशास्त्रे 'श्वोभूते स्थालीपाकः' (आप. ध. २-१-१०.) इप्युपदिष्टकर्म प्रति-संवत्सरं कर्तुम्। तस्य चेहोपदिष्टस्य तत्रोपदेशः-कथं विवाहाङ्गत्वं शम्याश्च मा भूवन्, सर्वचरणार्थता च कथं स्यादिति। प्रकृतत्वादेव च स्थालीपाकादारभ्य त्रिरात्रमुभयोरधइशय्येत्यादि भविष्यतीति। तन्न; यथोक्तकर्मान्तरे विधेरेव निरस्तत्वात् 'पार्वणेन' (आप. गृ. ७ २-३.)

त्रिरात्तमुभयोरधरशय्या ब्रह्मचर्य क्षार-लवणवर्जनं च ॥ ८॥

अनाकुला

स्थालीपाकादारभ्य त्रिरात्रमुभयोः दम्पत्योः अधस्यव्या नोपारे खद्वादौ । ब्रह्मचर्य मैथुनवर्जनं,(१) क्षारज्वणयोश्च वर्जनं भोजने । तत्र क्षारज्वणवर्जनं स्थालीपाकात् प्रागध्वनि॰न भवति । ब्रह्मचर्ये तु तत्रापि भवति । चतुर्थ्या

१. ग. त्रिरात्रमुभयोर्मेथुनवर्जनामित्यर्थः। अत्र मेथुनवर्जनामिति क्षत्रादिविषयमेव, न त्राक्षणजातीनाम्। इति 'घ' पुस्तकेऽधिकः पाठः !

समावेशनविधानात् इदं तु ब्रह्मचर्य (१)वचनं दाढ्यीर्थम्। यद्यपि सह-शयनमुभयोः, तथापि मैथुनवर्जने यत्नः (२)कार्य इति ॥ ७ ॥ तात्पर्यदश्वनम्

उभयोर्दम्पत्योः स्थालीपाकादारभ्य त्रिरात्रमध्याया स्यात्, न तु खट्वादौ । नापि पृथक्शय्या, उभयोरिति प्रहणात् । तथाष्टाङ्गमै-थुनवर्जनलक्षणं ब्रह्मचर्यं स्यात् । मैथुनस्याष्टाङ्गत्वमपि बृहस्पतिनोक्तम्—

'स्मरणं कर्तिनं केळिः प्रक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कर्णेऽध्यवसायश्च कियानिर्वृतिरेव च ॥ पतन्मेथुनमष्टाकं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ '

इति । एतच्च स्थालीपाकात् प्रागण्यध्वनि, 'शेषं समावेशने जपेत्' (आप. गृ. ८-१०.) इत्युत्तरत्र कमविधानात् । अत एवात्र सुत्रे श्रत्येक्यात् दुर्वारमिप मैथुनमतिप्रयत्नेन वर्जनीयमित्येवमर्थस्तिन्निषेधः । तथैव क्षारलवणवर्जनं च स्यात् । चकारान्मधुमांसदन्तधावनाञ्जनाभ्य- ञ्जनानुलेपनस्त्रम्धारणानां वर्जनमिप । यद्वा ब्रह्मचर्यपदेनैव मध्वादि सप्तकमिप निषिद्धम् । चकारस्तूकसमुच्चयार्थ एव । सर्वत्र त्रिरा त्रीमत्येव ॥ ८ ॥

तयोदशय्यामन्तरेण दण्डो गन्धिलप्तो वाससा सूत्रेण वा

परिवीतस्तिष्ठति ॥ ९ ॥

अनाकुला

तयोः दम्परयोः शय्यामन्तरेण शयनस्य मध्ये दण्डः श्लीरिवृश्लोद्भवः गन्धेन सुरभिणा लिप्तः पुष्पेश्चालङ्कृतः नाससा स्त्रेण ना परिनीतः तिष्ठति स्थापयितन्यः। अन्योन्यसंस्पर्शो मा भूदिति ॥ ८॥

तात्पर्यदर्शनम्

तयोः व्रतस्थयोर्दम्पत्योर्यावित्त्र्रात्रमामिन्ना शय्या तामेवान्तरेण तस्या एव मध्ये, न तु त्रिरात्रदूर्ध्वं नानाशय्यामेकशय्यां चान्तरेणापीति; तयोरिति प्रकृतपरामर्शात्। दण्डो गन्धालिः चन्द्रनानुःलिप्तः। गन्धस्य प्रदर्शनार्थत्वात् पुष्परप्यलङ्कृतः। वाससा सूत्रेण वा परिवितिस्तिष्ठति स्थापियतव्यः। अस्मिश्च दण्डे गन्धर्वो विश्वावसुर्भावियतव्यः, 'उदी- ध्वांतो विश्वावसो' इति मन्त्रलिङ्गात्। अत एवायं दण्डो नैयग्रोध औदुम्बर आश्वत्थः प्लाक्षो वा, 'एते वै गन्धर्वाप्तरस्म्, गृहाः' (तै. सं. ३-४-८.) इत्यर्थवादात्॥ ९॥

* तं चतुथ्यापररात्त उत्तराभ्यामुत्थाप्य प्रक्षाख्य नि -धायाग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आ-हुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं कृत्वापरेणागिन प्राचीमुपवेदय तस्याश्विरारस्याज्यशेषाद्व्याहितिभिरोङ्कारचतु-र्थाभिरानीयोत्तराभ्यां यथालिङ्गं मिथस्समीक्ष्योत्तरयाऽऽवय-शेषेण हदयदेशौ संमृज्योत्तरास्तिस्रो जपित्वा शेषं समा-वेशने जपेत् ॥ १०॥

अनाकुला

अपररात्री रात्रेस्तृतीयो भागः उत्तराभ्यामुद्गिर्वात इत्येताभ्याम् । अत्र शप्तस्य निधानस्य विधानं पुनस्तस्मिन् शयने दण्डस्य निधानं मा भृदिति ॥ ९ ॥

उत्तराः सप्त प्रधानाहुतीर्जुहोति-'अग्ने प्रायश्चित्ते' इत्येवमाद्याः । तत्रादितश्चतुर्षु मन्त्रेषु 'त्वं देवानां प्रायश्चित्ति' रित्ययमनुषङ्गः । उत्तरे मन्त्रास्त्रयः । आज्यभाग इत्यन्वारम्भकालोपदेशः । जयादि प्रातिपद्यत इति च तन्निवृत्तिः ॥ १० ॥

तन्त्रशेषं समाप्य ततः तामपरेणाग्नि अग्नेः पश्चात् प्राचीं प्राङ्मुखीं उपवेश्य यो हुतस्याज्यस्य शेषः तस्माद्वदाय दर्गा तस्या वश्वाशिशरीस व्याहृतिभिरोङ्कारचतुर्थाभिः स्वाहाकारान्ताभिः प्रतिमन्त्रमानयति ।

ततः उत्तराम्यामृग्भ्यां 'अपश्यं त्वे' त्येताभ्यां यथालिक् मिथः अन्योऽन्यं युगपत् समीक्षेते, पूर्वया वधः उत्तरया वरः । ततो वर उत्तरयर्जा 'सम-अनित्व' त्येतया वध्वरयो सभयो द्वरयदेशौ समनिक तेनैवाज्यशेषण सकृत् गृहीतेनाज्यन सकृदेव मन्त्रं चोक्त्वा। ततः उत्तरास्तिक्षो जपित 'प्र-जापते तन्व' मित्याद्याः । ततः शेष मनुवाकशेषं 'आरोहोरु' मित्यादि समावेशने समागमनकाले जपेत्। समावेशनं च तस्मिन्नेवापररात्रे नियभेन भवति । इदमेव समावेशनं मन्त्रवत् नान्यानि । परिषेचनान्तवचनमानन्तर्यार्थम् । परिषेचनान्ते पतदेव कर्म यथा स्यात् । तेन भोजनं प्रागेव भवति॥ ११॥ '

^{*} इदं सूत्रं सूत्रत्रयं चकार हरदत्तः । 'आज्यभागान्त' इति दितीयसूत्रस्यारम्भः, 'पारिषेचनान्त' मिति तृतीयस्य ।

तात्पर्यद्शनम्

चतुथ्यां अपररात्रे इति (१)विवृत्यार्थपाठः । चतुथ्यां रात्रेः चतुर्थ-स्याहोरात्रस्यापररात्रे रात्रेरपरत्र तृतीयभागे तं दण्डं उत्तराभ्यां 'उदीर्ध्वात' इत्येताभ्यां उत्थाप्याद्भः प्रक्षात्य शयनादन्यत्र निधायाग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । आज्यभागान्ते कृते वश्वामन्वारच्धायां उत्तराः 'अग्ने प्रायश्चित्तें इत्याद्यास्सप्ताद्वृतीर्जुहोति । तत्र द्वितीयतृतीययोरिप 'त्वं देवानां' इत्याद्यनुषद्भः । ततोऽन्वारम्भवर्जे जयादौ प्रणीता(२)मोचनान्ते कृते अपरेणागिन वधूं प्रार्ची प्राङ्मुखीमुपवश्य द्वतशेषादाज्यप्रादाय तस्याश्चिरिते व्याहितिभरोङ्कारचतुर्थाभिस्वाहाकारान्ताभिस्सर्वेषामन्ते सकृदान-यति । कोचित्-प्रतिमन्त्रमिति ।

अथोत्तराभ्यां 'अपश्यं त्वा मनसा' इत्येताभ्यां यथालिक्नं, पूर्वण वधू हत्तरया वरः, मिथः अन्योन्यं युगपत् समीक्ष्य उत्तरया 'समञ्जन्तु' इत्येतः या आज्यशेषेण हृदयदेशो युगपदङ्गुष्ठ(३)विस्नासिनीभ्यां समनिक्तः, 'समाप्ते हृदयानि नौ' इति द्विवचनलिङ्गात् । अथ उत्तरास्तिष्ठः 'प्रजापते तन्षं मे' इत्याद्या जिपत्वा शेषमनुवाकशेषं 'आरोहोरुम्' इत्यादिकं समावेशने समावेशनकाले जेपत् । समावेशनं च वध्वा सह मैथुनार्यं शयनम् । 'ऋतुसमावेशनं (आप. यू, ८-१३.) इत्यृत्तिङ्गात् । एतच्च रागप्राप्तसमावेशनाश्चितं विवाहकर्मार्थं क्रमजपयोविधानम् , यथा भोजनपर्याग्यवताश्चितं पयआदिविधानम् ।

कोचित्-असत्यपि रागे कर्मार्थमस्मिन् क्रमे समावेशनं नियत-मेवेति।

समावेशनान्तरेषु तु अकर्मार्थत्वादेव नायं जपः । बौधायनेन तु विकल्पेऽभिहितः 'सर्वाण्युपगमनानि मन्त्रवन्तीति बोधायनो यच्चादौ यच्चतीविति ज्ञालिकिः' (बौ. गृ. २-७-१२.) इति । अस्मिन्नेव क्रमे यदि दैवादतुगमनमपि कर्तव्यं स्यात् तदा पूर्व 'आरोहोरुम्' इत्यादि-जपः। ततो 'विष्णुर्योनिम्' इत्यादिभिराभिमन्त्रणम् ॥ १०॥

* अन्यो वैनामभिमन्त्रयेत ॥ ११ ॥

अनाकुला

अन्यो वा ब्राह्मणः कश्चित् एनै। जायापती समागामिष्यन्तौ अनुवाकः दोषेणाभिमन्त्रयेत । न स्वयं वरो जपेत् । तत्र यत् वधूवासः प्रागनेन परि-

१. ङ—विहृत्य. २. ट—विमाकान्ते. ३.ङ ज.—विसंसिका.

अन्यो वैनावाभिमन्त्रयेत' इति हरदत्तसम्मतः पाठः ।

888

धापितं तत् वतान्ते विमुच्यान्यत् वासः परिधाय संस्पृशति वधूः । तेन हस्तस्पर्शने दोषदर्शनात् परादेहि शावस्यमित्यतासु । व्रतचर्यायां तु दण्डेनान्तर्हित्तवादसंस्पर्शः । तद्वासः द्योभूते परादेहि शावस्य-मित्यताभिश्चतस्याः ऋग्भिस्सुर्याविदे ब्राह्मणाय वर्रा दद्यात् । यथा व- क्यति-'वधूवास उत्तराभिरेतद्विदे दद्यात्' (आप.गृ. ९-११.) इति आश्वस्यायनेनाप्युक्तं—'सूर्याविदे वधूवस्यं दद्यात् । अश्वं ब्राह्मणभ्यः' (आश्व. गृ. १-८-१३, १४.) इति ॥ १२ ॥

तात्पर्यद्शेनम् ।

व्यक्तार्थम् । इदं च 'अहं गर्भमद्धाम्' इत्यादि लिङ्गविरोधेऽपि श्रुते-बंलीयस्त्वात् ॥ ११ ॥

यदा मलवहासाः स्यादथेना ब्राह्मणप्रतिषिद्धानि कर्माणि सँशास्ति 'या मलवद्धासस' मिल्यतानि ॥ १२॥ अनाकुला

मलबद्वासा इति रजस्वलाया अभिधानम् । यदेतिवचनं विवाहाः दुध्वमिपि प्राप्त्यर्थम् । अन्यथा विवाहमध्य एव स्यात् ; प्रकरणात् । संशासनं च प्रथमतौ सङ्गत् भवति । तदेव सर्वार्थं भवति । यथा ब्र-ह्मचारिण उपनयने । पनामित्यनुच्यमाने अन्य एना संज्ञास्तीत्येवं विज्ञायत । 'अन्यो वैना'विति प्रकृतत्वात् । ब्राह्मणप्रतिषिद्धानीत्युच्यते लोकप्रतिषिद्धान्युपरिशय्यासनादीनि लोकत एव प्रत्येतव्यानीति श्रा-पनार्थम् । कर्माणीति चचनात् कर्मणामेच शब्दान्तरैरवबोधनम् , न ब्राह्मणवाक्येन संक्षेषः । 'एतानी' तिवचनं 'यां मलवद्वास'समित्यादीनां प्रतिषिद्धानां विहितानां च संशासनं यथा स्यात् तिन 'तिस्रो रात्री-र्वतं चरेदञ्जलिना वा पिवेत्" (तै. सं. २-५-१.) इति विहितयोः रपि संशासनं भवति। पवञ्च 'ब्राह्मणप्रतिषिद्धानी' ति प्रतिषिद्धग्रहः णमुपलक्षणम् । तत्र 'यां मलवद्वासस' मिति वाक्ये स्नानात् प्राक् सः मागमप्रतिषेधः। 'यामरण्य' इति देशप्रतिषेधः। स्नातायामपि 'यां परा-ची' मिति पराङ्मुख्या गमनप्रतिषेधः। 'या स्नाती' ति त्रिरात्रमध्ये स्नाः नस्य प्रतिषेधः । 'याऽभ्यङ्ते' इत्यभ्यञ्जनस्य । 'या प्रलिखत' इति शिरासि प्रेलखनस्य कङ्कतादिना। 'याऽऽङ्ते' इति चक्षुषोरञ्जनस्य। 'या दतः' इति दन्तधावनस्य । 'या नखानी,' ति नखनिकन्तनस्य । 'या कणत्ती'ति कार्पाः सादेस्तन्तुकर्मणः । 'या रज्जु' मिति रज्जुक्रियायाः । 'या पर्णेने' ति पर्णे-नाशनस्य। 'या खर्वेणे' ति खर्वेण पात्रेण। एकदेशविद्धप्तं खर्वम्। 'तिस्रो रात्री'रिस्पेतेषां प्रतिषेधानां कालनियमः।'अञ्जलिना वा पिबे' दिस्यादिः भौजने पात्रविधिः॥१३॥

तात्पर्यदर्शनम्

मलबद्वासाः कालनिर्गतेन शोणितेन मिलनं वासो(१) वसनं यस्यास्सा; रजस्वलेख्यर्थः । रूढशब्दत्वाद्यदच्छया निर्मलवासा अपि यदेयं रजस्वला स्यात्, तदा पितरेवैनां ब्राह्मणप्रतिषिद्धानि कर्माणि संशास्ति लौकिक माषया शिक्षयति । कानि तानि ब्राह्मणप्रतिषिद्धानीत्यत आह-'यां मलबद्वासस' मित्येतानि । 'यां मलबद्वाससँ संभवन्ति' (तै. सं. २-५-१८) इत्येतद्ब्राह्मणचोदितानि, तान्येतान्यपि सर्वाणीत्यर्थः ।

अथ तानि सुग्रहार्थं क्रमेणोच्यन्ते-न स्नानात्पूर्वं मैथुनम्। तदेव न स्नानाद्ध्वंमप्यरण्ये। तदेव न स्नातयाऽपि पराङ्मुख्या अनिच्छन्त्या वा। अपूर्णे त्रिरात्रे न स्नानम्। न तैलाभ्यञ्जनम्। न (२) कङ्कतादिना शिरसिं लेखनम्। न चश्चषोरञ्जनम्। न दन्तधावनम्। न नखिनक्तनम्। न कार्पासादिना तन्तुकरणम्। न रज्जुिकया। इत्येतान्येकादशः। अथाशनपात्रमञ्जलिरखर्वा वा। खर्वः अल्पः, खण्डो वा दग्धोऽपि वा। ततोऽन्योऽखर्वः। अत्र चामी मैथुनादिनिषधा अमेथुनादिसङ्कल्प विधयो वेति भाष्ये न विविक्तम्। न्यायतस्तु 'तिस्रो रात्रीर्वतं चरत्' (तै. सं २-५-१) इति वचनात् (३) नेक्षेतोद्यन्तमस्तंयन्तमादित्यम्' 'इत्यादि प्राजापत्यविधिवत् सङ्कल्पविधय एव॥ १२॥

रजसः प्रादुर्भावात् स्नानामृतुसमावेशन उत्तराभिरभिमन्त्रयते ॥ १३ ॥ इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने अप्टमः खण्डः.

इ—वसाना.
 इ—कएटकादिना.
 ज—करम्भादिना.

३. नेक्षेतीयन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् । इत्यादिषु स्नातकवतप्रकरणपिठतेषु वाक्येषु निषेधः ? सङ्कल्पविधिर्वे? त्यादाङ्कय उपक्रमे वतराब्दश्रवणात् तस्य च कर्तन्यार्थकत्वातः, 'नेक्षेते' त्यादौ निषेधबोधने तस्याकर्तन्यत्वन कर्तन्यानुकत्योपक्रमभङ्गापक्तः तदनु- प्रहांध नेचेतत्यादौ उद्यदादित्यानीचणसङ्कल्पो विधीयते इति निर्णीतं पूर्वमीमांशयां चतुर्थाध्याध्ये प्रथमे पादे तृतीयाधिकरणे । तद्वदत्रापि उपसंहारे वतदाब्दश्रवणात् तदनुरोधेन पूर्ववाक्यानां सङ्कल्पविधाय-कत्वमेव युक्तमित्यर्थः ।

अनाकुला

रजसः लोहितस्य । ऋतै। यत् समावेशनं तत्र कर्तव्ये, उत्तराभिर्ऋिभः 'विष्णुर्योनि'मित्यादिभिः त्रयोदशभिरभिमन्त्रयेत्। 'रजसः प्रादुर्भावां-दिति वचनात् सर्वस्मिन् रजसः प्रादुर्भावेऽ भिमन्त्रणं भवति। न संशास्त्रवत् प्रथम एवर्ते। 'स्नाता' मित्येतत् ब्राह्मणप्रतिषद्धानां सर्वेषां प्रतिप्रसवार्थम् । स्नातां कृतमङ्गलामित्यर्थः। तेनाञ्जनाभ्यञ्जनान्यपि भवति॥ १४॥

इति श्रीहरदत्तविराचितायां गृद्यसूत्रवृत्तावनाकुलायामप्टमः खण्डः ॥

्र तात्परंग्दर्शनम्

रजसः शोणितस्य । प्रादुर्भावात् काले निर्गमात्कारणात्, न मालि-न्यादः । स्नातां पूर्णे त्रिरात्रे स्नातां भार्याम् । ऋतुसमावेशने ऋतुकालीन-समावेशनकाले । ऋतुश्च स्त्रीणां रजोनिर्गमनादारभ्य षोडश दिवसाः,

'ऋतुस्वाभाविकस्स्त्रीणां रात्रयष्प्रोडश स्मृताः' (म. स्मृ. ३-४६.)

इति मनुवचनात्। उत्तराभिः 'विष्णुर्योनिं करुपयतु' इत्यादिभिः स्त्रयोदशभिर भिमन्त्रयते। अत्र रज्ञसः प्रादुर्भावात् स्नातामितिवचनाः चचतुर्थेऽहनि प्रायत्यार्थमनया स्नातव्यमेव॥ १३॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचितं गृह्यतात्पर्यदर्शनेऽएमः खण्डः ॥

अध नवमः खण्डः।

चतुर्थिप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजा-निरश्रेयसमृतुगमन इत्युपदिशन्ति ॥ १ ॥

पोडशीमिति पश्चम्यर्थे द्वितीया। आषोडश्या इत्यर्थः। आङ्चाः मिविधौ। रजसः प्रादुर्मावादारभ्य चतुर्थीषोडश्यौ गृह्येते, प्रकरः णात्। चतुर्थीप्रभृत्याषोडश्याः सर्व। रात्रय ऋतुगमनकालाः। तत्रापि उत्तरामुत्तरां युग्मां रात्रि प्रजानिश्त्रेयसं विद्यादिति। ऋतुगमन इति वचनात् वैवाहिके प्रथमगमने सत्यपि ऋतुनिमित्तेनायमुपदेशः प्रवः तिते। चतुर्थ्या अपाद्धात्रे नियमेन गमनं भवति। तत्र च शेषं सम्मावेशने जीपत्। उत्तरामिरिममन्त्रयत इति च गमनमन्त्राणां समुः

खण्डेऽस्मिन् हरदत्तमते चतुर्दश मूत्राणि (१४) सुदर्शनमते तु त्रयोदश (१३) ॥

ऋतुगमनकालः ।

खयो भवति । तत्र पूर्वमृतुगमनमन्त्राः । पश्चात् समावेशनमन्त्राः । विप-रीतमन्ये ॥१॥

तात्पयंदर्शनम्

चतुर्थीप्रभृतीति दीर्घेणार्थपाठः । चतुर्थी रात्रिमारभ्याषे।डसीः आङ् अभिविधी, द्वितीया च पश्चम्यर्थे; आषोडश्या इति यावत् । उत्तरामुत्तरां युग्मां रात्रिं प्रति ऋतुगमने ऋतौ मैथुने कृते, प्रजानिःश्रेयसं, प्रजाः पुत्राः तेषां निद्धेयसं आयुरादीप्सितगुणसम्पत्तिर्भवतीत्युपदिशन्ति मन्वाः दयः। एतदुक्तं भवति – त्रयोदशसु रात्रिषु ऋतुगमने शुक्काधिक्ये सति पुत्रा जायन्ते । उत्तरोत्तरासु च युग्मासु यथाक्रमं तरतमभावेन ते सद्गुणाधिका भवन्ति ॥ १ ॥

संस्कारकाण्डे कर्मान्तरव्याख्यानमसङ्गतमपि मन्त्राम्नानक्रमेणैव कार्यमित्युत्तरसूत्रजातं यावत्पटलान्तरमारभ्यते—

> अर्थप्राध्वस्य परिक्षवे परिकासने चाप उपस्पृरयोत्तरे यथालिङ्गं जपेत् ॥ २ ॥

अध्वानं प्रस्थितः प्राध्वः । अर्थः प्रयोजनम् । यत्किञ्चित् प्रयोजनम्-दिश्य योऽध्वानं प्रस्थितः, तस्य अर्थप्राध्वस्य । परिक्षवे परिकासने वा दुर्निमित्ते प्राप्त प्रायिश्चत्तं अप उपस्पृदयोत्तरं ऋचौ जवेतः 'अनुहवं परिहवं' इत्येते । परितः क्षवः परिक्षवः । सर्वतः स्थितैर्जनैः कृतक्षवथुः । तथा परिकाः सनम् । उवस्पर्शनं पाणिना संस्पर्शः, स्नानमाचमनं वा । तत्र यस्मिन् कृते प्रयतो मन्यते तत्र तत् कुर्यात् । यथालिङ्गमित्यनुपपन्नम् । परिश्व-वपरिकासिलिङ्गामावात्। अथ पूर्वस्यामृचि परिक्षवशब्द एकदेशिवः कृतो लिङ्गमित्युच्यते तथाप्युत्तरस्यां परिकासनलिङ्गं नास्त्येव । तस्मा-देवं व्याख्येयम्-एतयोर्निमित्तयोरेकस्मिन्नपि सति मन्त्रयोरेतयोर्जपः कार्यः । अन्येषु च मन्त्रांलङ्गप्रतीतेष्वनुहवादिषु दुर्निमित्तोष्विति । तत्र **१ष्ठत आह्वान** मनुहनः । सर्वत आह्वानं परिहनः । परिनादो S भिशंसनम् । परिक्षव उक्तः। दुःस्वप्नः प्रसिद्धः। दुरुदितम् अव्पायुरित्यादि । अनुदूर्तं परिदृतमिति शकुनेरशोभना वागुच्यते । अशाकुनं आनिमित्तभूतम् । मृगस्य स्गालादेः । अक्ष्णया सतम् तिर्ध्यगामनमपसव्यादि । एतेषामेकस्मिन्नपि निमित्ते द्वयोरिप मन्त्रयोर्जपः कार्यः। परिक्षवपरिकासनयोश्च लिक्नाभावेः ऽपि । परिक्षवशब्दस्तु क्षवधुछिद्गं न भवति, रूपभेदात् । एकदेशिवः कारस्तु परिश्ववस्यापि संभवति । तिन्नामित्ते तु अन्यस्मिन् प्रकरणे एतः

द्वक्तव्यम् । इह च धचनप्रयोजनं विवाहार्थं गच्छतोऽपि एतेषु निमि त्तेषु प्रायश्चित्तमेतत् यथा स्यादिति । प्रकरणान्तरे तु श्रुतानां विवाह्यदूर्ध्वमेव प्रवृत्तिः । इदं तु अर्थप्राध्वस्यति व्यवनात् सर्वार्थं च भवनित । प्रकरणात् विवाहेऽपि स्वाध्यायस्थाननियमार्थं च मन्त्रयोरेतयो। रिह पाठः ॥ २ ॥

तात्पयदर्शनम्

अर्थः प्रयोजनं, धर्मार्थ(१) तदुपकारकाणि । अर्थमुह्दिश्य यः प्रसिद्धमध्वानं प्रस्थितः सोऽर्थप्रध्यः, न तु स्नान,ब्रह्मयक्षोद्दक्,युग्यधासादिः
कमुद्दिश्य समीपदेशं प्रति निर्गतः । तस्य परिक्षवे क्षवधौ परिकासने कासे
च दुर्निमित्ते जाते अप उपस्पृश्य उपस्पर्शनमाचमनं स्पर्शनमात्रं वा
यथातुष्टि कृत्वं।त्तरे 'अनुहवं परिहवम्' इत्येते यथालिक्नं परिक्षवे पूर्वा,
परिकासने चोत्तरां जपेत् । जपत्वाच्चानयोश्चातुस्स्वर्यमेव । अत्र च
यथालिक्नमित्यनेनैतत् क्षापयति—पूर्वया वर्णव्यत्ययेन परिक्षव एव
प्रकाश्यः, उत्तरया त्वध्याहृतं परिकासनमेव। यथा चैते ऋचौ क्षवः
धुकासावव तात्पर्येण प्रकाशयतः, तथा व्याख्याते भाष्यकारेण।

केचित्-यथालिङ्गमिति न केवलं परिक्षवे परिकासने चानयोर्जपः, अन्येषु च मन्त्रलिङ्गप्रतीतेष्वनुहवादिषु दुर्निमित्तेष्वपीति ॥ २॥

एवमुत्तरैर्यथालिङ्गं चित्रियं वनस्पतिं शक्टद्री-तिं सिग्वातं शकुनिमिति ॥ ३ ॥

अनाकुला

एविमित्यनेन 'अर्थप्राध्वे'ित च, अप उपस्पृद्देये'ित च, 'जपेदि'ितचापेश्यते । एवःश्व यथालिङ्गवचनं विस्पष्टार्थम् । चित्रियः प्रसिद्धः तत्रार्थप्राध्वः चित्रियं वृक्षमासाद्याप उपस्पृद्दय 'आरात्ते अग्निरस्त्वि'ित
एतयर्चातुमन्त्रयते । 'नमद्दाकृत्सदे' इति शकृदीतिमुपतिष्ठेत । 'सिगसी'ित सिग्वातम् अन्यकृतम् । आत्मसंस्पृष्टा वाससा कृतो वातः सिग्वातः । सिगसि नासीित दीर्घान्ते प्राप्ते छान्दसो ह्रस्वः । शकुनि
गुमां वाच मनुमन्त्रयेत उद्गातेव शकुने' 'इत्येतयर्चा अग्रुभवचने तु प्रागुक्तो जपः । केचिदिद्मपि तत्रवेच्छन्ति ॥ ३ ॥

तात्पर्यद्शनम्

एवमित्यनेन अर्थप्राध्वोऽप उपस्पृद्यत्याक्रण्यते । इहोत्तरैरिति कर-

णविभक्तिदर्शनाद्धनस्पत्यादीनि यथालिङ्गमिमन्त्रयते । न तु पूर्ववज्जि । वित्रियं लोकप्रसिद्धम्, चयनमूलं वा । वनस्पति पुष्पैर्त्विना फलवन्तम् । अस्य प्रदर्शनः धंत्वात् वृक्षमप्येवंविधं 'आराचं अग्नः' इत्येतयाः ऽभिमन्त्रयते । 'नमश्राकृत्सदे' इति शक्त्रीति शक्तत्सन्तिम् । 'सिगासिः नसि' इति सिग्वातम् । सिचो वस्त्रस्य वातिस्सग्वातः । स चान्यकृतः स्वदेहसंस्पृष्टश्चेदमङ्गलः । 'उद्गातेव शक्तने' इत्येतया शक्तिमशोभन वाचम्, 'प्रति नस्सुमना भव' इति मन्त्रलिङ्गात् ॥

केचित्—ग्रुभवाचं, अग्रुभदर्शने तु पूर्वभुत्रेणोक्तो जप इति ॥ ३ ॥

* उभयोहिदयसंसर्गेष्सुस्त्रिरात्रावरं ब्रह्मचर्यं चिरत्वा स्थालीपाकं श्रपित्वा ऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते ऽन्वा-रूधायां स्थालीपाकादुत्तरा आहुतीहित्वा जयादि प्रतिप-द्यते परिषेचनान्तं कृत्वा तेन सर्पिष्मता युग्मान् द्वचव-रान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा सिद्धिं वाचयीत ॥ ४ ॥

अनाकुला

यदि वरस्य मनो वध्वां न तुष्येत् अथ तित्सिद्धिकामेन वध्वाः पि
त्रादिना तपोयुक्तेनेदं कर्म कर्तव्यमक्षातं वरस्य । वशीकरणार्थत्वात् ।
औपासने च कर्तव्यम् । तदुक्तं पुरस्तात् ब्रह्मचर्यविधानस्य दृष्टार्थत्वात्
यावता तपसार्थसिद्धं मन्यते तावत् कर्तव्यम् । पुनर्वस्वोश्चेदं कर्म भविति । 'इवस्तित्येण' (आप. गृ-९-६.) इति वचनात् । किं पुनस्तत् कर्म १ स्थालीपाकः, पाठाचेनं च । सर्वे कर्म पार्वणवत् । विवाहप्रकरणे त्पदेशात् सकृत् पात्रप्रयोगः शम्यास्य । कालस्य चानियमः । विवाहप्रकरणे चास्यास्समाप्तिः तच्छेपभूतस्य वासोदानस्योपरिष्ठादुपदेशादवः गन्तव्या । पवमर्थमेव च तस्योपरिष्ठादुपदेशः ॥ ४॥

सप्त प्रधानाहुतयः प्रातरिगनिमित्येवमाद्याः। ततः स्विष्टकृत्, ततो जयादि ॥ ५ ॥

पार्वणातिदेशात् एकस्यैव ब्राह्मणस्य भोजने प्राप्ते बहुत्वं विधीयते । तेन स्थालीपाको महान् कर्तव्यः । सर्पिष्मद्वचनं नियमार्थे परिषेचना-दूर्ध्व पार्वणधर्माणां सर्पिष्मत्वमेव भवतीति । तेन 'पूर्णपात्रस्तु दक्षिणे-

^{*} सुत्रमिदं त्रेधा विभक्तं हरद्त्तेन ·····समाधानादि ॥ ····प्रितिपयते ॥ ··· वाचयीत ॥ इति विभागप्रकारः।

त्येक' इत्येतम्न भवति । सिद्धिं वावशीत तैर्भुक्तविद्धः सङ्कल्पसिद्धिः रिस्त्विति वाचनम् । परिषेचनाः तवचनं कर्तृनियमार्थम् । कथम् ? यो होमस्य कर्ता स एव ब्राह्मणमोजनं सिद्धिवाचनं च कुर्यादिति तेन यदुत्तरं कर्म परिकिरणादि तस्य वध्रः कर्याति ॥ ६॥

तात्पर्यदर्शनम्

जभयोर्जायापत्योः 'त्रिरात्रमुभयोरधश्राच्या' इत्यधिकारात्, इह अन्वारब्धायामिति स्त्रीलिक्किनिर्देशाच्च । हृद्यसंसर्ग मनसोस्सम्प्रीतिमीप्सुः वध्वा हितेषी पितृभ्रात्रादिरपापोऽपि त्रिरात्राद्मूनं यावन्मनस्तोषं ब्रह्मचर्यं चित्वा तस्यौपासन एव स्थालीपाकश्रपणाद्यग्निमुखानतं
कृत्वा तस्यामन्वारब्धायां स्थालीपाकादवदाय 'प्रातरग्निम्' इत्यादिभिस्सप्तभिर्मन्त्रैः प्रत्यृचं प्रधानाहुर्ताहुत्वा जयादि प्रतिपद्यते । तदनन्तरं स्विएक्टदादि तन्त्रशेषं पार्वणवत् समाप्य, तेन हुतशेषण सर्विष्मता युग्मान् द्यवरान् द्वाववरौ संख्यातो येषां तान् ब्राह्मणान् यथालामं भोजियत्वा तैरेव
भुक्तविद्धः कर्मफलसिद्धिरस्त्वित सिद्धं वाचयीत । तेन सर्विष्मतेति च
पार्वणसिद्ध।नुवादो (१)युग्मानिति विधातुम् ॥ ४॥

श्वितिष्येणेति तिस्तप्तियैतैः पाठां परिकिरति "यदि वारुण्यसि वरुणात्त्वा निष्क्रीणामि यदि सौम्यसि सोमात्त्वा निष्क्रीणामी''ति ॥ ५ ॥

अनाकुला

क्षो यत् करणीयं कर्म तित्रिष्येण नक्षत्रेण सम्पाद्यत इति कृत्वा पूर्वेद्युस्सिद्धिवाचनान्ते कर्मणि कृते पित्रादिना ऋत्विजा यजमानभूता वध्रुः
यत्र प्रदेशे पाठा तिष्ठतितत्र गत्वा तां पाठां त्रिस्सिः एकविंशत्या यवैः परिकिरित
'वारुण्यसी' त्येताभ्याम्। त्रिस्सितैरिति छान्दसो निर्देशः। पाठा ओषधिविशेषः। आथर्वणिकास्तु पाशेत्यधीयते॥ ७॥

तात्पर्यदर्शनम्

पाठोत्थापनादि भर्तृपरिष्रहणान्तं कर्म द्वोभूते परेद्युह्तिष्यो भवन्तिति कृत्वा पूर्वेद्यः व्वस्तिष्यः पुनर्वस् इत्यर्थः । तिसमन् नक्षत्रे पित्रादिना सिद्धिवाचनान्ते कर्मणि कृते, अनन्तरं वधूर्यत्र भूमो (२)पाठाह्ति तत्र गत्वा तां पाठां त्रिस्सप्तेः एकविंद्यात्या यवैः 'यदि वारुण्यसि' इत्येताभ्यां पीरिकरित परितो वपति । त्रिस्सप्तेरिति छान्दसं रूपम् ॥ ५॥

दवोभूते उत्तरयोत्थाप्योत्तराभिस्तिसृभिरभिमन्त्र्यो-त्तरया प्रतिच्छन्नां हस्तयोराबध्य शय्याकाले बाहुम्यां भ-र्तारं परिगृह्णीयादुपधानलिङ्गया ॥ ६ ॥

अनाकुला

कृत्वा परिकिरणमुपोष्य ततः क्षोभूते तां पाठां उत्थापयति खनि-त्रेण खात्वोत्खिद्ति उत्तरयर्चा "इमां खनामी"त्येतया । ततस्तामु-त्तराभिः स्तिसाभेः ऋग्भिः अभिमन्त्रयेत 'उत्तानपर्णे 'श्रत्येताभिः। तस्या मूलं द्वेघा प्रच्छिद्य हस्तयोरावध्नाति उत्तरयर्चा 'अहमस्मी'त्येतया। प्रतिच्छन्नां यथा भर्ता न पश्यति तथेत्यर्थः। उभयन्न मन्त्रस्यावृत्तिः आबध्य ततो रात्री शय्याकाले भर्तारं परिगृह्वीयात्। उपधानलिङ्गया ऋचा 'उपतेऽधा' मित्येतया उत्तरयेति वक्तव्ये उपधानलिङ्गयेति वचनं परिष्रहे विशेषविधानार्थम्। यथा मुलयोः अन्यतरद्धस्तादुपधानं भवति इतरच्चोपरिष्टादपिधानं तथा परिष्रहः कर्तव्यः॥ ८॥

तात्पर्यदर्शनम

परेद्यर्वभूरेव तां पाठां 'इमां खनामि' इत्येतया खनित्रणोत्खाय 'उ त्तानपर्णें इत्यादिभिक्ष्तिसभिरमिमन्त्र्य तस्याः मूळे द्विधा छित्वा उपायेन भर्तरदृश्ये कृत्वा 'अहमस्मि सहमाना' इत्येतयाभ्यस्तया स्वहस्तयोराबध्य रात्री शय्याकाले 'उपतेऽधाम्' इत्युपधानलिङ्गया वाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयात् । उपधानलिङ्गयेति ज्ञापनं च कर्माङ्गम् ॥

केचित्-आबध्य पाठामुलयोर्हस्तयोरुपधानमेको ऽन्यश्चापिधानं यथा स्यात् तथा परिगृह्णीयादिति॥६॥

वश्यो भवति ॥ ७ ॥

अनाकुला

यदि भार्या भर्तिर न रमते तदा नैवैतत्कर्म भवतीति प्रदर्शनार्थमिदं वश्यः पतिर्भवति भार्यायाः, न भार्या भर्तुरिति ॥ ९ ॥

इदं स्पष्टम् । वश्य इति पुहिङ्गनिर्देशात् वधूरिह यजमाना ॥ ७ ॥ अस्या अधिकारान्तरसंयोगमाह—

सपत्नीबाधनं च ॥ ८ ॥

अनाकुला

न केवलमुभयोर्ह्रदयसंसर्गसाधनमेवैतत्कर्म, कि तर्हि ? सपत्नीबाध-

नम्र सपत्स्यप्यनेन बाधितुं शक्येत्यर्थः । अस्मिम्नपि पैसे औपासन ए-वाग्निः योऽस्या विवाहेन सम्पादितः या सपत्नीं बाधते । विवाहमे दाद्धग्निस्संसुज्येत । तथा च राजसूय इत्युक्तं—"तस्या औपासने प्रति-निहितम्" (आप. श्रो. १८-१६-१४.) इति । तथा-अग्निसंसर्गो बौधा-यनीयेऽभिहितः संसर्गादृश्वमपि तस्मिन्नव भवति । यथा बाध्यमाना स-पत्नी न जानाति । केचित् पूर्वस्मिन्नेवाशी द्वितीयं विवाहमिच्छन्ति । ते-षामपि तस्मिन्नेव कर्म ॥ १०॥

तात्पर्यदर्शनम्

सपत्नी बाध्यते येन तत् सपत्नीवाधनम् । एतत्कर्म सपत्नीबाधनमि भवति । अधिकारान्तरं च युक्तमः, थ एकया संसृष्टहृदयोऽण्यन्यां त-त्सपत्नीं भार्यो तद्धीनधर्मादाविष छोभान्न वाधते सोऽपि कथं नु नाम तद्धीनधर्मा (१)द्युपेक्षयापि तां बाधेतैवेत्यवमर्थत्वादस्य कर्मणः॥८॥

अथान्यद्पि सपत्नीबाधनमाह -

एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन सदादि-

त्यमुपतिष्ठते ॥ ९ ॥

अनाकुला

एतेनैव सपत्नीबाधनेन कामने उत्तरेणानुवाकेन "उदसौ सुर्यो अगात्" इन् त्यनेन सदा अहरहः आदित्यमुपतिष्ठते । सदार्थक एवकारः पौनर्वाचनिकः॥११॥ तात्पर्यदर्शनम्

एतास्मिन्नेव कामे वधूः 'उदसौ सुर्यो अगात्' इत्यनुवाकेन प्राग्मो-जनादहरहरादित्यमुपतिष्ठते । सदेति वचनं च सिद्धेऽपि सपत्नीवाधने, यावदविधवा ताविन्नत्यमिदमुपस्थानमित्येवमर्थम् ।

केचित्—इदमुपस्थानं पूर्वाधिकारशेषो वा, सपत्नीबाधनकामे कर्मान्तरं वेति ॥ ९ ॥

यक्ष्मगृहीतामन्यां वा ब्रह्मचर्ययुक्तः पुष्करसंवर्तमूलैरुचरैर्य-थालिङ्गमङ्गानि संमृश्य प्रतीचीनं निरस्येत ॥ १०॥

अनाकुला

यक्ष्मा राजयक्षमा क्षयकोगः। तेन गृहीतां भार्यं अन्यां वा स्वां स्त्रियं मातृप्रभृतिं क्षात्वा भैषज्यमिदं कर्तव्यम्। किं तत् ? उच्यते—ब्रह्मचर्येण

१. ज. ङ-धवेक्षयापि,

युक्तः पुष्करस्य संवर्तमूलैः परिमण्डलाकारैः मूलैः। संवर्तमूलैश्चेस्यम्ये। संवर्तिका नवदलमिति नेघण्डुकाः। उत्तरैमंन्त्रैः "श्वक्षीभ्यां ते नासि-काभ्यां" इत्यादिभिः । यथालिङ्गं तस्या अक्ष्यादीन्यङ्गानि संमृद्यं प्रतीचीनं यथा तथा निरस्येत्। यथालिङ्गं वस्मार्चनं मिरसनं च। पकैकेन मूलेन सम्मर्शनम्, बहुवचनस्य सर्वापेक्षत्वात्। आन्त्रादीनामन्तर्गतत्वात् बहिस्तत्प्रदेशे सम्मार्जनम्॥ १२॥

तात्पयदर्शनम्

राजयक्ष्मणा गृहीतां, अन्यां वा राजयक्ष्मणोऽन्यैः कुष्ठादिभिगृहीतां वा वधूं तिद्धतेषां उक्तलक्षणब्रह्मचर्ययुक्तः पुष्करस्य पद्मस्य संवर्तिकाभिर्दलैर्मूलै-श्च 'अश्वीभ्यां ते' इत्याद्यृष्यूपैष्षाङ्भर्मन्त्रेः यथालिङ्गं मन्त्रालिङ्गप्रतिपद्मानि भाष्ये व्याख्यातान्यक्ष्यादीन्यङ्गानि संपृश्य प्रतिमन्त्रं तानि प्रतीचीनं निरस्येत्। एतेन भेषज्येनागदा स्यादिति तात्पर्यम्॥

केचित्—यक्ष्मगृहीतां भार्या अन्यां वा मात्रादि पुष्करस्य संवर्तैः परिमण्डलाकारैः मुलैरिति ॥ १०॥

वधूत्रास उत्तराभिरेतिद्वेदे दद्यात् ॥ ११ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्चे नवमः खण्डः ॥ समाप्तस्तृतीयः पटलः॥

अनाकुला

विवाहकाले यत् वासः परिधापितं, तत् एविद्वेदे ब्राह्मणाय दद्यात्, योऽस्मिन् प्रश्ने पठितान् मन्त्रान् सार्थान् वेद तस्मै । केचित्-भैषज्य- शेषिमदं मन्यन्ते । आनन्तर्यात् । तेषां वध्वास इति विशेषणमन्यस्याः स्त्रियाः यक्षमगृहीतायाः वाससो दानिनवृत्त्यर्थम् । एतिव्वद् इति च भैष- ज्यकर्मकृत इत्यर्थः । मन्त्रेषु तु परादेहि इत्यादिषु विवाहकाले परि- हितस्य वध्वाससः स्पर्शनिन्दा । सूर्याविदे ब्राह्मणाय तद्दानं च द्रयते । कल्पान्तरे च तद्यक्तम्-"चरितव्रतः सूर्याविदे वध्वस्त्रं दद्यात्" (आ- इव. गृ. १.८. १३.) इति । तस्मात् भैषज्यशेषत्वमनुपपन्नम् । यत्पुनक्कं- आनन्तर्यादिति, तत्र कारणमुक्तमेव । कथम् ? एवमन्तं विवाहप्रकरणं स्यादिति ॥ १३ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायामापस्तम्बगृह्यवृत्तावनाकुलायां नवृभः खण्डः॥ तृतीयश्च पटलः॥

तात्पर्यदर्शन म्

यस्या वध्वा इदं भेषज्यं क्रियते तस्या वासः । एतद्विदे एतत्कर्म समन्त्रार्थं यो वेत्ति तस्मै 'परा देहि' इत्यादिभिश्चतस्रभिर्देद्यात् ।

केचित्—विवाहकाले वध्वा यदाच्छादितं वासस्ताद्वेमुच्यासंस्पृः शक्षेत्र पञ्चम्यां 'परा देहि' इत्यादिभिश्चरितवताय एतिद्दं सूर्याविदे, य एतान् मन्त्रान् सार्थान् वेद तस्मै दद्यात् । असंस्पर्शश्च 'क्रूरमेतत् कटुकमेतत्' इति लिङ्गात् । अस्य च समावेशनानन्तरमुपदेष्टब्यस्य इहोपदेशो हृदयसंसर्गार्थे कर्मणि शस्याज्ञापनार्थमिति । नेदं युक्तम् , सित्राहितकर्मपरित्यागेन वासोदानस्य अतिब्यवहितविवाहार्थज्ञानानुदः यात्, अस्मदीयानामान्तराभावाच्च ॥ ११॥

> इन्धं सुदर्शनार्थेण साहसैक(१)स्रवाश्रयात् । द्यन्छात्तीर्णोऽतिगृढार्थस्तृतीयपटलादिधः ॥ १ ॥ अत्रानुक्तं दुरुक्तं वा मतेर्मान्द्यान्छुतस्य(२) वा । सन्मार्ग(३)प्रवणत्वेन तत् क्षमध्वं विपश्चितः ॥ २ ॥

इति श्रीसुदर्शन।चार्यकृते गृद्यतात्पर्यदर्शने नवमः खण्डः. * ॥ तृतीयश्च पटलः समाप्तः. ॥

१.ज - व्यपा. १.क - च. १.क - प्रवणं चेतत्.

^{*.}ख॰डेशस्मन् हरदत्तमते सूत्रसंख्या त्रयोदश (१३) सुदर्शनमते एकादश (११)

🕆 अथ चतुर्थः पटलः ॥

्दशमः खण्डः॥

अथ मन्त्रास्नानकप्रप्राप्तमुपनयनव्याख्यानं प्रतिजानीते —

उपनयनं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अनाकुला

येन आचार्यकुलमुपनीयते कुमारः तदुपनयनं नाम कर्म श्रौतः पुरुषः संस्कारः । 'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत' इति वश्यमाणेनैवोपनयनाधिकारे सिद्धे प्रतिज्ञाकरणं प्राधान्यख्यापनार्थम् । यथा "अग्न्याधेयं व्याख्यास्याम" (आप. श्रौ. ५. १. १.) इत्यादौ । कथं पुनरुपनयनस्य प्राधान्यम् ? यस्मादनुपनीतस्य श्रौतस्मातेषु सर्वेषु कर्मस्वनधिकारः । उपनयने तु गर्भाधानदिभिरसंस्कृतस्यानधिकारः । यत्र ब्रह्मचारिधर्माः सामयाचारिकेषु तत्रैवापनयनेऽप्युच्यमाने सर्वचरणार्थता स्यात् । इष्यते चास्मदीयानामेवायं कल्यः । तस्मादत्रोपदेशः ॥ १ ॥

तात्पर्धदर्शनम्

उपनयनमिति कर्मनामधेयम् । कुमारस्याचार्यसमीपनयनमिस्मन् कर्मणीति, पङ्कजादिवत् । विर्विस्तरार्थः । आङ् बलवदर्थः । चक्षिङोऽत्र ब्यक्तवागर्थस्य ख्याजादेशात् व्याख्यस्याम इति क्रपम् । तथा चायमर्थः-उपनयनाख्यं कर्म वैकल्पिककल्पोक्त्या विस्तृतं बलवत्प्रमाणोपपन्नं अस् साधारणैदशब्दैर्वक्ष्याम इति । इयं च प्रतिक्षा श्रोतुजनमनोऽवधारणार्था ।

केचित्—देवादेर्विद्वात् पूर्वेर्निषेकादिभिरसंस्कृतस्याप्युपनयनं भव-स्येव। न तूपनयनासंस्कृतस्य उत्तराणि श्रौतस्मार्तानीत्येवमुपनयन-प्राधान्यक्षापनार्था प्रतिक्षा। किञ्च गृद्धोपदिष्टकर्मसु गृहस्थस्यैवाधि-कारो न ब्रह्मचारिण इत्येवेद्धपं विशेषं क्षापायितुमप्रतिक्षं विवाहमुपदि-इय उपनयनकल्पोपदेशः सप्रतिक्षः क्रियते। अस्य च कल्पस्य धर्मशास्त्रे 'उपनयनं विद्यार्थस्य' (आप.ध.१-१-९.) इत्यत्रानुपदेशः सर्वचरणा-र्थतां निवर्तयितुमिति॥१॥

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत ॥ २ ॥

अनाकुला

यस्मिन्वर्षं गर्भो भूत्वा शेते तद्वर्षं गर्भशब्देनो च्रिते तद्रष्टमं येषां तानीमानि गर्भाष्टमानि वर्षाणि । बहुवचनं सौरादिभेदेन वर्षाणां मिन्नत्वात् । अपर आह-जन्मप्रभृति सप्तानां वर्षाणां गर्भमष्टमं भवति । तेन सप्तस्विष वर्षेषूपनयनं चौद्यते । तत्र चतुर्षु वर्षेष्वयोग्यत्वात् चौद्धादिः संस्कारान्तरिवरोधाच्च पञ्चमादिषु त्रिष्पनयनमिति । अत्र षष्टसप्तमयोः काम्यमुपनयनमष्टमे नित्यमित्ययं विशेषो न स्यात् । सर्वत्र नित्यमेव स्यात् । किंच पञ्चमे षष्ठे वा वर्षे वर्तमाने कथं गर्भवर्षमष्टमं भवति । नह्यसत्यपूरणीयेषु पूरणत्वमुपपद्यते । तस्मात् सप्तमे वर्तमान एव गर्भवर्षमध्मं भवति । तम्माद्विविक्षितं वहुवचनम् । पूर्वोक्तो वा निर्वाहः । काम्यं तूपनयनं विध्यन्तरस्त्रभ्यम् । उपनयतिति पाठः श्रुत्यनुसारेण । शब्विकरणस्तु धातुः । राजन्यवैद्ययोः विशेषोपदेशादेव गर्भाष्टमविधेः ब्राह्मणविष्यत्वे सिद्धे ब्राह्मणविधिः श्रुत्यनुवाद एव । पुनस्पनयीतित्यनुस्यमाने पूर्वमुपनयनग्रहणमधिकारार्थमेव स्यात् , तमर्थं न साध्यत् यस्तन्त्र साध्यः ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

गर्भाष्टमेषु वर्षे ब्विति शेषः । 'गर्भादिस्सङ्ख्या वर्षाणाम्' (गाँ. घ. २-७.) इति गाँतमवचनात् । गर्भशब्देन यस्मिन् वर्षे गर्भा वर्षते, तल्लक्ष्यते । तद्यमं येषां जन्मादीनां सप्तानां तानि गर्भाष्टमानि वर्षाणि । तेषु ब्रह्म गप्तुवन्यीत । पवं यद्यपि जन्मादिसप्तस्वच्युपनयनं प्राप्तं, तथापि जन्मादिषु त्रिषु चालान्तैः गर्भसंस्कारेरवरुद्धत्वान्न क्रियते । चतुर्थेऽपि नैव ; कुमारस्य वतासामर्थ्यात् । अतोऽत्रोपादेयगता बहुत्वसङ्ख्या (१)कापिञ्ज-लन्यायेन गर्भादारभ्य पष्टसप्तमाष्टमेषु ।त्रिष्वेवावातिष्ठते, सामर्थ्यात् प्रयोगभेदेन ।

ननूत्तरत्र 'राजन्यं' 'वैश्य'मिति षिशेषोपादानादेव गर्माष्टमविधिः ब्राह्मणस्यैवेत्यर्थसिद्धत्वात् ब्राह्मणमिति न वक्तव्यम् । तथोपनयनं

१. 'वसन्ताय किपिञ्जलानालमेन' इत्यत्र वसन्ताहेश्यककिपिञ्चलद्वन्यको यागो विधीयते । तत्र किपिञ्चलानां बहुत्वश्रवणात् त्र्यादि परार्धपर्यन्तायाः संख्यायाः अनियमेन किपिञ्चलेषु विधानम् ? उत त्रित्वस्यैव ? इति सन्दिद्ध चतुरा।द्विप्रहणे प्रथमं त्रिप्रहणस्यावश्यकत्वेन प्रथमातिकमणे कारणा-भावेन प्रथमगृहीतेनैत्र तेन शास्त्रार्थीपपत्ती नाधिकप्रहणे प्रमाणमस्ति। एवञ्च यत्र बहुवचनं तत्रासत्यिकिसंख्यामाहकप्रमाणे बहुवचनस्य नित्वमेवार्थः इति सिद्धान्तितं पूर्वमीमासायामेकादशप्रथमवष्टे (पू. मी. ११-१-६.) तन्त्यायेनेत्यर्थः । किपिञ्चलः पश्चिविशेषः ।

व्याख्यास्याम इति प्रकृतत्वादुपनयीतेत्यपि । मैवम्; उपनयनं श्रोतः मिति ज्ञापयितुम्। 'अष्टवंषे ब्राह्मणमुपनयीत' इत्येतच्ह्नुत्यनुकारित्वात् ।

के चित्-गर्भाष्टम् एव वर्षे, न तु षष्ठसप्तमयोः ; तयोगेर्भाष्टमत्वाः भावादिति । तन्न ; बहुवचनानर्थक्यात् ॥ २ ॥

*गर्भैकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥ ३ ॥ वसन्तो म्रीष्मश्शरादित्यृतवो वर्णानुपूर्व्येण ॥ ४ ॥

अनाकुला

. उद्गयने वसन्तिनयमः ब्राह्मणस्य । क्षत्रियस्यापवादो नियमो वा.। वैद्यस्यापवादः । पूर्वपक्षाद्यस्तु स्थिता एव । वर्षाण्यृतवश्च विधीः यन्ते इह सामयाचारिकेषु च । तत्र सामयाचारिकेषु विधानं सर्वचर-णार्थम्। इह विधानं वर्णनियमार्थम्। शास्त्रान्तरदृष्टानां कालान्तराणामिह प्रवृत्तिमां भूदित्येवं ब्रुवन्नेतत् ज्ञापयति-चौलादिषु शास्त्रान्तरदृष्टोऽपि कालः पक्षे भवतीति ॥ ३॥

तात्पर्यदर्शनम्

उभयत्रापि कपिञ्जलन्यायेन बहुवचनस्य जित्वमेवार्थः॥ ३॥ ऋतवे वसन्तादय(१)स्रयो ब्राह्मणादिवर्णक्रमेणोपनयनस्य काला भवन्ति । अयं चर्तुविधिस्सामान्याविधिमात्तोदगयनस्य यथाई नियमाः पवादार्थः । पूर्वपक्षादिस्तु भवत्येव । धर्मशास्त्रे तु 'वसन्ते ब्राह्मणम्' (आप. घ. १-१-१९. इत्यादिः 'शिशिरे च वा सर्वात् ' इति भरद्वाजग्रः ह्योकिशिराप्रतिपेवार्थः । 'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणम' इत्यादिस्तु 'अथ काः स्यानि' (आप. ध. १-१-२०-) इत्यादि विधातुमनुवादः ॥ ४॥

ब्राह्मणान् भोजियत्वाऽऽशिषो वाचियत्वा कुमारं भोजियत्वानुवाकस्य प्रथमेन यजुषापः संसृज्योष्णादशीता-स्वानीयोत्तरया शिर उनित्त ॥ ५ ॥

अनाकुला

अधोपनयनविधिः-पूर्वेद्युर्नान्दीश्राद्धम् । ततः श्वोभूते ब्राह्मणान् ंभोजयिक्वा तैराशिषो वाचयति-पुण्याहं स्वस्त्युद्धं इति । ततः कुमार्र भो∙ जयेत् । एवमन्तं पित्रादेः कर्म । अथाचार्यः उष्णाइशीताश्चापः संस्काति ।

^{*} इदमाप्रिमं च सूत्रमेकसूत्रतया परिगाणितं हरदत्तेन ।

१. ट-त्रयः क्रमेण ब्राह्मणादिवर्णानामुप.

अनुवाकस्योत्तरस्य प्रथमेन यनुषा 'उष्णेन घाय' वित्येतेन । संसृजंश्चो-षणाइशीतास्वानयति, न शीता उष्णासु । ततस्ताभिरिद्धः कुमारस्य शिर उनित क्रेद्यित-उत्तरयर्चा 'आप उन्दन्त्व' त्येतया । उत्तरेण यजुषेत्येव सिद्धे अनुवाकस्य प्रथमेन यजुषेत्युक्तं सङ्गाकरणार्थम् । तेन उष्णेन वा-यबुदकेनेत्येष इत्यत्रानुवाकस्य ग्रहणं भवति । अन्यथा संशयः स्यात्-अनुवाको मन्त्रा विति । उष्णादशीत!स्वानीयत्येव सिद्धे संसुज्येतिवच-नं सर्वार्थत्वप्रदर्शनार्थम् । अत्मनश्च नापितस्य च या उन्दनार्थास्ताः सं-सृजति तच्चान्येषां व्यक्तम्-नापितं शिष्यात्—शीतोष्णाभिरिद्धरवर्थं कुर्वाणे।ऽक्षण्वन् कुशलोकुर्विति ॥ (आश्व. गृ. १-१७-१६.) ॥ ४॥

त!त्पर्यदर्शनभ्

वाह्यणान् भोजियत्वेत्यनेन यच्छ्राद्धं धर्मशास्त्रे 'ग्रुचीन् मन्त्रवतस्स-वेक्ठत्येषु भोजयेत्' (आप.ध. २-१५. ९.) इति विहितं, यदेव नान्द्रिशा-द्धमभ्युदयश्राद्धमिति प्रसिद्धं, तदेवे।च्यते । तद्ध स्मृत्यन्तरप्रसिद्धिव-धिना कतंत्र्यम् । तस्य त्विह पुनः पाठः पाठक्रमणानुष्ठानार्थः । अन्यथा पदार्थानां बद्धक्रमत्वाद्विवाहादिष्विवान्त एव स्यात् । अशीर्वचनेऽपि धर्मशास्त्रविहितेऽयमव न्यायः । आशीर्वचनविधिश्च भाष्योक्तः ।

केचित् —पूर्वेद्युनीन्दीश्राद्धम्, आचारात् स्मृत्यन्तराश्च । इत्रोभृते च ब्राह्मणानां भोजनं, भुक्तवद्भिरेवाशिषां वाचनार्थम् । सर्वकर्मणां चान्ते 'शुचीन् मन्त्रवतस्सर्वेद्वत्येषु भोजयेत्' इति वचनादिति ।

अत्र च कुमारस्य स्वभोजनात्प्राक् 'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रम्' इत्यादि १)मन्त्रेण यज्ञोपवीतधारणम् । 'भोजन आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात्' इति धर्मशास्त्रवचनात् ॥ केचित्-समिदाधाना त्य्रागेवेति ॥

कुमारभोजनं च विना क्षारलवणादिभिः । आद्यन्तयोश्च द्विराचमनम् ।

केचित्-एवमन्तं मातापितरो कुरुतः, अत ऊर्ध्वमाचार्य इति ॥
अनुवाकस्य प्रथमेन यजुषा 'उष्णेन वायो' इत्यनेन अपः उष्णाः
इशीताश्च संस्जति । संस्जंश्चोष्णाशीतास्वानर्यात, न त्वनियमेन।
अत्र बानुवाकग्रहणं गृद्यमन्त्रास्समाम्नाता एव न करपसूत्रस्था इति
बापनार्थम्। तत्प्रयोजनं चैतं ब्रह्मयक्षादिष्वध्येतव्या इत्युक्तम्। ततस्ताभिरद्धिः 'आप उन्दन्तु' इत्यतया कुमारस्य शिर उनित्त । प्रागार्भ्य
प्रदक्षिणमुनति क्वेद्यति ॥ ५ ॥

त्रींस्त्रीन् दर्भानन्तर्धायोत्तराभिश्चतसृभिः प्रतिमन्तं प्रतिदिशं प्रवपति ॥ ६ ॥

अनाकुला

प्रविश्वति प्रथमं वपित वपनं प्रारमत इत्यर्थः । तेन पूर्व मन्त्रवद्वपनं करोत्याचार्यः पश्चान्नापित इत्युक्तं भवति । तत्रायं प्रयोगः-कुमारस्य शिरिस प्राच्यां दिशि त्रीन् दर्भानन्तर्धाय 'येनावप'दित्येतया प्रच्छिनात्ति श्चरेण । असावित्यस्य स्थाने तस्य नाम प्रथमया विभक्ता गृह्णाति । यथा-असावयं यह्मदत्तरामां। एवं सर्वत्रादसः प्रयोगे नाम निर्देष्टय्यम्। प्राच्छिद्याः नड्डेह शक्तिपडे यवमित केशान् प्रक्षिपति । अथाप उपस्पृश्य तथैव दिक्षणस्यां दिशि 'येन पूप' ति । प्रतीच्यां 'येन भूयः' इति । उदीच्यां 'येन पूपे' ति । अत्र संबुध्या नामग्रहणं-तेन ते वपामि यह्मदत्तरासमित्रायुः प्रति ॥ ५॥

तारपर्यदर्शनम्

ततो 'येनावपत्' इत्यादिभिश्चतस्यभिः श्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं त्रींस्त्रीन् दर्भानन्तर्थाय केशान् प्रवपति । प्रशब्दात् कुशलीकरणमप्याचार्यस्यव । तत्र प्रथमे मन्त्रे असावित्यस्य स्थाने विष्णुशर्मेति कुमारस्य नामग्र-हणम् । चतुर्थे तु सम्बुद्धा ॥ ६ ॥

*वपन्तमुत्तरयानुमन्त्रयते दक्षिणतो माता ब्रह्मचारी वा ॥ ७ ॥

अन्।कुला

एवमाचार्येण प्रतिदिशं प्रवपने इते नापितस्तस्य केशान् वपति संस्मृष्टाभिरेवाद्भिरवर्धे कुर्वाणः। तं नापितं वपन्तमुत्तरवर्धे कुर्वेणं'-त्येतयाऽनुमन्त्रयत् आचार्यः॥६॥

तात्पर्यदर्शनम्

दक्षिणत उपविश्य कुमारस्य माता ब्रह्मचारी वा कश्चित् 'यत् श्चरे-ण' इत्येतया वपन्तमाचार्यमनुमन्त्रयते । कस्मादेवं सूत्रच्छेदः ? उच्यते । अस्य कुमारस्यायुर्मा प्रमोपीरिति मध्यमपुरुषिक्षक्षेऽनुमन्त्रणे वपन-च्यापृताचार्यकर्तृकत्वविरोधात् । मातृब्रह्मचारिब्यतिरिक्तस्य प्रकृतस्या-भावात् ॥ ७॥

^{*} वपन्तमुत्तरयाऽनुमन्त्रयतः ॥ ६ ॥ दाचिणतोमाताः । निदधाति ॥ इति हरदत्तमते सूत्रच्छेदः । 'यरश्चरेणे' त्यनुमन्त्रणमाचार्यकर्तृकमेत्रति हरदत्ताद्रायः ॥

आनहरे शकृत्विण्डे यवाशिधाय तस्मिन् केशानु-पयम्योत्तरयोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बं वा निद्धाति॥ ८॥

अथ कुमारस्य माता ब्रह्मचारी वा कश्चित् तस्य दक्षिणत उपविश्य किस्मं श्चित् पात्रे आनहृहं दार्कात्पण्डं कृत्वा यवांश्च तस्मिन पिण्डं निधाय तस्मिन् केशानुपयच्छति उपगृह्णात यथा भूमौ न पतन्ति तथा सर्वाः नुपयम्य ततस्तान् केशानुदुम्बरस्य वृक्षस्य मूलं दर्भस्तम्बं वा निद्धाः ति । उत्तरम्बां 'उप्त्वाय केशा'नित्यतया । यदि माता तामन्यो मन्त्रं वाचयति ॥ ७ ॥

तास्पर्य**दशनम्**

उपनयनस्य प्रकृतत्वानमाता ब्रह्मचारी वा 'उप्त्वाय केशान्' इत्ये तया आनुद्वहे शकृत्विण्डे इत्यादि यथोपदेशं करोति ।

केश्वत्—आचार्यः पूर्वं वपनमारभते । ततो नापितस्संसृष्टाभिरेष्याद्धिरवर्धं कुर्वन् केदाान् प्रवपति । तं च वपन्तमुत्तरया आचार्योऽ नुमन्त्रयते । दक्षिणतो मातेरयुक्तार्थमवेति । तन्न ; एतद्वपनं नापितस्समापयतीत्यत्र वचनाभावात् , तत्करुपनायां चानुपपत्यभावात् । प्रशः बदस्य निपातस्य प्रमाणान्तरावगतार्थयोतकत्वात् , उक्तसूत्रभेदेन स्ववाक्योक्तस्यैव मात्रादेरनुमन्त्रणकर्तृत्वोपपत्तेश्च ॥ ८॥

स्नातमझेरुपसमाधानाद्याज्यभागानते पालाशीं समि-धमुत्तरयाऽऽधाप्योत्तरेणाझिं दक्षिणेन पदाऽश्मानमास्थापय-त्यातिष्ठेति ॥ ९ ॥

अनाकुला

"स्नातं कुमारं शुचिवाससंबद्धशिखं यक्षोपवीतमासञ्जाति-(१) यक्षो पवीतं परमं पवित्रमिति। ततस्तं यक्षोपवीतिनं देवयजनमुदानयती"(बौगृ. २-५)ति बौधायनः। तस्य सर्वस्योपलक्षणं स्नातवचनम्। ततोऽमेष्पस-माधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यत आचार्यः। विवाहवद्ग्न्युत्पत्तिः। शम्याः परि-ध्यर्थे। सकृत् पात्रप्रयोगः। वासोमेखलादीनामपि सह सादनम्। तत आज्यभागान्ते कुमारं पालाधः समिधमाधापयति उत्तरयर्वा 'आयुर्दा देव' इत्ये-

२. यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यतः सहजं पुरस्तात् । श्रायुष्यममधं प्रतिमुश्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ।। इति मन्त्रः ।

तया । कुमारो रान्त्रेण समिधमाद्धाति । तमाचार्यः प्रयुक्के मन्त्रं च वा-चयति, समिधं चाधापयति । देवताया अभिधेयत्वान्न मन्त्रिक्किविरोधः । अन्ये त्वाचार्यस्यैव मन्त्रप्रयोगमिच्छन्ति । आधाप्य समिधमुत्तरेणाप्ति असानं प्रतिष्ठितमनेना स्थापर ते दक्षिणेन पदा 'आतिष्ठमं मिति मन्त्रेण । अयं मन्त्र आचार्यस्यैव, कुमारस्याभिधेयत्वात् । तेनाचार्यो मन्त्रमुक्त्वा दक्षिणं पादं हस्ताभ्यां गृहीत्वा ऽदमनि निधापयति ॥ ८॥

नात्पर्यदर्शनम्

अथाग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । पात्रसादनकाले अरमः वासोमेखलाजिनदण्डकुराकुर्चोश्च सहैव सादयति । केचित्—दर्गा-दीन्यपि सहैवेति । आज्यभागान्ते कृते स्नातं कुमारं 'आयुर्दा देव' इत्ये-तया पालाशीं समिधं हस्ते गृहीत्वाऽऽधापयति । मन्त्रान्ते चाधेहीति बृयात् । अधापनमन्त्रश्चायम् ।

केवित्—आधानमन्त्रं वाचयीताचार्य इति । तेषां 'जरसे नयेमम्' इति मन्त्रलिङ्गविरोधः । अथाधायनार्थं मन्त्रे अइमास्थापनमन्त्रवत् कुः माराभिधानार्थमुद्धारणं स्यात्, न देवताभिधानार्थम् ; सकृदुद्धारित-स्योभयाभिधानार्श्वतेति चेत्, नः 'घृतपृष्टो अग्ने' इतिह देवताया एवा-भिधेयत्वात् । अत एवोक्तं 'मन्त्रमुक्त्वाऽऽधेहि जुहुधीति ब्रूयात्' इति । शेषं व्यक्तम् ॥ ९ ॥

वासः सद्यःकृत्तोतमुत्तराभ्यामभिमन्त्र्योत्तराभिस्ति-सृभिः परिधाप्य परिहितमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते ॥ १०॥

अनाकुला

एकस्मिन्नेवाहिन तन्तुंकया वयनिकया च यस्य तत् सदाः इत्तोतं। एवंभूतं वास उत्तराभ्यां ऋरम्भ्यां 'रेवतिस्त्व' त्येताभ्यां अभिमन्त्रये त। ततस्तदुत्तराभिस्तिस्रभिः 'या अक्टन्त' न्नित्येताभिः परिधापयिति। आचार्यस्यव मन्त्राः। वजनादेकामिति तिस्रणामन्ते परिधापनम्। ततः तंपरिहितवन्तं कुमारं आचार्यः उत्तरया 'परीदं वास' इत्येतया अनुमन्त्रयते॥ ९॥

तात्पर्यदर्शनम्

वासः यच्छाण्यादि धर्मशास्त्र विहितं तत सद्यःकृत्तोतं सद्य एव छि-न्नोतं, नान्यस्मिन्नहनि प्रशस्तेऽपि । केचित्—एकस्मिन्नवीहनि तन्तु-किया वयनकिया च यस्य, तत् सद्यःकृत्तोतमिति । एवंभूतं 'रेवती-

प.४,,खं.१०.] अनाकुलातात्पपेदर्भनाभ्यां साहितम् । १३९

स्त्वा' (१)इति द्वाभ्याम∂भमन्त्रय 'या अक्वन्तन्' इत्येताभिस्तिस्रभः परिधा∻ प्य, परिहितं कुमारं 'परीदं वासः' (२)इत्यनयाऽन्तुमन्त्रयते ॥ १० ॥

क्षमौझीं मेखलां त्रिवृतां ।त्रिः पृदक्षिणमुत्तराम्यां परिवीयाजिनमुत्तरमुत्तरया ॥ ११ ॥

अनाकुला

अथ मेखल मुत्तराभ्यामृग्भ्यां, 'इयं दुरुक्ता' दित्येताभ्यां त्रिः प्रद्रम्मण परिव्ययति कुमारम् । स्वयमव मन्त्रमुक्त्वा त वाचयत्याचार्यः । मन्त्रलिङ्गात् त्रिवृत् मेखला मौजी मुञ्जतृणैः किल्पता । त्रिवृत् त्रिगुणा । त्रिवृत् त्रिवृत् मेखला मौजी मुञ्जतृणैः किल्पता । त्रिवृत् त्रिगुणा । त्रिवृत् त्रिगुणा । त्रिवृत् त्रिवृत्तामिति छान्दलो दीर्घपाटः । तते। ऽजिनमुत्तरं वासः करोति उत्तर्यची । मित्रस्य चक्षुरित्येतया स्वयमेव मन्त्रमुक्त्वा । सामयाचारिकेष्षु वर्णविशिष्टा मेखलाविशेषाश्चादिताः । इदं तु सर्ववर्णानां मौजीप्राप्त्रच्यां वचनम् । अजिनविशेषास्तु सामयाचारिका इहापि प्रत्येतव्याः 'कृष्णं ब्राह्मणस्ये'त्यादयः ॥ १०॥

तात्पर्यदशनम्

मौजीं मुक्षैः किवताम् । त्रिष्टतां त्रिवृतम् । दीर्घश्छान्दसः । मेखलां 'इयं दुरुक्तात् ' इत्येताभ्यां त्रिः प्रदक्षिणं परिव्यर्थत । त्रिवृतामिति च 'शिक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम्। ज्या राजन्यस्य' (आप. ध.१-२-३३,३४.) इत्यादीनां प्रदर्शनार्थम् । अजिनं 'छष्णं ब्राह्मणस्य' (आप. ध. १-३-३.) इत्यादि धर्मशास्त्रे विहितमुत्तरं वासः करोति 'मित्रस्य चक्षुः'इत्येतया॥११॥ उत्तरेणाप्तिं दर्भान् सस्तीर्य तेष्वेनमुत्तरयाऽत्रस्थाप्यो-

दकाञ्जलिमस्मा अञ्जलावानीयोत्तरया त्रिः प्रोक्ष्योत्तरैदक्षिणे हस्ते गृहीत्वोत्तरैर्देवताभ्यः परीदायोत्तरेण यजुषोपनीय 'सु प्रजा' इति दक्षिणे कर्णे जपति ॥ १२॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रदने दशमः खण्डः॥

अनाकुला

अधाचार्यः उत्तरेणार्गेन दर्भान्त्संस्तीर्थ तेष्वेनं कुमारं उत्तरया 'शागन्त्रा स-मगन्मही'त्येतया ऽवस्थापयति । कुपारस्य मन्त्रः आचार्यो वाचयति ।

१. ट-इत्येताश्यो । १. ट-ड -इत्येतया ।

मौद्धीमित्यादि 'उत्तरया' इत्यन्तं एकं सूत्रं, तत 'उत्तरेण' त्यारभ्य 'जपती' त्यन्तं सूत्रान्तरतया
 पिरगाणितं क, ख. घ. पुस्तकेषु । ग. पुस्तके तु एकसूत्रतया ।

अवस्थाप्य खयं च[्] पश्चात् भूमाववस्थाय स्वमञ्जलिमुद्दकेन पृरयित्वा तमञ्जलिमस्मै कुमाराय प्रतिमुखं दर्भेष्ववस्थिताय प्रोक्षणार्थमानयति तस्याज्ञलै । अस्मा इति चतुर्थीनिर्देशात् कुमारार्थोऽयमुद्काञ्जालः। तेन प्रोक्षणस्य कुमार् कर्ता भवति । आनीय ततः प्रोक्षणं प्रयोजयत्या चार्यः । उत्तरवर्चा 'समुद्र।दूर्भि'रित्येतया । कुमारस्य मन्त्रः । आचार्यो धाः चयति ।' (त्रिः प्रोक्षयति । सकृत् मन्त्रण द्विस्तुःणीम् । सन्येन धारणः मुद्कस्य, दक्षिणेन प्रोक्षणम् । प्रोक्ष्यत्मत्र णिचो लोपो द्रष्टव्यः) अध कुमारस्य हस्तं गृह्णाति उत्तरेर्द्शिभर्मन्त्रैः 'अग्निष्टे हस्तमग्रभी'दित्याः दिभिः । प्रतिमन्त्रं ग्रहणावृत्तिः । तत उत्तरै रेकादशभिः 'अग्नये त्वा परि-द्दामी'त्यादिभिः तं देवताभ्यः परिदर्शति । सर्वेष्वसौशब्देषु नामग्रहणं संबुध्या । परिदाय तमुत्तरेण यजुषा 'देवस्य त्वा सवितुः' इत्येतेन उपनय-ते विद्यानुष्टानार्थे आचार्यः स्वकुलं प्रापयतीत्यर्थः। यज्जरुद्यारणमेव तत्र ब्यापारः, नान्यः कश्चित्। नामग्रहणं च संबुध्या। केचित्—अ सावित्यन्ते।दात्तस्य पाठात् आचार्यस्य नाम प्रथमया निर्देश्यं मन्यः न्ते । एतत्सम्बन्धात् समस्तमेव कर्मोपनयनं, यथा पशुबन्ध इति । उप-नीय सुप्रजा इति दक्षिणे कर्णे जपति । 'सुपोषः पाषै'रित्येवमन्तो जपः ॥१९॥ इति गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलायां दशमः खण्डः॥

तात्पथदर्शनम् ।

उत्तरया 'आगन्त्रा समगन्महि' इत्येतया। अस्मा इति चतुर्थी षष्ठध-र्थे। उत्तरया 'समुद्राद् मिंः' इत्येतया तिः प्रोक्षति । सकृनमन्त्रेण, द्वि स्तूष्णीम्। उत्तरैः 'अग्निष्ट इस्तमग्रभीत्' इत्यादिभिर्दशभिर्मन्त्रैः। सर्वे-षां चान्ते सकुद्धस्तग्रहणम्। उत्तरैः 'अग्नयं त्वा परिददामि' इत्येकादश-भिः प्रतिमन्त्रं देवताभ्यो मन्त्रलिङ्गप्रतीताभ्यः परिददाति रक्षणार्थम्। तत्रश्च यदि सकुत्परिदानं स्यात् तदा विध्यपराधात् सर्वप्रायश्चित्तं हो-तब्यम्। असौशब्देषु च सर्वेषु सम्बुद्धधा नामग्रहणम्। उत्तरेण यज्ञुषा 'देवस्य त्वा सविद्यः' इत्यनेन उपनयते आत्मनस्समीपं नयति । ना-मग्रहणं च सम्बुद्धयैव।

केचित्—कुमारस्वाञ्जलावाचाँगणनीतमुदकं सब्ये हस्ते धारयन् , दक्षिणेन हस्तेनात्मानं त्रिः प्रोक्षति। आचार्यस्तु प्रोक्षगित। णिचम्च लोपे। द्रष्टव्यः। हरू त्रहणं च प्रतिमन्त्रमित्यनेककरूपनासापेशं व्यावश्चते॥१२॥ इति श्रीसुद्रशनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्सद्शेने दशमः खण्डः॥

^( ) कण्डलान्तरीतो भागः 'ल' पहत्रक एव रहण्ये । परन्त सर्वामान्त्रीरस्य भागस्यास्त्रा

⁽⁾ कुण्डलान्तर्गतो भागः 'ख' पुस्तक एव वृश्यते । परन्तु सुदर्शनाचार्थैरस्य भागस्यानुवादात् भागोध्यं प्रत्थाकढ इत्येव भानि ।

अथैकाद्दाः खण्डः.

'ब्रह्मचर्यमागा'मिति कुमार आह् ॥ १ ॥

अनाकुला

सवित्रा प्रस्त इत्येवमन्तो मन्त्रः । आहेति वचनं उच्चैः प्र-योगार्थम् ॥ १ ॥

तात्पयदर्शनम्

व्यक्तम्॥१॥

*प्रष्टं परस्य प्रतिवचनं कुमारस्य ॥ २ ॥

अनाकुरु।

'की नामासी'त्येवमादयः चत्वारो मन्त्राः पृष्टप्रतिवचनार्थाः। तत्र यत्र पृष्टं तत आरभ्य कर्माचार्यम्येत्यर्थः । प्रष्टामिति संप्रसारणाभावदछान्दसः, अपपाठो वा। यत् प्रतिवचनं तत् कुमारस्य। असौदादेषु नाम निर्दिदाति कुमारः प्रथमया। आचार्यः संवुध्या कुमारस्य नाम। तत्र को नामासीत्याचार्यः। (१)यद्वदार्मनामास्मीति कुमारः। कस्य ब्रह्मचार्यासि (२)श्रीयद्वदार्मन् इत्याचार्यः, प्राणस्य ब्रह्मचार्यस्मि यद्वदार्मेति कुमारः। (३)आहेत्यनुवृत्तेरुच्वैः प्रयोगः॥२॥

तारपर्यदर्शनम्

प्रष्टं प्रश्न इत्यर्थः । रूपं तु छान्दसम् । 'को नामासी'त्यादिषु प्रश्नप्रः तिवचनार्थेषु चतुर्षु मन्त्रेषु प्रष्टं परस्याचार्यस्य, प्रतिवचनं तु कुमारस्य । तत्रश्चेवं प्रयोगः -- 'को नामासि ?' इत्याचार्यः पृच्छति । विष्णुशर्मनामासि के दि कुमारः प्रतिश्च्यात् । तथा 'कस्य ब्रह्मचार्यसि विष्णुश र्मन्' ? इत्याचार्यः । 'प्राणस्य ब्रह्मचार्यस्मि' इति कुमारः ॥ २॥

शेषं परो जपति ॥ ३ ॥

अनाकुला

पृष्टप्रतिवचनादुः अनुवाकस्य यशोषः तं 'एष ते देव सुर्थे'त्यादिकं पर आचार्यो जपति ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

शेषमनुवाकशेषकिवेशं 'विष्णुशर्मेष ते देव' इत्यादि 'अनुसञ्चर वि-

इदं च सूत्रद्वयामिति क. ख. पुस्तकयोः ।

१. क. ख. श्रीरामशर्मनामा २. क. ख. श्रीरामशर्मन्।

ष्णुशर्मन्' इत्येवमध्तमाचार्यो जपति । 'अध्वनामध्वपते' इत्यस्य प्रत्यः गाशिषो वाचनविधानात् ॥ ३ ॥

प्रत्यमाश्चाषं चैनं वाचयति ॥ ४ ॥

अनाकुला

तंत्रेव रोषे या प्रत्यगाशीः 'अध्वनामध्वपत' 'इत्येवमाद्या' तामेन कुमारं वाचयति ॥ ४ ॥

तात्पर्यद्शनम्

आत्मगाम्याशीःफलं यस्मिन् मन्त्रे स प्रत्यगाशीः । जात्यभिष्राय-मेकवचनम् । अध्वनामित्यारभ्यं आ उपनयनसमाप्तेर्ये प्रत्यगाशिषो मन्त्राः 'योगे योगे' इत्यादयः, तान् सर्वान् कुमारं गाचपति ॥ ४ ॥

*उक्तमाज्यभागान्तम्॥ ५॥

अत्रैनमुत्तरा आहुतीर्हावियत्वा जवादि प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥

अनाकुला

आज्यभागानतं तन्त्रं प्रागेवाकम् । अत्रेदानीमेनं कुमारं उत्तरा एकादश् प्रधानाहुती ह्वियति 'योगे योगे' इत्येवमाद्याः । उत्तरैर्मन्त्रेः कुमारो जुन् होति । तमाचार्यः प्रयुङ्के मन्त्रवाचनेन । द्वितीयचतुर्थयोरिष मन्त्रयोः कुमार एव वक्ता, देवताभिधानार्थत्वात् । अपर आह—लिङ्गविरोधा-दाचार्यो वक्ता कुमारस्तु(१)होतेति । प्रधानहोमेषु हावियत्विति वचना त् (२)उपहोमेष्वाचार्य एव कर्ता ॥ ५॥

तात्पयदशनम्

इद्मनुवादमात्रं मा भूदिति साध्याहारं व्याख्यायते । न केवलमध्व नामित्यारभ्य प्रत्यगाशिषां मन्त्रान् वाचयति । आज्यभागान्तमुक्त्वा ये पश्चात् प्रत्यगाशिषां मन्त्राः मेखलापरिव्ययणादिप्काः 'इयं दुरुक्तात्' इत्याद्यास्तानिप(३)स्वयमुक्त्वा वाचयति । उक्तमिति जात्यभिप्रायम् ।

इदं त्विह वक्तव्यम् यासु मेखलापरिव्ययणादिषु कुमारप्रधानासु संस्कारिकयासु ये प्रत्यगाशियो मन्त्राः, तचोदकराख्यातेः करणत्वेन चोदिताः कियाः तैर्मन्त्रैः कृत्वा पश्चाद्वाचयति । स्वतः करणमन्त्राणां कियागुणभूतैः कर्तृभिरवोचार्यत्वात् । कुमारस्य चात्र संस्कार्यत्वेन प्रा-

^{*} इदं सूत्रद्रयमेकसूत्रतया परिगणितं हरदत्तेन ।

१. जुहोतीति ग. २. घ. अङ्गहोमेषु । - १. क. ख. पुस्तके 'स्वयमुक्त्वा' इति नाहित

धान्यात् । यत्र पुनर्होमादिषु कुमारस्य गुणभाव एवं, न संस्कार्यत्वं, तत्र तान् प्रस्यगाशिषो वाचयत्येव ।

ं केचित्—परिव्ययणादिष्वपि कुमारस्यैव **ब**न्त्रः, परस्तु वाचयत्येः द्यति ॥ ५ ॥

अत्र अस्मिन् क्रमं, न तु 'यथोपदेशं प्रधानाहुतीः' इति सामान्यवः चनादाज्यभागानन्तरमेव। एनं कुमारम् । उत्तराः 'योगं योग' इत्येकाः दश्चेः प्रत्यगाशिषो वाचयन् हस्तं गृहीत्वा प्रतिमन्त्रं हावर्यात । तत्र द्वितीयचतुर्थो 'इममग्न आयुषे' 'अग्निष्ट आयुः प्रतराम् ' इति लिङ्कः विरोधात् 'आयुर्दा देव जरसम् ' इतिवत् स्वयमव ध्र्यात्, नैनं वाचयति।

केचित् — एतयोरिय देवताभिधानार्थत्वात कुमारस्यैवोद्यारणिमिति। ततो 'जयाभ्यातानान् राष्ट्रभृत' इति सामान्याविधिप्रसिद्धमेवाचार्यो जयादि प्रतिष्यते। ततश्च अग्निभृतानामधिपतिस्समावतु' इत्यादीनां प्रश्यगाशिषामापि वाचनं न भवति। नेव च हावनम् ॥ ६ ॥

परिषेचनान्तं ऋत्वापरेणामिमुदगयं कूर्च निधाय त-सिमन्नुत्तरेण यजुषोपनेतोपविशाति ॥ ७ ॥

अनाकुला

उत्तरेण यज्ञषा राष्ट्रभृदसीत्येतेन । परिषेचनान्तवचनमानन्तर्याः धम्। केचित् सावित्रं नाम व्रतमस्मिन् काल उपाकुर्वन्ति । केचित् त्रि रात्रान्ते सावित्रं मनुबुवते । तदुभयमप्यनिष्टमाचार्यस्य । निधायितं वचनादाचार्य एव निधानं कर्ता, न माणवकः । अधिकारादेव सिद्धे उपनेतित वचनमुत्तरार्थम् । पुरस्तात् प्रत्यङ्खासीन इन्यत्र उपनेतुः पुरस्तात् यथा स्यात् अग्नेः पुरस्तात् मा भृत् इति । तथा दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमित्यत्रापनेतुः पादे। न माणवकस्य ॥ ६ ॥

तात्प्यदशनम्

कूर्वं दर्भमयमासनम् । उत्तरेण यज्जुषा 'राष्ट्रभृदस्ति' इत्यनेन । उपनेता आचार्यः । शेषं व्यक्तम् ॥ ७ ॥

पुरस्तात प्रत्यङ्ङासीनः कुमारो दक्षिणेन पाणिना द-क्षिणं पादमन्वारभ्याह 'सावित्रीं भो! अनुबूही'ति॥ ८॥

अनाकुला

दर्भेष्वासीन इति गृह्यान्तरे । दक्षिणेनेति वचनमुभाभ्यामेवोभाः

वित्ययं पक्षोऽत्र मा भूदिति । तेन सकुष्ठिकमुपसंगृहीयादित्ययं विदेश-षः प्रवर्तते ॥ ७ ॥

तात्पर्यद्शेनम्

उपनेतुः पुरस्तात् प्रिवङ्मुखः आसीनः कुमारो दक्षिणेन पाणिना उपनेतुर्दे क्षिणं पादं अन्वारभ्य उपसंगृह्य 'सावित्रीं भो ! अनुकृहि' इति प्रार्थयते ॥८॥

*तस्मा अन्वाह 'तत्सवितु' रिति ॥ ९ ॥ पञ्छोऽर्घर्चशस्ततस्मवीम् ॥ १० ॥

अनाकुला

तस्मा इति वचनात् कुमारस्य प्रहणार्थमनुवचनम् । तेन त्रिष्विपे वचनेषु कुमारस्यानुप्रहणं भवति । अनुशब्दो ऽनुप्रहद्योतनार्थः । अनुप्रहेणाह् अन्वहिति । तेन यद्यसमर्थः कुमारः तावत् वक्तुं ततो यथान्शाक्ति वाचयति । स्वयं विधिवत् पूर्वमुक्त्वा प्रथमं पच्छः पादेपादेऽव सानम् । द्वितीयमर्थचंदाः, ततस्सर्वामन्वाहेति । उत्तरमिति वक्तव्यं तन्त्सवितुरिति निर्देशः सावित्रीप्रदेशेषु साविष्टया समित्सहस्रमाद्ध्याः (आप. ध. १-२७-१.)दित्यादिषु अस्या एव प्रहणंयधा स्यात् । यस्याः कः स्याश्चित् सवितृदेवत्याया मा भृदित्यवमर्थम् । तत् इति वचनादेतावदे । वास्मिन्नहन्यनुवचनम् । एतैर्वचनैरप्रहणे काळान्तर्रध्यापनम् ॥ ८॥

तात्पर्यदर्शनम्

तस्मै कुमाराय प्रहणार्थ 'तत्सिवितुर्वरेण्यम् ' इत्येतामृचमाचार्योऽत्वाह। तत्र च सिवतृदेवत्यामृचमनुत्रृहीत्यविशेषेण प्रार्थनायां कृतायार्माप योयं 'तत्सिवितुरित्यन्वाह' इति नियमः स ज्ञापयिति-धेनुपङ्कजादिशब्दवत् सावित्रीशब्दस्य यौगिकस्यापि 'तत्सिवितुर्वरेण्यम्' इत्यस्यामेव प्रयोगो नियतः, न तु 'आसत्येन रजसा' इत्यादिष्वपीति। तत्रश्च
धर्मशास्त्रे 'सावित्रीं प्राणायामशः' (आपः ध. १-२६-१५.) सावित्र्या
समित्सहस्त्रमादध्यात्' (आपः ध. १-२७-१.) इत्यादिष्वस्या एवर्चस्सम्वर्ययो नान्यस्या अपीति॥ ९॥

कथमन्वाह ? इत्यत्राह--

पच्छः पादे पादे अवसाय । अर्धर्चशः अर्धर्चे अवसाय । ततः सर्वां समस्तां अनवसानामित्यर्थः । अत्र च सर्वानुवचनस्यादृष्टार्धत्वात्, ब्रहीतुमसमर्थस्यापि कुमारस्य सर्वा निगद्यते ॥ ११ ॥

सूत्रद्वयमपीदं एकमेव सूत्रं हरदत्तस्य ।

अथ तम्मिन्नेवानुवचने विशेषमाह— *व्याहतीर्विहनाः पादादिष्वनतेषु वा तथाधर्च--योरुत्तमां कृत्स्नायाम् ॥ १ १ ॥

अनाकुल।

तत्रैवानुवचने विशेषः—प्रथमे वचने पादानां त्रयाणां आदिष्य-न्तेषु वा तिस्रो ब्याहृतयः क्रमेण वक्तव्याः॥९॥

द्वितीये वचने अर्धर्चथोरादितः अन्ततो वा द्वे व्याहृती क्रमेण वक्तव्ये। तत उत्तमा शिष्यते सुविति। तामुत्तमां कृःस्नायां वचनेऽनुबूयादिति। तत्र प्रयोगः-प्रणवे।ऽग्रं वक्तव्यः। "ॐकारः स्वगंद्वारम्, तस्मात् ब्रह्माध्येष्यमाणः"(आप-ध-१-१३-६) इति वचनात्। ॐमू. तत्स्वितुर्वरेण्यमा ॐमू. तत्स्वितुर्वरेण्यमा ॐमुः भगो देवस्य धीमहि। ॐ सुवः धियो यो नः प्रचोदयात्। ॐमुः तत्स्वितुर्वरेण्यं भगी देवस्य धीमहि। ॐ सुवः धियो यो नः प्रचोदयात्। ॐ सुवः तत्स्वितुर्वरेण्यं भगी देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्। १०॥

तात्पर्यदर्शनम्

विह्नाः व्याहृतीः त्रिष्वपि पादादिष्वेकैकामन्वाह । अथवा पादाना-मन्तेषु। तथार्थर्चे ऽवसाय प्रयोगेऽपि प्रत्यर्धर्चमादावन्ते वैकैकामन्वाह। अवशिष्टां तुनमां व्याहृतिं कृत्सनायामिति षष्टवर्थपाठः।

प्रयोगस्तु-प्रथमं प्रणवमन्वाह; आमिति ब्राह्मणः प्रवध्यन्नाह (ते. उ.१-८.) इति श्रुतेः, 'ऑकारस्स्वर्गद्वारं तस्माद्धह्माध्येष्यमाण एतदादि
प्रतिपद्येत' (१-१३ ६.) इति धमेशास्त्रयचनाधाः 'ॐ मः तत्सविर्तृवरेः
ण्यमः । ॐ मुवः भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ सुवः धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ॐ मः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ मुवः धियो यो
नः प्रचोदयात् ॥ ॐ सुवः तत्सविर्तृवरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो
यो नः प्रचोदयात्'। अन्तेषु विते पक्षे प्रयोगः-'ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं
भूः। ॐ भर्गो देवस्य धीमहि भुवः। ॐ धियो यो नः प्रचोदयात्
सुवः ॥ ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि भुः। ॐ धियो यो नः
प्रचोदयात् सुवः॥ ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो
नः प्रचोदयात् सुवः। इति ॥ ११ ॥

कुमार उत्तरेण • मन्त्रेणोत्तरमोष्टमुयस्पृशते ॥ १२ ॥

इदं सूत्रद्वयं हरदत्तमते । 'अन्तेषु वा' इत्यन्तं प्रथमसूत्रम् , ततोऽपरम् ।

अनाकुला

अथ तत्रैवासीनः कुमारः उत्तरेण मन्त्रेणा 'वृधमसी सोम्ये'त्यनेन स्वय-मुत्तरमेष्ठमुषस्पृशते । अप उपस्पृशति । ओष्ठयोद्धित्वात उत्तर्गिति वि शेषणम् । मन्त्रत्रहणमुत्तरशब्दस्य दिग्वाचिताशङ्का मा भूदित्यवमर्थम् । मन्त्रे असावित्यनेन प्राणोऽभिचीयते नाचार्या नापि (१)माणवकः । तेन नामानर्देशो न कर्त्तव्यः ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अाचार्यवाचितेन 'अवृधमसी सोम्य' इत्यनेन मन्त्रेण कुमारः स्वमु-त्तरमेष्ठिमुपस्पृकाति। छान्दसमात्मनेपदम्। असावित्यत्र च नाम्ति नामग्र-हुणम्, प्राणाभिधानत्वात्। 'इयावान्तपर्यन्तावोष्ठावुपस्पृक्ष्याचामेत्' (आप.ध. १-१६१०) इति चचनादाचमनं तु कर्तव्यम्॥ १२॥

कर्णावुत्तरेण ॥ १३ ॥

अनाकुला

उत्तरेण मन्त्रेण "ब्रह्मण आणी स्थ" इत्यनेन । सक्रन्मन्त्रः । कर्णाविः ति द्विवचनयोगात् क्रमणे।पस्पर्शनम् ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

स एव युगपद्धस्तद्वयेन स्वीयौ कणौं स्पृशति । उत्तरेण 'ब्रह्मण आणी स्थः' इति द्वियचनलिङ्गेन ॥ २३ ॥

दण्डमुत्तरंणादत्ते ॥ १४ ॥

अनाकुला

उत्तरेण मन्त्रेण 'सुश्रवस्सुश्रवस'मित्यनेन ॥ १३ ॥ तात्पर्यदर्शनम्

उत्तरेण 'सुश्रवः ' इत्यनेन ॥ १४ ॥ अध वर्णक्रमेण त्रिभिम्सूत्रैर्दण्डानां गुणविधिमाह —

श्वालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैय्यग्रोधस्स्कन्धजोऽवा-

ङग्रो राजन्यस्य बादर औंदुम्बरो वर्ग बेंदयस्य || १५ ||

[🎈] घ० कुमारः

इस्टॅनमते 'पालाक्षो दण्ड' इत्याद उपदिशस्ती' त्यश्तमेकसूत्रतया परिगणितं 'क'
 'ख' पुस्तकयोः । सत्रचतुष्टयमिति ग. घ. पुस्तकयोः । तत्र सूत्रच्छेदः ......बाह्मणस्य ॥.....राज-त्यस्य ॥.....वेदयस्य ॥......उपदिश्चित ॥ इति ।

अनाकुरा

राजन्यवैश्ययोः विशेषविधानदिव सिद्धे ब्राह्मणप्रहणं अयमपि वि-धिर्वणसंयुक्तां यथा स्यादिति । तेन 'वार्क्षो दण्ड' इत्ययं विकल्पो ब्राह्मणस्यापि भवति । इतस्था राजन्यवैश्ययौरिव स्यात् तयोरेव वर्णसंयुक्त विधानामिति कृत्वा ॥ १४ ॥

न्यत्रोधस्य विकारो नैव्यश्रोधः । स्कन्धे जातः स्कन्धजः । अवाचीनाः प्रः अवाङ्गः । ङकारपाठङ्कान्दसः ॥ १५ ॥

बदर्या विकारो बादरः । बृक्षप्रकरणात् उतुम्बरो बृक्षः, न ताम्रम्॥१ः॥ तात्पर्यदर्शनम्

पालाशः एछाशावृक्षस्य विकारः। एवमुत्तरेष्वपि विद्रहः। स्कन्धे जातः स्कन्धजः। अवाङ्गः अवाचीनमग्रं यस्य दण्डस्य॥ १५॥

वार्को दण्ड इत्यवर्णसंयोगनैक उपिदशन्ति ॥ १६॥

अनाकुला

वृक्षस्य विकारे। वार्षः। यिश्वयस्य वृक्षस्य इति कल्पान्तरे। पूर्वी विधिवेणसंयुक्तः, अयं तु सर्वसाधारणो न केनचित् वर्णाविशेषेण संयुज्यते। अत्र च सामयाचारिक एव दण्डविधिस्सर्वचरणार्थः सिन्निः
हानृद्यते नेथ्यग्रेधादिषु मन्त्रप्राणार्थम्। अन्यथा पालाशस्यैव मन्त्रेणादानं स्यात् तृष्णीमन्येषाम्। 'सुश्रवः' इत्यस्य पालाशाभिष्रानत्वात् ।
"देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत् पर्ण उपाशुणोत् सुश्रवा वै नामिति "(तै सं.३ ५-७)
वार्सो दण्ड इत्वेतावतैव सिन्दे अवर्णसंयोगेनित वचनं कल्पान्तरयोरसंभेददर्शनार्थम्—यदि वर्णसंयुक्तः कल्पः प्रकान्तः स एवासमावर्तन्
नात् कर्तव्य इति ॥ १७ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

वार्धः वृक्षस्य यिक्षयस्य विकारः, न तु वेणुवेत्रादेः। अवर्णसंयोगेन सर्ववर्णानामिवशेषेणात्येवा उपिदशन्त । अत्र यद्यपि 'तत् पर्ण उपाश्वरणोतसुश्रवा वै नाम' (ते. सं. ३ ५-७) इत्यर्थवावेन मन्त्रस्थसुश्रवदश्यस्य पालाशामिधानलिङ्गत्वात् अनेन मन्त्रेण नैय्यशोधादिदण्डानामः प्रयुपादाने लिङ्गविरोधः तथापि 'दण्डमुत्तरेणादत्ते' इति श्रुतिप्राबख्यात् लिङ्गं बाधित्वादनेनैव सर्वदण्डानामुणदानम् । धर्मशास्त्रे 'पालाशो दण्डो बाह्यणस्य' (आप.च.१-२-३८.) इत्यादि पुनर्विधानं च 'त्रेविद्यकं ब्रह्मचंयं चरत्' (अप्र.ध.१-१-२८.) इत्यादि पुनर्विधानं च 'त्रेविद्यकं ब्रह्मचंयं चरत्' (अप्र.ध.१-१-२८.) इत्युपनयनकालातिपत्तिप्रायश्चित्तानुष्ठानेद्रिप तत्तद्वर्णेन तत्तद्वरण्डधारणार्थम्।

केचित्—तत्रैत सर्वचरणार्थ विद्यितानां दण्डानां गृहोऽनुवादः सर्वेषामुपादानेऽपि श्रुत्यैतन्मन्त्रविधानार्थ इति ॥ १६ ॥

'स्मृतं च म', इत्येतद्वाचियत्वा गुरवे वरं दत्त्वोदा-युषत्युत्थाप्योत्तरैरादित्यमुपतिष्ठते ॥ १७॥

अनाकुरा

अथ दण्डमादाय तत्रैवासीनः कुमारः स्मृतच म इत्येतत् व्रतसंकीर्नन-मःह । तता गुरव वरं ददाति । तत उदायुषेति मन्त्रेणोत्तिष्ठत् उत्तर्रमन्त्रै-गांदत्यमुपितिष्ठते 'तच्छक्षु'रित्यादिभिः 'सूर्य दशे' इत्यवमन्तैः । व्रतसंकीर्तन् नादि पदार्थचतुष्यस्य कुमार एव कर्ता । द्वस्वभिधानं तूभयत्राविवाक्षिः तं-वाचियत्वात्थाप्येति च । विवाक्षिते तु तस्मिन् वरदाने उपस्थाने चा ऽऽचाये एव कर्ता स्यात् । तस्माद्थेषासस्य हेतुव्यापारस्यानुवादः ।४८।

तात्पर्यदर्शनम्

अथाचार्यः 'स्मृतं च मे' इत्येत-मन्त्रजातं कुमारं वाचयति । तत्राष्टौ
मन्त्रास्समानोदर्काद्दशेषो नवमः । तेषां प्रत्यगाशिष्ट्रादेव वाचने प्राप्ते
वाचयित्वेति पुनर्वचनं वाचनवरद्यानयोः नैरन्तयोर्धम् । अथ गुरवे
आचार्याय कुमारो वरं गां 'गुरो ! वरं ते ददामि' इति ददाति । अग्न्याः
घाने 'गाँवैं वरः' (आप. श्रो. ५-११-४) इत्युक्तत्वात् । आचार्यस्तु
सप्तदशकृत्वोऽपान्य होतृणां दशमानुवाकम्य 'देवस्य त्वा' इत्यादित
आरभ्य 'देवि दक्षिणे इत्यवमन्तमुक्ता 'रुद्राय गां तेनामृतत्वमश्याम्'
इत्यादि सन्धाय 'उत्तानस्वाङ्गारसः प्रतिगृह्णातु' (तै. आ. ३-१०.) इत्यवमन्तन श्रोतवत् प्रतिगृह्णाति; उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितस्संस्कारः' (आप ध-१-१-९.) इति धर्मशास्त्रवचनात् । ततःकुमारं 'उदायुषा'
इत्युत्थाप्य इदं च वाचयति ।

अथ कुमारः 'तच्चश्चरेंच हितम्' इत्यादिभिराचार्यवाचितैर्दशिभिः भेन्त्रेशिदित्यमुर्णातष्ठते । आत्र वाचियित्वत्यादेः क्त्वाप्रत्ययस्य, कियाविधानमात्रे तात्पर्य, न तु समानकर्तृकत्वेऽपि । ज्ञापितं चेतत् 'योक्कं विध्युच्य तां ततः प्र वा वाहयेत्' (अप-गृ ५-१३.) इत्यत्र । अथवा व्यवधानन सम्बन्धः; आचार्यस्समृतादि वाचियता 'उदायुषा' इत्युत्थाप्य 'यं कामयेत' इत्यादि कुर्यात् । कुमारस्तु गुरवे वरं दत्वोचरेरादित्यसुपतिष्ठते ।

केचिक्—स्मृतसङ्कीर्तनादि पदार्थचतुष्टयमपि कुमारकर्तृकम् ।

व चियत्वोत्थाप्येति तु गिजर्थो हेतुरविवक्षितः' अन्यधा त्वसमानकः तृकत्वात् वरदानपुपस्थानं चाचार्यकर्तृकं स्यात् तथा गुरुब्रहणं चौः लादौ ब्रह्मणे वरदानार्थमिति ॥ १७ ॥

अथ काम्यमाह--

यं कामयंत (१)नायमिन्छद्येतेति तमुत्तरया दक्षिणे हस्ते रह्णीयात ॥ १८॥

अनाकुला

यं कुमारं उपनेता कामयेत गुरुः, किमिति ? अयं मत्तो न छियेत न वियु-ज्येत मदधीन एव स्यादास्यमावर्तनादिति तमतस्मिन् काल दक्षिणे हम्ते गृहीयात् उत्तरपर्वा 'यस्मिन् भूतमि' त्येतया। नामिनर्देशः संबुध्या। काम्योऽयं विधिः न नित्यः। एतदेव ज्ञापकमासमावर्तनात् नापनेतुरेव समीपे वर्तितव्यमिति ॥ १९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यं कुमारं अयमासमावर्तनान्मत्तो न विछयेत न वियुज्येतेति कामयेत, तमुत्तरया 'यस्मिम् भूतम्' इत्यनयर्चा सम्बुद्धा च नाम गृहीत्वा दक्षिणे हस्ते गृह्णोयात् यद्ययमाचार्यश्चतुर्वेदी सर्वशास्त्रवित् अध्यापियतुं व्याख्याः तुं च शक्षोति ॥ १८ ॥

*** ज्यहमेतमार्गेन धारयन्ति ॥ १९ ॥**

अनाकुला

एतमुपनयनाप्ति ज्यहं धारयन्ति अविनाशिनं कुर्वन्ति पित्रादयः ॥२०॥ तात्पर्यदर्शनम्

स्पष्टमेतत्॥ १९॥

क्षारलवणवर्जनं च ॥ २०॥

अनाकुला

क्षारलवणयोर्वर्जनं भवति भोजने ज्यहम् । अस्य ब्रह्मचारिणः सा-मयाचारिकः प्रतिषेधः सार्वकालिकः । अयं तु ज्यहसम्बन्धः । तयोर्वि-कल्पः । मध्वादिप्रतिषेधस्तु सामयाचारिको नित्यमेव भवति ॥ २१ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

ज्यहं क्षार् छवणयोर्वर्जन च भवति । अत्र च ज्यहमिति नियमा-

१. कः नायं मच्छियेत । ∗ इयमपीदं एकसूत्रं इरदत्तमत इति 'क' ख' पुस्तके ।

द्धर्मशास्त्रे 'यथा' क्षारलवणमधुमांसानि' (आप. ध. १-४-६.) 'इत्य-नेन क्षारलवणयार्द्वयोर्निषधः । ज्यहादुर्ध्वं पाक्षिकः । मध्वादेस्तु नित्य एव ॥ २० ॥

'परित्वे' वि परिमृज्य तस्मिन्नुत्तरैर्मन्त्रैस्समिध

आदध्यात् ॥ २१॥

अनाकुला

तमुपनयनाग्नि 'परि त्वे'त्यनेन मन्त्रेण परिमृज्य सर्वतो मार्जनमुद्दकेन कृत्वा उत्तरेमेन्त्रैः 'अग्नये समिध'मित्यादिभिः द्वादशिभः प्रतिमन्त्रं सिम्धो नित्यमाद्ध्यात् ब्रह्मचारी। 'सायं प्रात' (आप. ध. १४-१६) रिति विशेषः सामयाचारिकः प्रत्येतव्यः। 'सायमेवाग्निपूजेत्येके' (आप. ध. १-४-१७.) इति च। अयं तूपदेशोऽस्मिन् काले प्रारम्भार्थः। तेन प्रातरुपक्रमं सिमदाधानं सायमपवर्गम् (१)पक्षान्तरं सायमेवोपक्रमः, नान्यस्मिन् काले। तत्र यथाकामी प्रक्रमे। अधिकारादेव सिद्धे तस्मिन्नित वचनं त्र्यहादूर्ध्वमिप तस्मिन्नुपनयनाग्नावेव सिमदाधानं यथा स्यादिति। तेन नित्यधारणमप्यस्य विकल्पेन साधितं भवति। व्याद्वतिभिर्ण्यन्ते चतस्मस्सिम् आद्धाति। तस्प्रायश्चित्तत्वेन द्रष्टः व्यम् ,(२)कल्पान्तरदर्शनाच । 'यत्ते अग्न तेजः' इत्यादिभिरुपस्थानं समाचाराङ्गसितधारणम्॥ २२॥

तात्पर्यदर्शनम्

'पिरत्वान्ने' इत्यिन्ने पिरमुज्य पिरसमूद्या, तिसमन् उपनयनान्नौ या-चद्धारणमुत्तरैर्मन्त्रेद्वादशिमः 'अन्नये सिमधमाहाषं' इत्यादिभिः प्रति-मन्त्रमेकैकां सिमधमादध्यात्। (३)पुनश्चान्ते तृष्णीं पिरसमूहनम्। (४)अनन्तरमुभयतस्तृष्णीं समन्तं परिपचनं, स्मृत्यन्तरादाचाराच्च। एतच्च सिमदाधानं पूर्व काष्ठरिन्नीमद्ध्वा कार्यम्; धर्मशास्त्रे 'अग्निमि-द्धा परिसमूद्य सिमध आदध्यात्' (आप. ध. १-४-१६.) इति वच-नात्। परिसमूहनस्य 'परित्वात परिमृज्य' इति विधिः। तथा धर्मशा-स्त्रे तु 'सिमद्धमिन्नं पाणिना परिसमूहेन्न समूहन्या' (आप. ध. १-४-१८) इति गुणार्थोऽनुवादः॥ २१॥

१. घ. सायमेवाग्निपूजेत्यत्र तु पक्षे ।

२. "तस्मिन् सायं पातस्सीमधोऽभ्यादधाति भूस्स्वाहा भूतस्स्वाहा सुवस्स्वाहा भूर्भुवस्सुवस्स्वा-हेति"-(बो गृ, १-७) इति बोधायनः। "ब्याहातिभिस्समिधोऽभ्यादधात्येकैकशस्समस्ताभिश्व" (हि. गृ १-४-४) इति च सत्यापाढः। ३. ट-ततश्च.। ४. ट-तथा समूहनानन्तरं.।

एवमभिपुजापरशब्दं समिदाधानं सविधिकमभिधीय, इदानीं तः स्यैवाधिकारसम्बन्धं गुणान्तरं चाह—

*एवमन्यस्मिन्नपि सदारण्यादेधानाहर्ष ॥ २२ ॥ अनाक्रला

यथा ऽस्योपनयनाग्नेः नित्यधारणपृक्षे समिधादानं नित्यत्वेन चेदितं, एवं ज्यहं धारणपृक्षे ज्यहादुर्ध्वे अन्यस्मिनप्यग्नाविदं कर्म कर्तब्यमिः त्यर्थः ॥ २३ ॥

अरण्यप्रहणात् ग्राम्याणां फलवतां वृक्षाणां प्रतिषेधः। आहत्येति वचनात् अन्यैर'हृतागां प्रतिषधः। एषाः काष्टानि। एधग्रहणमग्नेराहरण-शङ्कानिवृत्यर्थम्। सामयाचारिकेषु विधिः गुवर्धे ब्रह्मचारिणस्समिदाहरः रणं विवत्ते। इदं त्वात्मार्थम् ॥ २४॥

तात्पर्यदर्शनम्

एवमुक्तेन विधिना सदा उपनयनप्रभृत्यासमावर्तनात् अहरहम्सायं प्रातः, सायमेव वा समिदाधानं कतंव्यम्। एतच्च व्यहादृष्वंमन्य-स्मिन्नपि लौकिकेऽस्रो भवति । न तूपनयनासिनेष्ट इति नित्यस्य समिद्धानस्य लोपः । समिधश्चारण्यादेवाहृत्याध्येयाः । यच्च धर्मशास्त्रे 'सायं प्रातर्यथोपदेशम्' इति 'सायमेवासिप्जेत्येके' (आप. ध. १-४-१६, १७.) इति स विकल्पविध्यर्थोऽनुवादः।

केचित्—निन्यस्य सतस्मिमिदाधानस्य अत्रोपदेशोऽस्मिन् काले प्रारम्भार्थः । ततश्चेदं प्रातरुपकमं सायमपवर्गम् । सायमेवेति पक्षे तु सायमेवोपकमो नान्यत्र । तत्र यथाकामी प्रक्रमेत । तथा तस्मिन्नन्य-स्मिन्नपीत्यारम्भात् उपनयनाग्नेस्व्यहाद्ध्वमिष विकल्पेन धारणं, तत्रैव समिदाधानं चेति ॥ २२ ॥

उत्तरया मँशास्ति ॥ २३ ॥

अनाकुला

अथ तं उत्तरयवी 'ब्रह्मचार्यमी'त्येतया संशास्ति गुरुः संशिक्षयतीत्यर्थः यथापाठमुचा संशासनं अर्थे च कथयति । ब्रह्मचार्यसे ब्रह्मचर्याश्रमं प्राप्तांऽसि । तस्मात् कामचारवादभक्षां मा भूः । बाढामात प्रातवचनम् । अपोऽशान, मथाऽनजुङ्गातः अप एव।शान, नान्यत् । पूर्ववत् प्रतिवचनं सर्वत्र। वार्षे कुरुगुश्रूषणादि । मा सुषुप्याः दिवा स्वापप्रतिषेधः । "दिवा-

मा स्वाप्सी(आइव. गृ.१-२२-२,)रित्येवाइवलायनः। अपर आह-अथ यः पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी तमाहुर्न स्वपितीति। प्वविधाऽत्र स्वापाः भाव इति । भिक्षाचर्य चरेति नियमेन भैक्षविधिः । आचार्याधीनो मातापित्रारिप वशं त्यका आचार्यवशे वर्तस्वेत्यर्थः । संशासनानन्तरं भिक्षाचरणम् । अत्र बोधायनः — "अथास्मा अरिकं पात्रं प्रयच्छात्राह मातरमेवाग्रे भिक्षस्वेति"।(बौ. गृ. २-७.)आश्वलायनस्तु-"अप्रत्याख्या-यिनमग्रं भिक्षेताप्रत्याख्यायिनी वा'' (आइव. गृ. १-२२-७) इति ॥ २५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

'ब्रह्मचार्यसि' इत्यनया कुमारं संशास्ति शिक्षयति । (१)अथ संशाः सनार्धक्षापनाय मन्त्रार्थ उच्यते । ब्रह्मचार्यसि (२)कामचारवादभक्षो मा भूः । अपोऽशान मयानुज्ञातोऽप (३)एव पिब, बुभुक्षां तु घारय । कर्मं कुरु, अ-स्मदर्थं कर्म मयानुक्ताऽपि कुरु, मा सुषुप्धाः पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी भू याः, 'तमाहुर्न स्विपिति' (आप. घ. १-४-२८) इत्युक्तत्वात्, मा दिवा स्वारसीरिति वा । भिक्षाचर्यं चर, निमन्त्रणादिना मुञ्जाने।ऽप्यस्मदर्थं भैक्ष-माचर। आचार्याधीनो भव, मयाननुकातो याजन।दिकर्म मा कार्पीरिति। अत्र चासीतिछान्दमी लकारः, सुषुष्था इति रूपं च । संशासनेषु च सर्वेषु कुमारो 'वाढम्' 'एवं करोमि' इात प्रतिवचनं(४) दाप्यः । संशा-सनान्तं च मिक्षाचरणम्। अथास्मा आरक्त पात्रं प्रयच्छन्नाह—मातरः मेवात्र भिक्षम्वेति (बौ गृ. २-५-४०.) इति बौधायनगृह्यात् ॥ २३ ॥

वासश्चनुर्थीमुत्तरयादत्तेऽन्यत् परिधाप्य ॥ २४ ॥

इत्यापस्त्रम्बीये गृह्यप्रश्ने एकादशः खण्डः ॥ समाप्तस्तुरीयः पटलः ॥

अनाकुला

अथ त्रिरात्रे (५)निवृत्ते चतुर्था रात्रि सप्तम्यर्थे द्वितीया । चतु-र्थ्यामित्यर्थः । तत्र किम् ? यद्वासः कुमारस्य धार्य सद्यःकृत्तातं परिधाः पितं तदाचार्य आद्ते उत्तरयर्चा "यस्य ते प्रथमवास्य" मित्येतया। अ न्यद्वासः परिघाष्य । त्र्यहे तु तस्मिन्नियमेन सद्यःकृत्तोतमेव । चतुर्धामे-

१. ट—ठ—अथास्य श्रास. ।

२. ट—'ब्रह्मचार्येधि' इत्यधिकारी ।

३. ज - ता अपः.।

४. दयात्.। ५. घ. संवृत्ते।।

प.४.,खं.११. | अनाकुळातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम्। '१५३

त्यत्र न रात्रिर्विव क्षिता । कि तर्हि ? अहोरात्रसमुदायः । तत्राहन्यवादांन वाससः 'उदगयनपूर्वपक्षाहः' 'इति नियमात् ॥

मेखल।मजिन दण्डम्पनीनं कमण्डलुम् । 🔏 अप्सु प्रास्य विनयःनि (१)धार्याण्यन्यानि मुन्त्रवत् ॥ २६ ॥॥ इति गृह्यसूत्रवृत्तावनःकुलायां एकादशः खण्डः।

चतुर्थः परलः ॥

->#: X

तात्पयंद्शनम्

चतुर्थामिति सप्तस्पर्थे द्वितीयः। चतुर्थ्या रात्री चतुर्थाहोरात्रे अहः न्येव 'उदगयनपूर्वपक्षाहः' (आप. गृ. १-२.) इति नियमात् । वासः उप-नयनकाले यत्परिधापितं तदालार्यः सप्तदशकृत्वोऽपान्य 'यस्य ते प्रथः मवास्यम्' इत्यनयेव स्वीकरोति, न तु सावित्रेण; अत्र विशेषविधेर्वेछीः यस्त्वात् । उपदेशासनं तु 'देवा वै वरुणमयाजयन्, (तै. ब्रा. २-२-५.) इति छिङ्गाद्यज्ञेषु न प्रतिप्रह्विधिरिति । एतचान्यद्वासः कुमारं गीर-भाषीय कर्तव्यम् । स तु 'सुरो वासक्ते ददामि, इति दद्यात् । पतध इयहं मन्त्रवत्परिहितसेव वासः परिधेयम् । आपस्तम्बमत्या एतदन्त-मुपनयनम् ॥ ६५ ॥

अथ पालाशकर्मभाष्यं लिख्यते—

केचित् समृत्यन्तरोपसंहारेण पलाशमृक्षसमीपे पालाशं कर्म कुर्व-तं समानम् । अन्येषां च श्रद्धधानानां हिताथ (२) पालाशकमंणो वि-धिरुवयंत-त्रीण्यहानि प्रत्यहमामसैक्षमाचरेत् । चतुर्थेऽहन्यन्नसंस्का रेण संस्कृत्याचार्येण सह प्राचीमुदीची वा दिशमुपनिष्क्रस्य पूर्वेणोत्तः रेण वा पलाशवृक्षं त्रीण्युदगपवर्गाणि स्थण्डिलानि कल्पयित्वा तेषु यथाक्षमं प्रत्यङ्मुखः प्रणवश्रद्धामेधाभ्योऽर्घ्यपाद्याचमनस्नानवस्त्रगन्यः माल्यधूपदीपवर्लीश्च दत्वाऽथोपतिष्ठते । 'यरछन्दसाम् ' इत्यनेन 'श्रतं मे गोपाय' (तै. उं. १-४)इत्यन्तेन प्रणवम् । 'श्रद्धयाग्नः समिध्यते' (तै. ब्रा. २-८-८.) इति सुक्तेन श्रद्धाम् । (३) मेधा देवी (तै.उ.४-४१) इन त्यनुवाकेन मेधाम्। ततः पलाशमुले दण्डं विस्ज्य अन्यदण्डमादाय सदाचार्यो गृहमागच्छतीति ॥

१. ग. गृह्णीतान्यानि.।

खण्डेःस्मिन् हरदत्तसुःर्ज्ञनयोरेकया संख्यया भेदः ।

२. ट - यथागम ' मित्यधिकम ! ३. ज- 'मेभाग्मे देवस्म विताः

चतुर्थेः परलेऽपीत्थं यथाभाष्यं यथामति । इतं सुदर्शनार्थेण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥ सुबद्धं दुर्लभं भाष्यं भाष्यार्थश्च सुदुर्ग्रहः । अतोऽनुकम्प्या विद्वाद्भः मन्दवुद्धिश्रुता वयम् ॥

इति श्रीसुद्र्शनाचार्यकृतौ गृह्यमुत्रतात्पर्यद्शेने एकाद्शः खण्डः॥

समाप्तश्चतुर्थः पटलः ॥

अनाकुला

अथोपाकर्मोत्सर्जनपटलः॥

*अथात उपाकरणोत्सर्जने व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथ शब्दः आदौ मङ्गलार्थः प्रकरणान्तरत्वात् । अतश्शब्दो हेतौ । यस्मादेतयोद्योख्यानमन्तरेण प्रयोगो न शक्यते कर्तु अत एते व्या-ख्यास्यामः इति ॥१॥

श्रवणापक्ष ओषधीषु जातासु हस्तेन पौर्णमास्यां वाध्यायोपाकर्म ॥ २ ॥

श्रवणापक्षे श्रावणस्य मासस्य पूर्वपक्ष इत्यर्थः । ओपधापु जातामु प्रवर्षः णाद्गृहासु हस्तेन नक्षत्रेण पार्णमास्यां वा श्रावणस्य कर्तव्यमित्यर्थः । अध्याः यस्योपाकरणं अध्यायोपाकर्मप्रारम्भ इत्यर्थः । ओपधीषु जातास्विति वचन्नादाजातास्वोपधीषु प्रोष्ठपद्यां भवति । तथा च कल्पान्तरं-श्रावण्यां पौर्णमास्यां प्रोष्ठपद्यामाषाख्यां विति ॥ २ ॥

अमेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारव्धेषु काण्ड ऋ-षिभ्यो जुहोति सदसस्पतये सावित्र्या ऋग्वेदाय यजुर्वेदाय

*अयमुपाकर्मोत्सर्जनाख्य: पटलः 'क' 'ख' उ. संज्ञितपु अनाकुलापुस्तेकषु न दृश्यते । परं तु ग, घ, च, पुस्तकेषुपलभ्यते । अधिमखण्डादिस्थसुदर्शनन्याख्यापयीलोचनया चात्रेव प्रकर्णेऽस्यास्त्रिताय्यनुमीयते । सुत्राणि त्वत्रत्यानि आपस्तम्बेन प्रणीतानि न वेति न निश्चेतुं शक्यते । मूलसूत्र प्रपुस्तके प्रतानि नोपलभ्यत्ते । सत्याषाढभारद्राजस्त्रेः सह प्रायशस्त्रेवदन्येतत्स्त्रत्राक्षराणि । किन्तु तान्येवत्यपि न सुत्रृहं वक्तुं पार्यते । अतः हरदत्ताचार्येः गृद्धान्तरस्थानि स्त्राण्यर्थतोऽत्त्रदितानि वा अथवा त्रापस्तम्बनैव प्रणीतानि वत्यत्र मूक्तिभाव शरणमस्माकस् । किञ्चादर्शपुस्तकेषु त्रिष्वपि कानि स्त्राध्याणि कानि च व्याख्यागतानीत्यादिपरिचायकं किञ्चिदपि चिद्धं नोपलभ्यते । अभ्यूहंन परं सयैवं विभागः कृतः । आदर्शान्तरालाभेन लब्धादर्शेभ्यश्च निर्णेतुमशक्ताः काश्चिदरगुद्धयोऽपि तथेव मुद्रिताः । अतो विद्विहः वृद्धिरत्रत्या स्वबृद्धिवलेन वा आदर्शान्तरावलोकनेन वा प्रणीया ।

सामवेदायाथर्वणवेदायेति हुत्वा उपहोमो येदाहुतिनामुप-रिष्टात्सदसस्यतिमित्येके ॥ ३ ॥

प्वमुपाकरणस्य काल उक्तः। अथ प्रयोगः,-अग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । अक्षिश्च श्रोत्रियागाराह्याहार्थः, मन्थ्या वा, न त्वापा-सनो बहुनामत्र सहत्वाभावात् । भार्यायाश्च सहत्वाभावात् वचनमत्र प्रयोगः ? । विद्यासंस्कारार्थमिदं कर्म वदसंयुक्तम् । तत्राज्यभागान्ते Sन्वारब्धेषु शिष्येषु प्रधानाहुतीर्जुहोति । काण्डऋषिभ्यः प्रजापति-स्सोमोऽग्निर्विद्वदेवा ब्रह्मा स्वयंभूः इति पश्च काण्डऋषयः। प्रजापतये स्वाहति होमः । प्रजापतये काण्डऋषये स्वाहेत्यन्ये । 'सदसः स्पतिमद्भुत'मित्यनेन सदसस्पतये जुहोति। 'तत्सवितु'रित्येतया साविः इये, कल्पान्तरे तथा दर्शनात् । ऋग्वेदाय यजुर्वेदाय सामवेदायाधर्वणः वेदायेति चतस्रो वेदाहुतयः। तत उपहोमाः । जयादि प्रतिपद्यते इत्यर्थः। पक आचार्या वेदाहुतीनामुपरिष्टात् सदसस्पति होतब्यं मन्यन्ते ॥ ३॥

परिषेचनान्तं कृत्वा त्रीननुवाकानादितो-**ऽधीयीरन** ॥ ४ ॥

तन्त्रदोषं समाप्य वेदस्यादितः त्रीननुवाकानधीयीरन् (१)'इष त्वीर्जस्वा' (२)'आप उन्दन्तु' (३)'उद्धन्यमानं' (४)'अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति धेनुईक्षिणा'। एते प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैद्वदेवानामादितश्च-त्वारोऽनुवाकाः। (५)'सह वै देवानां चासुराणां चे'ति स्वयंभवः । एतेषां वा पञ्चानां अनुवाकानां अध्ययनम् ॥ ४ ॥

प्रथमोत्तमावनुवाकौ वा ॥ ५ ॥

यदि वा बेदस्य प्रथमोत्तमो अनुवाकावधीयीरन् 'इषे त्वा'(६) 'भृगुर्वे बारुणि'रिति ॥ ५ ॥

ज्यहमेकाहं वा क्षम्यांधीयीरन् ॥ ६॥

यस्मिन्नहन्न्युपाकरणं कृतं तत आरभ्य व्यहमेकाहं वा क्षम्य विरम्याः धीयीरन् । उपाकृते ज्यहमेकाहं वाऽनध्याय इत्यर्थः । तत्र काण्डोपकः रणे एकाहः पारायणोपाकरणे त्र्यहः । अधीयीरिश्वति वचनं उपाक्तत्य **ज्यहादृध्वं नियमेनाध्यवनं यथा स्यादिति ॥ ६ ॥**

१. ते. सं. १-१-१. २. ते. सं. १-२-१. ३. ते. झा १-२-१. ४. ते. सं. १-८-१. ५. ते. आ. २-१. ६. ते. उ. २-१.

'यथोपाकरणमध्याय: ॥ ७ ॥

येन प्रकारेणोपाकरणं छतं तथाऽध्ययनं कर्तव्यम्। यदि सर्वेभ्यः काः ण्डऋषिभ्यो हुत्वा वेदादौ त्रयाणामनुवाकानामारम्मः छतः प्रथमोत्तः मयोवां तथा सित यथाध्यायमध्ययनं कर्तव्यम्। यदि तु काण्डादीनां सर्वेषामारम्भः तथा सित यथाकाण्डप्रध्येतव्यम्। यस्तु छत्कां वेदमरण्येऽनुवाक्यानि परिहाप्य प्रागुत्सर्जनाद्धयेतुं न शक्कोति तस्य पृथक्काण्डोपाकरणम्।तत्र तस्यय काण्डस्येक ऋषिः सद्सस्पितः सावि त्री वेदाहुतय उपहोमाः परिषेचनान्ते तस्यय काण्डस्यानुवाकं एकाहः मनध्यायः तस्यव काण्डस्यायः तस्यव काण्डस्यायमम्॥ ७॥

तैषीपक्षस्य रोहिण्यां पौर्णमास्यां वोत्सर्गः ॥ 🖛 ॥

एवमुपाकृत्यानध्यायवर्ज वेदं काण्डं वाऽर्ण्येऽनुवाक्यानि परिहा-प्याधीयानस्य रोहिण्यामुलांः कर्तव्यः । पौर्णमास्यां वा तेषीपक्षस्यैव । तत्रास्मिन्कर्मणि होमोऽपि भवति । कथं भवति ? उपाकरणवत् समा-नविवानादुपाकरणवद्गृहे हुत्वैव क्षम्यमाणं कर्म प्रतिपद्यते । हिर-ण्यकेशिनां तु तर्पणादुर्ध्वं उदकान्ते होमः ॥ ८ ॥

प्राचीमुदीचीं वा सगणो दिशमुपनिष्कम्य यत्रापः पुरस्तात् सुखाः सुखावगाहा अविकन्यः शिक्क्ष्म्यः तां-सामन्तं गत्वामिषेकान् कृत्वा सुरिममत्याव्हिङ्क्क्ष्मिर्वाहः णीमिहिरण्यवणीमिः पावमानीमिरिति मार्जियत्वाऽन्त-ज्ञंहगतोऽघमर्षणेन त्रीन् प्राणायामान् धारियत्वोत्तिर्वाच-म्योपेत्थाय दर्भानन्योन्यस्मै संप्रदाय शुची देशे प्राक्कूहेर्द्-भेरासनानि कल्पयन्ति ॥ ९ ॥

सगणः सिशिष्यः यत्रापः पुरस्तादिति यत्र देशे पूर्वस्यां दिशि अपःपश्य-तीत्यर्थः । मुखाः सुखस्पर्शाः । मुखावगाद्याः सुतीर्थाः यास्ववका भवः नित ताः अविकत्यः तथा शंखिन्यः तासामन्तं समीपं गत्वाभिषेकान् कुंभैः कृत्वा ततः मुर्गिमत्या दिधिकाव्णण इत्येतयाच्छिज्ञाभिः 'आपोहि ष्टा मयो भुव' इति तिस्भिः वार्णाभिः अवते हेड उदुत्तमिमं मे वरुण तत्वायोमीत्येताभिः हिरण्यवर्णीयाभिः 'हिरण्यवर्णादशुचयः पावका' इति चतस्राभिः पावमानीभिः प

वमानः सुवर्जन, इत्येतेनःनुवाकेन मार्जायेला अभ्युक्य प्रतिमंत्रं क्रियाः भ्यावृत्तिः प्रतिपाद्मित्यन्ये । नतोऽन्तर्जलगतः जलस्यान्तर्निमुग्नोन **ऽघमर्षणेन तृचेन 'ऋतं च सत्यं चे'त्यघमर्षणदृष्टेन** त्रीन् प्राणायामान् धारयति । सर्वत्र संगण इत्येव । अप्सु निमज्येतमनुवाकं सकुज्जपति स एकः प्राणायामः। एवं त्रिर्धारयित्वोत्तीर्य गृह्यान्तरदर्शनातु प्रक्षा-**ळिनोपदातान्य।क्केप्रानि चःसांसि परिधायाचम्योत्याय द्वौ संभूय** द भीनन्योन्यस्म संप्रदाय ततः शुचौ देशे उदकान्त एव स्थण्डिलानि पृथ-क्कृत्वा दर्भेः प्रागश्रैः आसनानि कल्पयान्ते ॥ ९ ॥

केभ्यः ? देवेभ्यः पितृभ्यः ऋषिभ्यश्च ।

ब्रह्मणे प्रजापतये बृहस्यतयेऽग्नये वायवे सूर्याय चन्द्र मसे नक्षत्रेभ्यः ऋतुभ्यस्मंबद्सराय इन्द्राय राज्ञे सोमाय राज्ञे यमाय राज्ञे वरुणाय राज्ञे वैश्रवणाय राज्ञे वसुभ्यो हद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्साध्येभ्यो । ऋभुभ्यो भूगुभ्योऽङ्गिरोभ्य इति देवगणानाम् ॥ १० ॥

देवगण इति देवानां च तद्रणानां चेत्यर्थः। अत्र ब्रह्मादि दश देवताः । इन्द्रादयः पञ्च राजानः । वस्वादयः दश देवगणाः । सर्वान्ते कल्पयः न्तीति वचनात् सर्वत्र कल्पयामीत्यस्य सम्बन्धः । ब्रह्मणे कल्पयामि प्रजापतये कल्पयामीति । एनानि पञ्चविश्वतिरासनान्युरगपवर्गाणि । तर्पणं चेपां देवन तिथिन भवति ॥ १०॥

अथर्षयः-विद्यामित्रो जमद्मिभरद्वाजो गौतमोऽत्रि-र्वसिष्ठः कर्यप इत्येते सप्तर्षयः सप्तर्षिभ्यः कल्पयित्वा द-क्षिणतोऽगस्त्याय कल्पयन्ति ॥ ११ ॥

देवानामुत्तरतः सप्तर्षीणामासनानि, दक्षिणतोऽगस्त्याय, क-इयपादृर्ध्वमरुन्धस्याः, (१)गृह्यान्तरदर्शनात् ॥ ११ ॥

ततो यावदेकवैद्यन्तैः कल्पयन्ति ॥ १२ ॥

२. उत्तरत , उदीचीनप्रवणे उदेगेंप्रदेभैः प्रागपवर्गाण्यासनानि कल्पयन्ति । विश्वामिश्राय ••• (स. ग्र. २-१९-२.) इंति सत्याषाढगृद्धे । विश्वामित्राय जमदग्नये भरद्वाजाय गौतमायात्रये बासिष्ठाय कश्यपायारुन्थत्यै कल्पयामीति दक्षिणतो ऽगस्त्याय कल्पयन्ति (भ. गृ. ३-१०) इति भारजारगृद्धे ।

ततः अनन्तरं यावन्तः एकवेद्यन्ता समानवद्यन्ताः कैः ? सप्तर्षिभिः, तेभ्यः कल्पयन्ति । के पुनस्ते ? कृष्णद्वैपायनाद्य ऋषयः। एतदुक्तं भव-ति-कृष्णद्वैपायनाय आतूकण्याय(१) तरुक्षाय तृणविन्दवे सामशुष्मणे सोमशुष्काय वर्षिणे सनद्वाजाय वृहदुक्थाय वामदेवाय वाचरत्नाय हरि तयद्यनः उद्मयाय गातमाय ऋणञ्जयाय कृतञ्जयाय बभ्रवे व्यक्षणाय त्रिधातवे त्रिवर्षाय शिबिन्ताय पराशराय वसिष्ठायेन्द्राय मृत्यवे कर्त्रे त्वष्ट्रे धात्रे सवित्रे भृतभ्रवसे सावित्र्ये वेदेभ्यश्चेति पृथक् । एते कृष्णद्वै-पायनाद्यं(२)श्चतुरित्रशहषयः । वेदाश्चत्वार इत्यष्टात्रिशदेकवद्यन्ताः सप्तर्षिभः । केविद्यर्वाङ्गरस्य इतिहासपुराणानि सपदेवजनान् सर्वभूतानीत्येतेषामपि वेदग्रहणेन ग्रहणमिच्छन्तिः कल्पान्तरे तथा दर्शनात् ॥ १२ ॥

प्राचीनावीतानि कृत्वा दक्षिणतो वैशम्पायनाय पैङ्ग-ये तित्तिरये उखायात्रेयाय पदकाराय, कौण्डिन्याय वृत्ति-काराय, बौधायनाय प्रवचनकाराय, आपस्तम्बाय सूत्रकाराय, भरद्वाजाय सूत्रकाराय, सत्याषाढाय हिरण्यकेशाय, आचा-र्यम्य अर्ध्वरेतोभ्य, एकपरनीभ्यो वानप्रस्थेभ्यः कल्य-यामीति ॥ १३ ॥

ततः सर्वे प्राचीनावीतानि कृत्वा वैशम्पयनादिभ्या द्वादशभ्य आः सानानि कल्पयन्ति दक्षिणतो देवानामगस्त्यस्य च । तत्र दक्षिणाप्रवण-देशे दक्षिणाग्रैः प्रत्यगपवर्ग(स.ग्र.२.१९-७.मिति कल्पान्तरम् ॥१३॥

> अथ यथास्त्रं पितृभ्यः कल्पयन्ति माता-महेभ्यश्च पृथक् ॥ १४ ॥

यथास्वं यस्य ये पितरः पितामाहाः प्रिपितामहा मातामहाश्च मातुः ये पितृपितामहप्रिपितामहाः सर्वेभ्य उभयेभ्यः करुपयन्तीत्यर्थः । प्राः चीनावीतानि कृत्वा दक्षिणत इति चानुवर्तते । तत्र यथास्वं पित्रादीः नां नामिभः करुपनं चद्दरामणे विष्णुरामण इति । अन्ये पितृभ्य इत्येव करुपयन्ति । किमर्थ तर्हि यथास्वामिति ? जीत्रपितृकाणामिहापि पिण्डः दानवदुपायविरोषप्रतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

१. तरस्रवे । २. अत्र गणनायां एकत्रिंशरेव नःमानि सन्ति । अते नामत्रयं बुटितमिति भाति ।

यज्ञोपवीतानि कृत्वा तेष्वेव देशेषु तयैवानुपूर्व्या तैरेव नामाभिदेवानृषींश्च तर्पयन्ति वैशम्पायनप्रभृतींस्तु मातुः प्रिपतामहपर्यन्तान् प्राचीनावीतिनस्तपर्यन्ति--अमुं तर्पया-म्यमुं तर्पयाम्यमुं तर्पयामीति ॥ १५॥

अध कल्पान्तरे दृष्टो विशेषः-अमुष्मै नमोऽमुष्मै नम इति गम्ध-पुष्पधूपदीपैः, अमुष्मै स्वाहामुष्मै स्वाहेत्यन्नेन, अमुं तर्पयाम्यमुं तर्प-यामीति फलोदकेनेति (भा.गृ. ३-११) (स.गृ. २-२०-५,६,७)॥ १५॥

अभिप्यंते बाऽन्योऽन्यम् ॥ १६ ॥

आप्तोतरेतद्रूपम् । अभिष्या प्रार्थना । इहोत्सर्जने कर्मणि शिष्याः णामुपाध्यायस्य च स्नानादिषु कर्मसु सह प्रमृत्तिश्चोदिता । सर्वत्र वहुवचनिर्देशात्-अभिषेकान् इत्वाऽऽसनानि करपयन्तीति । तत्रायं विशेषो वैकारिपक उपदिश्यते । अन्योन्यमभिष्यन्ते वा द्वौ द्वौ सम्भूः यान्योऽन्यं प्रार्थयन्ते वासः प्रवृत्यर्थं न सर्वे सहेति । अधीर्त्सन्त इति पाठे ऋध्यतेरेतद्रूपम् । उपसर्गवशाच्च स प्रवार्थः । ये त्विधशब्दात् परं तकारमेवाधीयते न रेकमिप तेषां धातुर्मृग्यांथ एव ॥ १६ ॥

यज्ञोपवीतानि कृत्वा त्रीनादितोऽनुवाका-

नधीयीरन् ॥ १७॥

अध्ययनप्रकार उपाकरणेन व्याख्यातः ॥ १७ ॥

काण्डादीन् प्रथमोत्तमौ वा ॥ १८ ॥

अयमपि विकल्प उपाकरणे व्याख्यातः॥ १८॥ 'काण्डात् कंण्डात् प्ररोहन्ती'ति द्वाभ्यामुपोदके

दूर्वी रोपयान्ति ॥ १९ ॥

अथ समूलं दूर्वास्तम्बमाद्दर्य तमुद्दकस्य समीपे रोपयति । ध्यथा दूर्वा प्ररोहिति तथा निखनन्ति 'काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती'ति द्वाभ्या-मृग्भ्याम् । तत्र दूर्वो इत्येकवचनश्रवणात् एक एव मुख्यो निखनित त-मितरेऽन्वारभेरन्। अन्ये प्रतिपुरुषमिच्छन्ति ॥ १९ ॥

अपः प्रमाह्योदधिं कुर्वन्ति ॥ २० ॥

अयापः प्रविरयक्तत्रोदधि कुर्वन्ति । उद्धिः समुद्रः तमिव स्रोभयन्तीत्यर्थः॥२० कथं तदित्याह—

सर्वतः परिवायों मिंमन्तः कुर्वन्ति ॥ २३ ॥

े बहुभिः परिवार्थ सर्वतस्सिश्वरूप्य यथोर्भयस्तत्रोत्पद्यन्ते तथा कुर्वः नतीत्यर्थः । एवं त्रिः कुर्वन्ति ॥ २१ ॥

उद्गाह्यातामितोराजिं धावन्ति ॥ २२ ॥

उद्गाह्य उत्तीर्य आतिमतोः आश्रमजननात् आर्जि धावन्ति । प्राचीमुदीचीं वा दिशमभिधावन्ति । तथापवर्गः ॥ २२ ॥

प्रत्यत्याभिदानादि सक्तुभिरोदनेनेति बाह्मणान्

मोजिंदिताऽऽशिषो वाचयति ॥ २३ ॥

्रत्येत्य गृहान् प्रविश्यत्यर्थः । आशिषः पुण्याहाद्याः पुण्याहं स्व-स्थ्यूध्यतामिति बाचियित्वेति ॥ २३ ॥

एवं पारायणसमाप्ती च काण्डादि दूर्वा

रोपणोदाधिधावनवर्जम् ॥ २४ ॥

यथास्मिन् वार्षिकेऽप्यध्याये समाप्ते उत्तर्गश्चोदितः एवमेव पारा-यणसमाप्ताविष कर्तव्यम् । तत्र वज्यार्गि-काण्डादीनामध्ययनं, दुर्वारोष-णमुद्धिकरणमाजिधावनं चेति ॥ २४॥

प्रत्येत्य ब्राह्मणभोजनादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ २५॥

काण्डादिग्रहणात् पारायणाध्ययने यथाकाण्डमेवाध्ययनम्, न तु सम्भिन्नस्य पाठस्येति केचित् । अन्य तु काण्डादिग्रहणस्योपलक्षः णत्वात् सर्वप्रकारस्यानुवाकाध्ययनस्य प्रतिषेधः । पारायणे च यथारुच्यथ्यवनमित्याहुः ॥ २५ ॥

एवमेवाद्भिरहरहर्देवानृषीन् पितृृंश्च तर्पयेत् ॥ २६ ॥

अद्भिरिति वचनात् अहरहस्तर्पणमद्भिरेव । तेनोत्सर्गकर्माण पूर्वी-- कानां गन्धादीनामपि प्रवृत्तिः । अहरहस्तर्पणं ब्रह्मयज्ञानन्तरम्, कल्पाः - न्तरे दर्शनात् ॥ २६ ॥

इति गृह्यसूत्रावृत्तावनाकुलायां उपाकर्मोत्सर्जनपटलः॥

अथ पश्चमः पटलः ॥

बादशः खण्डः.॥

पूर्वत्रोपतयनं व्याख्यातम् । उपनीतस्य च धर्मशास्त्रे 'अथ ब्रह्म-चर्यविधिः' (आप. धः १-२-१८.) इत्यारभ्य धर्मा उपदिष्टाः । अध्या-यकाण्डवतानामुपाकरणसमापनर्योविधिश्च 'उपाकरणे समापने च ऋ-पिर्यः प्रज्ञायते' (आप. गृ. ८-१०.) इत्यत्र सम्पूर्णमेव व्याख्यातः । अथेदानीं,

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥ (याज्ञ.स्मृ. १ ५१.) इत्यादिवचनार्थानुष्ठानेन कृतकृत्यस्य गुरुकुलात् समावृत्तस्यानुष्ठेयं समावर्तनापरपर्यायं स्नान।ख्यं कर्म ब्याख्यायते ।

केचित्—'उपाकरणे समापने च'(आप गृ. ८-१) इत्यत्रैतयोः करूपस्याप्रसिद्धत्व।त्, अवश्यमन्यत्र प्रसिद्ध आश्रयितव्य इति वदन्तः 'अधात उपाकरणोत्सर्जने व्याख्यास्यामः, इत्यादिकं वतपटलं नाम उपनयनानन्तरं व्याचक्षते। नैतत्; 'उपाकरणे समापने च'(आप. गृं ८-१.) इत्यत्रैवानयोविंध्योभीष्यकारेण सम्पूर्णमेव व्याख्यातत्वात, वतपटलाध्ययनस्य च विप्रतिपन्नत्वात्, भाष्ये प्रसङ्गाभावाद्य॥

वेदमधीत्य स्नास्यन् प्रागुदयाद्वजं प्रविश्यान्तर्लोम्ना चर्मणा द्वारमपिधायास्ते ॥ १ ॥

अनाकुला

पवमुपनीतश्चरितब्रह्मचयांऽधीतवेद्वडङ्गो यद्याचार्यकुलाद्वयमान्थ्रमं प्रेव्सुभैवति तस्य स्नानं नाम कर्मोपिद्द्यते। यस्मिन् कर्माणे नियमेन विशिष्टं स्नानं विधिवत् भवति तदेतत् स्नानमित्युच्यते। स्नानं समावर्तनं तत् करिष्यन्नित्यर्थः। प्रागुद्यादित्यादित्योद्दयो गृष्टाते। नैनमेतद्दरादित्य इति दर्शनात्। व्रजं गोष्टम्। अन्तः अभ्यन्तरं लोमानि यस्य तेन चर्मणा यस्य कस्यचित् मृगम्य । आसनवचनं निष्क्रमणप्रतिषेधार्थम्। वेद्यित्यविवासित्ये स्वचनम् । वेदं वेद्ये वेदान् वा अधीत्य पाठतश्चार्थतश्चार्थिगम्येत्यर्थः । स्नास्यान्निति वचनं नैष्टिकस्य उत्तरं कर्ममा भृदिति ॥१॥

तात्पर्यदर्शनम्

वेदं मन्त्रब्राह्मणलक्षणम् । एकवचनं जात्यभित्रायम् ;

'वंदानधीत्य वेद्रौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ॥' (म.स्मृ. ३-२)

इति मनुवचनान् । अधीत्य पाठतश्चार्थतश्चाधिगम्य, सषडङ्गं समीन् मांसं वेद्(१)मधीत्येत्यर्थः । अधीत्येति च विधिः ।

'वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा।

इत्यस्य प्रदर्शनार्थः । स्नास्यन् स्नानाख्यं कर्म करिष्यमाणः प्रागुदः यात् प्रागादित्योदयात् । व्रजं(२)गोशालां परिश्रितां प्रविश्येस्यादि व्यः कार्थम् ॥ १ ॥

नैनमेतदहरादिस्रोऽभितपेत् ॥ २ ॥

अनाकुला

एनं एतस्कर्म कुर्वाणम् । एतदहः एतस्मिन्नहानि कदाचिद्पि नाभित-पेदादित्यः । तेन मूत्रपुरीषादिकमपि तत्रैव वजे छायायामपि कर्तव्यम् । आदित्यग्रहणादिवितापस्य न प्रतिषधः ॥ २ ॥

तात्पयंदर्शनम्

अस्मिन्नहिन यावद्स्तमयं मूत्रपुरीपोत्सर्जनार्थमप्यसी मण्डपाद्वः हिन निर्गच्छेत् इत्यर्थः॥ २॥

मध्यन्दिनेऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते पालाशीं समिधमुत्तरयाऽऽधायापरेणागिन कट एरकायां वोपविदयो-त्तरया क्षुरमभिमन्ज्योत्तरेण यजुषा वप्त्रे प्रदायापाँ सँस-जीनाद्या केशानिधानात समानम् ॥ ३ ॥

अनाकुला

अथ तस्मिन्नहिन मध्यन्दिने कर्म प्रतिपद्यते । अग्नेरुपसमाधानाः दि । शम्याः । सक्वत्पात्राणि श्चरादिभिस्सह । स्वयमेव कर्ता नाचार्यः । आज्यभागान्तवचनं समिदाधानादेरुत्तरस्य कर्मणः कालोपदेशार्थम् । अनेनेव तन्त्रप्राप्ताविप सिद्धायां अग्नेरुपसमाधानादिवचनं तन्त्रारम्भस्यैव मध्यन्दिननियमः, न क्रत्स्नस्य कर्मणः । उत्तरयची 'इमं स्ताम'मित्येतया । न स्वाहाकारः, जुहोतिचोदनाभावात् । कटः प्रसिद्धः एरका तत्रक्रतिभूतं तृणम् । कशिष्वत्यन्ये । उत्तरयची 'इयायुष'मित्येतया ।

१. ४-मधिगम्यः २ श्रितां गोञ्चालाम्,

अरमिमम्त्र्य । उत्तरेण यजुषा 'शिवो नामासी' त्यनेन । वहा नापितः नाचार्यः। तस्मे श्चरं प्रदाय ततः 'उष्णाः शीतास्वानीये' त्यादि यद्षणं संसर्जनादि कर्म केशनियानान्तं तदुषनयनेन समानम् । किं ? कार इतीत्यध्याहारः । केन न कारयति ? आचार्यण। यद्यप्याचार्यकुलादयं निवृत्तः, तथापि जानकाले विवाहकाले च समवैत्याचार्यः । समानवचनसामर्थ्यात् । योऽस्यापचितस्तामितरया (आप. यू. ३-९.) इति च दर्शनात् । स्पष्टं चाश्वलायनके -अथेतान्युपकलपयति समावर्तमानः (त्यमाने) (आद्य. यू. ३-९-१.) इत्यादि । अन्ये त्वाचार्यकुल एव समावर्तनिमच्छन्ति । तत्राचार्यस्संसर्जनोन्दने कृत्वा श्चरं नापितादपादाय अतिदिशं प्रवाप्य पुनस्तस्मै प्रदाय तं च वपन्तमुत्तरयानुमन्त्रयते । एवमन्तमाचार्यकर्म॥३॥ नात्यवद्शनम्

यथा मध्यन्दिने(१) प्रधानहोमा भवन्ति तथा कर्म कुर्यात्। अत्र तु तन्त्रोपदेशोऽस्याज्यप्रधान(२) हविष्ट्वात्। 'आज्यभागान्ते' इति च क्रमा- धम्। आज्यभागान्ते कृते समिद्दाधानमेव, न पुनर्थकृत्यमपीति। अत्र च पात्रप्रयोगे दर्व्यादीनि द्वन्द्वम्, क्षुरकटादीनि सक्रदेव, शम्या- श्च परिध्यर्थे। केचित्—दर्व्यादीन्यपि सक्रदेवेति। पालाशी पलाशानुः क्षावयवभूताम् उत्तर्या 'इमँ स्तोमम्' इत्येतया। कटः प्रसिद्धस्तृणमयः। एरका कटअद्यतिभूतं पङ्किकटाख्यं तृणम्। केचित्—कशिष्विति।

उत्तरया 'त्रियायुषम्' इत्येतया(३)। उत्तरेण यज्जवा 'शिवो नामासि' इत्यनेन। वष्त्रे वपनकर्त्रे कस्मैचिन्मन्त्रविदे ब्राह्मणाय तत् क्षुरं प्रयच्छति।

केचित्—इहाप्याचार्यो वपनं प्रारभते, नापितस्तु वसा अस्मै प्रयः च्छतीति। तद्युक्तम्; इहाचार्यस्यैवाभावात्, नापितस्यामन्त्रज्ञत्वाद्य। 'अथानुवाकस्य प्रथमेन यज्ञपा' इत्यारभ्य 'तस्मिन् केशानुपयम्योत्तः रयोदुम्बरमूले दर्भस्तम्वे वा निद्धाति' (आए. गृ. १०-८) इत्येवः मन्तमुपनयनेन समानं, भवतीति शेषः ॥ ३॥

जघनार्धे व्रजस्योपिवश्य विसूस्य मेखलां ब्रह्मचारि-णे प्रयच्छति । ४॥

अनाकुला

(४) अथोप्तकेरारमश्रुनखो व्रजस्य जघनांधे पश्चार्धे उपविश्य मेखलां वि स्नस्य विमुच्य, कस्मैचित् बह्मचारिणे प्रयच्छति ॥ ४ ॥

१. ख. ग. ज—अग्नेरुपसमाधानादिकं भवति. १. ट-हविष्कत्वात्.

३. ट. ठ-'अभिमन्त्र्य क्षुर' मित्यधिकम् । ४. घ. क्ल्सकेश ।

तात्पर्यदर्शनम्

अथोप्तकेशादिको वजस्य जधनार्धे पश्चार्धे उपविश्वत्यादि करोति॥ ४॥ तां स उत्तरेण यजुषोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वोप-गूहति॥ ५॥

अनाकुला

प्रच्छादयति । उत्तरेण यजुषा 'इदमहममुष्यामुष्ये' त्यादिना तत्राद्दशब्दे खु नामग्रहणम्-इदमहं यज्ञशर्मणो गार्ग्यस्य पाष्ट्रानमपगृहाम्युत्तरो यज्ञशर्मा द्विषद्य इति । अथ यदि वा स्यात् यज्ञशर्मणो गार्ग्यायणेति । दण्डाजिनयोरप्यस्मिन् काले त्यागः ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

स तु ब्रह्मचारी तां मेखलां सुत्रोक्तदेशे उपगृहति अप्रकाशां करोति 'इदमहं(१) विष्णुशर्मणो(२) गौतमस्य पाष्मानमुपगृहाम्युत्तरो(३)विष्णुशर्मा द्विषद्यः' इत्यनेन यजुषा। अत्र च स्नातुर्नामगोत्रे प्राह्मे॥ ५॥

एवंविहिताभिरेवाद्भिरुत्तराभिष्षड्भिरस्नात्वोत्तरयो -

दुम्बरेण दतो धावते ॥ ६ ॥

अनाकुला

एवंबिहिताभिः पूर्ववत्संसृष्टाभिः शीतोष्णाभिरित्यर्थः । तत्र सं-सर्जने मन्त्रस्य छोपः, वपनिछङ्गविरोधात् । एवकारः पौनवांचिनिकः । उत्तराभिष्यङ्भिः ऋग्भिः आपोहिष्टीयाभिः हिरण्यवर्णीयाभिश्च । तत्र 'यासु जात' इत्यासां ग्रहणम् । प्रतिमन्त्रं चाभिषेकः । इते धावेत दन्तेभ्यो मलमपनयति । उत्तरथर्चा 'अन्नाद्याय ब्यूहध्व' मित्येतया ॥ ६॥

तात्पर्यदर्शनम्

एवंविहिताभिस्तूर्णी मिश्रिताभिद्दशितोरणाभिरद्धः । 'केशान् वपतु' इति मन्त्रिक्षिवरोधात् पवकाराच्च न मिश्रणमन्त्रः । उत्तराभिष्वड्भिः 'आपो हि ष्ठा' इति तिस्रभिः, 'हिरण्यवर्णाः' इति तिस्रभिश्च । स्नाति अभिषिश्चति । पतच्च षण्णामन्ते सक्तदेव ।

केचित्--प्रत्यृचमिति। तन्न ; गुणार्थ प्रधानाभ्यासकस्पनमयुक्तः मित्युक्तत्वात्।

१. ख. ग-नारायणदार्मणो वन्सस्य ज-विष्णुदार्मणो हरितगोत्रस्य.

२. ट-ठ-गातमगोत्रस्य. ३. **ख. ग-नारायणशर्मा**.

(१)अथोदुम्बरेण काठेन दन्तेभ्यो मलं 'अन्नाचाय ब्यूहध्वम्' इत्यनया अपनयति ॥ ६ ॥

*रनानीयोच्छादितररनातः ॥ **७**॥

उत्तरेण यजुषाऽहतमन्तरं वासः परिधाय सार्वसुर-मिणा चन्दनेनोत्तरैर्देवताभ्यः प्रदायोत्तरयानुालिप्य मणि सौवर्ण सोपधानं सूत्रोतमुत्तरयोदपात्रे त्रिः प्रदक्षिणं परि-प्लाव्योत्तरया ग्रीवास्वाबध्यवमेव बादरं मणि मन्त्रवर्ज सब्ये पाणावाबध्याहतमुत्तरं वासो 'रेवतीस्त्वेति' समानम् ॥८॥

अनाकुला

ततः स्नानीयः स्नानार्द्धः क्रीतकादिभिः उच्छादितः उद्वर्तितः अपकृष्ट-मलः पुनरपि ताभिरेवाद्भिः स्नातः उत्तरेण यज्ञपा 'सोमस्य तनूरसि' इत्यनेन अहतमन्तरं वासः येन कटिः प्रच्छाद्यते तदन्तरमित्युच्यत । येन बहिनींवि प्रच्छादनं उपवीतं वा कियते तदुत्तरमिति । तयारन्तरं वासः परिधाय चतुर्थ्यानुलेपनं करोति । केन ? चन्द्रनेन । कीदरोन ? । सर्वमुराभिणा सर्वाणि सुराभिद्रव्याणि यत्र भवन्ति तत् सर्वसुराभ । सार्वमुरिभणेति पाठे रूपसिद्धिर्मृग्या । तत्र पूर्वमुत्तरैर्मन्त्रैस्त्रिभिद्देवताभ्यः प्रयच्छति 'नमो प्रहाय' चेत्येवमादिभिः । तत उत्तरया 'अप्सरस्सु यो गन्धः' इत्येतया आत्मनोऽनुलेपनम् । 'मुखमन्रे ब्राह्मणे। ऽनुलिम्पेत् बाह् राजन्यः, उदरं वैश्यः, (आश्वः गृ. ३-७-१०-१२.) इत्याश्वलायनः। अध मणिमावध्नाति मीवास प्रतिमुखाते । स च मणिः सौवर्णो भवति । उपदानेन च वेंडूर्यादिनोपहितः। सूत्रोतः सुत्रेणोतः। सपादा इत्यर्थः। तं मणि उत्तरयर्चा 'इयमोपघे' 'त्येतया उदपात्रे त्रिः परिष्ठावयति । सक्तदेय मन्त्रः । अथ तं उत्तरयर्चा 'अपाशोऽस्युर' इत्येतया ग्रीवास्वाय-ध्नाति । क्रीवाशब्दोऽयं धमनिवचनः बहुवचान्तः तद्योगात् कण्ठे प्रयुज्यते । अस्यामृचि पृथिवी स्तूयते । तस्मादियमोषधिस्रायमाणेति भवितव्यम् । सकारलोपच्छान्द्सः । अथ बादरं बदुरीबीजेन किएत-मेवमेव सूत्रोतमुद्रपात्रे ऋ प्रदक्षिणं परिष्ठाव्य सन्ये पाणावाबध्नाति । तूष्णीमेव परिष्णावने च वन्धने च मन्त्रप्रतिषेधः । पुनर्मणिप्रहणादुपः

१. ड- तत उदुम्बरेण. * इदम्भिमसूत्रं चेकसूत्रतया परिगणिनं हरदेनेन ।

धानमस्य न भवितः। सुत्रोतस्तु भवित । आवध्य माणं तत उत्तरं वासः करोति अहतमेव । तत्र रेवतीस्त्वेत्येवमादि कर्म समानमुपनयनेनेव प्रत्येतव्यम् । रेवतीस्त्वेद्येताभिरिति वा उत्तराभिरित्येव वा सिद्धे समान्ववनमुपनयनवत् प्रयोगार्थम् । तेन उत्तराभ्यामभिमन्त्र्येत्यादि परिहितानुमन्त्रणान्तं गुरोः कर्म ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

स्नानोपकरणैः(१) क्लीतकमधूकचूर्णादिभिः उद्वर्तितदेहः आमल कपिष्टादिभिः(२) स्नानीयैस्स्नातश्च भवति ॥ ७॥

'सोमस्य तनूरिस' इत्यनेन यजुषा अहतमन्तरं वासः अन्तर्वासोऽन्तर्राय-मित्यर्थः। तत् परिदधाति । अनेन सुत्रेणात ऊर्ध्वं स्नातकस्य नि त्यमन्तर्वासो विधीयते । यज्ञः पुनः कर्मार्थमेव, प्रकरणाम्नानात् । सर्वैः कस्तृरिकादिभिर्गन्धद्रव्येर्वासितेन **तत**स्सावेसुरभिणा अनुलिम्पतीति व्यवहितेन सम्बन्धः। कथमनुलिम्पति ? (३)इत्य-त्राह-उत्तरेरित्यादि । 'नमो प्रहाय च' इत्यादिभिक्तिभिर्मन्त्रैः देवताभ्यः **अन्दनं पू**र्व प्रदाय, पश्चात् 'अप्सरम्सु यो गन्धः' इत्यनया आत्मान मनुलिम्पति । मुखस्य चाथ्रेऽनुलेपः; 'मुखमग्रे ब्राह्मणो लिम्पेत्' (आश्वः ग्. ३-७-१०) इत्यारवलायनगृह्यात् । देवताभ्यः प्रदानं च नमर्शाञ्देन, नं तु मन्त्रान्तेनः, नमस्कारस्यापि(४)प्रदानार्थत्वातु । मणि कीद्दर्शः ? सीवर्णः सुवर्णविकारम् । सोपधानं वज्जवेडूर्यादिना उभयतः परिगृहीतम् । स्त्रेातं सुत्रप्रोतम् 'इयमे।पधे त्रायमाणा' इत्येतया सङ्दुश्चरितया उद्यात्रे प्रदक्षिणमविरतं त्रिः परिष्ठाञ्य, उत्तरया 'अपाशोऽस्युरोः मे ' इत्यादिकया 'पुः ण्याय ' इत्यन्तया त्र्यवसानया तं मींग त्रीवामु कण्डे आवध्य, बदरी-बीजमयं वादरं(५)सुत्रोतमेव मणिभेवमेवोदणात्रे त्रिः प्रदक्षिणं परिष्नाव्य, तृष्णीमेच सब्ये पाणावावधाति ।

अहतमुत्तरं वासः (६)पिरिधानीयमेव, नान्तरीयम् । तदुपनयनेन समा नम् । स्वयं परिद्धाति, इहाचार्याभावात् । ततश्च 'रेवतीस्त्वा' इति द्वाभ्यां परिधानीयं वासोऽभिमन्त्रय 'या अक्तनतन्'' इति तिस्त्यभिः परिधाय 'परीदं वासः' इत्यनुमन्त्रयते । 'रेवतीस्त्वेति समानम्' इति वचनवलाच मन्त्रस्थयुष्मदर्थालङ्गवाच एव । यद्वा अन्यो विद्वान् ब्राह्मणः रेवतीस्त्वेति समानं करोति ।

रे. ख. ब-क्रीतकमाधुक. क-श्चितगबिधुक. घ. मसूर.

२. ट-ड-शिरस्स्नानीयेः. ३. इत्यत आ**ह**---

४. ट-प्रदर्शनार्थन्वात् । ५. ठ-ड-सूत्रोतं । ६. घ-ट-परिधानमेव नान्तरीयम् ।

कुतः पुनः 'अहतमुत्तरं वासः' इत्यनेनापि परिधानमेवोच्यते नोत्तः रीयम् ? उच्यते-रेवतीस्त्वेति समानमुपनयनेनित वचनात् उपनयने च 'तिसःभिः परिधाष्य परिहितमुत्तरया, (आपःगृ.६०-१०.) इति परिधानाः र्भवासोऽवगमात् । (१) पूर्वस्य 'अहतमन्तरं वासः' इति चोदितत्वाद्य । उत्तरीयं तु 'नित्यमुत्तरं कार्यम् (आप. धः २-४-२२.) इत्यादिधर्मशा स्त्रवचनादत्रापि सिद्धमेव ।

केचित्—इहोत्तरीयं विधीयते नैव परिधानीयम्; उत्तरिमति वच-नात् । तथा आचार्य एव 'रेवतीस्त्वा इत्याद्युपनयनेन समानं करोतीति । (२)तन्न; परिधाप्य, परिहितम्' इत्यनुपपत्तरेव । तथा आचार्यकुलान्नि वृत्तेनेदं स्नानं क्रियते । (३) तत्राचार्यकर्तृकत्वा (४)प्रसक्तिरेव ॥ ८॥

तस्य दशायां प्रवर्ती प्रबध्य दर्व्यामाधायाज्येनाभ्याना-

यन्नुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

अनाकुला

तस्योत्तरस्य वाससो दशायां प्रवर्ती कर्णालङ्कारी सीवर्णी प्रवस्य द्वयामाधायाज्येन उत्तरा अष्टी प्रधानाहृतीर्ज्ञहोति । अभ्यानायन प्रवर्तयां रूपयां प्रयानयन् इति वा पाठः । अभ्यानयन् इति वा पाठः । अस्यानयन् इति वा पाठः । अस्यानयम् पक्षे सन्येन पाणिनाऽभ्यानयनम्। अभ्यानायामिति णमुलन्तस्य युक्तः । अभ्यानीयाभ्यानीयेत्यर्थः । सर्वथा प्रवर्तयोरूपर्यासिकेनाज्येन प्रधानहोमः । जयादिवचनं प्रवर्तावपनीय यथासिद्धं प्रतिपद्येतेत्येन वमर्थम् ॥ ८॥

तात्पयदशनम् ।

तस्य अनन्तरप्रकृतस्य वाससो दशायां प्रवर्ती कुण्डले सौवर्णे प्रवस्य ताबुपायेन दर्ध्या अग्र स्थापित्वा । आज्येनेति पतिभाषाप्राप्तानुवादो-भ्यानयनविधानार्थः । अभ्यानायमिति (५) णमुलन्तोऽर्थपाठः । ततश्च स्वयमेव सब्येन हस्तेन स्थापितयोः प्रवर्तयोरुपिर आज्यमानीय तेनै-वाज्येन उत्तराः 'आयुष्यं वर्चस्यम् ' इत्याद्या अष्टौ प्राधानाहुतीर्हुत्वा, ततो दर्ध्या अग्रात्तावपनीय, यथाप्रसिद्धं जयादि प्रातिपयते । सूचनात्सूर्जामिति निर्वचनाद्य सुत्रे सर्वत्रानेकार्थ।विधिनिबन्धनो वाक्यभेदोऽपि नैव दोष इत्युक्तम् 'अग्निमिध्वा ' (अ।प. गृ. १-१२.) इत्यत्र ।

२. ख. ड- अपूर्वस्य । 💎 ट नैतन ! 🦂 तत्राचार्यार्विंगाः ४. णमुलन्तश्चार्यपाठः ।

५. णम्लन्तश्रार्थ पाठः ।

केचित्--सओन हस्तेन अभ्यानायन्नन्येन वाभ्यानायन्निति पाउन भवितन्यमित्याचक्षते ॥ ९ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वैताभिरेव दक्षिणे कर्ण आबंध्नीतैताभिरसव्ये ॥ १०॥

अनाकुरुा

परिषचनान्तवचनमानन्तर्यार्थम् । तेनास्याहिन भोजनं न भवति । एताभिरवाहुतिभिः आहुत्यर्थैर्मन्त्रेरित्यर्थः । वचनादेकं कर्म बहुमन्त्रं स्वाहाकारवांश्च मन्त्रः प्रयोज्यः । सब्ये चेत्युच्यमाने मन्त्राणां विभज्य विनियोगः स्यात् । तस्मात् पुनरेताभिरित्युक्तम् ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

परिषेचनानन्तरमेव एताभिरेव 'आयुष्यं वर्चस्यम्' इत्यष्टाभिरेव दक्षिणं कर्णं प्रवर्तयोरेकं आवशीत प्रतिमुङ्चेत्। तथान्यमेताभिरेव सब्ये कर्णं। अत्र च होममन्त्राणामेव आवन्धनकरणत्वेन सूत्रवाक्यसादृद्यानुमिन्त्रया श्रुत्येव चोदितत्वात्तराबन्धनमपि गाण्या वृत्या प्रकाश्य(१)मन्द्रीन्वत्। तथेताभिरिति स्त्रीलिङ्गानदेशो चहुत्वादृचां ब्राह्मणश्रामवत्। न चात्र होमार्थानामेव आवन्धतार्थत्वनापि विनियोगे देवदृत्तीयेयं गौर्दञ्च दृत्तीयतिवद्विरोधः। (२) 'पुरोडाशकपालेन तुपानुपवपति' इत्यादिवद्विष्ठानलक्षणया विनियुक्ताकार्(३)मात्ररोधायापि विनियोगोपपत्तेः, ऋङ्मान्त्रविषये त्वनेकाथत्वमपि नायुक्तामित्या(४)ग्रुर्यधकरणे उक्तत्वाच्च।

केचित्--एतःभिरित्यनेन प्रकाताहुतिपरामर्शादाहुत्यर्था मन्त्रा लक्ष्यन्ते 'पितृणां याज्यानुवाक्याभिरुपातिष्ठते' इतिवीद्ति । मैवम : यतः

१. 'कदाचन स्तरिंसि नेन्द्र सश्रमि दाग्रुषे । उपोपन्तु मधवन भ्रय इन्तु ते दान देवस्य पृत्यते । 'कदाचन स्तरीसीत्यैत्या गार्डपत्यमुप- । तिहते क्रक् । अनया चन्द्रा मुख्यया वृत्त्या प्रकाष्ट्रयते । 'कदाचन स्तरीसीत्यैत्या गार्डपत्यमुप- । तिहते क्रिक्षां क्षां विवासिक्या क्रिक्षां प्रकाश्यते । तहते क्रिक्षां विवासिक्या क्रिक्षां विवासिक्या अध्यस्याः गार्डपत्यप्रकाशकत्वमापे गौल्या वृत्याङ्गीक्रियते । तहन्द्रविवासिक्यां सम्बाधां विविद्योगबलात् आवन्धनप्रकाशकत्वमपीत्यर्थः ।

२. 'कपालेषु अपयती' ति वाक्येन पुरे।डाशश्रपणे विनियुक्तानि कपालानि । 'पुरे।डाशकपोलन तुषानुपवपति' इति वाक्येन पुरे।डाशार्थस्येव मत: कपालस्यात्यक्तपूर्वसम्बन्धस्य तुषोपवःपाधिकरण-त्वर्माप विधीयते । तद्वदत्रापि अपरित्यक्तहोमसम्बन्धानामेव मन्त्राणामाबन्धनार्थत्वेनापि विधाने न कोऽ पि देश इत्यर्थः ।

३ ख. छ. ङ--विनियुक्ताकारं तिरोधावापिः इत्यपपाठ ।

पूर्धत्रोत्तराहुतीरिति लक्षणया प्रकृतानां मन्त्राणामपि, परामशौं वरम्; न स्विहापि वाक्ये लक्षणा ॥ १० ॥

एवमुत्तर्पथालिङ्गं स्नजिश्वारस्याञ्जनमादकावि-क्षणमुपानहौ छत्रं दण्डमिति ॥ ११ ॥

अनाकुला

एवमुत्तरैरिप मन्त्रैर्यथालिङ्गं स्नगादानि षट् द्रव्याण्युपयुक्षीत यथाः हम् । तत्र 'शुभिके शिर' इति द्वाभ्यां स्नजादशरासि बन्धनम् । यथालिङ्गः वचनात् । द्वाभ्यां मिमां तामपिनेष्ठां इति) । स्नज इति षष्ठयेकवचनम् , न प्रथमाया द्वितीयाया वा बहुवचनम् । इमां तामित्येकवचनात् । शिर्माति वचनात् अस्योनं भवति । "न मालोकताम् । माले चत् ब्र्युः, स्नित्यभिधापयीत" (आद्यः गृ. ३. ८. १२.) इत्याश्चलायनः ।

अथ 'यदाञ्जनं त्रैककुद'मिति द्वाभ्यामञ्जनं अक्ष्णोरुपयुञ्जीत । तत्र द्वाभ्यामपि मन्त्राभ्यां पूर्वं दक्षिणस्याञ्जनम् । अथ ताभ्यामेव सन्यस्य । यद्यपि 'तेन वामाञ्जे' इति मन्त्रे द्विवचनं भवति । तथापि प्वमित्यः तिदेशसामर्थ्यात् प्रवर्तयोरावन्धनवत् क्रियाभ्यावृत्तिर्मन्त्राभ्यावृत्तिश्च भवति । तत्र सान्नाय्यकुम्भीवत् द्विवचनं, यथा 'अप्रस्नस'साय-यज्ञस्योखे उपद्धाम्यह''मिति ।

अधादर्शस्यावेक्षणं 'यन्मे वर्च' इत्येतया । अवेक्षणिमत्यनुच्यमाने आदानमेव स्यादिसम् कालः 'इदं तत्पुनगदद' इतालक्षात् तस्मा दवेक्षणप्रहणम् । ततः उपानहाबुपमुञ्चते 'प्रतिष्ठे स्थ' इति यज्जुषा । आक्जनवत् क्रियाभ्यावृत्तिर्मन्त्रस्यावृत्तिश्च भवति । तत्रदञ्जमाः दायात्मानमाच्छादयति 'प्रजापतेदशरणमसी'ति यज्जुषा । देवस्य त्वेति यज्जुषा दण्डमादत्ते । वेणवीमत्याद्वलायनः ॥ (आद्व.गृ. ३-८-१५) ॥१०॥ तात्पर्यदर्शनम्

यथा कर्ममध्ये समन्त्रकं प्रवर्त्तों हि बद्धो, एवमुत्तरैर्मन्त्रैर्यथालिक्षं मन्त्रलिक्षानुसारेण स्नगादिषद्कं आबध्नीत कर्तव्यमित्यादि यथाई वान्वयशेषः। तत्र 'शुभिके शिरः' इत्यनयेकयैव शिरसि स्नजमाबध्नीत । 'यामाहरत्' (१)इत्येषा विकल्पार्था; 'एकभन्त्राण कमाणि'। 'अवशिष्टा विकल्पार्थाः' (आप. प. १-४१; ४-१२) इति परिभाषावचनात् । स्नज्ञ इति द्वितीयैकवचनार्थे; 'शुभिके शिर आरोह' 'यामाहरत्' इत्याद्येकः

वचनलिङ्गात् । षः ठ्येकवचनं वा । तथा सति, स्रज आवन्यनं कर्तव्य-मिति रोषः ।

तथा 'यदाञ्जनं भ्रेककुदम्' इत्येकयैव सक्च दुच्चिरितया त्रिककुत्पवर्तजाताञ्जनेन युगपदक्षणोरञ्जनं कर्तव्यम् । अत्रापि 'मयि पर्वत' इत्याः
दीनि चत्वारि यज्ञूषि विकल्पार्थान्येव । न चाक्ष्णोः पर्यायेणाञ्जनम्;
'तेन वाम्' इति द्विचचनलिङ्गविरोधात् । तथैव 'यन्मे वर्चः परागतम्'
इत्येतया आदर्शावेक्षणं कर्तव्यम् । तथैव 'प्रतिष्ठे स्थः' इत्यनेन यजुः
षोपानहा युगपदुपमुञ्चते; 'प्रतिष्ठे स्थः' इति द्विचचनलिङ्गात् । तथैव
तूष्णीं छत्रमादाय 'प्रजापतेः शरणमिन्धि' इति यज्जुषा आत्मानमिन्
च्छाद्यति । तथैव दण्डं वैणवं 'देवस्य त्वा' इत्यादियज्जुषा आदत्ते ।
इति प्रतानि षट्द्रव्याणीत्यर्थः ।

केचित्—'शुभिके शिर आरोह' 'यामाहरत्' इति द्वाभ्यामिष स्नज आबन्धनम्। तथा 'यदाञ्जनं' 'मिय पर्वत प्रषम्' इति द्वाभ्यामप्यात्रुत्वाभ्यां दक्षिणसञ्ययोरक्षणोः क्रमणाञ्जनम्; 'प्वमुत्तरैर्यथालिङ्गम्' इर्ति वचनबलात्। ततश्च 'तेन वाम' इति लिङ्गमिष विधिबलाद्वाध्यमेव। यथैकस्यां साम्नाय्यकुम्भ्यां 'उस्ने उपधाम्यहम्' इति द्विचनलिङ्गम्। उपानहोरुपमोचनेऽप्यञ्जनवदेय व्याख्येति । तदस्यः 'एकमन्त्राणि' (आप. प. १-४१) इत्यादिपरिभाषाविरुद्धत्वात् । 'प्वमुत्तरैर्यथालिङ्गम्' इत्यस्य च पूर्वव्याख्यानेऽप्युपपत्तः। 'मिय पर्वत पूरुपम्' इत्यत्र पाठ प्रिरुष्टऽपि विभाग निराकाङ्कत्वात्, वाक्यभदावगतेश्च ॥११॥

* वाचं यच्छत्या नक्षत्रेभ्यः ॥ १२ ॥ उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीचीं वा दिशमुवनिष्कः म्योत्तरेणार्धचेंन दिश उपस्थायोत्तरेण नक्षत्राणिक्वैचन्द्रमस-मिति ॥ १३ ॥

अनाकुला

तनः उत्तरेणार्धर्वेन 'द्वीष्पहुर्वी' रित्यनेन प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः सर्वा दिशो मनिस कृत्वा मन्त्रान्तेन प्रदक्षिणमातृत्य समनुवीक्षते। पडेव दिशः । पहुर्वीरिति लिङ्गात् । प्राच्याद्याश्चतस्नः ऊर्ध्वा अधरा चेति । तत उत्तरेणार्धर्चेन 'मा हास्मही'त्यनेन नक्षत्राणि चन्द्रमसं च सहोपतिष्ठते ॥ ११ ॥

इदमुत्तरं च सूत्रमेकसूत्रतया परिगणितं हरदत्तेन ।

पं.पं., खं. १२.] अनाकुलातात्वर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । १७५

तात्पर्यद्शनम्

इदं च ब्याख्यातम् ॥ १२ ॥

उत्तरेणार्धचेन 'देवी ब्लड्डवीं:' इत्यनेन दिशः अविचिषष्ठा उमस्थाय, उत्तर् रेण 'मा हास्मीहे' इत्यर्धचेन नक्षत्राणि चन्द्रमसं चोपतिष्ठते । श्रुतिबलाः चच 'मा हास्मिहि' इत्यत्र नक्षत्राणीत्यध्याहृत्य तानि प्रकाद्यान्येव ॥१३॥

> रातिनः सम्भाष्य यथार्थे गुच्छाति ॥ १४ ॥ इत्यापस्तम्बीये गृह्यश्वने द्वादशः खण्डः ॥

> > अनाकुला

सातना बन्धुना संभाष कि मया कर्तव्यम्? क आश्रमः प्रांते । पत्तव्यः ? द्दांत संभाषणं कृत्वा तेन रातिना सह गच्छांत अवधृ । तमाश्रम प्रतिपद्यत इत्यर्थः । 'बुध्वा कर्माणि यत् कामयेत तदारभेते' (आप. घ. २-२१-५.) त्यनेनैव सिद्धे पुनर्वचनं प्रवज्ञतोऽपि संभाषणान्तं स्नानकर्षे यथा स्यादिति ॥ १२ ॥

इति गृह्यसुत्रवृत्तावनाकुलायां द्वादशः खण्डः ॥ १२ 🛊 ॥

तास्पर्यदर्शनम् ।

र्गातः मित्रंः रमयतीति ब्युत्पत्या । तेन सह विस्नब्धस्सम्भाष्य आन्त्राक्त्याद्यस्य धर्मादेकं विचार्य निश्चित्य । यथार्थं गच्छति तेन रातिना सह योऽधो धर्मो मोक्षा वा साध्यत्वेनावधृतः, तद्युक्तपमाश्चमं गार्हः स्थ्यं मौनं वा प्रतिपद्यते । एवं च ब्रह्मचर्यादेव प्रवजतोऽपि सम्भाषणान्तं स्नानं कृत्वेव (१)प्रवज्यात् ॥ १४ ॥

इति श्रीसुद्रश्नाचार्यविराचिते गृह्यतास्पर्यदर्शने द्वाद्शः खण्डः समाप्तः ॥

[•] खण्डेऽस्मिन् हरदत्तमते मूबसंख्या द्रादश (१२) सुदर्शनमते चतुर्दश (१४)

, अथ त्रयोदशः खण्डः.

पवं स्नानस्य मु प्यक्तव्यं (१)विधायानुकव्यं विद्धाति— अथैतदपरे तूष्णीमेव तीर्थे स्नात्वा तूष्णीं समिधमाद्याति ॥ १ ॥

अनाकुला

व्याख्यातं स्नानकर्म गरीयश्च मुख्यं च । अधेदानीमेतद्वपरं स्नानिष्ठानं लघीयश्च गौणं च व्याख्यायते । किं तत् ? तृष्णीमेव तीर्धे भूमिष्ठे जले स्नाति । नोद्धृनाभिद्दशीनाभिः । तृष्णीं च समिधमादः घाति । नम्त्रेण । पालाशी समित् । एतावदेवास्मिन् विधौ कार्यम् । नान्यत् किञ्चित् 'प्रागुद्यःत् वज'मित्यादिकम् । वपनादि तु लौकिक मधर्मकं भवति । तत्र प्रयोगः—कश्यमश्चनखलोमानि वापयित्वा मे खलादण्डमजिनमित्यपनीय तृष्णीमेव तीर्थे स्नात्वा दन्तधावनमौदु स्वरेण काष्ठेन कृत्वा स्नानीयाच्छादितः पुनः स्नात्वा अहते वाससी परिधायाचस्याश्चिमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य पालाशीं समिधमिष्नं मन्सा ध्यायन्नाधाय मणिप्रभृतीन्यलङ्करणानि यथोपपादमुपाद्ते तृष्णी मेव सर्वम् ॥ १॥

नात्पयदर्शनम्

अथापरमेति द्विधानं । उच्यते इति द्वापः । तीर्थं पुण्यनद्यादौ । सिमधं पालाद्यों, अविरोधात् । एवकाराञ्चास्मिन् विधा (२)नान्यत्किञ्चिदः नुष्ठेयम् ।

ननु-पूर्वस्मिन्नेच विधो स्नानसिमदाधानयो(३)रन्यः प्रकारो वे कर्तिका इति किमिति नास्थीयने? उच्यते—एवकारवैयर्ध्यप्रसङ्गात्, स्नान अमिदाधानयोरिह व्युत्कमणाभिधानात्, अस्य सूत्रस्य बह्वभर् त्वाच्च । यदि ह्ययं पूर्वस्मिन्नेव विधो वैकल्पिकोऽभिन्नेतोऽभविष्यत्, तदा तत्रंव 'पालाशीं सिमिधमुत्तरयाधाय त्रूणीं वा' 'एवंविहिताभिरेवाद्भि सत्तराभिः षड्भि स्नात्वा तीर्धे वात्रणीम्' इत्यल्पै रेवाभ्ररेरस्त्रविष्यत् । किञ्च स्त्रकाराणां नैवयं शैली इष्टचरा-यदुत साङ्गं प्रधानमुक्तवा पश्चादथादिना स्त्रेण वैकाल्पकानां प्रकारभेदानामभिधानमिति । एव भेव 'अथैतदपरं द्या एवाञ्चालना जुहोति (आप. गृ. २२-१०) (४)इ-त्यस्यापि व्याख्यानम् । प्रयोगस्तु-ब्रह्मचारिलेङ्गानि मेखलादीिन त्यक्त्वा

२. ठ-विधायाधुनानुकः २. ट-ट नाःयत् कर्म किञ्चित् । ३. ठ-रयमन्यः। ४. ठ-इत्यत्रापि. ।

तीर्थे तूर्णी स्नात्वा, वासोऽस्तरपरिधानादि कृत्वा, श्रीत्रियागारादिशि-माहृत्य 'यत्र क धाग्निम्' इति विधिनोपसमाधाय, तुत्रे प्रजापति मनसा ध्यायन् तूर्णीमेव समिधमादधाति ।

केचित्—केशश्मश्रु(१)वपनादिकमन्यदप्यविरोधि तृष्णीमेत्र क रोतीति॥१॥

यत्रास्मा अपचितिं कुर्वन्ति तत्कूर्चे उपविश्वति यथापुरस्तात ॥ २ ॥

अनाकुला

उक्तयोरन्यतरेण स्नातको भवति। तस्यास्मिन् काले बन्धुभिर-पचितिः कार्याः गोमधुपर्काहीं वेदाध्याय इति वचनात्। आवद्याध्ये (२)दद्या(बी. गृ. १-२-१.)दिति कल्पान्तरम्। साधु व्रतस्नात (३) मर्घयिष्यामो भवन्तमिति निगदेनावेदनं कीषीतिकनस्समामनन्ति। "विष्टरं पाद्यमध्यमाचमनीयं मधुपर्को गौरित्येतेषां त्रिस्त्रिरंकैकं वेदयन्ते" (आहव. गृ. १-२१-६) इत्याध्वलायनः। तत्र यत्र देशेऽस्मै अपचिति कुर्वन्ति बान्धवाः, तत्र तैर्दत्ते कूर्वे उपविशति यथापुरस्तादुपनयने आचार्यः। कूर्चे प्रत्तमुपादायोदगग्रं निधाय तस्मिन् 'राष्ट्रभृदसी' त्यनेनोपविशतीत्यर्थः॥ २॥

तात्पर्यदर्शनम्

यत्र यस्मित् स्वधर्मयुक्तस्य कुटुम्बिनो गृहे आतिथ्यार्थमागतायाः स्म स्नातकायापचितिं पूजां मधुपकांख्या कुर्वते कुटुम्बिनः । बहुवचनं चानुपादेयगतत्वाद्विवक्षितम् । अत प्रवात्तरत्र प्राहेत्यंकवचनम् । तत् तत्र गृहे तैर्दत्ते कूर्च उपविद्यति । यथापुरस्तात् उपनयन आचार्यः 'राष्ट्रभृदस्ति' इति यञ्जषा उपविद्यति तथा उपविद्येदित्यर्थः ॥ २॥

एवमुत्तराभ्यां यथालिङ्गं राजा स्थपतिश्च ॥ ३ ॥

अनाकुला

एवं राजा स्थपतिश्च यथा ब्राह्मणः स्नातकः कूर्चे उपविश्वति । यथा-लिङ्गमाचार्यासन्दीति । एवं राजा स्थातिश्च पूज्यमानौ उत्तराभ्यां यजु-भ्यां यथालिङ्गमुपविश्वतः । तत्र क्षत्रियो राष्ट्राविश्विरिकिषिको राज्याय साम्राज्यं तस्य लिङ्गम्। स एव जनाधि ।तिः। स्थापत्याभिः षिकः स्थपतिः। आधिपत्यं तस्य लिङ्गम्। उत्तराभ्यां राजा स्थपतिश्चे- त्येव सिद्धे 'एषं' 'यथालिइ'मित्युच्यते-यथा प्रथमस्य मन्त्रस्य लि-इति विनियोगः 'एवमुक्तरयोरिप प्रज्ञापनार्थम् । तेन प्रथमो मन्त्रो ब्राह्मणस्येव भवति । अःचार्यासन्दीति लिङ्गात् । ब्राह्मण आचार्यः स्मर्थत इतिचोक्तत्वात् । तेन क्षत्रियवैश्ययोः तृष्णीमुपवेशनम् । तत्रा "चार्यायत्विजे दश्शुराय राज्ञ"इति राज्ञोऽपचितिः। अधिपतेस्तु द्वशुर्वनापचितिः ॥ ३ ॥

तात्पर्य**दर्शनम्**

यथा ब्राह्मणः पूज्यो मन्त्रेणोपविष्टः, एवं राजा स्थर्पतिश्रोत्तराम्यां यथालिङ्गं 'राष्ट्रभृदस्य सम्राडासन्दी' इति राजा, 'राष्ट्रभृदस्य धिपत्न्याः सन्दी' इति स्थपितिश्चोपिवशेदित्यर्थः । राजा च क्षत्रिय एव, न तु प्रजापालनकर्ता ऽन्यवर्णोऽपि। नतु क्षत्रिय राजशब्दप्रयोग आन्ध्राणां, आर्याणां तु प्रजापालनादिकर्तर्येव, तत्कधं बलवदार्थप्रयोगबाधन राजा क्षत्रिय एवेति ? मैवम्। आर्यवरस्य भगवतः पाणिनेः गणपाठे 'राजासे' इति विशेषस्मरणस्यान्ध्रप्रयोगमूलत्वमेव युक्तमिति (१) अवेष्ट्यधिकरणे साधितत्वात् । स्थपतिश्च महदाधिपत्यं प्राप्तोऽन्यवर्णोऽपि ।

अन्ये-वैश्यः स्थपतिगिति ।

केचित्त-क्षत्रिय एव राज्याभिषिक इति ॥ ३॥

'आपः पाद्या' इति प्राह् ॥ ४ ॥

अनाकुला

अथ मधुपर्कप्रदाता पादप्रक्षालनार्थ अव उपसंगृह्य 'आपः पाया' इति प्राह ॥ ४ ॥

तान्पयदशनम्

अथ अपचेता पादप्रक्षालनार्था अप उपसङ्ग्रह्म 'आपः पाद्याः' इति प्राह । पतच सम्वादवचनं अनन्तरं यक्ष्कर्तव्यं तत्कुर्वित्वेवमर्थम् । एवमेव प्रयोजनं 'अर्हणीया आपः' इत्यादिष्वपि ॥ ४ ॥

उत्तरयाऽभिमन्त्रय दक्षिणं पादं पूर्वं ब्राह्मणाय

प्रयच्छेत्सन्यँ शूद्राय ॥ ५ ॥

अनाकुरा

अथ पुज्यमानस्ता अपः उत्तरयर्चा ''आपः पादावृनेजनी''रित्ये तयाऽभिमन्त्रय प्रक्षालयित्रे 'बाह्मणाय दक्षिणं पादं पूर्व प्रयच्छेत् प्रसारयेत्। सन्यं ग्रहाय क्षत्रियवैद्याभ्यामनियमः। पुंलिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । स्त्रीः ष्वप्येवम् । 'स्त्री प्रक्षालयति पुमानभिषिञ्चति । विद्वश्वीतमके' (बौ. गृ-१-२.) इति कल्पान्तरम्। पह्नीयजमानौ जङ्घे धावतं इति यञ्जे विदेशः। आपः पाद्या इति प्रकरणादेव सिद्धे पाद्यहणमुक्तरत्र पाद्यत्ययो मा भूवित्येवमर्थम् । तेन प्रक्षालयित्रुपस्पर्शनं पादे न भवति ॥ ५॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ पूज्यस्ता अपः 'अप्पः पादावनेजनीः' इत्येतगाऽभिमन्त्र्य प्रथमं दक्षिणं पादं ब्राह्मणाय प्रक्षाळियत्रे प्रयच्छेत् प्रसारयेत् । श्रुद्धाय तु पूर्वे सन्यम् । अत्र ब्राह्मणशूद्धावेव प्रक्षाळियतारी, न तु राजन्यवैश्योः तयोरनभिधानात् । "

अन्ये तु—क्षत्रियवैद्याभ्यां अनियमेन पूर्व पादं प्रयच्छेदिति ॥५॥

प्रक्षालयितारमृपस्पृदयोत्तरेण यजुषाऽऽत्मानं

प्रत्यभिमृशेत् ॥ ६ ॥

अनाकुला

तथा स्वेन हस्तेनावनेक्तुः पाणी संस्पृशे (बौ. गृ-१-२.) दिति कल्पान्तरम् । उत्तरेण यजुषा 'मयि महः' इत्यनेन प्रतीचीनमभिमर्शन् नम् । तच्च हृदयदेशे भवति । आत्मनः स्थानं हि तत् ॥ ६॥

तात्पर्यदर्शनम्

ततः प्रक्षाक्रितपादस्तं प्रक्षाळियतारं पाणाबुपस्पृश्य 'मिय महः' इति यज्जुषा आत्मानं हृदयदेशे प्रत्यभिमृशेत प्रतिलोमेन पाणिना स्पृ-शेत्। ततोऽपामुपस्पर्शनम् ॥ ६॥

कूर्चीभ्यां परिगृह्य मृन्मयेना'ईणीया आप' इति प्राह ॥ ७ ॥

अनाकुला

ततः प्रदाता मृष्मये पात्रे उपनीता अपः कूर्वाभ्यामध्रस्तादुप-रिष्टाश्च परिगृह्य 'अर्हणीया आप' इति प्राह निवेदयति । पुष्पाक्षतैस्संयुक्ता इति कल्पान्तरम् ॥ ७ ॥

, तात्पर्यद्शनम्

अथार्हियिता मृन्मये पात्र अर्हणार्थाः पुष्पाक्षतसंयुक्ताः अप आनीय, कुर्चाभ्यामधस्तादुपरिष्टाच्च ^{प्}रिगृद्य 'अर्हणीया आपः' इति प्राह् ॥ ७ ॥

उत्तरपाऽभिमन्त्रयाञ्जलावेकदेश आनीयमान उत्तरं यजुर्जपेत् ॥ ८ ॥

अनाकुला

अर्हणीया अपः निवेदिता उत्तरया 'आमाग' क्रित्येतया अभिमन्त्रयते। पूज्यमानस्ततोऽञ्जलि कृत्वा हस्तेन तंतस्तस्याजलै एतास्यामकदेशमानः यति प्रदाता। तस्मिन्नानीयमाने उत्तरं यज्ञः 'विराजो दोहोऽसी'त्येतत् ज्येत पूज्यमानः॥ ८॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ पूज्यस्ता अपः 'आमागन्' इत्येतयाऽभिमन्त्र्य तासामेकदेशे स्तोके स्वाञ्जळी दात्रा आनीयमाने 'विराजो दोहोऽसि' इति यज्जपित् ॥ ८ ॥

शेषं पुरस्तान्निनीयमानमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते॥ ९ ॥

अनाकुला

अथ तासामपां रोषं पूर्वस्यां दिशि नयति प्रदाता । तत् निनीय-मानं उत्तर्श्यां 'समुद्रं व'इत्येतयाऽभिमन्त्रयते पूज्यमानः । एतस्मिन्काले वस्त्रयुगलं कुण्डलयुगं गां स्नजं यचान्यदलङ्करणार्थे तत्सर्वे दद्यात् । भोजनान्त इत्यन्ये । तत्सर्वमपाचितिराब्देन चोदितं द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

तात्पर्यद्शनम्

अथ तासां शेषं दात्रा नीयमानं पुज्यः 'समुद्रं वः' इत्येतया अनु-मन्त्रयते ।

केचित्-अभ्मिन् काले भोजनान्ते वा पूज्याय वस्त्रकुण्डलयुगाद्यलः क्करणं दातक्यम् ; अन्यधाऽयं पूजित एव न भारति । एतक्वापिचितिः दाक्देनास्माकमपि चोदितमेवेति ॥ ९ ॥

दिध मध्त्रिति संसृज्य कांस्येन वर्षीयसा पिधाय कूर्ची-भ्यां परिगृह्य 'मधुपर्क' इति प्राह ॥ १० ॥

अनाकुला

वर्षायसा बृहता कांस्येन पात्रेण मधुपर्क प्राह । कांस्येन वर्षीयसा पिर् धायेत्येवमपि सम्बन्धः । तेनोभयाः पात्रयोः कांस्यानयमः सिद्धो भवति । इतिशब्दः प्रकारे-दिध मध्विति वा प्रयो मध्विति वेति ॥१०॥ तास्पर्यदर्शनम्

द्धि मध्वित्येतद्वयं नियमाविधानात् करिमश्चित्पात्रे संसुज्य, ततो वः

प.५.,सं.१३.] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । १७७

र्षीयसा बृहता कांस्येन एत्रिण पिधाय। शेषं व्यक्तम् । अन्ये तु अपिधानं कांस्यं प्रदर्शनार्थम् , तेनेतरद्यि कांस्यमेवेति ॥१०॥ तिवृतमेके घृतं च ॥ ११॥

अनाकुळा

त्रयाणां द्रव्याणां समुदायः त्रिवृत् । पूर्वोक्ते द्वे दिघ मध्विति वा पः यो मध्विति वा, घृतञ्च तृतीयम् ॥ ११ ॥

तात्वयदर्शनम्

त्रयाणां द्रव्याणां समाहारस्त्रिवृच्छव्देने।च्यते । तस्मिन् पक्षे पूर्वो के दिधिमधुनी मुतं च संसर्जनीयानि ॥ ११ ॥

पाङ्क्तमेकं धानास्सक्तूंश्रा। १२ ॥

अनाकुला

पञ्चानां द्रव्याणां समुदायः पाङ्कम् । द्धि मधु घृतं धानास्स-कवः इति ॥ १२ ॥

तात्पर्य**दश्नम्**

इहापि पञ्चानां समुदायः पाङ्कः । शेषं पूर्ववत् ॥ १२ ॥ उत्तराभ्यामभिमन्त्र्य यजुभ्यामप आचामति

पुरस्तादुपरिष्टाचात्तरया तिः प्राश्यानु-

कम्प्याय प्रयच्छेत् ॥ १३ ॥

अनाकुला

अथ तं मधुपर्कमुत्तराम्यामृग्ययां 'त्रच्ये विद्याये, 'आमागिक्ष' त्येताः भ्यामिममन्त्रय पुल्यमानः प्रतिगृह्णाति। पाद्यादीनामिममन्त्रय प्रतिगृह्दर्शनात् मधुपर्कस्याभिमन्त्रय प्रतिगृह्णाति। पाद्यादीनामिमन्त्रय प्रतिगृह्दर्शनात् मधुपर्कस्याभिमन्त्रय प्रतिगृह्णाभिमन्त्रणम्। ततः प्राश्चनस्य पुरस्तादुपरिष्टाश्च यज्ञम्यामनन्तरपिठताभ्या "ममृतोपस्तरणमस्य मृतापिधानमसी' त्येताभ्यां यथाक्रमं अप आचामित। तत्र प्रयोगः-अमृतोपस्तरणमसीत्युपस्तरणीया अप आचम्य मधुपर्क मन्त्रेण प्राह्याच्यय पवं द्विस्तूर्णी प्राह्यापिधानीया अप आचामित। पश्चात् शौचार्थमाचमनम्। शेषं मधुपर्कप्राश्चनशेषं अनुकम्याय अनुप्राह्याय पुत्राय भाने वा समावृत्त्तयेव प्रयच्छेत्। सोऽपि तं प्राह्माति। सोमभक्षणे मधुपर्कप्राशने भोजने च मध्ये नोचिछष्टतेति शिष्टाः स्मरन्ति॥ १३॥

तात्पर्य**दर्शनम्**

अथ प्रवस्त मुधुपर्क प्रतिगृह्यापिधानपात्रमपनीय 'त्रय्यै विद्यायै' 'आमागन् यशासा' ६ ते द्वाभ्यामिमिमन्त्रय । 'अमृतोपस्तरणमिस' इति यज्जुषा पुरस्तात्प्राशानादपः पिबति । तत आचम्य 'यन्मधुनो मधन्यम्' इत्यनया त्रिः प्राश्नाति । द्विस्तूष्णीम् । ततः 'अमृतापिधानमासि' इति यज्जुषा उपरिष्टादप्यपः पिबेत् । अथाचम्य शेषमनुकम्याय अनुप्राह्याय पुत्रशिष्यादये समावृत्तायेव प्राशितुं प्रयच्छेतः; न तु ब्रह्मचारिणे, 'न चास्मै श्रुतिविप्रतिषद्धमुच्छिष्टं दशुः' (आप.ध.१-४-५) इति निषेधात्।

निवह मध्ये शुद्धार्थमुपस्तरणानन्तरमाचमनं न कर्तव्यम् ; अस्माकं वचनाभावात् । न्यायतोऽपि नैव ; भोजनवद्विधानान्तमेककर्मः त्वात् । अपरथा भोजनेऽपि प्रतिय्रासमाचमनं प्रमुख्यत । अथ सर्वद्वाकालकर्तृव्याप्ताचारबल। त्वत्कर्तव्यामिति चेत्, न ; अयमाचार उक्तः लक्षणो न वेत्यर्वाचीनानां दुर्निश्चेयत्वात् ।

अश्रोच्यते-नायमाक्षेपः, बोधायनादिगृह्येषूपस्तरणानन्तरमाचमन-विधिद्दानेनास्माकमण्याचारः सर्वदेशादिव्यापीति निश्चेतुं सुशकत्वात्। उक्तं चैतत् 'अथ कर्माण्याचाराद्यानि' (अप.गृ.१-१) इत्यत्र गार्ह्याणीति स्वशब्दं विहाय, आचारादित्युपलक्षणतो व्याख्येग्गार्ह्यकर्मानदेशात्, गृह्यान्तराद्यपदिष्टविषयोऽण्यस्मदीयानामाचारो वेदमूल एवति । भोजने तु न प्रतिग्रासमाचमनप्रसक्तिः; कचिदपि वचनाभावात्, आचाराभावाद्य । सोमपाने पुनः 'न सोमनोच्छिष्टा भवन्ति' इति वचनादन्तेऽपि नैद्याचमनम्। अपि चैतदाचमनं शिखावन्धनादिवत्(१)कर्तुःसंस्कारकम्, सन्निपाति च अनुक्तमण्यपेक्षितमन्यतो ग्राह्यमिति न्यायविदः । तस्मान्दिह्येपस्तरणानन्तरमाचमनं कार्यमेव ।

केचित्-बैधायनादिभिरुपस्तरणापिधानयोस्तदर्थानां चापां निवे दनस्य पृथगुपदेशात् उपस्तरणादूर्धमाचमनविधानाच उपस्तरणादे बंहिरङ्गत्वेन कर्मान्तरत्वावगतेर्युक्तं तेषां प्राशनास्त्रागण्याचमनम्। अस्माकं तु तथाविधोपदेशाभावात्, अन्तरङ्गत्वेन उपस्तरणाद्यपिधानान्तं भोजनवदेकं कर्मति मध्ये शुद्ध्यर्थमाचमनं न युक्तमिति। मैवम् ; यतोऽस्माकमपि 'यजुभ्योमप आचमित' इति शब्दान्तरेणाचमनयोः पृथगेवोपदेशः । अस्मादेव पृथगुपदेशात्तदर्थानामपामावेदनं चाक्षे-प्यम् । अतोऽस्माकं तेषां चोपदेशे वैषम्याभावात्तुत्ययोगक्षममेवान्वमनम्॥ १३॥

१ कर्तृसंस्कारकम्.

प्रतिगृद्यैव राज। स्थपतिर्वा पुरोहिताय ।। १४ ।।

प्रवकारात् प्राशनमञ्ज्वा पुरोहिताय प्रदानम्। स विधिवत् प्रा-इनाति ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

राजा स्थपतिश्व मधुपर्क प्रतिग्रह्यैव पुरोहिताय प्रयच्छित् । प्रवकारादिभ-मन्त्रणमकृत्वा । अभिमन्त्रणादि तु प्राद्यानान्तं पुरोहितस्यैव । पुन-श्चोत्तरं कर्मराजादेरेव ॥ १४॥

गौरिति गां प्राह ॥ १५ ॥

अनाकुला

अथाचाम्योपिश्रिष्टाय गां निवेदयते-गाँरिति । स्त्री च गाँर्भविति, गाँर्धेनुभव्येति दर्शनात् । यद्रा पुमानिष भवित । श्रूयतेहि — "तद्ययै-वादो मनुष्यराज आगते ऽन्यस्मिन् वाऽर्हति उक्षाणं वेहतं वा क्षद्रन्ते" इति । (ऐ. ब्रा.१-३ ४) एवमर्थमेवात्र गामित्युक्तं गोजातिमात्रस्य निवेदनं यथा स्यात् । अन्यथा गाँरिति प्राहत्येतावता सिद्धं यथा पाद्यादिषु ॥ १५॥ तात्पर्यदर्शनम्

प्रारान कृते दाता 'गैंः' इति गां प्राह कथयाति । गौश्च स्त्री, 'गौर्धे-नुभव्या' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । एतच्च कथनं, किमियं गौस्संझप्य-तामुत्सुज्यतां वा ? इति पुज्याभिप्रायनिश्चयार्थम् । स च स्वाभिप्रायं

दातुर्वयात्॥ १५ ॥

*उत्तरयाभिमन्त्र्य तस्यै वयाँ श्रपियत्वोयस्तीर्णाभि-घारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णे-

नोत्तरया जुहोति ॥ १६ ॥

अनाकुला

अनुजानीयादित्यध्याहारः । करुगान्तरे तथा दर्शनात् । ॐकुरुतेति कार्यिष्यन् अनुजानीयादिति । प्रोक्तायां गवि तां उत्तरमा 'गौरस्यपहतः पाप्मे' त्येतया पूज्यमाने। ऽभिमन्त्रय । यद्यस्या आलम्भनभिच्छन् अनुजान् नीयात । यद्यप्येक एवार्ध्वस्समाम्नायते तथापि स्त्रीलिङ्गानिर्देशाहगेवैषा गान्यत्री । तत्रामुष्येत्यस्य स्थाने प्रदातुर्नामनिर्देशः —मम च यक्षशर्मे णश्चेति ॥ १६॥

^{*} उत्तरयाभिमन्त्रय ॥ १६ ॥ तस्यै वर्षा "" जुहोति ॥ १७ ॥ इति विभागा हरदत्तेन कृतः ॥

ततः प्रदाता तेनालम्भनेऽनुज्ञाते लौकिक्याऽऽवृता तस्या गोरालम्भं कृत्वा वपामुित्खिय्वपाथपणिभ्यां परिगृह्य औपासने पचने वा अविविश्वा तामुक्तीणिभिषारितों मध्यमेनान्तमेन वा पलाशवणिनोत्तरयचां 'निनः प्राइनात्वि' त्येतया तिसमन्नेवाग्नौ जुहोति । उपस्तीयोभिषारितामिति उपस्तरणाभिष्यारणे कृत्वेत्यर्थः । हुत्वा ततो मांसं संस्कृत्यान्नेन सह तस्मा उपहर्णते । 'अविकृतमातिथ्य'मिति वचनात् उपस्तरणाभिष्यारणयोर् प्रसङ्गे वचनम् । पलाशपणिनत्येव सिद्धे मध्यमेनान्तमेनेतिवचनं द्विपर्णस्य पलाश्वानुन्तस्य पर्णेन होमो मा सूदिति । अभावविकलपार्थं वापूर्वं मध्यमेन तद्मावे अन्तमेनोति ॥ १७ ॥ तात्वर्यदर्शनम् ।

यदि प्रतिप्रहीता संज्ञपनिमच्छेत् , तदा 'गौरस्यपहतपाप्मा' इत्ये तयाऽनवसानया गामभिमन्त्रयते । अमुष्येत्यस्य स्थाने चाईियतुर्नाम विष्णुरामण इति गृह्णाति । ततस्सुखमासीत । दातुरेव वपाहोमान्तं कर्म । अभिमन्द्रयेति च कत्वाप्रत्ययः क्रियाविधानमात्रार्थ एव, न तु समानकर्तृकत्वार्थः । तस्यै तस्याः संज्ञपनं कृत्वा, वपामुत्खिद्य, अपित्वा, मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन लौकिकेनाज्येनोपस्तीर्थ कृत्स्नां वणां सकृदेवावदायाभिधार्य 'अग्निः प्राइनातु' इत्येतया तेन पर्णेन स्वाग्नौ जुहोति । तत्र च मध्यमेनान्तमेन वेति वचनं द्विपर्णप्रतिषेधाः र्थमभावविकल्पार्थं वा । शिष्टैश्चावदानैस्संस्कृतैस्सहान्नं भोजयेत् । अयं च सञ्चपनपक्षः कल्युगानाचारेषु पाठतत्वादिदानीं त्याज्य एव ॥ १६ ॥

यद्युतसृजेदुपांशूत्तरां जिपत्वोमुतसृजतेत्युचैः ॥ १७ ॥ अनाकुला

अथ यदि गामुत्स्जत्ययं पुज्यमानः स गौरिति प्रोक्ते मन्त्रान् उत्तर्माश्चतुरो 'यक्षा वर्धता' मित्युपांशु जपित । जिपत्वा 'ओमुत्मृजते' त्युक्षः प्रसीति । प्रदाता च तामुत्तस्ज्यान्यत् मांसं करुपयति, 'नामांसो मधुपको भवती' (आश्व. गृ.-१९-२८) ति करुपान्तरात्। तत्र पुद्गवालम्भे गौधेनुभव्यामातास्द्राणामेतयोल्लोपः लिङ्गविरोधात्, नेत्यन्य। जपत्वादेव सिद्धे उपांशुवचनं नियमार्थम्—उत्तरे चत्वार एव मन्त्राः उपांशु वन्तव्याः। न प्रणव इति । शास्त्रान्तरदर्शनात् प्रसङ्गः । प्रणवाद्युच्चैः, उर्ध्वं वा प्रणवात् इति । तेन ब्रह्मणः एवेष विक्रस्पः सिद्धो भवति । इह प्रसर्वेविधेरभावेऽपि उच्चैरिति वचनादेव प्रसीतिर्द्रष्टव्यः,॥ १८ ॥ तात्पर्यदर्शनम्

यदि पुज्यो गामुत्सुज्यमानामिच्छेत्। अयं च कामप्रवेदने लिङ् ।

तदोत्तरान् त्रीन् मन्त्रान् 'यक्को वर्धताम्' इत्याद्धिकानुगंछ जिपला 'ओमुत्सजत' इत्युच्चैः, प्रब्र्यादिति शेषः । केचित् चर्ण्यश इत्यादिकाश्चः त्वारो मन्त्रा इति । इयं च गीरुत्सर्जनपक्षेऽपि भोपनुरेव ॥ ६७ ॥ अनं प्रोक्तमुगंशूत्तरैरभिमन्त्र्यों कल्पयतेत्युचैः ॥ १८ ॥

अनाकुला

अथात्रं सामिषं समाहत्य तस्मै प्राह-भूतमिति । सिद्धेऽन्ने भूतमिति प्राह (बौ. गृ. १-२-५५) इति कल्पान्तरम् । अस्माकं च वैश्वदेवे । तः स्मात् भृतमित्येव निवेदनम् । तद्न्नं प्रोक्तमुत्तरैः पञ्चभिर्मन्त्रैर्भृतामित्याः दिभिः भोक्तोपांदवभिमन्त्रयः अंकिल्पयतेत्युव्चैः प्रसौति । प्रस्तुताः परि-वेष्टारः परिवेविषन्ति चतुरा नानागोत्रान् ब्राह्मणान् भोजयतेति ब्र्याः त्तेषु भुक्तवत्स्वन्नमस्मा उपाहरन्तीति (बौ. गृ. १-२) कल्पान्तरम् ॥१९॥ तात्पर्यदर्शनम्

अथ दाता सिद्धमन्नं 'भृतं' इति मन्त्रेण पुज्याय प्रव्रूयान्निवेदयेत् । कुत पतत् ? 'सिद्धेऽन्ने तिष्ठन् भूतमिति स्वामिने प्रव्रूयात्' (आप. ध. २–३–१०) इति वेदवदेवे दर्शनात् । मधुपर्कप्रकरण एव 'सिद्धेन्ने तिष्ठन् भूतमिति प्राह' इति कल्पान्तराच । एवं प्रोक्तमन्नं भाका उत्तरैर्मन्त्रैः 'सुभृतम्' इत्यादिभिः पञ्चभिरमिमन्त्र्य, ॐ कल्पयतेत्युच्चैः । अत्रा• प्यनुजानीयांदिति शेषः । ततो भोजनं ; अन्नानिवेदनस्य दृष्टार्थत्वात , (१)आचाराच्च ॥ १८ ॥

आचार्यायर्दित्रजे श्वशुराय राज्ञ इति परिसंबरसरा-दुवतिष्ठद्भव एतत्कार्यम् ॥ १९ ॥

अनाकुला

आचार्याद्यः प्रसिद्धाः । तेभ्यश्चतुर्भ्यः परिसंवत्सरं विषेण्योपतिष्ठः द्भधः गृहमातिथ्येनागतेभ्यः एतदपचितिकर्म कूर्चादि भोजनान्तं कर्तः व्यम् । केन ? गृहस्थेन । निवेशे हि वृत्ते नैयमिकानि (?) शृयन्ते आग्निहो-त्रमतिथयः इति वचनात् । अत्र केचिदाहुः-आचार्यायर्दिको दवदाराय रा क्क इत्येतत् कार्यम् । इत्येको योगः । अध परिसंवत्सरादुपतिष्ठद्मश्चायं कार्यः इति । तेन विवाहादनन्तरं आचार्यस्वशुराभ्यां निमन्त्र्यापिचतिः कर्तब्या। ऋत्विजे च कर्मृणि, राक्षे चाभिषेकानन्तरम्। अथ तेभ्य एव संव• त्सरं विशोषयोपगतेभ्यश्च कर्तव्यमिति ॥ २०॥

[े] र ठ कस्पान्तरात् इत्याधिकम् ।

अथ षष्ठः पटलः ॥

चतुर्द्शः खण्डः॥

मन्त्राम्नानक्रमेण विवाहादयस्तंस्कारा व्याख्याताः । अनन्तरं तत्क-मेणैव सीमन्तादयो व्याख्यायन्ते—

सीमन्तोन्नथनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि ॥ १ ॥

अनाकुला

सीमन्तो नाम केशमध्ये रेखाविशेषः! स उन्नीयते यस्मिन् कर्मणि तत् सीमन्तोत्रयनन्नाम कर्म गर्भसंस्कारः। तच्चतुर्थे मासि कर्तव्यम्। प्रथम् मनियमाद्याधारसंस्कारोऽयम्। आधारे च संस्कृते तत्राहिताः सर्व एव गर्भाः संस्कृता भवन्ति॥१॥

तात्पर्यर्दशनम्

सीमन्ते विषयनिति कर्मनामध्यम्, यस्मिन् कर्भणि गर्भिण्यास्सीमन्त उन्नीयते तत् व्याख्यास्याम इति शेषः। तच्च प्रथमे गर्भेः न तु गर्भे गर्भे। गर्भार्थमेवाधारस्त्रीसंस्कारः।स्त्रीसंस्कारत्वात् सक्तदेव कतस्सीमः नतस्सर्वानेव गर्भान् संस्करोति। चतुर्थे मासि चतुर्थे मासे। अल्लोपद्याः नद्सः, 'छन्दोवत्सुत्राणि भवन्ति' इति स्मृतेः॥१॥

*ब्राह्मणान् भोजियत्वाऽऽशिषो वाचियत्वाऽग्नेरुपसमा-धानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीहुत्वा जया-दि प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

अनाकुला

तत्र पूर्वेद्युर्नान्दीश्राद्धम् । अथ तस्मिन्नहिन ब्राह्मणान् भोजियत्वा तैर्भु-क्तवद्भिः आशिषो वाचियत्वा अग्नेरुपसमाधाानादि प्रतिपद्यते सकत्पात्राणि शिक्षत्याद्यश्च सह शम्याः ॥ २॥

अष्टौ प्रधानाद्युतयो 'धाता ददातु नो रिय' मिति चतस्रो 'यस्त्वा-हृदा कीरिणे'ति चतस्रः ॥ ३॥

तात्पर्यदर्शनम्

इह ब्राह्मणभोजनाशीर्धचनयोर्विधानं उपनयनवतः क्रमार्थम् । पात्राः

एतत्सूत्रं हिथा विभक्तं हरद्त्तेन । तत्र "समाधानादि" इत्यन्तमेकम् । तते।ऽपरम् ॥

प.६.,सं.१४.] अनाकुछातात्पर्यदर्श्वनाभ्यां सहितम् । १८५

सादनकाळे तु यथार्थ शळख्यादीनि सङ्ख्यासाचानि । शम्याश्च परि-ध्यर्थे । उत्तराः 'धाता ददातु नो रियम्' इति चतस्रो अस्त्वा दृदा कीरि-णा' इति चतस्र इत्वष्टी । शेषं सुगमम् ॥ २ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वाऽपरेणामि प्राचीमुपवेश्य त्रेण्या शलल्या त्रिभिर्दर्भपुञ्जीलैश्शलालुग्लप्सेनेत्यूर्ध्वं सीमन्तमुन्न-यति व्याहृतीभिरुत्तराभ्यां च ॥ ३ ॥

अनाकुला

प्राची प्राङ्मुखीं स्वयं प्रत्यङ्मुखः । त्रिषु प्रदेशेषु एनी श्वेता त्रेणी । इकारले। पर्छान्दसः । णःवं च । शक्ली शल्यकस्य रोमस्ची । सिविशाखा नाडी प्रजीलिमित्युच्यते । दर्भस्य पुञ्जीलानि त्रीणि भवन्ति । उदुम्बरस्य फलसङ्घातविशेषस्तरुणः शलाङ्गल्यस इत्युच्यते । पिशाचो-दुम्बरस्येत्यन्ये । एतानि द्रव्याणि युगपद्गृहीत्वा तैस्सीमन्तमुत्रयति अर्थ्वमुद्दृति भूर्भुवस्सुविरत्येताभिः उत्तराभ्यां च 'राकामहं, 'यास्ते राक' इत्येताभ्याम् । त्रयाणामन्ते सकृदुन्नयनम् । इह मन्त्रसमामनाये व्याहृतीनां पाठो न कर्तव्यः । व्याहृतिभिरित्येतनेव सिद्धस्सम्प्रत्ययः । यथा व्याहृतीश्च जपित्वा, व्याहृतीविद्दृताः, इत्यादौ । एवं सिद्धे व्याहृतीनां पाठः समामनायार्थम् । किञ्चासति पाठे व्याहृतिभिरुत्तराभ्याञ्चत्युच्यमाने याजमानसमामनायात् प्रदृणं प्राप्नोति-व्याहृतिभिरुत्तराभ्याञ्च मन्त्राभ्यां 'उच्छुप्तो अग्ने' इत्येताभ्यामिति । तत्र पाठस्य प्रसिद्धत्वात् । 'राकामहं' 'यास्ते राके' इत्येतयोश्च प्रधानाहृतित्वं विद्वायेत, विशेषाभावात् । तस्मादस्मादेव समामनायाद्प्रहृणं यथा स्यादिति व्याः हतीनामिह पाठः ॥ ४॥

तात्पर्यदर्शनम्

प्राची प्राङ्मुखीं। स्वयं तु प्रत्यङ्मुखः। त्रेणी त्रीण्येतानि शुक्कानि यस्यास्ता। यद्वा त्रिषु प्रदेशेषु पनी देवता। त्रेणीति च कपं छान्दसम्। शल्ली स्व्याकारं शल्यलोम। त्रेणीति शल्या निशेषणम्। दर्भपुषीलं सिवशाखा नाडी। शल्लुगीष्ठोदुम्बरः, खरपत्रोदुम्बरः, पिशाचोदुम्बर स्त्यनर्थान्तरम्। ग्ल्प्सः स्तवकः; पिशाचोदुम्बरस्य तरुणफलसङ्घात-विशेष स्त्यर्थः। इत्येतिर्दृत्येर्युगपद्गृहीतिक्वं सीमन्तमुत्रयति शिरासि मध्ये रेखामुद्दृति । कैर्मन्त्रः १ 'भूर्भुवस्सुवः' 'राकामहं सुहवाम्' 'यास्ते राके सुमतयः' इत्येतिर्मन्त्रः। चकारो बहुमन्त्रज्ञापनार्थः॥ ३॥

'गायत' भाते वीणागाथिनौ सँशास्ति ॥ ४ ॥

अनाकुला

वीणया यो गाथां गायति स वीणागाथी ।तावुभौ प्रागेवानीतौ भवतः । तौ संशास्ति संप्रेष्यति-गायतिमति । तौ गायतः । तत्रऋङिनयमः ॥ ५ ॥ तात्पर्यदर्शनम

वीणया गाथां गायत इति वीणागाथिनौ । तौ गायत्मिति संशास्ति सं- प्रेष्यति ॥ ४॥

* उत्तरयोः पूर्वा साल्वानां ब्राह्मणानामितरा ॥ ५ ॥

अनाकुला

उत्तरयोः ऋवोः या पूर्वा 'योगन्धरि'रित्येषा । सा साल्वानां सीमन्त-कर्माणे गाथा साल्वदेशनिवासिनां अस्यामृचि गानं कर्तव्यमित्यर्थः । स देशो यमुनातीरे भवति । वश्याश्च तत्र भूयिष्ठं भवन्ति । तेषामेव रा-जा योगन्धरिः ॥ ६ ॥

इतरा 'सोम पव नो राजे'त्येषा। न सर्वेषां ब्राह्मणानामपि तु सा-च्वानाम्॥ ७॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

उत्तरयोः ऋचोः वीणागिथिनौ गायेताम् । केषां कतरा गाथा ? इत्यत आह-पूँवैति । पूर्वा 'यौगन्धिरः'' इत्येषा । साल्वदेशीयानां त्रयाणां व-णानामिष गाथाः; 'साल्वीः' इत्यविशेषिळङ्कात् । अन्यदेशवासिनां ब्रह्मणा-नामितरा 'सोम एव नो राजा' इत्येषा । क्षात्रयवैश्यानां तु 'सोमो ना राजा-Saतु मानुषीः प्रजाः' (आश्वःगु.१-१२-७) इत्याश्वलायनीये दृष्टायां सार्व-वर्णीक्यामृचि गानं कर्तव्यम् । न तु गानाभावः । गायतिमत्यविशेषेण संशासनीवधानात् । कोचित—साल्वानामिष ब्राह्मणानामितरेति ॥ ५ ॥

नदीनिर्देशश्च यस्थां वसन्ति ॥ ६ ॥

अनाकुला

द्वितीये मन्त्रे असी शब्दस्य स्थाने नद्या नाम संबुध्या निर्देष्टव्यम् । यस्यां वसन्ति यामुपजीवन्तीत्यर्थः । यथा-तीरेण कावेरि तवेति । क्ष-त्रियाणां तु सर्वेषां कल्पान्तरदृष्टायां सार्ववर्णिक्यामृचि गानं भवति । 'सोम पव नो राजत्यादुर्मानुषीः प्रजाः । विवृत्तचका आसीना' इति । अत्रापि नदीनिर्देशस्सम्बुध्या ॥ ८ ॥

^{*} इदं सूत्रं द्विधा विभवतं हरदत्तासार्थैः।

ष.६.,खं.१४.] अनाक्कुछातात्पर्येदर्शनाभ्यां सहितम् । १८७

तःत्पर्यदर्शनम्

'सोम पव नो राजा' इत्यस्यां असावित्यस्य स्थाने 'कावेरि' 'बेगवन् ति' इति सम्बुध्या नदीनिर्देशश्च भवति । कस्या नद्भाः ? इति चत् 'यस्यां वसन्ति' समीपसप्तमी चेयम् । यस्यास्समीपे वसन्ति तस्या निर्देश इत्यर्थः ॥ ६ ॥

यवान् विरूढानावध्य वाचं यच्छत्यानक्षत्रेभ्यः ॥ ७॥

अनाकुला

विष्ढान् अङ्कुरितान् सुत्रबद्धानाबध्नाति शिरसि वध्वाः । सैव वार्चं यच्छति । एवमुपदेशो भोजनञ्चास्यास्मित्रहनि नेच्छन्ति । यवाश्च प्राग्येव वस्तव्याः । यथास्मिन् काले विरुद्धा भवन्ति ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अङ्कुरितान् सूत्रप्रथितान् यवान् वध्वादिशरस्याबधाति । शिरसीति कुतः ? आचारात् ॥ ७ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रभ्य व-त्समन्वारभ्य न्याहतीश्च जपित्वा वाचं विमृजेत्॥ ८॥

अनाकुला

वत्सः पुमान् गौश्च भवति । ब्याष्ट्रतयस्समस्ताः याजमानसमाम्ना-यात् प्रत्येतब्याः ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

विस्पष्टार्थम् । इह केचिद्ध्येतारो 'यच्छतो' 'विस्जत' इति द्वियचने पठिन्त । तस्मिन् पक्षे वाग्यमनादिपदार्थपश्चकमुभी जायापती कुरुतः । केचित् —यवाबन्धनादि सर्वे वधूरेव ; न पतिरिति ॥ ८॥

पुँसुवनं व्यक्ते गर्भे तिष्येण ॥ ९ ॥

अनाकुरा

पुमान् येन स्यते तलुं सुवनं नाम कर्म । उवङादेश रछान्दसः । मन्त्रद-र्शनात् पुंसुवनमसीति । आश्वलायनस्तु गुणमव प्रायुङ्क । तत्, व्यक्ते गर्भे कर्तव्यम् । गर्भव्यक्तिश्च तृतीये चतुर्थे वा मासि । यदापि चतुर्थे तदा सीमन्तात् पूर्वमेव पुंसवनम् । निमित्तस्य पूर्वत्वात् । पश्चाहुप-देशस्य तु प्रयोजनं वक्ष्यामः । तिष्येण तस्य तिष्ये कर्तव्यम् । 'नक्षत्रे स्व छपी'ति अधिकरणे तृतीया ॥ ११ ॥ तात्पर्यदर्शनम्

पुँचनिम्सिप कर्ननामध्यम् , येन कर्मणा निस्ति गर्मिणी पुमांसमेव स्रते तत्यं स्वनम् । व्याक्रियत इति शेषः । अत्र चोवङादेश इछान्दसः । आह्वछायनस्तु 'पुँसवनम्' इति सगुणमेव प्रायुङ्कः । व्यक्ते गर्भे अस्तिगर्भ इति निश्चिते । व्यक्तिश्च तृतीये चतुथं वा मासे ; बहु चादिषु स्मृत्यन्तरेषू भयथा दर्शनात् । यदि पुंसवनं चतुर्थं स्याचदा पूर्वं सीमन्तं छ्रत्वेव । कुत पतत् १ पुंसवने पश्चात्कियमाणेऽपि चोदितकाळानतिकः मात् , पश्चान्मन्त्राम्नानसुत्रोपदेशयोरेवंकमार्थत्वाच ।

केचित् — तृतीयवच्चतुर्थेऽपि सीमन्तवःप्रथमगर्भ एव, न तु प्रतिगर्भम् ; पिष्टपेषणन्यायादेव । एतच्च पुमांसं जनयतीःयत्र विवेचयिष्यः ते । तिष्येण तिष्यनक्षत्रे पुंसवनं कर्तव्यमिति व्यवहितेन सम्बन्धः ; 'प्रकः रणात् प्रधानस्य' इति न्यायात् । शुङ्गाहरणे त्वनियमः ॥ ९ ॥

न्यग्रोधस्य या प्राच्युदीची वा शाखा ततस्मवृषणां शुङ्गामाहत्य सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि ॥ १०॥

अनाकुला

न्यप्रोधस्य बृक्षस्य या प्राची शाखोदीची वा तस्याः शुक्तामग्राङ्कुरं सञ्चलां फलं वृष्णमिति व्यपदिइयते साहश्यादेव । तद्वतीं शुक्तामग्राङ्कुरं सञ्चलां फलं वृष्णमिति व्यपदिइयते साहश्यादेव । तद्वतीं शुक्तामाहृत्य सीमन्तवद्गेन्द्रे रूपसमाधानादिवचा विष्यादे । अग्नेरुपसमाधानादिवचा नात् ततः पूर्व ब्राह्मणभोजनमाशीर्वचनं च न भवति। अन्ते तुभवति "शुचिन्मन्त्रवतस्सर्वद्वत्येषु भोजये"दिति । तथा यत् परिषेचनादृष्वं संशासनादि तद्वि न भवति। अपरेणारिन प्राचीमिति पुनरिहोपदेशात् ।

तश्रप्रयोगः-पूर्वेद्युर्नान्दिश्राद्धम्। अपरेद्युरग्नेरुपसमाधानादि सक्द-(१)त्पात्रप्रयोगः। शुङ्गया सह परिधय एव, न शम्याः। आज्यभागान्ते-इन्वारुध्यायां 'धाता ददातु नो रिय'मिति चतस्रो यस्त्वा हृदाकीरिणेति चतस्रः। जयादि प्रतिपद्यते। परिषेचनान्ते ततो वश्यमाणं कम॥ १२॥

तात्पर्यदर्शनम्

सक्षणां वृषणाकृतिकेन फलद्वयेंन संयुक्तां, शुक्तां अम्राङ्कुरम् । व्यक्तः मन्यत् । अत्र च सीमन्तवदेग्नेरुपसमाधानादीत्यतिदेशात् ब्राह्मणभोजः माशीर्वचनं च तन्त्रात् पुरस्तान्निवर्तते । कर्मान्ते तु भवत एव । शुचीः न् मन्त्रवतस्त्वेवकृत्येषु भोजयेत् , (अ।ए. ध. २—१५-११) इति सामाः म्यवचनात , 'लाके च भूतिकर्मस्वतदादीन्येष वाक्याति स्युर्यथापुण्या-हं स्वस्तिऋदिमिति(१)बार्चायत्वा' (आए-ध-१-४१-९) इति वच-नाच्च। पात्रप्रथोगे च शुक्कादीनां कर्मोपयुक्तानां सकृदेव सादनम्। तथात्र परिधय पव, न तु शस्याः ; 'शस्याः परिध्यर्थे' इति चौलगोः दानप्रहणात् । तथैव 'सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि' इत्यादिना(२)परि-षेचनान्तकरुपातिदेशस्य विवक्षितत्वादिहापि त पदाष्टी प्रधान-होमाः॥ १०॥

अथ समाप्ते तन्त्रशेषे कर्तव्यमाह—

अनवस्नातया कुमार्या दृषत्पुत्रे दृषत्पुत्रेण पेषायित्वा परिष्ठाव्यापरेणारिन प्राचीमुत्तानां निपास्रोत्तरेण यजु-षाङ्गुष्ठेन दक्षिणे नासिकान्छिद्रेऽपिनयति । ११॥

अनाकुला

यस्याः प्रादुर्भूतं रजः सा अवस्नाता । तक्किपरीता अनवस्नाता । एवं-भूता कन्या कर्त्री पेषणस्य। प्रयोजकः पतिः। उपलो रूपत्पुत्रः। रूषदर्थै-ऽपि हषत्पुत्र एव । तत्र शुङ्गां पेषायिश्वा वस्त्रण परिष्ठाव्य अपरेणारिन प्राची प्राङ्मुखीं उत्तानी अर्ध्वपुखीं, निपात्य शायित्वा उत्तरेण यज्जवा 'पुंसुवनमसी' त्यनेन तं रसं अङ्गुष्टेन तस्या नासिकाचिछद्रे दक्षिणे अपिनयति अपि-गमयति । प्राङ्मुख एव । (पिधाय नयनं स्वयं च प्राङ्मुखः) ॥ १३ ॥

तारपर्यदर्शनम्

स्नाननिमित्तस्य रजसोऽनुत्पन्नत्वात् या न स्नाता तया अनवस्नातया कन्यया रुषदर्थापन्ने दृषस्पत्रे शुङ्गां निधाप्य दृषसुत्रान्तरेण पेवयित्वा तद्गसं वस्त्रण प्लावियत्वा ततो जायामपरेणारिन प्राची प्राव्छिरसं उत्तानामूर्ध्व-मूर्खी, निपात्य शायित्वा । 'पुँसुवनमासि' इति यजुषा दक्षिण(३) नासिका-छिद्रे अङ्घछेन करणभूतेन तद्रसमिपनयित गर्भ प्रापयित । सा रसं न निष्ठीवे-दित्यर्थः ॥ ११ ॥

पुमासं जनयति ॥ १२ ॥

अनाकुला

एवमनेन कर्मणा संस्कृता स्त्री पुमासं जनयति । केविदर्थवादिमदं मन्यन्ते । फलविधौ कामसंयोगेन कियाया अनित्यत्वप्रसङ्गात् । यदा-

१. धर्ममुत्रे बाचियित्वेति पदं नास्ति । २. ख-घ-परिषचनान्तं कल्पातिदेशस्य. ।

⁽⁾ कुण्डलान्तर्गतो भागो 'ग' पुस्तक एवास्ति । 🕹 ३. दक्षिणेन इस्येष सर्वन्न पाठः ।

अनाकुला

र्थवादः प्रतिगर्भमे बुत्तिप्रसङ्गः। एवं तर्हि प्रथमे गर्भे इस्र वृवर्तते। एवमर्थमेव चास्य प्रश्लादुपदेशः। व्यक्तं चैतत् छन्दोगानां-प्रथमे गर्भे तृतीयं मासि पुंसवनमिति। अन्ये फलविधि मन्यन्ते। तत्र च "एष- वा अनुणो यः पुत्री"ति (तै.सं-६-३-१४) वचनात् पुत्रस्य सक्तुत्पादनं नित्यमिति यावदेकः पुत्र उत्पद्येन तावद्गर्भेषु भवति। ऊर्ध्वं तु पुत्रे- च्छायां सत्यां भवति दु(१)हितुरीप्सायां न भवति। प्रथमप्रहणं च नाजुवर्तते, पुनर्गभेष्रहणात्। पुंसुवनस्य तु प्रशादुपदेशो यथा चतुर्थे मासि तिक्षयते तस्य प्रशात् प्रयोगार्थ इति॥ १४॥

तात्पर्यदेशनम्

कर्मणानेन संस्कृता अन्तर्वत्नी प्रमासं जनयतीत्यर्थवादः ; नित्यत्वात्पुं सवनस्य । अथवा फलम् ; सुत्रकारेणोपदिष्टत्वात् ; यथा 'सहस्रं तेन का महुघोऽवरुन्धे' इति । फलपक्षेऽपि 'एप वा अनुणो यः पुत्री' इत्यादिव चनैस्सकृद्गि पुत्रोत्पादनस्य अवश्यकर्तव्यत्वात् , तदक्तं पुंसवनं प्रथमे गर्भे कर्तव्यमेव । तत ऊर्ध्वं तु यत्र यत्र गर्भे पुत्रेप्सा तत्र तत्र कर्तव्यं नान्यत्र । यस्त्वतिक्रान्तचोदनः स्त्रीरेव जनयेयमिति कामयते तस्य सकृद्गि न भवति ।

अन्ये तु-पुमांसं जनयतीत्येतद्वचनं गर्भे गर्भेऽस्य कर्तव्यतापः

रमिति॥ १२॥

क्षिप्रसुत्रनम् ॥ १३ ॥

धनाकुला

येन कर्मणा क्षित्रं सुयते तत् क्षित्रं सुवनं नाम कर्मोच्यते ॥१५॥ तात्पर्यर्देशनम्

येन क्षिप्र शीघ्रं सुतेऽन्तर्वत्नी न चिरं कालं पीड्यते तत् क्षिप्रसुवनं नाम कर्मोपदिश्यते ॥ १३ ॥

अनाप्रीतेन शरावेणानुस्रोतसमुदकमाहस्य पत्तस्तूर्यन्तीं निधाय मूर्धञ्छोष्यन्तीमुत्तरेण यजुषाभिमुरयैता-भिरिद्धिरुत्तराभिरवोक्षेत् ॥ १४ ॥ अनाकुला

अनाप्रीतेनास्पृष्टोदकेनानुस्तेतं उदकस्य प्रस्नवते न प्रतीपं । पतः पादयोरधस्तात् यस्याः इवेतोपमानि पत्राणि पीत्रेपमानि पुष्पाणि या च मध्याह पुष्यित सा तुर्यन्ती वनेषु जायते । वेणुपत्रोपमानि च यस्याः पत्राणि रक्तोपमानि च पुष्पाणि यां चाग्निहीखत्याहुः । सा शोष्यन्ती तत् ओषधिद्वयं समूलपत्रमादाय सुश्लिष्टं निद्धाति । मुर्धन् मुर्धनीत्यथः । अपरे पिष्ट्रा आलिम्पन्ति । अध तामुत्तेण यज्जषा 'आमिष्ट्राहं दशिमरिमम्शामि इत्यनेनाभिम्शति । दशिमरिति लिङ्कादुमान्यां पाणिभ्यामिमर्शनम् । अनुलोमं मुखादारभ्य तत पतािमराहः तािमरेवाद्विस्तामवोक्षेत् । उत्तराभिस्तिस्थिः ऋग्मः 'यथैव सोमः पर्वत' इत्येतािभः प्रतिमन्त्रमवोक्षणम् ॥ १६॥

तात्पर्यदर्शनम्

अनाधीतेन अनुद्कलिप्तेन अस्पृष्टोद्केनेत्यर्थः । तथाभृतेन शरावेण । अनुस्नोतसं स्नोतोऽनुलोमं न प्रतीपं गृहीतमुद्दकमाहृत्य । पत्तस्तस्याः पाद्योः (१)तूर्यन्ती अधःपुष्पिताख्वामोषाधं निधाय । शोष्यन्ती प्रसवपीडया ग्रुष्यमाणां स्त्रियं 'आभिष्ट्राहं दशिभरिभमृशामि' इति बजुषोमाभ्यां हस्ताभ्याम् । मूर्यन् मूर्यन्यभिमृश्य । एताभिराहृताभिरिद्धः उत्तराभिः 'यथैव सोमः पवते' इत्यादिभिहितस्भिह्तां सकृदेवावोक्षेत् ।

केचित्-प्रतिमन्त्रम्; दृष्टोपकारकत्वादिति ।

तत्र प्रथमाया ऋचः 'प्रतितिष्ठतु' इत्यवसानम् । द्वितीयायाः 'तः था कृतम्' इति । तृतीयायाः 'सरस्वतीः' इति ।

अन्ये तु-शोध्यन्तीति चौषधिः। तां मृश्निं निधाय स्त्रियं यत्र कः

चाभिमृदोदिति । तमः; शोष्यन्तीसंद्राया आषधरप्रसिद्धत्वात् ।

केचित्—शोष्यन्तीनामीषधिः या वनेषु जायते, वेणुपश्रोपमानि च यस्याः पत्राणि, पुष्पाणि च रक्तोपमानि, यां चाग्निशिक्षेत्याः द्वरिति। तम्न; यतो वाष्यवाचकभावो नोपदेशगम्यः, यथाद्वर्वार्ति-ककारपादाः—

'वाच्यवाचकभावो हि नाचार्थेरुपदिश्यते ।

अन्यधानुपपत्या तु व्यवहारात्स गम्यते ॥ (तं वा.१-३-९) इति । इह तु(२) व्यवहाराभावादेव विप्रातिपत्तिः। सा भाष्यकाराद्याप्तत-मप्रणीताभिधानकोशेषु शोष्यन्तीशब्दस्याग्निशिखापरपर्यायतया पाठा-च्छाम्यति। न च तथा दर्ययते। तस्माद्वरं पूर्वोक्तमेव व्याख्यानमिति ॥१४॥

बधाम्यद्भैषज्यमाह— यदि आरायु न पतेदेवंविहिताभिरेवाद्भि-रुत्तराभ्यामवोक्षेत् ॥ १५ ॥

इरयापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने चतुर्दशः खण्डः ॥

अनाकुला

जरायु गर्भावेष्टनं, तयदि न पतेत , तत उत्तरो विधिः कर्तव्यः । कः पुनरसी ? क्षिप्रं सुवने यो विधिश्चोदितः 'अनाप्रीतेन शरावेणे'त्यादि (एवं विहिताभिरिक्षः उत्तराभ्यां मन्त्राभ्यां ''तिलदेव पद्यस्व, निरै तु पृदिन शेवल' मित्येताभ्यां प्रतिमन्त्रमवोक्षेत । एते च कर्मणी स्वभार्याविषया) यक्ष्मगृहीतामन्यां विति कर्मान्तरे यत्नकरणात् । अन्ये पुनर्विशेषेणेच्छन्ति ॥ १७॥॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुळायां चतुर्दशः स्नण्डः ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यदि प्रस्तायास्तस्या जरायु गर्भप्रावरणं न पतेत्तदा 'अनाप्रीतेन शरावेण' इत्यादिविधिनः SS हताभिरिद्धः 'ऐतु गर्भो अक्षितः' इत्येता-भ्यामुग्भ्यां तामवोक्षेत् ।

केचित्-प्रतिमन्त्रम् । तथा पूर्वस्मिन्नवोक्षणे पडवसानास्तिस्र ऋः चः । इह तु 'तिछदेव पद्यस्व' इत्येका ऋक्; 'निरेतु पृद्दिन' इत्यपरं यज्ञिरिति ॥१५॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यावेराचेते गृद्यतात्पर्यदर्शने चतुर्दशः खण्डः समाप्तः ॥

⁽⁾ अस्मिन्विधी उत्तराभ्यां मन्त्राभ्यां तिलदेव पद्यस्त्त, निरीतु प्रविनशेवलंभिरेयताभ्यां इति विशेषः । ता एव आपः प्रतिमन्त्रं प्रोक्षयेत् । एते च कर्मणी स्त्रभायांविधयों, एतन्कुडलान्तर्गतपाठस्थावे 'क' 'ख' पुस्तकयोरयं पाठो दृश्येत ।

अस्मिन् ख्रयंडे इरदत्तमते सुत्रसंख्या सतदश (१७) सुदर्शनमते पञ्चदश (१५)

अथ पश्चद्दाः खण्डः

जातं वात्सप्रेणाभिमृदयोत्तरेण यजुषोपस्थ आधायोत्तराभ्या-मभिमन्त्रणं मूर्धेन्यवद्याणं दक्षिणे कर्णे जापः ॥ १ ॥ अनाकुला

जातिमिति पुः छिङ्गस्य विविश्वितत्वात् पुंस एवायं जातकर्माख्यः सं-स्कारः। न स्त्रियाः। वन्सप्रीर्नाम ऋषिः। तेन दृष्टं वात्सप्रं दिवस्परीत्येन् षोऽजुवाकः। प्रत्यृचमभिमर्शनम्। सर्वान्त इत्यन्ये।

उत्तरेण यज्ञवा 'अस्मिद्यार' मित्यनेन । उत्तरन्न मातुरिति विशेषणाः विह स्व उपस्थ आद्धाति । उत्तराभिरिति पाठः । उत्तराभिः तिस्भिः क्राग्भः अभिमन्त्रणादीनि त्रीणि कर्तव्यानि । 'अङ्गादङ्गा'दित्यभिमन्त्रणम् । 'अदमा भवे'ति मूर्धन्यवद्याणम् । 'भेधां त' इति दक्षिणे कर्णे जापः । जप इत्यर्थः । केचित्त उत्तराभ्यामिति द्विवचनान्तपाठमाश्चित्य द्वर्योमन्त्रयोः त्रिष्वपि कर्मसु विनियोगं मन्यन्ते । तेषामवद्याणिलेङ्गेनाभिग्मन्त्रणं कर्णयोज्ञपश्च प्राप्नोति । आद्द्वलायनश्चाह —कर्णयोहपनिधाय मेधाजननं जपति मेधां ते देवस्सविनेति (आद्दवश्चीः १-१३-२) ॥ १॥ तार्पर्यदर्शनम्

जातं **जातमात्रम्**,

प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ॥ (मनु.२-२९)

इति वचनात् । एतश्चोपिरशोध्यते । जातं कुमारं पिता वासम्रेण 'दि-वस्पिरं (ते.सं.४-२-२) इत्यनुवाकेन अन्ते सङ्दिभमृद्य 'अस्मिम्बद्म्' इत्यनेन यजुषा स्वस्योपस्थे तमाधाय, उत्तराभ्यां 'अङ्गादङ्गात्' 'अद्मा भव' इति द्वाभ्यां तस्याभिमन्त्रणं कर्तव्यम्, तथैव ताभ्यामेव मूर्धन्यवद्याणम्, एतयोरेवचीं: दक्षिणे कर्णे जापो जप इत्यर्थः । वचनवलाश्च जपाभि-मन्त्रणयोरवद्याणलिङ्गबाधः । अभिधानं तु जातसंस्कारिकयासामा-न्यात् । एतश्च 'तीर्थस्थ।णुचतुष्पथव्यतिकमे' (आए.गृ.५-२६) इत्य-न्नापपादिनम्।

केचित—उत्तराभिरिति पाठो, नोत्तराभ्यामिति । तेन 'अङ्गादङ्गात्' इत्यभिमन्त्रणम् । 'अइमा भव' इत्यवद्याणम् । 'मेघां ते देवः' इति जपः । अत प्वाश्वलायनः—"कर्णयोद्दपनिधाय मेयाजननं जपति 'मेघां ते देवस्त्वता' इति" । मधुष्टृतप्रारानं तु 'त्विय मेधाम्' इति यज्ञुभि-रेव त्रिभिरिति । तन्न; अनधीयमानपाठाङ्गोकारे अतिप्रसङ्गात् ॥ १॥

नक्षत्रनाम च निर्दिशति ॥ २ ॥

अनाकुला

अभि जिन्नाम्यसौ इत्यत्रासौराब्दस्य स्थाने नक्षत्रनामनिर्देशः। तस्सं-बुध्या निर्दिशत्-पश्नां त्वा हिंकारेणाभिजिन्नाम्याद्वयुजेत्यादि । तत्र नक्षत्रशब्देषु जातार्थे कर्णानर्णयार्थः श्लोकः—

रोरेममृज्येचिषु वृद्धिरादौ ष्टात्वे च वान्त्यश्रवशाद्द्वयुश्च । शेषेषु नाम्बोः कपरस्स्वराऽन्त्यःस्वाप्वोरदीघस्सावसर्ग दृष्टः॥

रोहिण्यादिशब्दानामयमाद्यक्षरैर्निर्देशः तेषामादौ वृद्धिः कर्तब्येत्य-र्थः । रोहिणः, रैवतः, माघः, मार्गशोर्षः, ज्येष्ठः, चैत्रः । ठात्परो यः पद्म-ब्दः तत्र वृद्धिः । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादः । ज प्रोष्ठपादाना (पा.सु.७-३-१८) ।मस्युरपदवृद्धिः । एषु 'नश्लत्रश्यो बहुल'मिति (पा.सू.४-३-३७) बहुलवचनात् लुङ् न भवति । नक्षत्रेषु अन्त्यमपभरण्याख्यं तत्र विकल्पः। आपभरणिः आपभरणो वा । तथा श्रोणः श्रावणो वा । अनः योर्षहुलवचनारेव लुको विकल्पः। शतभिषाजि जातः शतभिषक् शात-भिषजा वा। अत्र टिलोपोऽपि पक्षे भवति शत्मिष इति। तथा अद्य-युक् आइवयुजः अनयोः "वस्त्रदालाभिजिदश्ययुक्शताभिषजो वा (पा. स्. ४-३-३६) इति लुको विकल्पः । रोषेषु उक्तादन्यंषु नक्षत्रेषु आदौ वृद्धिन भवति । अत्र "श्रविष्ठाफरगुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वेसुहस्तविः शाखाषाढाबहुलाल्लुक्" (पा.सु.४-३-३४) "नक्षत्रेभ्यो बहुलम्" इति च छगेव भवति । श्रविष्ठः, फल्गुनः, अनूराधः, स्वातिः, तिष्यः, पुनः र्वसुः, अषाढः(१) षहुलः क्वत्तिकः इति । आम्बोः आर्द्वामूल इत्येतयोः अन् न्यः स्वरः कशब्दपरो भवति । आर्द्रकः मुलकः । पूर्वोद्वापराह्वाद्रीमृ-लेति (पा.सू.४-३-२८) दीर्घः बुन् प्रत्ययः । स्वाप्वोः स्वातीपुनर्वस् इत्येन तयोः अन्त्यस्वरो हस्यः सविसर्गश्चेष्टः स्वातिः, पुनर्वेसुः 'श्चविष्ठाफः ल्गुनी'त्यादिना लुक् । सविसर्गत्वं सूक्तवाकादिषु प्रथमया नक्षत्र-निर्देशे। इह तु सम्बुध्या निर्देशः-स्वाते पुनर्वसो इति । प्राङ्नाम-करणात् अग्न्युपस्थानादिषु चास्यैव नक्षत्रनाम्नो निर्देशः कर्तब्यः। यत्र च नामद्वधानिर्देशस्तत्राप्येवंविधं नक्षत्रनामैकं, दशम्यां कत-मपरम् ॥ २ ॥

१. बहुलशब्दशबन्तः कृत्तिकावाची ।

तात्पयदशनम्

कुमारस्य धन्नक्षत्रजननाद्यन्नाम तथा रीहिणेत्यादिसम्बुख्या असी-राष्ट्रम्य स्थाने निर्दिशति । अत्र चायमशिक्षितव्याकरणशास्त्राणां रूप-श्रानाय सुत्ररूपः श्लोकः —

रारममृज्येचिषु वृद्धिरादौष्ठात्पे च वान्त्यश्रवशाश्वयुक्षु । शेषेषु नाम्योः कपरस्स्वरोऽन्त्यः स्वाप्वोरदीर्घस्तविसर्ग इष्टः॥

अस्यार्थः --रोहिणी रेवती मधा मृगशीर्षा ज्येष्ठा चित्रा-- इत्येतेषु आद्यक्षरानिर्दिष्टेषु आदी वृद्धिर्भवात, 'नक्षत्रेभ्यो बहुळम् , (पा.सृ.४-३-३७) इति बहुळग्रहणाज्ञानार्थप्रन्ययभ्य च लुगभावः । ऋपं च रोहिणः रैवतः मार्गशीर्षः ज्येष्ठः चेत्रः रातः । ष्ठात्ये च, प्रष्टपदेत्यत्र ष्ठकारात्परे च वृद्धिः। ''जे प्रोष्ठगदानाम्' (पा.स्.७-३-१८.) इत्युत्तरपदवृद्धिरित्यर्थः । पूर्ववच लुगभ वः प्रोष्ठपादः । वान्त्यश्रवशाश्वयश्च । अन्त्यमासानतः अगभरणीरित्यर्थः । श्रवः श्रवण रातभिषक् अरवयुक् इत्यतेषु चतुर्षु वा विकल्पेन वृद्धिः । अत्र च श्रवणापभरण्योः बहुळग्रहणादेव लुको विकरुपः । अर्वयुक्छनांभषजास्तु 'वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छनभिषजो वा' (पा.सु.४-३-३६) शत सुत्रेण । अपभरणः आपभरणः । अवणः आ-वणः । शतभिषक् शातभिषजः । अश्वयुक् आश्वयुजः । शेषेषु न, उक्तादन्येषु नक्षत्रेषु न वृद्धिः । यतोऽत्र 'श्रविष्ठाफल्गुन्यनूगधास्वाति-तिष्यपुनवसुहस्तावशाखाषाढाषहुळ;रुलुक्' (पा.सू.४-३-३४) इत्यनेन, नक्षत्रेभ्यो बहुळप्' इत्यनेन च लुगेव भवति । 'लुकाद्धतलुकि' (पा.सू. १-२-४९) इति स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तः । क्वात्तकः तिष्यः आश्रेषः काल्गुनः हस्तः विशाखः अनुराधः आषाढः श्राविष्ठः । आम्वोः कपरः स्वरोऽन्त्यः, आर्द्रमुळयोरन्त्यः स्वरः कशब्दपरोभवति। पूर्वाह्वापराह्वाद्रामूळा' इत्या-दिना उज्ज्ञत्यय इत्यर्थः। आर्द्रकः मुलकः। स्वाप्वारदीर्घस्सविसर्ग इष्टः, स्वाप्वोः स्वातीपुनर्वस्वोरन्त्यस्वरो दीर्घम्सविसर्गश्चेष्टः। 'श्रविष्ठा• फस्गुनी' इत्यादिना लुक् । सविसर्गत्वं च पूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययनिवृत्ती हरू यादिलोपाभावात् । उत्तरस्य तनुवदुकारान्तत्वात् । स्वातिः पुनः र्वसुः। एवं सर्वेषां नक्षत्रनाम्नां प्रथमया निर्देशः सुक्तवाके । जातकः र्माण(१) पुनस्सम्बुद्धा ॥ २॥

तद्गहस्यं भवति ॥ ३ ॥

१ ग-नामकर्माण.

अनाकुला

नक्षत्रनाम रहर्रः भवति । यथा परे न जानन्ति तथा वक्तव्यः मित्यर्थः । सुक्तवाकादिष्वप्येवमव ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

नक्षत्रनाम च रहस्यं निर्देशेदिति सुत्रे प्रणेतव्ये सुत्रान्तरकरणात्(१) यत् नामनक्षत्रनिबन्धनं, यश्चदशम्यां कृतं तदुभयं स्कवाकान्नप्राशानाभिवा-दनादिषु नित्यं रहस्यमेव निर्देश्यं भवति ॥ ३॥

मधु घृतिमिति सँसुउय तिस्मिन् दर्भेण हिरण्यं निष्टक्यं बध्वाऽवदायोत्तरेमेन्त्रेः कुमारं प्राशियत्वोत्तराभिः पश्चिमस्स्ना-पियत्वा दिधे घृतिमिति सँसुउय काँस्येन पृषदाउयं व्याह-तीभिरोङ्कारचतुर्थाभिः कुमारं प्राशियत्वाद्भिः शेषं सँसुउय गोष्ठे निनयत् ॥ ४ ॥

अनाकुला

मधुषृतिमत्येतद्वयं विषमपरिमाणं कांस्यपात्रे संसुज्य तस्मिन् हिर्ण्यं दर्भेण, निष्टक्यं बध्वा ऽऽद्रधाति । निष्टक्यामित बन्धनिवद्येषो लोक्षप्रसिद्धः । तथा बद्धन हिरण्येन तद्वसद्वयमादाय तेनैव कुमारं प्राश्चेत् । उत्तरेश्विभः 'त्विय मेधा'मित्यादिभिः प्रतिमन्त्रं प्राशनम् । तत उत्तरिभः पर्वामः ऋग्भिः 'क्षेत्रिये त्वे'त्यादिभिः प्रतिमन्त्रं स्नापयति । ततो ऽत्यस्मिन् कांस्यपात्रे दिधि घृतञ्च संसुज्य तत्वृषदाज्यं तेनैव कांस्यन प्राशयति । व्याहतीभिरोद्धारचतुर्थाभः भूः स्वाहेत्यादिभिः प्रतिमन्त्रम् । ततः शोषद्वयमद्भिसंस्त्रज्य गोष्टे निनयेत । कुमारम्रहणं असमर्थस्यापि कुमारस्यै व प्राशनमुपायेन यथा स्यादिति । तेन यत्नाभावे "धानाः कुमारान् प्राशयन्ति" "क्षेत्रपत्त्यं च प्राशयन्ति" इत्यादौ प्राशनमसमर्थानां न भवति ॥ ४॥

तात्पर्यदर्शनम्

निष्टक्यें शिखाबन्धनवत् सरन्ध्रेण ग्रन्थिना निष्टक्यें बध्नाति; 'प्रजानां प्रजननाय' इति लिङ्गात्। उत्तर्रेमन्त्रेः 'मेधां ते देवस्सविता' इत्यृचा, 'खिय मेधाम्' इति चतुर्भियंजुर्भिः । प्राशनं चतुर्णामन्ते सकृदेव हिरण्येन गृहीत्वा।

१ ख-ग-ड-इदं नाः

"मन्त्रवस्त्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम्'। (मनु.२-२९)

इति मनुवचनात् । उत्तराभिः पञ्चाभः 'श्लेत्रियै त्या नित्रहृत्यै त्थाः' इत्यादिभिः । स्नापनमपि पञ्चानामन्ते सक्तन्ते । दिध प्रतिर्मात संस्कृष्टे पृष्यः दाउये । तथ यस्मिन् कांस्ये संस्कृपते तेनैव प्राशायेक हस्तेन । व्याहतीः भिराष्ट्रारचतुर्थाभः 'भूः स्वाहा' इत्यादिभिः । अत्राप्यन्ते सक्तत्प्राशनम् । प्राशितशेषमद्भिस्सरुज्य गोष्ठे अधिकरणेऽन्यो निनयेत् ।

केचित्—मधुघृतसंसर्गोऽपि कांस्ये नियतः । प्राशनद्वयं स्नापनं च प्रतिमन्त्रमिति ॥ ४ ॥

* उत्तरया मातुरुपस्थ आधायोत्तरया दक्षिणं स्तनं प्रति-धाप्योत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृश्योत्तरेण यजुषा संविष्टम् ॥ ५ ॥

अनाकुला

अथ तं कुमारं 'मा ते कुमार' मिरयेतया मातुरुपस्थ आद्द्याति। ए-तावन्तं कालं स्वोपस्थे। तस्मात् शेषिनित्यनमध्यन्येन कार्यितव्यम्। तत उत्तरयर्चा 'अयं कुमार' इत्येतया दक्षिणं स्तनं प्रतिधाप्य तत उत्तराभ्यां ऋ-ग्भ्यां 'यद्भूमहृद्य'मित्येताभ्यां प्रतिमन्त्रं पृथिवीमभिमृशति। ततः तं कुमारं अभिमृष्टायां भूमा संवेशयित माता। तं संविष्टमुत्तरेण यजुषा 'ना-मयित न रुद्तां'त्यनेनाभिमृशति॥ ५॥

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तरया 'मा ते कुमारम्' इत्येतया कुमारं मातुह्यस्थ आद्धाति । इह् च मातृग्रहणादितः पूर्वं स्वापस्थ पव । अत पव च शेषांतनयनमन्य-कर्तृकम् । उत्तरया 'अयं कुमारः' इत्येतया दक्षिणं स्तनं प्रतिधापयति पाय-यति । इदं च मन्त्रनियमयार्विधानं प्रथमस्तनपानविषयम्, प्रथमा-तिक्रमे कारणाभावात् । ततश्च जातेष्टिः, 'वैद्यानरं द्वादशकपाछं निवंपेत् पुत्रे जाते यदप्राकपाछो भवति गायत्रचैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति' (तै.सं.२-२-५) इत्यादिना यद्यपि पुत्रजन्माख्यानिमित्तसंयोगेन श्रुता, तथापि (१)क्षामवत्यादिवन्न निमित्तादनन्तरं कर्तव्या। कुत पतत्?

^{* &#}x27;क' 'ख' पुस्तकानुसारेण हरदत्तेन एतदादिस्त्रयं स्त्रद्वयीकृतम्-उत्तरयामानुःःनिधाय ॥ सर्पतानःः तायाः॥ इति ॥

१, यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान दबत्यग्नये क्षामवते पुरोडाश्चमष्टाकपालं निर्वेषेतः (तै.सं. २-२-१.) इत्याहिताग्नेर्गृहदःहे निमिन्ते कर्त्तन्यतया विहितोष्टिः क्षामवतीष्टिः । सा यथा दाहरूपनिमिन्तोत्पन्तिसम-नग्तरमेव कर्तन्यतया विहिता न तथा जातेष्टिरित्यर्थः ।

(१)रात्रिसत्रन्यायेन आधेशदिकपुत्रगतब्रह्म श्वंसादिकामनासंविश्वितस्ये स्व जन्मनोऽधिका हेत्रत्याभ्युगममात् जातेष्टि वृत्ते स्रोत्करजीवत्पुत्रगत-पूततादिकलरागाधीनत्वात् दीर्घकालसमाप्यायां चेष्टी कृतायां पक्षाद्धे-धस्तनपाने स्रति कुमार पव शेषी शुष्ककण्ठतया न जीवेत्। ततस्रेष्ट्यां रागाधीनायां प्रवृत्तिरेव न स्यातः। तस्मात् जननानन्तरमेव संशास-नान्तं जातकर्मेव कर्तव्यम्। इष्टिस्तृक्तेन न्यायेन निमित्तस्वारस्यभङ्गस्य दुनिवारत्वात् चोदकानुष्रहाच्चाशीचे ऽपगते पर्वण्येव कर्तव्या। उत्तरा-भ्यां 'यद्भूमेईद्रयं' इत्येताभ्यां पृथवीं सक्रदिभम्शति, यत्र कुमारदश-पिष्यते। ततस्तं कुमारं अभिमृष्टायां भूमी माता संवेशयति। अथ तं संविष्टं 'नामयित न रुद्दित' इति यज्ञुषाभिमृशति ॥ ५॥

उत्तरेण यजुषा शिरस्त उदकुम्भं निधाय स्षपान् फ लीकरणमिश्रानञ्जलिनोत्तरैःस्त्रिस्त्रः प्रतिस्वाहाकारं हुत्वा सं-शास्ति-प्राविष्ट प्रविष्ट एव तूष्णीमग्नावावपतेति ॥ ६ ॥ स्राक्षला

ततस्तस्य शिरस्समीपे उत्तरेण यजुषा 'आपस्सुप्तोष्व'त्यनेन उद्दकुम्भं निद्धाति । ततस्सर्षपान् फळीकरणिमश्रानञ्जळिना जुहोति उत्तरेमंन्त्रेः अष्टाभिः 'अयं कळि'मित्यादिभिः। तत्र च प्रतिस्वाहाकारं (२)त्रिहोंमः। सकुन्मः न्त्रेण द्विस्तुष्णीम्। द्रव्यं च पुनःपुनरादेयम्। केचित्तु सकुदुपात्तेनव त्रिज्जेह्वति । उत्तरयोश्च होमयोः स्वाहाकारमात्रमावर्तयन्ति । होमश्चाः यमपूर्वः तन्त्रस्याविधानात् परिस्तरणं तु भवति । परिषेचनं समन्तमुः भयतः। हुत्वा तनस्संशास्ति । कान् ! ये स्तिकागारं प्रविशन्ति । तत्र संशासने पवकारः पवमित्यस्यार्थे । पनदुक्तं भवति-अस्य सृतिकागार् रस्य यदा यदा प्रवेशो युष्माभिः क्रियते तदा तदा सर्षपान् फळीकरणः मिश्चानस्मिन्नग्नावेवं तृष्णीमावपतयथा मयोत्ताः अञ्जळिना त्रिस्त्रिश्चेति । तत्र तृष्णीमित्यतिदेशप्राप्तस्य मन्त्रस्य प्रतिषेधः। यथासंप्रैषं ते कुर्वन्ति । होमश्चायं कुमारस्य रक्षार्थः संस्कारः, न मातुः, प्रकरणात् । तेन यद्यप्ति पर्यो विज्ञातायां मन' इति मातुरिप रक्षा प्रतीयते तथापि तदर्थो होमो न भवति। ततश्च स्त्रीप्रसये दशाहमध्ये पुत्रमृतौ च न भवति ॥६॥

१. "ज्योतिर्गौरायुरिति व्यहाभवन्ति" इत्यतेनाशृतफलकं किञ्चन कर्मै विधाय "प्रतितिष्ठन्ति ह वे य एतः रात्रीरुपयन्ति" इति तत्सित्रिधावर्थवाद् शुतः। तत्र ।वेडितस्य कर्भश्वः फलाकाङ्कायां त्रर्थवादोपस्थितस्य प्रतिष्ठाख्यस्य फलस्य कस्पनामित्युक्तं पूर्वमीमासायां चतुर्थतृतीये । अयं न्यायो राश्विसत्रन्यायः॥

२. त्रिर्जुहोते।

तात्पर्यदर्शनम् ।

उत्तरेण 'श्रापस्सुतेषु' इत्यनेन यज्ञ्ञा कुमारस्य शिर्णसमीपे उद्दकस्य पूर्णकुम्मं निधाय अथ 'यत्र क चाग्निम्' (अय.च.२-१-१३) इत्यादिविश्षिना श्रोत्रियागारादग्निमाहृत्य तमुपनिधाय फलीकरणिमश्रात् सर्वपान् उत्तरंः 'अयं कालम्' इत्यादिभिरष्टिभमंन्त्रेः अञ्जलिना प्रतिमन्त्रं त्रिश्चिक्तंहोति । तत्र तु द्विस्तृष्णीम् । तृष्णीकेष्वपि स्वाहाकारो भवति, प्रतिमन्त्रमिति सिद्धे प्रतिम्वाहाकारमित्यधिकाक्षरात् । अथ स्तिकागृहपालान् संशास्ति-प्रविष्ठे प्रविष्ठ एव तृष्णीमग्रावावपतेति । सम्प्रेषस्य चायं विवक्षितोऽर्थः— प्रतिप्रवेशं (१) तदनन्तरमेव सर्षपान् फलीकरणिमश्रान् अञ्जलिना अस्मिन्नेवाग्री तृष्णीं वाग्यता पव अवपति । एवकाराच्च प्रवेशावापः योर्मध्ये त्रुटिमात्रस्यापि कालस्य न क्षेपः । सर्षपाणामेवाञ्जलिना आवापः प्रकृतत्वात् ।

केचित्-एवकार एवमित्यर्थे । तूर्णीमिति चातिदेशप्राप्तमन्त्रप्रिति षधार्थमिति ॥६॥

एवमहरहरानिर्दशतायाः ॥ ७ ॥

अनाकुला

विजननप्रभृति यावत् दशाहानि न निर्गच्छन्ति तावदेव होमः कर् र्तव्यः संशानञ्चत्यर्थः। सकृष्य होमाः, न सायम्। यद्यपि संशासनमनन्तरं तथापि तावन्मात्रस्यायमातिदेशो न भवति । तस्य होमशेषत्वात् । नापि वात्सप्रादेः । इत्स्वस्य कल्पान्तरेषु सर्वेष्वप्रसिद्धत्वात् ॥ ७॥ तात्पर्यदर्शनम्

यथैतदनन्तरोक्तं तुष्णीमापवनं एवमहरहः आनिर्देशतायास्सुतिकागृह-पालैः कर्तव्यम् । आङ् मर्यादायाम् । निर्देशा निर्मता दशभ्योऽहोरात्र-भ्यो या रात्रिस्सा । आदशम्या रात्रेरित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं जातकर्मोक्ता क्रमप्राप्तं नामकरणमाह-

* दशम्यामुत्थितायां स्नातायां पुत्रस्य नाम दधा-

ति पिता मातेति ॥ ८ ॥

अन)कुला

उत्थानं नाम स्नुतिकालिङ्गानामग्नयुदकुम्भादीनामपनयनम्। भर्तुः

१ क---प्रातिद्विशं।

 ^{&#}x27;क ख' पुल्तकानुसारेण सूत्रद्रयिदं इरदत्तमते । स्नातायामित्यन्त प्रथमसूत्रम् , तत उत्तरम् ।

श्च नापितकर्म) यद्यान्यत् स्त्रियो विदुः तच्च सर्ववर्णानां दशमेऽहनि मवति । दशमीश्चव्देन न रात्रिरुच्यते किं तिर्हे ? अहोरात्रसमुदायः यथा "तस्मात् सहर्शानां रात्रीणा" मिति । तत्र परिभाषावशादहन्येव कर्म स्नानं च सित सम्भवे तिस्मन्नेवाहिन नियमेन भवति । प्रकरणादेव सिद्धे पुत्रस्येति वचनं वश्यमाणो 'नाम्नो लक्षणविशेषः' तस्यैव यथा स्यात् । तेन कुमार्थाः 'अयुजाक्षरं कुमार्थाः' (आप.गृ.१५-११) इत्यतावदेव भवति । न 'नामपूर्वमाख्यानोत्तर'मित्यादि । पिता मातिति घचनं तौ नामाग्रेऽ(१)भिव्याहरेतामित्येवमर्थम् । विश्वायते च "पिता मात्ता च दधतुर्यद्ये" (त.सं.१-५-१०) इति। तत्र प्रयोगः-शुचीन् मन्त्रवतः स्सर्वकृत्येषु भोजये (आप.ध.२-१४-९०) दिति बाह्यणान् भोजियत्वा पिता माता च नामाग्रेऽभिव्याहत्याशीर्वचनं ब्राह्मणरभिव्याहारयेताम् । अमुः भी स्वस्तीति कल्पान्तरे दर्शनात् । केचित् नाम करिष्याव इति सङ्कल्पिमच्छिन्ति ॥ ८ ॥

तात्पयदर्शनम्

दशम्यां राज्ञा दशमेऽहिन । उत्थितायां मृतिकागृहािक्रष्कान्तायां प्रसुतिकायां स्नातायां च सत्याम् । एवं वदता दशमेऽहिन निष्कम्य स्नातः व्यिमत्युक्तं भवति । पुत्रस्य पिता नाम दशति व्यवस्थापयतिः न तु करोतिः शब्दार्थयोस्सम्बन्धस्य नित्यत्वात् । माता च । इतिशब्द्श्चार्थे, मातापितरौ सहितौ नाम धत्त इति । इममर्थ मन्त्रवणोऽप्याह "ममनाम प्रथमं जातवेदः पिता माता च द्धतुर्यद्ये । तं.सं.१-५-१०) इति ॥ ८॥

ह्रचक्षरं चतुरक्षरं वा नामपूर्वमाख्यातोत्तरं दीर्घाभिनि-ष्ठानान्तं घोषवदाद्यन्तरन्तस्थम् ॥ ९ ॥

अनाकुला

अथ नाम्नो लक्षणिविशेषः। सन्यञ्जनो निन्धेञ्जनो वा स्वरो ऽक्षरं नाम द्रव्यप्रधानं, तत्पूर्वपदं यत्र तत् नामपूर्व क्रियानिमित्तमाख्यातं, तदुत्तरपदं यत्र तत् आख्यातोत्तरं दीर्घात्परोऽभिनिष्ठाना विसर्जनीयोऽन्ते यस्य तत् दीर्घाभिनिष्ठानान्तम् तथा घोषवद्यञ्जनमादिभृतं यस्य तत् घोषवदादि अन्तर्मध्ये अन्तस्था यस्य तत् अन्तरन्तस्थम् वर्गाणां तृतीयचतुर्थौ हकारश्च घोषवन्तः। यरलवा अन्तस्थाः। दिवं नयतीति द्युतिः। गाः श्रयते इति

अनाकुला

गोश्चिः। गां प्रीणातीति नोष्ठीः। हिरण्यं ददातीति हिरण्यदाः भूरिदाः

हरदत्त इत्यादीन्युदाहरणानि। "ऋष्यणूकं देवाताणूकं वा यथा वैषां
पूर्वपुरुषाणां नामानि स्यु"रिति (बौ.गृ.२-२-२८,२९) बौधायनः। ऋष्यणूकं
ऋष्यभिधायि वसिष्ठो जमदीसीरिति। देवताण्कं देवताभिधायि रुद्रो विद्युरिति। पूर्वपुरुषाः पित्रादयः॥ ९॥

तात्पर्यदशनम्

अध व्यवस्थापनीयस्य नाम्नो छक्षणमुच्यते-धक्षरं चतुरक्षरं वेति समासोऽभिष्रेतः, न तु रूढिः 'नामपूर्वमाख्यानोत्तरम्' इति पूर्वोत्तरखन् ण्डव्यवस्थापनात् । नापि वाक्यम्; तस्य द्रव्यवाश्वकत्वाभावात् । कृतः पुनर्वाक्यसमासयोरर्थवत्ससुदायत्वाविशेषेऽपि समास पव द्रव्यवाचको न वाक्यम् ? इति चेत्; 'कृत्तीद्धतसमासाश्च' (पा.सु. १-२-४६) इति समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात् । नामपूर्वं, द्रव्यवाचकं सुवन्तं पदं नाम, तत्पूर्वं यस्य तन्नामपूर्वम् । तथा आख्यातमुत्तरं पदं यस्य नामनम्तदाक्यातोत्तरम् ।

ननु-'सुप्सुपा' इति समासानियमात् आख्यातेन तिङ्न्तेन नैव समासः ? सत्यम् ; अत प्वात्र आख्यातदाब्देन आख्यातसहरां किबन्तं सुवन्तमेव विविश्चितमः । साहद्यं च कियाप्राधान्याभावेऽपि कियावाः चित्वमात्रात् , 'किवन्तो धातुत्वं न जहाति' इति धातुसंज्ञत्वाद्य । दीर्घाः जिन्ह्यान्तं दिर्घश्चामिनिष्ठानश्चान्ते यस्य नामस्तत्त्योक्तम् । अभिनिष्टान इति विसर्जनीयस्य पूर्वाचार्याणां संज्ञा । घोषवान् वर्ण आदिर्यस्य नामस्तत् घोषवदादि । घोषवर्णाश्च प्रातिशाख्यसूत्रे प्रसिद्धाः, 'अष्टिमिन्नियप्रथमद्वितीय। अघोषाः। न हकारः। व्यञ्जनशेषो घोषवान् इति । अन्तरन्तस्यं अन्तः मध्ये यस्य नामनोऽन्तस्थाः यरळवास्तत्त्तथोः कम् । द्वधश्चरस्योदाहरणं-वार्दाः वाः उदकं ददातीति वार्दाः, गिरं दद्वितिति गीर्दाः इत्यादि । चतुरक्षरस्य तु भाष्योक्तं 'द्रविणोदाः वरिविद्याः' इति । एतद्द्वयमि छान्दसम् । अन्यदिषि हिरण्यदा युवितदा इत्यादि ॥ ९ ॥

अपि वा यस्मिन् स्वित्युपसर्गस्यात् ति । प्रतिष्ठितमिति हि बाह्मणम् ॥ १०॥

अनाकुला

श्राप वा अयभाप पक्षः-यास्मिन्नाम्नि 'सु' इत्ययमुपसर्गः स्यात् तदेव तत्र लक्षणम् । नान्यद्यक्षरत्वादि । तद्धि प्रतिष्ठितम् । हि शब्दोऽतिशये । पूर्वस्मादप्यतिशयेन प्रतिष्ठितं, तेन पूर्वमिष द्यक्षरादि प्रतिष्ठितम्। तथाच पूर्वस्मिन्नेव लक्षणे स्थित्वा भरद्वाज आह-द्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदा-द्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तं तद्धि प्रसिद्धमिति विद्यायते इति । प्रतिष्ठितमिति । भ्रवमविनाश्यायुष्यमित्यर्थः । सुभद्रस्सुमुख इत्याद्यदाहर रणम् । उपसर्ग इति वचनात्सोमसुदित्यादि प्रतिष्ठितं न भवति ॥ १०॥

तात्पर्यदर्शनम्

अपि वा यस्मिन्नाम्नि 'सु' इत्ययमुपसर्गस्त्यात् तन्नाम प्रतिष्ठित आयुः षमद्यज्ञादिकियावच भवतिः यथा- सुज्ञातः सुदर्शन इत्यादि । इह ब्राह्मणग्रहणात् द्यक्षरादिविशेषणैः स्विति विशेषणं विकल्प्यते । हिः शब्दोऽनर्थको निपातः, अनर्थको मिताक्षरेषु' इति वचनात् । उपसर्गग्रहणमुपसग्प्रतिरूपकाणां सुतसोमत्यादीनां च्युदासार्थम् । अत्र वोध्ययनो विकल्पान्तराण्याह—'ऋष्यणूकं देवताणूकं वा यथा वैषां पूर्वपुरुषाणां नामानि स्युः' इति । अणूकमिधायकं, प्रकरणात् । ऋष्यणूकं विष्णुः नारदः इत्यादि । देवताणूकं विष्णुः दिश्वः इति । पूर्वपुरुषाणां पितृपितामहादीनां वा नामानि यज्ञदार्माः सोमश्मा इत्यादीनि ॥ १०॥

अयुजाक्षरं कुमार्याः ॥ ११ ॥

अनाकुला

या संख्या अर्थविमितुं न शक्यते सा अयुक् संख्या । अयुञ्जि अश् क्षराणि यत्र तत् अयुजाक्षरम्-एकाक्षरं त्यक्षरमित्यादि । एतावदेव कुमार्था नामलणम्-गौः, वाक्, पृथिवी, पार्वतीति ॥ ११॥

तात्पर्यद्शनम्

अयुगक्षरं विषमाक्षरं कुमार्था नाम भवति । अयुजाक्षरमिति छान्दसः । अयुगक्षरत्वमेकमेवात्र विशेषणम् , द्यक्षरादीनामनेन निवर्तितत्वात् । तद्यथा-श्रीः, गौः. भारती, पार्वती, कमला, पतिवल्लभा, कमलक्षेणा, इत्यादि । कुमार्या अपि जातकादयश्चौलान्ताः देहंसस्कारार्थाः क्रियास्त्रणीं कर्तव्या एव ।

''अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृद्द्योपतः ॥ संस्कारार्थे द्यारीरस्य यथाकालं यथाकमम् ॥'' (म स्मृ.२-६६.) इति मनुवचनात् । इह च द्रःयनिष्ठा भावार्थाः, प्राश्चनवपनाद्य एव निष्क्रस्य कर्तव्याः, न तु होमाः; एवमेव शिष्टाचारीत्, स्मृत्यर्थसारे दष्टत्वाच्च ॥ ११ ॥

प्रवासादेख पुत्रस्योत्तराभ्यामभिमन्त्रणं मूधन्येवघ्राणं दक्षिणे कर्ण उत्तरान् मन्त्रान् जपेत् ॥ १२॥

अनाकुलः

प्रवासादागत्य तु उत्तराभ्यामाभिमन्त्रणमवद्राण च क्रमेण कर्तव्यम् । अइत्यद्भादित्यभिमन्त्रणं, 'अश्मा भवे'त्यवद्राणम् । नामनिर्देशश्चा'भिजिद्रामि यश्चशमं'न्निति । मन्त्रिलङ्गान् कुमार्या अभिमन्त्रणान्तरोपदेशाञ्च
सिद्धे पुत्रप्रहणं मूर्थन्यवद्राणं दक्षिणे कर्णे जापश्च कुमार्या मा भूत् ।
अन्यथा लिङ्गावरोधाभावात् उभय कुमार्या अणि स्यात् । तस्या अणि
प्रकृतत्वात् । कुमारीमुत्तरेणत्ययं च अभिमन्त्रणस्यैव प्रत्यामनायः स्यात्,
नेतरयाः । उत्तरे मन्त्राः 'अग्निरायुष्मानिति पञ्चे'त्यस्य
दक्षिणे कर्णे जपेत् । मन्त्रप्रहणं क्रियते 'अग्निरायुष्मानिति पञ्चे'त्यस्य
पञ्चशब्दस्य मन्त्रेषु वृत्तिरिति प्रज्ञापनार्थम् ॥ १२ ॥

तारपंयद्शनम्

प्रवासादागन्योत्तराभ्यां 'अङ्गादङ्गात्' अदमा भव' इत्येताभ्यां पुत्रस्याभिम-न्त्रणं कर्तव्यम् । तथैताभ्यामेव मूर्थन्यवद्याणम् । असावित्यस्य स्थाने ददाः स्यां कृतं नाम सम्बुद्धा गृह्णाति ।

केचित्—'अङ्गादङ्गादित्यभिमन्त्रणम् ।' 'अइमा भवे'त्यवद्याणमिति । तथा सति एवं विभज्यैव विनियुञ्जीत, क्रमेणति वा द्र्यात् ।

ततः पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे उत्तरात् 'अंग्निरायुष्मान् स वनस्पतिभिः' इत्यादिकान् सानुपङ्गान् पञ्च मन्त्रात् जपेत्। एतच्च त्रयं प्रतिपुत्रमाः वर्तते ॥ १२ ॥

> कुमारीमुत्तरेण यजुषाऽभिमन्त्रयते ॥ १३ ॥ इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने पश्चदशः खण्डः ॥

अनाकुला

प्रवासादेत्य ेकुमारी स्त्रीप्रजां उत्तरेण यज्ञा 'सर्वस्मादात्मनः सम्भूतासी' त्यनेन अभिमन्त्रयते। दुहितरमिति कर्तव्ये कुमारीमिति वचनं प्रदानादृष्वं माभूदिति। पुत्रस्य तुःयावज्जीवं भवति पुत्रेऽपि प्राषितागते अभिमन्त्रणादित्रयं भवति न्यायस्य तुत्यत्वात्॥ १३॥ इति हरदत्तविरचितायामनाकुलायां गृह्यसुत्रवृत्तो पञ्चदशः खण्डः॥

तात्पर्यदर्शनम्

प्रवासादेत्येत्यनुवर्तते । उत्तरेण 'सर्वस्मादात्मनः' इत्यनेन यजुषा कुः मारीं कन्यामप्रतामभिमन्त्रयते । कुमार्यास्त्वेत।वदेव, न त्ववद्राणजपै।; अवचनात्, तत्र पुत्रस्येति ग्रहणान्मन्त्रस्थपुष्टिक्कविरोधाच्च ॥ १३ ॥

इति श्रीसुदर्शनार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने पञ्चदशः खण्डः ॥

अथ षोडदाः खण्डः।

अथान्नप्राशनमुपदिश्यते—

*जन्मनोऽधि षष्ठे मासि ब्राह्मणान् मोजियत्वाऽऽशिषो वाचियत्वा दिधे मधु घृतमोदनिमिति सँसुज्योत्तरैर्मन्त्रैः कुमारं प्राशयेत ॥ १ ॥

अनाकुला

[अथ कुमारस्यान्नप्राशनम् । तत् जन्मने ऽधि जननदिवसादारभ्य षष्ठे मासि कर्तन्यम् । मासाश्च सौरचान्द्रमासादयः। तत्करिष्यन् ब्राह्मणान् भोर्जायत्वा युग्मान् तराशिषा वाचयति -पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति । नात्र पूर्वेष्ठरभ्युद्यश्राद्धं, (१)देवेज्याभावात् । यत्रापरेष्ठः देवेज्या तत्र पूर्वेष्ठः पितृभ्यः क्रियते । 'तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेष्ठः क्रियते । उत्तरमहर्देश्वान् यजते, इति वचतात्। वाचियत्वाऽऽशिषः दृष्यादि चतुष्ट्यं संसृज्य तेन कुमारं प्राशयेत् । उत्तरैमंन्त्रैश्चतुर्भिः 'भूरपांत्वे'त्यादिभिः । त्वौषधीः

इदमिश्रमं च स्त्रतं क. ख. पुस्तकानुसारेख एकसूतं हरदत्तमते ।

^{्]} एति चिह्नान्तर्गतमन्थस्थाने 'जननदिवसादारभ्य षष्ठे मासि कुमारस्य अन्नपादानं कर्तैथ्यम्' अयं पाठः 'क ख' पुस्तकपार्द्वयते । १ ग.भ. देवयञ्या ।

नामिति मध्यमयोरनुपजिति । अपामित्यस्य तु पाठो मन्त्रचतुष्टयप्रज्ञापन्तर्थः । असावित्यत्र नामग्रहणं सम्बुध्या—'ओषधर्यस्सन्तु यज्ञहामं' निर्तित । प्रतिमन्त्रं प्राहानम् । सर्वान्त इत्यन्ये । कुमारं इति वचनात् कुमार्या विधिवदन्तप्राहानं न भवति—आवृतैव कुमार्या (आइव.गृ. १-१४-७) इत्याह्यलायनवचनात् ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

जन्मनोऽधि जन्मन आरभ्य, दिवसगणनया पष्टे मासि । तेन मार्गशीर्षः शुक्के द्वितीयायां जातस्य न मार्गशीर्षो मासः पूर्णो गण्यते । अत एव ज्योतिषे बृहस्पतिः—

'पञ्चाराद्विसात् त्रिष्नात्पश्चान्त्रिहतंपष्टिकात् ॥ अर्वागेवोत्तमा भुक्तिः''.......

इति । ब्राह्मणान् मोर्जायत्वेत्युक्तार्थम् । आशीर्वचनानन्तरं द्ध्यादिचतुः ष्टयं संस्टज्य उत्तर्भन्त्रः 'भूरणं त्वौषधीनां' इत्यादिभिश्चतुर्भिः कुमारं सक्वदेव प्राशयेत् । सम्बुद्धा च नामप्रहणम् । द्वितीयतृतीययारिष 'त्वौषधीनाम्' इत्यादेरनुषङ्गः ॥ १ ॥

तैत्तिरेण(१) माँसेनेत्यके ॥ २ ॥

अनाकुला

तित्तिरेः पक्षिणः मांसेन तदन्नप्राशनं कर्तव्यमित्येके आचार्या मन्यन्ते । मांसं व्यञ्जनमोदस्य । अन्ये तु मांसमेव मन्त्रवत् प्राइयं मन्यन्ते । मांसग्रहणं शोणितादेः प्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

व्यक्तार्थमेतत् ॥ २॥

*जन्मनोऽधि तृतीये वर्षे चौलं पुनर्वस्वोः ॥ ३ ॥

अनाकुला

अथ चौलिविधिः —यस्मिम् कर्मणि केशाः प्रथमं खण्ड्यते तत् चौ-लम्। चूडा प्रयोजनमस्येति । डलयोरिविशेषः । तत् जन्मनः प्रभृति तृतीये वर्षे पुनर्वस्वोर्नक्षत्रे कर्तव्यम् । कुमारं प्राशयेदिति विहितत्वात् पुंस प्रवेदं विधिवचौलम् । कुमार्यास्त्वावृतैव । प्रविश्वत्कत्वा अपरेणाः ग्निं प्राश्चमिति पुंलिङ्गमुपप्यते । जन्मग्रहणं गर्भादारभ्य तृतीये वर्षे मा मूदिति ॥ ३॥

१ इ. ग.--तौत्तरीयंग.

इदमाप्रिमं च सूत्रं क. ख. पुस्तकरीत्या एकसूत्रं हरदलकते ।

तात्पर्यदर्शनम् ।

जन्मने। प्रधाति पूर्ववत्। ततश्च 'गर्भादिस्सङ्खया वर्षाणां' इति गर्भवर्षे न गण्यते । चौळमिति कर्मनामधेयम् । यस्मिन् कर्मणि चूडासन्निधानं तच्चौळं; ळडयोरभेदात् । पुनर्वस्वाः; कर्तव्यमिति रोषः ॥ ३॥

ब्राह्मणानां भोजनमुपायनवत् ॥ ४ ॥

अनाकुला

उपनयने ब्राह्मणभोजने विशेषाभावात् आदिपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। ब्राह्मणभोजनादीति ब्राह्मणान् भोजियत्वाऽऽशिषो वाचियत्वा कुमारं भोजियत्वेत्येताविद्द द्रष्टव्यम्। अनुवाकस्य प्रथमेनेत्यादिपरस्तादः तिदेश्यते॥४॥

तात्पर्यदर्शनम्

अत्र च 'ब्राह्मणानां भाजनम्' इति ब्रह्मणमाशीर्वचनकुमारभोजनयोः रिप प्रदर्शनार्थम् । भोजनादीत्यादिशब्दो वा द्रष्टव्यः; उपायनवदिति वचनात् । उपनयनमेवोपायनम् ॥ ४ ॥

सीमन्तवद्ग्नेरुपसमाधानादि ॥ ५ ॥

अनाकुला

अग्नेरुपसमाधानादिपरिषेचनान्तं सीमन्तवत् कर्तव्यम् । पूर्वेद्युर्नान्दीश्राद्धं, सकृत्पात्राणि, शलस्यादिभिस्सह शम्याः। अन्वारब्धायां इत्यत्र च कुमारस्यान्वारम्भः। परिषेचनान्तस्य चातिदेशः। यसु 'गायः तिमिति वीणागाथिना' इत्यादि न तस्यात्रातिदेशः। अपरेणागिन प्राञ्च-मिति विधानात् पुनरुपवेशस्य ॥ ५॥

तात्पर्यदर्शनम्

अंग्रह्यसमाधानादि तन्त्रं सप्रधानहोमं परिषेचनान्तमिह सामन्तविदिति । ततश्चान्वारब्धे कुमारे प्रधानहोमाः । पात्रप्रयोगकाले रालल्यादीनां सकृदेव सादनम् ॥ ५ ॥

*अपरेणािंन प्राश्चमुपर्वेश्य त्रेण्या शलस्या त्रिभि-देभेपुञ्जिलैः शलालुग्लप्सेनोति तूष्णीं केशान् विनीय यथिष शिखा निद्धाति ॥ ६ ॥

^{*} इत आरभ्य सूत्रत्रयमेकं सूत्रं क. ख. पुस्तकानुरोधेन इरदत्तमते ।

अनाकुला

विनयनं पृथक्करणं वप्तत्यानां शिखार्थानाञ्च । तूष्णीमिति वाग्यमनार्थे न मन्त्रप्रातिषेधार्थम्, प्राप्त्यभावात्। यथिषं यावन्त ऋषयो यस्य प्रवरे तावतीदिशखाः करोति-ज्यार्षेयस्य तिस्तः पञ्चार्षेयस्य पञ्चेति ॥ ६ ॥ तात्पर्यवर्शनम्

प्राञ्चं प्राङ् मुखम् । तृष्णीं वाग्यतः । केशान् विनीय विविधं नीत्वाः वसन्यान् शिलार्थाश्च पृथकपृथककृत्वेत्यर्थः । यथिषं यावन्त ऋषयस्स्वप्रवि वरे तावतीक्षिखा निद्धाति । एकार्षेयस्यैका शिखा द्यार्षेयस्य द्वे इत्यादि ॥६॥

यथा वैषा कुलधर्मस्स्यात् ॥ ७ ॥

अनाकुला

अथवा यथा येन प्रकारेण एषां कुमारस्य कुलजानां कल्पमः प्रवर्तते तथा शिखां करोति। एषामिति वचनं कर्तुः कुलघमों मा भृदिति। तेनास्मिन् कर्माण पितैव कर्तेति नियमो नास्ति। अन्यत्र तु स्ति सम्भवे कुमारकर्मसु तस्यैव नियमः॥ ७॥

नाग्पर्यदर्शनम्

अथवा-यथा येन प्रकारेण एषां कुलजानां कुलधर्मः प्रवर्तते, तथा शिखा कर्तव्या ।

केचित्-प्पामिति वचनात् पितुरन्योऽपि चौलकर्तेति ॥ ७ ॥ अपाँ संसर्जन।द्याकेशनिधानात्समानम् ॥ ८ ॥

अनाकुला

'उष्णाइशीतास्वानीये'त्यादि 'दर्भस्तम्बे वा निद्धाती'त्येवमन्तं उपनयनवत् कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तात्पर्यद्शनम्

ध्याख्यातमेवैतत्समावर्तनं ॥ ८॥

*क्षुरं प्रक्षात्य निद्धाति ॥ ९ ॥

अनाकुला

श्चरस्य प्रक्षालनं विधीयते । निधानमर्थप्राप्तम् । यदा निद्धाति तदा प्रक्षाल्येति ॥९॥

तात्पर्यदर्शनम्

अत्र प्रक्षालनमेव विधीयते; निधानं त्वर्थप्राप्तम् ॥ ५ ॥

^{*} इत आरभ्य सूत्रत्रयमेकं सूत्रं क. ख. पुस्तकानुसारेण दरदत्तमते ।

तेन त्र्यहं कर्मनिवृत्तिः ॥ १०॥

अनाकुला

तेन क्षुरेण त्रिष्वहोरात्रेषु नापितकर्म न कर्तव्यम् ॥ १० ॥ तात्पर्यदर्शनम्

तेन **श्चरेण** त्यहं नापितकर्मनियृत्तिस्स्यात् ॥ १० ॥

वरं ददाति ॥ ११ ॥

अनाकुला

अस्मिन्कर्मणि समाप्ते कुमारस्य पिता ब्रह्मणे वरं ददाति। 'गौर्वे वर' इत्युक्तम्॥ ११॥

तात्पर्यदर्शनम्

वरं गां पिता ददाति दक्षिणत असीनाय ब्राह्मणाय । यद्यन्यश्चौलकर्ता तदा तस्म ॥ ११ ॥

एवं गोदानमन्यस्मिन्नपि नक्षत्रे षोडशे वर्षे ॥ १२ ॥

अनाकुटा

यथा चौलं एवमस्य गोदानाख्यमपि कर्म कर्तब्यम् । तत्र तृतीयस्य वर्षस्यापवादः पोडशे वर्षे इति । अत्यस्मित्रपि नक्षत्रे पुण्याह एव । पुनर्वसुः नियमस्यापवादः ॥ १२ ॥

तात्पर्यदशनम्

गोदानमिति कर्मनामधेयम् : यस्मिन्कर्मण्यङ्गभूतं गोदानयोदिशरःप्र-देशविशेषयोर्वपनम् । यत्रापि पक्षे शिखावर्जितसर्वकेशपवनं, यथर्षि च शिखाः: तत्रापि गोदानयोर्वपनं कर्मनामधेयप्रवृत्तिनिमित्तं विद्यत एव । तद्गोदानाख्यं कर्म । एवं यथाचौलम् ब्राह्मणभोजनादि वरदानान्तं कर्तव्यम् । तद्मान्यस्मित्रपि नक्षत्रे रोहिण्यादौ, वर्षे च षोडशे भवति ॥ १२ ॥

अत्र पक्षान्तरमाह-

अग्निगोदानो वा स्यात ॥ १३॥

अनाकुला

अग्निर्देवता यत्र गोदाने तद्गिनगोदानं यस्य सोऽग्निगोदानः । (अग्निशब्देन तद्दैवत्यं गोदानं लक्ष्यते । अग्निगृदानमस्येति ।विग्रहः ।) एकस्य गोदानशब्दस्य लोपः, उष्ट्रमुखवत् । तत्र बौधायतः --षाडशे

^( ) एतत्कुण्डलान्तर्गता भागः 'क' 'ख' पुम्तकयं।राधिको दृश्यते ।

तात्पर्यदर्शनम्

अप्तये गोदानं यस्य सोऽभिगोदानो ब्रह्मचारी । पुल्लिङ्गनिर्देशाच्चैवं विब्रहः । अस्मिन् पक्षे आज्यभागान्ते कृते 'अब्नये काण्डर्षये स्वाहा' इत्याज्येनैवैका प्रधानाहुतिः । ततो जयादि(१)श्चरप्रक्षालनान्तम् ॥ १३ ॥

संवत्सरं गोदानवत(२)मेक उपदिशन्ति ॥ १८ ॥

अनाकुरु।

कृतगोदानस्यापि तच्छेपतया संवत्सरं व्रतचरणमेक आचार्या उप दिशान्ति । चौलगोदानेऽयं विकल्पः । अग्निगोदाने तु काण्डोपाकरः णातिदेशात् नित्यमेव यदा व्रतचर्या तदा वरदानादृर्ध्वं देवतोपस्थानं पूर्ववदन्ते, विसर्गश्च पूर्ववद्व ॥ १४ ॥

तात्पर्यदशनम्

अधीतेऽपि वेदे, अवश्यं संवत्सरं गोदानवतं ब्रह्मचर्यं चरितव्यमि-त्येक उपदिशान्तिः वैकल्पिकमित्यर्थः ॥ १४ ॥

उभयोरिप गांदानयोश्चौलाद्विशेषमाह—

एतावन्नाना सर्वान् केशान् वापयते ॥ १५॥

अनाकुला

अस्मिन् चौलगोदाने तु एतावन्नाना पृथग्भावश्चौलात् । अत्र सर्वान् केशान् वापयते स्वशिखान् । चौले तु यथि शिखा निद्धाति । अन्ये इमश्च्वादीतां प्राप्त्यर्थं सर्वप्रहणं वर्णयन्ति । तेषां केशशब्दः उपलक्षः

* 37 Mose added

१ ख-ग-च - बरदानान्तम् २ 'मित्येके' इति 'ख'पुम्तके ।

णार्थः । तथा ,बाइवलायनः-केशइमश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि संप्रे ष्यति । (आइव.गृ.१–१८-६) इति ॥१५॥

तात्पर्यदर्शनम्

एतावन्नाना एतावान् भेदः। यद्पिधानार्थयापि शिखया सह सर्वान् केशान् वापयत इति । ततश्चेह विनयनाभावाच्छलस्यादीनां निवृत्तिः। अत्र च वापयत इति णिजन्तानिर्देशादाचार्य एव गोदानकर्मणः कर्ता । वरः दानश्चाचार्यायेव । तथात्र शिखाया अपि वपनं 'एतावन्नाना सर्वान् कशान्वापयते' इन्यस्मोदेव वचनात्: (१)सत्रवत् ।

अन्य आहु:—'रिक्तो वा एपाँऽनिपिहितो यन्मुडस्तस्यैतद्पिधानं यिन्छस्नेति। सत्रेषु तु वचनात् वपनँ शिखायाः' (आप.ध.१-१०-८,९) इति सत्रभ्योऽन्यत्र शिखाया वपनप्रात्पेधात् इहापि नैव शिखाया वपनिमिति॥१५॥

> उदकोपस्पर्शनमिति छन्दोगाः ॥ १६ ॥ इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने षोडशः खण्डः ॥ समाप्तष्षप्रश्च पटलः॥

> > अनाकुला

अस्मिन् गोदानविते अहरहरदकोषरपर्शनं (२)कर्तस्यमिति छन्दोगा उप-दिशन्ति । त्रिषवणमिति केचित् ॥ १६ ॥ इति श्रीहरदत्तविरचितायामनाकुळायां गृह्यसुत्रवृत्ती पोडशः खण्डः ॥

षष्टः परलश्च समाप्तः॥

ष्ठः पटलश्च समातः। • १ = ६८३ = —

तात्पर्यद्शनम्

सांवत्सरिकगोद।नव्रतपक्षे अहरहरुदकोपस्पर्शनं छन्दोगा उपदिद्यान्तिः विकल्प इत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीसुदर्शनार्थविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने पोडशः खण्डः॥ षष्ठश्च पटलस्समाप्तः॥

१ 'दीक्षित्यमाणास्मित्रिवपेरन' (आप. श्री. २१-२-१४.) इति वचनेन सार्श्वाख्यपनं विहितं सत्रे तचनबलादेव क्रियते तहत् अत्रापीन्यर्थः ।

२ उपस्पर्शनभित्यनन्तरं मकृत् स्नानं इति क, ख, पुस्तकयं।राधिकम् ।

अथ सप्तमः पटलः ॥

सप्तद्शः खण्डः।

यक्षेष्वधिकरिष्यमाणस्य पुरुषस्य देहसंस्कारा व्याख्याताः। ते च 'शालीनस्योदवसाय' इति वचनाभाव गृह एव कर्तव्याः। विधिवस्य निर्मितं गृहे । विधिवत् प्रवेशादपेक्षितायुर्वेक्षधनादिफलसिद्धिः। अतो मन्त्राम्नानकमप्राप्तो गृहनिर्माणप्रवेशयोविधिवर्याख्यायते—

इक्षिण:प्रत्यक्प्रवणमगारावकाशमुद्धत्य पलाशेन शमीमयेन वोदूहेनैतामेव दिशमुत्तरयोदूहित ॥ १ ॥

अनाकुला

अथ गृहसम्मानविधिः । गृहसम्मानं च न सर्वयक्षादिवित्तत्यम् । नाष्यद्भुतकर्मप्रायश्चित्तादिवित्रीमित्तिकम् । कि तर्हि ? काम्यम् । अते।ऽकि यायां न देखः । कियायां चादगयनादिनियमः । तत्र यस्मिन् प्रदेशेऽगारं चिकीिर्षितं सोऽगारावकाशः स दक्षिणाप्रत्यक्षवणे। भवति । दक्षिणाः प्रतीच्योरन्तराले निम्ना भवति । एवंविधे देशे अगारं कर्तव्यमित्यर्थः । तमगारावकाशं उद्धन्ति खिनशेण खनित यथा पांसव उत्पद्यन्ते । उद्धन्त्य तान् पांस्त् पालाशेन शमीयेन वोद्हेन एतामेव दिशं प्रति उत्तर्यची 'यद्भूमः कूर्शमित्यत्या उद्दत्ति । उन्नतात् प्रदेशात् अवनते प्राप्यति । उद्दश्चतेऽनेनेत्युद्हः ॥ १॥

ताल्ययद्शनम्

योऽगारार्थत्वेनाभिष्रेतोऽवकाशो भूमिमागो दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणः दक्षि णाप्रतीच्यां नैन्ऋत्यां दिशि निम्नस्तमुद्धत्य खनित्रादिना पांस् (१) नुत्खाद्य पालाशेन शमीमयेन वोद्हेन, उदृह्यन्ते देशान्तरं प्राप्यन्ते पांसवोऽनेनत्युदृहः; (२) वादुलूक इत्यर्थः । तेनैतामेव कोणदिशं उत्तरया 'यद्भूमेः क्र्म्' इत्येतयोद्हति ॥ १ ॥

एवं त्रिः ॥ २ ॥

अनाकुला

एवं त्रिरुद्धत्य उदूहिस ॥ २ ॥

^{*} क 'ख' पुस्तक नुसारण इदमाप्रिमं च सूत्रमेकं हरदत्तमते । ५ ख ग- नुसाटग्र.

२ ग--पालक, घ-ड-पादूलक, छ पाडुलक, ख--पापक, ज -वधूलक,

तास्पर्यदर्शनम् ।

उद्दूहतीति सम्बन्धः । अत्र द्वितीयतृतीययोरप्युदूहयोः मन्त्रावृत्तिः, एवमिति वचनात् । अन्यथा उत्तरया त्रिरुदूहतीत्येव ब्रूयात् , 'एवं त्रिः' इति सुत्रान्तरं नारमेत ॥ २ ॥

* क्लप्तमुत्तरयाऽभिमृदय प्रदाक्षिणँ स्थूणागर्तान् खानय-यित्वाऽभ्यन्तरं वाँसूनुदूष्योत्तराभ्यां दक्षिणा द्वारस्थूणामवद्घाति ॥ ३ ॥

अनाकुला

एवमुदृद्ध ततस्तं भूमिभागं कल्पयन्ति यथा सर्वतस्समं सम्पद्यते । ततः त कल्प्तं उत्तरयर्वा 'स्योना पृथिवी'त्येतयाऽभिमृशति । ततः प्रदक्षिणं स्थूणार्गति खानयति नकारश्छान्दसः । अभ्यन्तरं च बहिरारभ्य मध्ये यथा समाप्यते तथेत्यर्थः । तत्र मध्यस्थूणासु वंशधारणार्थासु प्रदक्षिणमिति चाभ्यन्तरमिति च विशेषणस्यासम्भवात् पर्यन्तास्वेव भवति । तत्र प्राग्द्वारेऽगारे दक्षिणद्वारस्थूणार्गतमारभ्य प्रदक्षिणमोत्तरः समात् द्वारस्थूणार्गात् खानयित्वा ततो यावत्यो मध्यमस्थूणाः तावतीनां दक्षिणादारभ्योदगपवर्गः । एवमन्यथाद्वारेऽप्यगरे यथासम्भवं प्रदक्षिणमभ्यन्तरत्वं च सम्पाद्यम् । एवं खानियत्ता गर्तेभ्यः पांसुनुदृष्य उद्धत्य तत उत्तराभ्यां ऋग्भ्यां 'इहैच तिष्ठे'त्येताभ्यां दक्षिणाद्वारस्थूणां गर्ते अवद्याति ॥ ३ ॥

तात्पैयदर्शनम्

क्छप्तमुदृहेन प्रागुदक्प्रवणं इतं उत्तरण 'स्योना पृथिवि' इत्यनयाः भिमृश्य स्थूणागतीन् स्थूणानां (१)विभागार्थान् गर्तान् कर्मकरैः प्रदक्षिणं खानियत्वाभ्यन्तरमारभ्य, न बिहः, पांस्नुदुष्य उत्तराम्यां 'इहैच तिष्ठ' इत्येताभ्यां दक्षिणां निष्कामत एव, न प्रविशतः, द्वारस्थूणामवटे अवद्धात । अत्र प्रादक्षिण्यस्य चाभ्यन्तरत्वस्य च विधानं पर्यन्तीयास्वेव स्थूणासु; न तु मध्यमासु ॥ ३ ॥

एवमितराम् ॥ ४ ॥

^{*} इदमिनमं च स्वमवं पठितं हरदत्तमते—क्ल्रसमुत्तरयाभिमृदेव ॥ ३॥ प्रदूक्षिणः प्रक्रितराम् ॥ ४॥ इति क ख. पुस्तकयो:

१ ड—निखानार्थान . छ—निखननार्थान .

अनाकुला

पताभ्यामेव द्वाभ्यासुग्ध्यां इतरां उत्तराञ्च द्वारस्थूणां अवद्धातीत्यर्थः। इह दक्षिणामितरामिति निष्क्रमतः सब्यद्क्षिणे प्रत्येतब्ये; न प्रविचातः॥ ४॥

तात्पर्यदर्शनम्

इतरां सन्यां द्वारस्थृणां एवं 'इहैव तिष्ठ' इत्यंताभ्यामेवाददधाति ॥४॥ यथाखातमितरा अन्ववधाय वँद्यमाधीयमानमुत्तरेण यजुषाऽभिमन्त्रयते ॥ ५ ॥

अनाकुला

द्वारस्थूणयोः यथाखातं अवधानं मन्त्रवश्च । इतरासां तु यथाखातं येन क्रमेण गर्ताः खाताः तेनावधानं तूष्णीम् । एवं सर्वास्ववहितासु मध्यमस्थूणासु वंशा(१)मादधित कर्मकर्तारः । तैराधीयमानं वंशमुत्तरेण यद्धपा "क्रतेन स्थूणा" वित्यनेनाभिमन्त्रयते । वंशम्रहणेन च पृष्ठवंशो गृद्धते, मुख्यत्वात् । व्यक्तश्चेतत् भारद्वाजके "क्रतेन स्थूणे"ति पृष्ठवंशा मधिरोपयतीः"ति । तत्र मन्त्रे स्थूणाविति छान्दसो छिङ्गव्यत्ययः । द्विविचनश्च यथासम्भवं दृष्टव्यम् ॥ ५॥

तात्पर्यदर्शनम्

यथाखातं स्वननक्रमेण इतराः स्थूणाः तूष्णीमन्ववधाय वंशं स्तूपं स्थूणास्वाधीयमानं उत्तरेणं यज्ञषा 'ऋतेन स्थुणावधिरोह' इत्यनेनाभिमः न्त्रयते ॥ ५ ॥

सम्मितमुत्तरैर्यथाः छिङ्गम् ॥ ६ ॥

अनाकुला

ततरतदगारं सिमितं संक्लप्तं उत्तरैर्मन्त्रेः 'ब्रह्म च ते क्षत्र'मित्यादिः भिष्वड्भिः। किम् ? अभिमन्त्रयते इत्येव। यथालिङ्गमिति यस्यागाराङ्गस्य लिङ्गं यस्मिन् मन्त्रे दृश्यते तेन तद्भिमुखो ऽगारमभिमन्त्रयत इत्यर्थः। यदापि पूर्वस्थुणा बद्धा तदापि द्वे एवाभिसन्धायाभिमन्त्रणम्। अगा-रस्य द्विवचनसंयोगात्। एवं सर्वत्र अगारमध्ये यः स्थूणाराजः स्तूपः। पृष्ठवंशः। अत्रैके स्थुणालिङ्गेषु चतुर्षु मन्त्रेषु 'स्थूणे अभिरक्षतु' इत्येवमः नुषङ्गमिष्ठलन्ति। यद्गश्च दक्षिणाश्च दक्षिणे स्थूणे अभिरक्षतु इति। अन्ये 'ते' शब्दस्यापि-यद्गश्च ते दक्षिणाश्चिति। (२)साकांक्षत्वान्मन्त्राणाम्, नेति वयम् । दक्षिणा इषश्चोजंश्चेतिबहुवचनान्तैः अभिरक्षत्वित्येकवचनान्तिः स्य सम्बन्धानुपपत्तेः, ऊहस्य चाविधानात् अभ्यातानवत् पाठाभावाच्य सर्वानुषङ्गेषु दृष्टस्यान्ते पुनः पाठस्याभावाच्च । यत्तु साकांक्षत्वमुक्तं तद्दिप नानुषङ्गहेतुः । सन्निधिमात्रेणाकाङ्काया निवर्तनात् । यदि वा धर्मस्ते स्थूणाराज श्रीस्ते इत्यत्राभिरक्षत्वित्यस्य नापेक्षा, द्वयोरिप प्रथमान्तत्वात् । एवं दक्षिणा इत्यादिकं प्रथमान्तं द्रष्टव्यम् । तस्मादाकाङ्केव नास्ति । सन्निधानाच्च स्थूणाप्रतिपत्तिः ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सम्मितं नि।मितमगारं उत्तरः 'ब्रह्म च ते क्षत्रं च' इत्यादिभिः पञ्चभि मेन्त्रैः थथालिङ्गं मन्त्रलिङ्गावगतिदङ्मुखोऽभिमन्त्रयते । तत्र पञ्चमेन मध्यमाभिमुखः, (१) अनन्वितत्वात्।

केचित्—पड्भिः। तत्र 'धर्मस्ते स्थूणाराजः' इति मध्यमश्च 'श्री-स्ते स्तुपः' इति पृष्ठयंशमिति।

अत्र यद्यपि मन्त्रैरगाराचयवास्स्थूणाः स्तूयन्तेः तथाष्येभिः स्थूणाः वदगारमेव स्तूयते, यथा पादवन्दनेन पादवानेव वन्द्यते ।

अत्र केचित् – द्वितीयादिषु त्रिषु मन्त्रेषु वाक्यसमाष्यर्थ 'स्थूणे अभिरक्षतु' इत्याद्यनुपक्नं मन्यन्ते ।

अन्ये 'ते शब्दस्यापि । तथा 'धर्मस्ते' इत्यादौ अभिरक्षत्विःयस्य च । अपरे तु—नैवेह कस्याचित्कचिद्रप्यनुपक्षः अनुपज्यमानस्य वैक्ष-प्यात् , अन्ते ऽपि च पाठाभावाच्च । वाक्यसमाप्तिस्तु प्रकृतत्वया वुद्धि-स्थपदार्थान्वयात्सिध्यति, यथा(२) 'इपे त्वा' (त. सं. १-१-१.) इति मन्त्रस्य वुद्धिस्थच्छेदनान्वयात् छिनद्योति वाक्यसमाप्तिरिति ॥६॥ अथ गृहश्वेदाविधिमाह—

पालाशं शमीमयं वेध्ममादीप्योत्तरयचीऽशिमुद्धत्योत्तरेण यजुषाऽगारं प्रपाद्योत्तरपूर्वदेशेऽगारस्योत्तरयाऽशिं प्रतिष्ठाप्यति ॥ ७ ॥

अनाकुला

अथ प्रवेशनविधिः। अन्यथा सम्मितस्थाप्यगारस्य प्रवेशे विधि-

[्] १ ख, ग, ज,—अनिवतन्त्रादिति ना-स्ति

२ दर्शयाने सायंदोहसम्पादनार्थ अमावास्याया प्रातः वत्सौपाकरणं कर्नव्यम् । तच्च पल शशाख्या । सा च शाखा पलाशवृक्षादानेया । तम्याः छेदनार्थोऽथं मन्त्रः 'इपे त्वा' इति । तैत्रैतावाने -व मन्त्रः तत्र वाक्यसमाप्तिस्तु 'छिनश्चि' इति बुद्धस्थेछदना-चयेन क्रियते, तद्वःदेहापीति ।

रयं भवति । उदगयनाद्यपेक्षितमिति केचित् । नेत्यन्मे । बीजवतो गृः हान् प्रतिपद्यते (आइव.गृ.२-१०-२) इत्याइवलायनः । बीजग्रहणं सर्वे-षामेव गृहोपकरणानामुपलक्षणम् । तत्र प्रवेक्ष्यन् पालाशं शमीमयं वा इथ्मं अग्नावादीपयति । इध्मइचात्रार्थेळक्षणो न नियतपरिमाणः । आदीप्य तमग्निपात्रं उद्धरच्युत्तरयर्चा 'उद्भियमाण' इत्येतया पञ्चपाट्या ! यद्यहनि प्रवेशो रात्रिलिङ्गेऽविवादः प्रयोक्तव्यः । तथा रात्रावहर्लिङ्गो निः र्विवादः प्रयोक्तव्यः । विभल्यविनियोगाभावात् । येषां तूदगयनापेक्षा ते रीत्रो प्रवेशं नेच्छन्ति । अहःकृतस्य रात्रिकृतस्य च पाष्मनो विनिः योगः प्रपाद्यत इत्यर्थः । विरोधोऽपि नास्ति । यथा "यदापो नक्तं दुस्तिं चरामें "ति । तमुद्भतमानि उत्तरेण यजुषा 'इन्द्रस्य गृहा धसुमन्तो वक्शिनः' इत्येनन अगारं प्रपादयति । प्रवाद्य अगारस्य उत्तरपूर्वे देशे तमग्नि प्रतिष्ठापयति उत्तरयर्चा 'असृताद्वृति'मित्यनया । अत्रागरस्येति न वक्तव्यं, अग्निमिति च । कस्मात् ? उभयोरष्यत्रेव वाक्ये श्रुतत्वात् । एवं तर्हि नायमगाः रशब्दो देशविशेषणार्थः । किं तर्हि ? अग्निविशेषणार्थः-अगारस्याः रिन प्रतिष्ठापयतीति। कः पुनरगारस्याग्निः ? यः पचनाग्निः । तस्मादौ-पासनादुद्धरणंमस्याग्नेन भवति । ठौकिकादेव भवतीति केचित्। अपरे त होमसंयोगादौपासन एवायमग्निरिति स्थिताः । तेषामगार-स्येत्यग्निमिति च पदद्वयं व्यर्थम् । होमाश्च पचनेऽपि दृष्टा वैद्वदेवे । तस्मात् पचनाग्निरेवायम् । ययप्येवं तथापि देशसंस्कारो भवत्येव । होमसंयोगात् । अथोपासनस्य वैहारिकाणां च तदैव प्रवेशनं प्रतिष्ठा-पनं च स्वे स्वे स्थान । भार्यादीनां च तदैव प्रवेशः ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पालाश शमीमयं वेष्मं काष्ट्रमोपासनेऽप्तावादीपयति । इध्ममिति च 'अग्निषु महत इध्मानादधाति' इतिवदिनयतं संख्यादिकं विवक्षितम्। उत्तरथा 'उद्ध्रियमाणः' इत्येतया। ततस्तमग्निमुद्धरति। अञ्च च सानुषङ्गे चतुष्पदे त्रिष्टुमौ हे ऋचौ पञ्चमिः पादेशस्नाते। तयोरेकैवोद्धरणार्था। अन्या तु विकल्पार्था। उत्तरया इत्येकवचनेन विनियोगात्। व्यवस्थितश्चायं विकल्पोऽभिष्रेतः, अग्निहोत्रवत्। यद्यहनि प्रवेशस्तदा रात्रिलिक्ष्या, रात्री चेदहर्लिङ्गया। रात्रौ च प्रवेशिश्चिराश्चारप्रसिद्ध इति पूर्वमेवोक्तः। उत्तरेण 'इन्द्रस्य गृहाः' इति यज्ञुषा। उद्धृतमग्निमगारं प्रपाद्य अनन्तरं विधिवत्संस्कृते उत्तरपूर्वदेशेऽगारस्य तमिनमुत्तरया अमृतादुः तिम्' इत्येतया प्रतिष्ठापयित। तथा श्रोताग्नीनिप विधिवदानीतानिसम्नव काले अगारं प्रपाद्यान्यगारं यथाविधि प्रतिष्ठापयित।

केचित्-इहाग्निमुद्धृत्य अगारं प्रपाद्यति प्रकृतेऽपि पुनरुक्तयोरेतयोरथवस्वाय अगारस्याग्निमित्यन्वयादादीपनादिप्रतिष्ठापनानतं पचनार्थः
स्य लौकिकाग्नेरेवे, नौपासनस्येति । तेषामतज्ञुरुयसूत्रे विवाहाङ्गे प्रविश्य
होमे पचनाग्नेरेवोपसमाधानादि स्यात् । अथागारशब्दस्य शयनस्थाः
नवाचित्वात् गृहशब्दस्य चातथात्वात् न तत्र तुरुयसूत्रतेति चत्-नः,
गृहागारशब्दयोरेकार्थत्वे विवादाभावात् । इह च 'इन्द्रस्य गृहा वसुमः
नतः' इति मन्त्रस्थगृहशब्देनागाराभिधानात् , प्रत्युत धर्मशास्त्रे 'मः
ध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् । उत्तरपूर्वदेशेऽगारस्योत्तः
रैश्चतुर्भिः । शय्यादेशे कामलिङ्गेन' (आप.ध.स-३-२२,२३;२-४-१.)
इति शयनस्थानस्यागारादन्यत्वाभिधानाद्य । पुनरुक्तिः स्फुटार्थतयापि
निर्वाद्या। किञ्चागारस्याग्निमित्यन्वयेऽपि अगाराग्निः शालाग्निः, गृहा।
ग्रिरोपासनाग्निरित्येकार्थतया याश्विकानां प्रयोगादौपासन एव प्रतिग्राप्यः, न पचनाग्निः॥ ७॥

तस्मादक्षिणमुद्धानायतनं भवति ॥ ८ ॥

अनाकुला

पवं प्रतिष्ठितस्याग्नेः दक्षिणमुद्धानायतनं कर्तव्यम् । उदकं धीयते यत्र तत् उद्धानं मणिकाख्यम् ॥ ८॥

तात्पर्यदर्शनम्

तस्मात् प्रतिष्ठिताञ्चर्दक्षिणमुद्धानस्य मणिकस्यायतनं भवति ॥ ८ ॥ तस्मिन् त्रिषूचीनाग्रान् दर्भान् सँस्तीर्थ तेषूत्तरया त्रीहियवान् न्युप्य तत्रोदधानं प्रतिष्ठापयति ॥ ९॥

अनाकुला

तिसम्मायतने (१) विषूचीनाप्रान् सर्वतो। दिक्कान् दर्भान् संस्तीर्य तेषु दर्भेषु ब्रीहीन् यवांश्व संयुक्तान् निवर्णत उत्तरयर्च 'अन्नपत' इत्येतया (२) तः तस्तिसम्मायतने उद्धानं प्रतिष्ठापयित यथा निश्चलं भवित तथा स्थाप्यति ॥ ९॥

तात्पर्यदर्शनम्

तिम्मन् उद्धानस्थाने विष्चीनामान् नानादिगम्नान् दर्भान् संस्तीर्थ, तेषु दर्भेषु उत्तरया 'अन्नपतेऽन्नस्य' इत्येतया बीहियवांश्व संयुक्तान् न्युष्य तेपूद्धानं प्रतिष्ठापयति ॥ ९ ॥

९ क. ख. 'विषूचीनाम्रान् इति नास्ति । २. न्युप्य तत्रोदधानामिति क. ख. पुस्तकयोः पाठः ।

प.७.,सं.१७.] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । २१७

तिस्मिन्नुत्तरेण यजुषा चतुर उद्कुम्भानानयित ॥ १० ॥

अनाकुला

उत्तरेण यज्ञ्षा 'अरिष्टा श्रस्माक'मित्यनेन। प्रतिकुंभं मन्त्रावृत्तिः। तत्र च-तुर्भिर्वा कुम्भेः पृथगानयनमेकेनैव वाऽथ पुनः पूरियत्वा, यथा-'तिस्रः स्रु च उत्सिच्ये'ति ॥ १० ॥

नात्पयदर्शनम्

र्तास्मन् उद्धाने उत्तरेण 'अरिष्टा अस्माकं' इत्यनेन यञ्जा चतुर उद्कुम्भानानयित । प्रतिकुम्भं मन्त्रावृत्तिः, द्रव्यभेदेन प्रकाश्यक्रियाभेदात् । यत्र पुनर्मधुपर्कप्राशनादौ आवृत्तिविधिस्तस्या एव क्रियायाः, तत्र सकृदेव मन्त्रः ॥ १० ॥

दीर्णमुत्तरयानुमन्त्रयते ॥ ११ ॥

अनाकुला

अथ यदि तदुद्धानं दीर्येत भिश्चते तत् उत्तरवर्धः भूमिभूमि'मित्येतया अनुमन्त्रयते । काळान्तरं दीर्णं एतद्भवति उद्धानान्तरेऽपि तत्स्था-नापन्ने ॥ ११ ॥

तात्पयदर्शनम् ।

यदि दीर्णं मणिकं स्यात्तदा उत्तरका 'भूमिर्भूमिमगात्' इत्येतयानुमन्त्र-यत । एतच्च प्रकरणात्कर्माङ्गमेव ॥ ११ ॥

अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते उत्तरा आहुती-र्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

अनाकुला

चतस्रः उत्तराः प्रधानाहुतयः "वास्तोष्पते प्रतिज्ञानीहि, वास्तोष्पते शग्मया, वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि, अमीवहा वास्तोष्पतः" इति । तन्नाज्यभागान्तवचनेनैव तन्त्रप्राप्तिस्सद्धाः, यथा 'पार्चणवदाज्यभागान्ते' इत्यत्र । किमग्नेरुपसमाधानादिवचनेन ? अग्निनियमार्थं तु-योऽगारे पचनार्थं प्रतिष्ठापितोऽग्निः तस्यैव होमार्थसुपसमाधानं यथा स्यादिति । अन्यथा सर्वपाक्रयन्नार्थे औपासन एव होमः स्यात् । जयादिवचनं स्थालीपकप्रतिषेधार्थम् । का स्नुनः प्राप्तिः स्थालीपाकस्य ? कल्पान्तरे दर्शनात् । कथं पुनः ज्ञथादिवचनेन स्थालीपाकस्य प्रतिषेधः ? उच्यते–स्विष्ठकृत्प्रतिनेष्ठ्यस्तावत् गम्यते–उत्तरा आहुतीर्द्वत्वा जयादि प्रतिपद्यते न स्विष्ठकृत-

मिति । स च स्थालीपाकेषु भवति । अतस्तत्वितिषेधद्वारेण स्थालीपाक-प्रतिषेध एवायं सम्पद्यते ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तरा आहुतीश्चतस्तः प्रधानाहुतीः । ताश्च 'वास्तोष्पते प्रतिजानीहि' (तै.सं.३-४-१०) इति हो, 'वास्तोष्पते प्रतरणो नः' इति हो । आज्यहवि ष्ट्राच तन्त्रविधानम् । आज्यभागान्त इति वचनं स्वाज्यभागानन्तरमेव प्रधानहोमाः, नान्यदर्थकृत्यमपीति क्रमार्थम् ।

केचित्--'पार्वणवदाज्यभागान्ते' (आप.गृ.१८-६) इतिवदाज्यभा-गान्त इत्यनेनैव तन्त्रप्राप्तौ सिद्धायां 'अग्नेरुपसमाधानादि' इति वचनं स्वमतेन प्रतिष्ठितः पचनाग्निरेवह होमार्थ इत्येवमर्थमिति । तद्युक्तम् ,

'कर्म स्मार्त विवाहाय़ौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।' (या.स्छ.१-९७) इति सर्वस्मार्तहोमानामविशेषेण औपासनविधानात्, अस्य सूत्रस्योक्त-विधयान्यार्थत्वात्, अस्मदीयानां गृह्यान्तरीयाणां चौपासन एव वास्तु-होमाचाराञ्च ॥ १२ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वोत्तरेण यजुषोदकुम्भेन त्रिः १द-क्षिणमन्तरतोऽगारं निवेशनं वा परिषिच्य ब्राह्मणान् भोजये-दपूपैस्सक्तुभिरोदनेनेति ॥ १३॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यपद्देने सप्तद्दाः खण्डः ॥

अनाकुला

परिषेचनान्तवचनं आनन्तर्यार्थम् । तन्त्रशेषं समाप्यागारस्य परिषे चनमेव कर्तव्यम् । नान्यद्वैश्वदेवादिकमिति । उत्तरेण यज्ञुषा 'शिवं शिवंशी-त्यनेन । उदकुम्भेन न हस्तेन । परिभाषयैव सिद्धे प्रदक्षिणमिति वस्ततात् परिषेचनमिदमेकमेव प्रदक्षिणं त्रिगुणीभृतं सकृदुपात्तेनैवोदकुम्भेन संत तमविच्छिन्नं कर्तव्यम् । मेखलया परिव्याणवत् त्रीणि परिषेचनानीति सिद्धं भवति । अन्तरंत इति वचनमगारात् बहिः परिषेचनं या भृत् । अभ्यन्तरमेव यथा स्यादिति । अगारं गृहं, निवंशनं शयनदेशः । ब्राह्मणान युग्मान् भोजयद्पूपादिभिः । इतिशब्दः समुच्यार्थः ॥ १३ ॥

इति **हर**दत्तविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलायां सप्तदशः खण्डः ॥

तात्पर्धदर्शनम्

पारपंचनान्तमुत्तरेण 'शिवँ शिवम्' इत्यनेन अञ्चय उद्कुभ्भेन सकृदु-पात्तेन अगारं निवंशनं वान्तरतो न नहिः शिवः प्रदक्षिणं परिष्टिय ब्राह्मणान् भो-जयदपृशादिभः । इतिशब्दस्समुचयार्थः । सकृतृनां तु भोजनात्प्रागेव उप-योगः, मध्ये लोकप्रसिद्धाभावात् । 'शुचीन् मन्त्रवतः सर्वहृत्येषु भोजयेत्' (आप.ध.२-१५-११) इति सिद्धस्य भोजनस्य पुनर्वचनमपूपादिगुण-विद्धार्थम् ॥ १३ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविर्राचते गृह्यतात्वर्यदर्शने सप्तदशः खण्डः।

अथाष्ट्राद्दाः खण्डः ॥

अथात्तरंपां मन्त्राणां विनियागमाह—

श्वग्रहगृहीतं कुमारं तपायुक्तो जालंन प्रच्छाच कँसं किङ्किणि वा ह्रादयन्नद्वारेण समां प्रपाद्य समाया मध्ये-ऽधिदेवनमुद्धत्यावोक्ष्याक्षान्नयुप्याक्षेषूत्तानं निपास दध्ना ल्लामिश्रेणाञ्जलिनोत्तरैरवोक्षेत्पातर्मध्यन्दिने सायम् ॥१॥

अनाकुला

वहवा वालग्रहाः दिवसमाससमादिकाः । तत्र येन गृहीतः श्ववच्छेते स स्वग्रहः। नेन गृहीतं कुमारं, पुलिङ्गिनिर्देशात् कुमार्या न भवतीत्येके । तपोयुक्तः कर्ता ितत्येके । यः कश्चिदित्यन्ये । तपो ब्रह्मचर्यादि । यावता तपसा सिद्धि मन्यते तावत् कृत्वेत्यर्थः । जालं मत्स्यग्रहणं तेन प्रच्छाच । कंसं प्रसिद्धे । किङ्काणः घण्टाविशेषः । तयोरन्यतरं हादयन् अन्यतरस्य ध्वनि कार्यन् केनचिद्नयेन । स्वयं कुमारं गृहीत्वा समां प्रपादयति अहारेण छदीरपोद्य मार्ग कृत्वा तेनेत्यर्थः । कि तत् स्थानम् १ समा, तस्या मध्येऽधिदेवनं स्थानं यत्र कितवा दीत्यन्ति तं प्रदेशं उद्धत्याद्भित्वाक्ष्य तत्राक्षात्विवपति । अक्षा-श्वाराः । विभीतका इत्यन्ये । तान् पृथु प्रथितवाप्वेनमुत्तानं निपातयि । शाययित । ततो द्वा पञ्चणिनेयेणावोक्षेद्बलिन उत्तर्मन्त्रैः 'कूर्कुरस्सुक्कुर्रं इत्यदिनिः'। 'श्वानिनेच्छादत्र पुरुषं छत्' इत्यन्तैः । प्रतिमन्त्रमचाक्ष-णम । तत्रादितस्तिस् ऋवः, तता यज्ञेषो हे 'तत्सत्यं, विग्रज्ञ बाह्रं इति,

ततः पञ्चर्चो 'विभ्रिक्षिष्कञ्चे'त्याद्याः, ततो यज्जरेकं 'श्वान'मिति, एवमेकाद-शैते मन्त्राः । यावत् कर्म समाप्यते तावत् कंसिकिङ्कण्योरन्यतरस्य हाद-नम् । एवमेतत्कर्म जालप्रच्छादनाद्योक्षणान्तं त्रिसन्ध्यं कर्तव्यम् ॥ १ ॥ तात्पर्यदर्शनम्

येन गृहीतः कुमारः श्वेव नदित, श्ववद्वा चेष्टते स श्वग्रहः । तेन गृहीतः खत्रहरहीतः, पिशाचिशुना वा दष्टः । तपोष्ठकः यावन्मनस्तोषमन-शनादियुक्तः पित्रादिः कर्ता । जारुं मत्स्यग्रहणसाधनम् । कंसं किङ्किणि । लोह्यण्टां हादयन् पुरुषान्तरेण ध्वानयन् अद्वारेण कुड्याद्यपोद्य मार्गं कृत्वा । अधिदेवनं यत्र दीव्यन्ति कितवाः । अक्षान् विमीतकफलानि । केचित्—शारा इति ।

उत्तर्मन्त्रः 'कूर्कुरस्पुक्क्र्रः' इत्यादिभियं जुर्दशसैः । यहैकादशिमः । तिस्मन् पक्षे आदितस्तिस्र ऋचः ततः 'तत्सत्यं यस्वेन्द्रः' विगृह्य बाह्यं इति हे ततो 'विभ्रक्षिण्कम्' इति पञ्चर्यः । ततः 'श्वानम्' इत्येकादशं यज्जरेवेति विभागः । अवोक्षणं च सर्वेषां मन्त्राणामन्ते सङ्कदेव ।

केचित्-दृष्टोपकारकत्वात् प्रतिमन्त्रमिति ।

प्वमेतज्ञालप्रच्छादनाद्यवोक्षणान्तं प्रातरादिषु त्रिषु पुण्याहविशेषेषु कर्तव्यम् । अवोक्षणपर्यन्तं च हादनम् ॥ १ ॥

अगदो भवति ॥ २ ॥

अनाकुला

अगदः अरोगः, रोगनिवृत्तिरस्य प्रयोजनित्यर्थः । कि सिद्धं भवित ? यदि भैपज्येन कुमारोऽगदः स्यात् न तत्रेदं कर्तव्यमिति । अन्यथा कुमार स्यास्मिन् रोगं पितुनिमित्तिकमिद्मवश्यं कर्तव्यं विज्ञायेत (१)गृहदाहे-ग्र्यादिवत् । एयं बुवतां दोषः यक्ष्मगृहीतामन्यां वेत्येतत्वकारान्तरेण रोगशान्तावि कर्तव्यं स्यात् । तस्मादिद्मन्यत् प्रयोजनम् । एवमेत-स्मिन् कर्मणि त्रिषु कालेषु कृते कुमारोऽगदो भवित । यदि न भवित पुनरि त्यायुक्तेन कर्तव्यमिति ॥ २ ॥

तात्पर्य**दशनम्**

इह च 'शङ्किनम्' इत्यत्र च फलवचनं, सर्वत्र श्रुतितोऽर्थतो वाच-

र् 'यम्याहिताग्नेराग्निग्रीहान् दहत्यश्रये श्वामवते पुरोडाश्वमष्टाकपालं निर्वपेत्' (ति. मं. २-२-४) इति वाक्येन विहित्तेष्टिग्रीहराहेष्टिः । अत्र च भाहिताग्नेः गृहेऽश्निना द्रग्ये सति तेन तन्कारणभूतपापा-स्तित्वसूचनात् तित्रधीताथं श्वामवदाग्निदेवताका पुरोडाश्रहण्यकेष्टिनौमितिकतया विधीयंत । मा चावश्यं कर्तव्या, निर्मिकत्वात्, तद्वदिमपीत्यर्थः ।

गतस्य कामिनः कर्मोपदेशः सामर्थ्यात्फलसिद्ध्यवगमप्र्यन्त इति प्रदर्श-यितुम् । तेन 'यक्ष्मगृहीताम्' (आप.गृ.९-१०) इत्यादी फलवचनाभोवे-ऽप्युपदेशः काम्यसिद्धिपर्यन्त एव ।

केचित्—एवमेतस्मिन् कर्माण त्रिसन्ध्यं कृते, अगदो भवति । यदि न भवति तदा पुनरप्येतत्कर्म कर्तव्यं, यावदगदो भवति । नैतत् , स्वान् भिमताभ्यासबोधकशब्दाभावात् ॥ २ ॥

शङ्क्षिनं कुमारं तपोयुक्त उत्तराभ्यामभिमन्त्र्योत्तरयोद-कुम्भेन शिरस्तोऽवनयेत्प्रातर्मध्यन्दिने सायस् ॥३॥

अनाकुल

शङ्को नाम ग्रहः कुमाराणाँ भयङ्करः, येन गृहीतः शङ्कवन्न इतीति। तेन गृहीतं शङ्कितमुक्तराम्यां एते ते प्रतिदृश्येते इत्येताम्यामृग्भ्यां अभिमन्त्र्य तत उद्कुंभेन शिरस्ते।ऽवनयेत,अभिभिञ्चेदुक्तरयची 'ऋषिबोधः प्रबोध' इत्येतया एवमेतद्भिमन्त्रणादि त्रिषु कालेषु कर्तव्यम् ॥ ३॥

तात्पर्यदर्शनम्

शङ्खोऽिष ब्रहःः यंन गृहीतः शङ्खवन्नदति तद्दगृहीतस्त्रङ्का । उत्तराम्यां 'एते ते प्रतिदृश्येते' इत्येताभ्यां उत्तरमा 'ऋषिबांधः प्रबोधः' इत्येतया शिरस्तोऽवनयेत शिरस्यभिषिञ्चेत् , उदक्रमेने त्रिसन्ध्यम् ॥ ३ ॥

अगदा भवति ॥ ४ ॥

अनाकुला

पूर्ववदस्य प्रयोजनम् ॥ ४॥

तात्पर्यद्शनम्

उक्तार्थम् ॥ ४ ॥

अथ सर्वनर्र्यस्मिन् कार्रे येन विधिनोपक्रमस्तमाह — *श्रावण्या पौर्णमास्यामस्तमित स्थालीपाकः ॥ ५ ॥

अनाकुरा

अथ सर्पविलर्गाम कर्म नित्यं संवत्सरे संवत्सरे कर्तव्यमुपिदश्यते-तस्य श्रावण्यां पौर्णमास्यामारम्भः मार्गशीर्ष्यामुत्सर्गः । तस्योपक्रमे श्रावण्यां पौर्णमास्यां अस्तामते आदित्ये स्थालीपाका भवति । असत्यपि नक्षत्रयो-गे श्रावणस्य मासस्य पौर्णमासी श्रावणीत्युच्यते लक्ष्णया । तत्र स्ठोकौ—

एतत्त्रभृति सूत्रपञ्चकमेकं सूत्रं क. ख. पुस्तकानुसारता हरदत्तमते ।

मेपादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते। चान्द्रमासास्तदन्ताश्च चेत्राद्या द्वादश स्मृताः॥ तेषु या या पौर्णमासी सा सा चेत्रादिका स्मृता। कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः॥ इति॥

तत्र सायमाहुति हुत्वा स्थालीपाककर्म प्रतिपद्यते पार्वणेनातोऽन्यानीत्युक्तं, पौर्णमास्यां पौर्णमासीति च । श्रावण्ये पौर्णमास्ये सङ्कल्पितान्
बीहिन यवान् वा निरुष्य प्रतिष्टिताभिघारणान्तं इत्वाग्नेरुपसमाधानादि
द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि किशुकपुष्परारग्वधमयसमिद्धिश्च सह ॥ ५ ॥

तात्पर्वदर्शनम

श्रवणेन नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी श्रावर्णः। श्रयुक्तापीह विविद्यिता, नित्यत्वात्सर्पवलेः। श्रावणमासस्य पौर्णमासीत्यर्थः। न तु श्रावणमास-स्य श्रवणनत्तत्रम् , श्रवणस्य पौर्णमासीविशेषणार्थत्वात् , 'पौर्णमास्यां (आप.प.२-२०) इति वचनाच्च।

अथ चान्द्रमसमासानां चैत्रादीनां, पौर्णमासीनां च चैत्र्यादीनां निर्णयार्थौ श्लोकौ—

> "मेपादिस्थे सावेतिर यो यो दर्शः प्रवर्तते। चान्द्रा मासास्तत्तद्दन्ताश्चैत्राद्या ह्यादश स्मृताः॥ तेषु या या पौर्णमासी सा सा चत्र्यादिका स्मृता। कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्यति निर्णयः"॥ इति ।

तस्यां श्रावण्यां पौर्णमास्यां. अन्तांसंत आदित्ये, सायं होमान्ते 'पत्न्यव-हन्ति' (आप.गृ.७-२.) इति विधिना प्रतिष्ठिताभित्रारणान्तस्त्वाळीपाकः कर्तव्यः ॥ ५ ॥

पार्वणवदाज्यभागान्ते स्थार्छापाकाद्भुत्वाञ्जालिनोत्तरः प्रतिमन्त्रं किंशुकानि जुहोति ॥ ६॥ अनुकुल

सर्व पार्वणविद्स्युच्यते-स्थालीपाकादेव पार्वणवञ्ज्ञहोति, न किंशु-कानीति । तेन तेष्ववदानकरुपो न भवति । स्विष्टकृतश्चावदानं तेभ्यो न भवति । किंशुकेः समिद्धां व्याख्याताः । आज्यभागान्तवचनं तन्त्रप्राप्त्यः र्थम् । श्रावण्ये पौर्णमास्ये स्वाहेति (१)स्थालीपाकाद्धोमः । उत्तर्भन्त्रेः 'ज्ञा्धां मशकः दत्यादिभिस्त्रिभिः । (२ विद्यक्ति । फ्लाशगुष्पाणि । पलाशानां कण्टकिनां पुष्पाणीत्यन्ये । प्रतिमन्त्रिभित्त्युच्यते प्रतिमन्त्रे किंशुकानां बहुत्वं यथा स्यादिति । अन्यथा एकैकस्य किशुकस्य होमः प्राप्नोति, यथा समिधाम् ॥ ६ ॥

तात्पंयद्शनम्

ततः पार्वणवद्गनेरुःसमाधानायः व्यभागान्ते अग्निमुखान्त इत्यर्थः, सर्वे-प्वौषधह्विष्केषु तन्त्रवत्सु कर्मसु अग्निमुखस्य विहितत्वात् । स्थाकीपका-हिधिवद्वद्वाय 'श्रावण्ये पौर्णमास्ये एवाहा' इति हुन्वा 'जग्श्रोः मशकः' इत्यादिभिस्निमिः उत्तरेः पांतरात्रं विश्वकान पठाशस्य पुष्पाणि जुहोति ।

केचित् - पळादासदूशस्य कण्टकिनः पुष्पाणीति ॥

एतानि च वसन्त एवं सङ्गृहीतव्यानि । अत्र बाञ्चलेस्संस्कारः उपस्त-ररणादिरवदानधर्मः, किशुकरोषाद्धि स्विष्ट्छते समवदानन् । अञ्जलेरिक द्रव्या सह जेपाञ्जनं च भवत्येवः मुख्येन धर्मप्रवृत्तेरुत्तस्वात् । विप्रतिषिद्धं त्वन्यः कुर्यात् ।

केञित्--अञ्जलिहोमा लाजहोमवद्यावदुक्तधर्माण पवेति ॥ ६ ॥ - - उत्तरामिन्तिस्मिरारस्वधमय्यस्समिधः ॥ ७ ॥

अनाक्ला

अपन्योः राजवृक्षः । यस्य सुवर्णवर्णानि पुष्पाणि अरितमात्राणि फलानि । उत्तराविस्तिस्तिः ऋष्मः 'इन्द्र जित्त दन्दशुक्त'मित्यादिभिः । सः मिध्र आद्धाति जुडोति वा । सर्वथा स्वाहाकारान्ता मन्त्राः ॥ ७ । तार्यश्वरोतम

अथोत्तराभिस्तियृधिः 'इन्द्र जिह दन्दशूकं' इत्यादिभिः प्रत्यृचम् । अर-ग्वयमध्यस्यमियः, आरण्वधविकारास्सिनिधः । किम् ? जुहोतीति सम्ब-न्धः । तेनात्र समिधां मान्त्रवर्णिकदेवतोद्देशेन त्यागः कर्तव्य एव ॥ ७॥

आज्याहुतीरुत्तराः ॥ ८ ॥

अनाकुला

उत्तराश्चतस्र आज्याहु ((र्जुहोति तत्सत्यं यक्तेऽमावास्यायां, 'नमो अस्तु सर्पेभ्य' इति तिस्रः ॥ ८॥

तात्पर्यद्शनम्

उत्तराश्चनस्रः 'तत्सत्यं यत्तेऽमावास्यायःम्' इत्येका, 'नमो अस्तु स-पॅभ्यः' इति तिस्त्रश्च ॥ ८ ॥

जयादि प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

अनाकुला

एवमेता एकादश प्रधानाहुतीर्हुत्वा सौविष्टकृतं च स्थालीपाकादेव हुत्वा ततो जयादि प्रतिपद्यते किंशुकप्रभृतीनांमप्याहुतीनां प्राधान्यक्षा-पनार्थमिदं वचनम् । अन्यथा पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाक इति विहितत्वात् पौर्णमास्यां पौर्णमासीति च तस्य देवताभिधानादर्थकर्म-कत्वाच्च किंशुकानां प्रधानत्वं न गम्येत । ततश्च पार्वण्वदुपहोमान्तं कृत्वा ततः किंशुकादीनां होमः प्राप्नोति ॥ ९॥

तात्पर्धदर्शनम्

पतच वचनं जयादिप्राप्त्यर्थम् , स्थालीपाकिकशुकसमिदाज्याहुती-नामेकादशानां प्राधान्यज्ञापनार्थं च । जयाद्यनन्तरं स्विष्टरुदित्युक्तमेव ॥९॥

* परिषेचनान्तं कृत्वा वाग्यतस्सम्भारानादाय प्राचीमु-दीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्थण्डिलं कल्पयित्वा तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्रस्तिस्रो लेखा लिखित्वाऽद्गिरुपनिनीय तासूत्तरया सक्तून्निवपति ॥ १०॥

अनाकुला

परिषेचनान्तवचनमानन्तयांर्थम् । परिषेचनान्ते उपनिष्क्रमणमेव नान्यदिति (१) कि सिद्धं भवति ? तेन सिपंप्मता ब्राह्मणं भोजमेत्' इत्यादेरत्कपंस्सिद्धो भवति । वाग्यतः शब्दमकुर्वन् धानाः लाजाः अन्ननाभ्यन्तने स्थन्यत्यात्रीत्तिस्सद्धो भवति । वाग्यतः शब्दमकुर्वन् धानाः लाजाः अन्ननाभ्यन्तने स्थन्यत्यात्रीति संभाराः। उपलिस्तो भूमिभागः स्थण्डिलम् । कल्पयिन्तेति चचनात् स्वयमेव कल्पनं नान्यैः कल्पितस्य परिग्रहः। तत्रेति वचनात् स्थण्डिलस्य मध्ये बलेरायतनं भवति । स्रोकश्च भवति—

प्राचीः पूर्वमुदक्संस्थं दित्तणारम्भमालिखेत्। अथोदीचीः पुरस्संस्थं पश्चिमारंभमालिखेत्॥

अपरे तु प्राचीनानां दक्षिणत आरम्भमिच्छन्ति । (प्राचीः प्रागायताः एवमुदीचीः उदगायताः कमस्य विवक्षितत्वात्।)प्रथमं प्राचीस्तत उदीचीः। एकं चेदं लेखाकरणं नाम कर्म 'पुरस्तादुदग्चोपक्षमस्तथा पवर्गः' इत्युक्तम् । तन्नेहं प्रागुपक्रमस्यासंभवात् उदगुपक्षमः प्रागपवर्गः । एतेन 'यत्र क्वचा- व्रि'मिति एतलेखाकरणं व्याख्यातम् । एवं लेखा लिखित्वाऽद्धिरुपनिनयति तासां समीपे अपो निनयति सर्वदेवजनेभ्यो दद्गित यथापितृभ्यः पिण्ड-

इतः प्रभृति सूलवयमकसूत्रतयः पारगणितं कः खः पुस्तकये।: ।

१ घ. इति क्थितं भवति । () एतन्कुण्डलान्तर्गते। भागो घ पुस्तके नाहित ।

दाने । ततस्तासु हेखासूत्तरयर्चा 'नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये पार्थिवा' इत्येतया सक्तृिक्षयपित हस्तेन दर्घा वा, आश्वहायनके दर्शनात् । तास्विति घचनं ताः सर्घा हेखाः यशा बहिर्घाप्तुषादित्येवमर्थम् ॥ १० ॥

तात्पयदर्शनम्

अथ तन्त्रशेषं समाप्य, सम्भारानुत्तरत्रोपयोक्ष्यमाणान सक्त्वादीनादाय, वाग्यतः प्राचीमुदीची वा दिशमुणनिष्कम्य, स्थण्डिल पीठं कल्पयित्वा तत्र पीठे दक्षिणस्या आरभ्य प्राचीस्तिक्षः, प्रतीच्था आरभ्य उदीचीस्तिक्षश्च रेखा लिखित्वा-द्विरुपनिनीय तामु षट्सु लेखासु लेखनक्रमेणोत्तरया 'नमो अस्तु सर्पभ्यो ये पार्थिवाः' इत्यादिकया 'विलं द्रिष्यामि' इत्यन्तयो सक्त्त्रिवपति । सक्देव मन्त्रः । न च स्वाहाकारः; अजुहोतिचोदितत्वात् , नमस्कारस्यापि प्रदानार्थरवादित्युक्तत्वाच्च !

केचित—सर्वास रेखास यथा गुगवत्त्राप्त्रयाद्विः तथा निवपति॥६०॥ तूर्णी सम्पुष्का धाना लाजानाञ्जनाभ्यञ्जने स्थगरोशीरमिति ॥ ११॥

अनाकुला

संपुष्का अक्षता अखण्डितेस्तण्डुलैः कृताः स्थगरञ्जोशीरञ्ज गन्धद्रव्ये एतानि षट् द्रव्याणि तासु निवपति । इति शब्दः समुचयार्थः । तेन सर्वत्र पूर्वेण मन्त्रेणैव निवपने प्राप्ते तृष्णीमिति मन्त्रप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

तात्पयदर्शनम्

सम्पुष्ताः सम्पुष्टा इति धानाविशेषणं अखण्डिततण्डुलैः कृता धाना इत्यर्थः । स्थगरमापणस्थं गन्धद्रव्यम् । अन्यानि प्रसिद्धानि । इतिशब्दस्समु चयार्थः । एतानि षद् द्रव्याणि तृष्णि रेखास्वेव निवपति ॥ ११ ॥

उत्तरैरुपस्थाय।पः परिषिच्याप्रतीक्षस्तूष्णीमेखा 'पश्चेत पदे'त्येताभ्यामुदकुम्भेन त्रिःप्रदक्षिणभन्तरतोऽगारं निवेशनं वा परिषिच्य ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रदने अष्टादशः खण्डः ॥

अनाकुला

एवमेवैतं बिलं सप्तिर्भृत्यैद्त्वा ततस्तां बिलदेवतामुपतिष्ठते । उत्तरे-र्मन्त्रः 'तक्षक वेशालेये"त्यादिभिः अष्टादशिभः तेभ्य इमंबिलमहार्षमिति पूर्वस्या एवोत्तरस्य पादस्य सन्नामः न मन्त्रान्तरम् । वश्यति च 'बिलम-न्त्रस्य सन्नामः' इति । एवमुपस्थाय अपः परिषिन्नति सर्वतस्सिञ्चति । न्युप्तस्य बलेः प्रकृतत्वात् । ततो ऽप्रतीक्षः पृष्टतः अप्रतीक्षमाणस्तूर्णीं वाग्यतः प्रत्येति प्रत्येत्य 'अपश्चेत पदा' इत्येताभ्यां ऋग्भ्यां उद्कुंभेन अन्तरता ऽगारं निवेशनं वा परिषिच्य ब्राह्मणान् युग्मान् माज्येत स्थालीपाकशेषाः दिभिः ॥ १२ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गृह्यवृत्तावनाकुलायामप्रादशः खण्डः ॥ १७॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ उत्तरमंन्त्रैः 'तक्षक वैशालय' इत्यादि(१)भिरष्टादश्भिः मान्त्रव-णिकीं बिलिदेवतामुपितष्टते। तत्र च 'ओजस्विनी नामासि' इत्यादिषु चतु-पु पर्यायेषु दशभ्यः पदेभ्य ऊर्ध्व 'रिक्षिता यश्चाधिपितः' इत्यादेरनुषङ्गः। तथा 'हेतया नाम स्थ' इत्यादिष्विष पञ्चस्येकादशभ्य ऊर्ध्व 'वातनामं तेभ्यो वो नमः' इति तत्पूर्वस्या एव बिलहरणार्थाया ऋचः उत्तरभाग-स्योत्सर्जनार्थः सन्नाभः। वश्यिति हि तत्र 'अहोपिमिति बिलमन्त्रस्य सन्ना मः' (आप. गृ. १८-४.) इति । अथ न्युप्तं बिलमिद्धः परिषच्य तमप्रती-क्षमाणः तृष्णीं वाग्यतो गृहान्त्रत्येत्य 'अप श्वेत पदा' इत्येताभ्यामित्या-दि यथासूत्रं करोति। तत्रापि बाह्मणभोजनवचनं क्रमार्थम्। उपनयनव-द्मुक्तविद्धराशीर्वचनम्॥ १२॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृद्यतात्पर्यदर्शने अष्टादशः खण्डः॥

अधैकोनविंदाः खण्डः॥

धानाः कुमारान् प्राशयन्ति ॥ १ ॥

अनाकुला

विलिहरणशिष्टाः धानाः कुमारान् प्राश्यन्ति ये प्राधाने समर्थाः । कुमा-रीणामपि प्राज्ञानमकशेषनिर्देशात् ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

धनाः या बिल्हरणदिष्याः कुमासन् प्राशयन्ति । के १ शिष्टाम्साम्थ्यांत् ॥१॥ *एवमत् अर्ध्वं यदशनीयस्य सक्तूनां वेतं बालिं हरेदामार्गशिष्यीः ॥ २ ॥

अनाकुला

यदिदं बिलहरणं वाग्यतस्संभारानादायत्याद्यप्रतीक्षमाणस्तूष्णीमिः त्येतदन्तं (**आप.गृ.१८**-१०-१२) तदस्मात् कर्मण ऊर्वमामार्गशीष्याः पर्वणश्रतुर्षु मांसपु यदशनीयस्यात्रविदेशपस्य सक्तृनां वाऽहरहः कर्तन्यम्। यद्यदन्नमशनार्थे गृहे कियते तदशनीयम्। अगारपरिषेचनादिस्तु स्थालीपाकस्यैव शेषः,न वलेः । तेनैतदिह विधीयते । यद्यव्याञ्जनादीन्यलङ्करणार्थानि नाभ्यवहाः र्याणि तथापि "तासृत्तरया सकतून् निवपति । तृष्णीं संपुष्काः धाना" इत्यादि सर्वेषां तुरुषा चोदना । मन्त्रे च तुरुषवद्भिधानं तेभ्य इमं बर्छि हरिष्यामि इति । तस्मात् सप्तापि बलिद्रव्याणि । तेषां सर्वेषामयं प्रत्याम्नायां नादितस्त्रयाणामेव । अपां तु न भवति, चोदनाभेदात् । उपनिनीय परिषिच्याति । एवंशब्दः कालविधानार्थः । यथात्रास्तमिते बल्लिहरणं, एवमत ऊर्ध्वमण्यस्तमिते कर्तव्यमिति । एतंशव्हस्तु धर्मः विधानार्थः । एतं बिल्लमेवंधर्मकामिति । नचान्यतरेणैवोभयसिद्धिः । यदि ह्यवंशब्द उभयार्थस्स्यात् रात्रैः पार्वणः प्राप्नाति । कथम् ? रात्रावाग्नेयः ष्यालीपाक उत्पन्नः एवमतऊर्ध्वमिति पार्वणः । तथा यद्येतच्छब्द उभयार्थस्यात् "परिसंवत्सरादुपतिष्ठद्भः पतत्कार्य"मिति रात्रावपः चितिः प्राप्ते।ति ; समावर्तने रात्राबुत्पन्नत्वादपचितः । तस्मादुभयार्थ-मुभयं वक्तयम् । एवं तावत् रात्रौ सक्चद्वाळेहरणामिति ।

म एतन्त्रभृति सूत्रचतुष्टयं हरदत्तमते एकसूत्रमिति 'ख' पुस्तके । 'क' पुस्तके यद्यपि प्र-थमतः एकःवेन पठितं परन्तु पुनस्तत्र तत्र त्याख्यानावमरे पृथक पृथमपि लिखितम् ।

अपर आह— उमयोः कालयोः बिलहरणिमिति । कथम् ? यदरानीः यस्पेति वचनात् यद्यद्वमशानार्थं यदा क्रियते तस्य तस्य तदा कर्तव्यमिति हि तस्यार्थः। (१) इयाश्च कालयोरशनम्; कालयोर्भोजनिमिति वचनात् । ततश्च यदा गृहमेधितो यदशनीयस्य होमा बलयश्चेत्युत्पन्नस्य वैश्वदेवस्य द्वयोः कालयोः प्रवृत्तिः एवमस्यापि । स्पप्टश्चेतदाश्वलायनके- 'सर्पदेवजेनभ्यस्स्वाहेति सायं प्रातर्विल हरेदा प्रत्यवरोहणात् (आश्व-२-१-१४) इति। अस्मिन् पक्ष पवंशब्द उत्तरार्थः । अत अर्धिमिति वचनभमिन् प्रथमे बलिहरणे द्वयविकल्पो मा विक्षायोति । आमार्गशीष्यां इति बलिहरणस्यावसानकालोपदेशः । यद्येवं नार्थं एतन । अत्रैनमुत्सुजतीति (आप.गृ.१९-५.) वक्ष्यति । प्रयोजनमस्य तत्रैव वक्ष्यामः ॥ २ ॥

तात्पर्यद्शनम्

अत अर्थं अस्माच्छ्रविण्यां कृतात्कर्मण अर्ध्वम् । आमार्गशीष्याः यावन्मार्गशीर्षां याववुत्सर्जनं ताविद्तयर्थः । एतमनन्तरचोदितं सक्तृनां सम्बन्धिनं बिलम्। एवं 'सम्भारानादाय वाग्यतः प्राचीमुदीचीं वा' इत्यादि 'अप्रतीक्षस्तूर्णीमेत्य' (आप.गृ.१८-१०...१२) इत्यवमन्तेतिकर्तव्यताकमहरहः सायङ्काले बिलं हरेत् । यद्शनीयस्य वा सन्वन्धिनमिति वाशव्दस्य व्यहितेन सम्बन्धः, यद्शनीयस्यत्यस्य पदस्य धानादीनां निवृत्यर्थः स्वात् । अगारपरिषेचनादिकं तु स्थालीपाकस्यैव शेषा न बलिहरणस्य, भिन्नदेवत्वात् ।

केचित्—उभयाः कालयांबिलिहरणम्, यदशनीयस्यति वचनात्, वैद्वदेववत् अशनस्य च 'कालयोभीजनम्' (आए.ध.२-१-२) इतिवचः नेनोभयकालिकत्वात्, 'सायं प्रतिविधिं हरेदा प्रत्यवराहणात्' (आश्वः २-१-१४.) इत्यादवलायनवचनाच । तथा एतिमितिशब्दस्येव अपिक्षितः इत्स्वधर्मप्रापकत्वात् एवमिति शब्द उत्तरसूत्रार्थ इति । तन्नः, समिभ व्याहृतसकलपदानां सम्भूयैकार्थ(२)प्रत्ययविरोधात्॥ २॥

मार्गशीष्यीं पौर्णमास्यानस्तमिते स्थालीपाकः ॥ ३ ॥

अनाकुला

श्रावण्यां पौर्णमास्यामित्यनेनैतत् व्याख्यातम्। एवंशव्दश्चात्रानुवर्तते। यथेदं श्रावण्यां कर्म कृतं एवं मार्गशिष्यांमपीति । तेन 'पार्वणवदाज्यभाग्गान्त' इत्यादेः धानाः 'कुमारान् प्राशयन्ती'त्यन्तस्य कृत्सस्य कल्पस्यात्र प्रवृत्तिः। एतावत्राना मार्गशिष्ये पौर्णमास्य स्वाहिति स्थाळीपाकस्य

२. ग. उभयोश्र. २ च-र्थत्वन्युत्पत्ति.

होमः। (१)श्रावण्यां पौर्णमास्यां इति प्रकृते पुनः पौर्णमास्यामित्युच्यते हाः पनार्थम् तत्पौर्णमासीग्रहणमस्यिन् प्रकरणे भानुवर्तते इति । तेन पूर्वसृत्रं आमार्गशीष्यां इति कर्मावधित्वेन न गृद्यते । यत्तत्र चोदितमनेन सूत्रेण न कालः। तेन मार्गशीष्यां पौर्णमास्यामहिन यदशनीयस्य बलिहरणं भवति । कालवाचित्वे तु न प्राप्नोति यदि च मर्यादायामाकारः । अथ त्विभिविधौ, अस्तमितेऽपि यदशनीयं तस्यैव प्राप्नोति । इष्यते चास्तमिते स्थालीपाककर्मणि सप्तमिर्देदयैवलिहरणमहिन च यदशनीयस्य । तस्मात् पूर्वत्र कर्मव्यपदेशो यथा स्यात् , कालस्य व्यपदेशो मा भूदिति पौर्णमास्यामिति विशेषणम् । प्रवश्च यदशनीयवचनेनोभयाः कालयोविलिहरणमिति यदुक्तं तदेव स्थितं भवति । अस्तमित इत्युच्यते-अहिन मा भूदिति । पर्वानत्यस्य धर्मशापणे कालविधौ चोभयत्र शक्तिनीस्ति। त्युक्तम् ॥ ३ ॥

तात्पंयदर्शनम्

साकाङ्कृत्वादेवंदाब्दोऽनुवर्तते । यथा श्रावण्यां स्थालीपाकः कृतः, एवं मार्गशीष्यीमप्यस्तिमते कर्तव्यः । पत्न्यवहन्तीत्यादि धानाप्रदानान्तं कृत्स्नं कर्मानुष्टेयमित्यर्थः । स्थालीपाकहोमे तु भार्गशीष्यं पौर्णमास्ये स्व।हे ति विद्योषः ॥ ३ ॥

अहार्षमिति बलिमन्त्रस्य सन्नामः ॥ ४ ॥

अनाकुला

सन्नामः ऊहः—हरिष्यामीत्यस्य स्थाने अहार्षमिति । यद्यव्ययं सन्नामः स्नस्मिन्नेव मन्त्रे पठितः तथाष्यसत्यस्मिन् वचने विलहरणमन्त्रे चतुर्थः पादस्य पृथग्विनियोगाभावात् चतुष्पादासा विज्ञायेत । तस्मात् सन्नामः विधिरारभ्यते । त्रिपदैव सा तस्या एव तृतीयस्य पादस्य सन्नामोऽयः मुत्तमः पठितः तस्येव विनियोगकालो न प्रागिति ।

किञ्च क्रस्मिमेवैतत् कर्म धानाप्राशनान्तं स्थार्छ।पाकशब्देन गृह्यते पतच्च दर्शितं भवति । बिलहरणस्योत्तरसृत्रे प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

उक्तार्थमेतत्॥ ४॥

अत्रैनमुत्सृजाते ॥ ५ ॥

२. ङ श्रावण्ये पीर्णमास्य स्वाहेति प्रकृते.

अनाकुला

अत्र मार्गशीर्षसञ्जके कर्मण्येनं बिल्यमुत्स्यजाति । एवमित्यनेन वच-नेन श्रावणीविधानस्य क्रस्त्रस्यातिदिष्टत्वादस्यापि स्थालीपाकस्य शेषत्वेन बिल्हरणप्राप्तिः । तत्र श्रावण्यामित्यविधः कल्पेत । तस्मात् मार्गशीर्षशेषस्य अहार्पमित्येव विधिः । शिष्टस्य बलेः प्रतिषेधार्थमिदम् । आमार्गशीर्ष्यो इत्येतन्तु श्रावणशेषस्य बलेखसानविधानार्थम् ॥ ५॥

तात्पर्यदशनम्

अत्रास्मिन्नुत्सर्जने कृते, एनमहरहः क्रियमाणं बलिमुत्मुर्जात । न चाय-मात्यन्तिक उत्सर्गः, नित्यत्वेन सर्पवलेस्संवत्सरे सम्बत्सरे कर्तव्य-त्वात्॥ ५॥

यस्मिन् कर्मण्युत्तरस्य यज्जुषा विनियोगस्तदाह—

* अनाहिताग्नेराग्रयणम् ॥ ६ ॥

अनाकुला

एतिरत्र प्राश्चनार्थः । अग्रे प्रथमं अयनं यत्र तत् आप्रयणम् । अग्रायणम् । अग्रायणमिति प्राप्ते छान्दस्ये दीर्घव्यत्ययः । तत् कमं वक्ष्यते — तत्र अनाहिताः ग्रियहणमाहिताग्नेरोपासनवतः श्रोतिन। प्रयणेन सह समुच्चयप्रतिषेप्रार्थम् । तेन पार्वणादिषु समुच्चयो सवित । तत्र समार्तस्य करणे ६२ युद्यः । अकरणे न प्रत्यवायः । आग्रयणमिति नाम्ना श्रीताग्रयणस्य धर्माः प्राप्यन्ते । नानिष्ट्राग्रयणेनाहिताः प्रित्वस्याक्षीयादिति । (आप.श्रो.६ २९-२.) वर्षासु द्यामार्क्षयं जत्र, रागदि बीहिसिः, वसन्ते यवः, यथर्तु वेणुः यवैरिति च ॥ ६ ॥

तात्पयंदर्शनम्

उपिद्दियत इति देषः । अञ्चानाहिताञ्चेत्रहणं सद्दोषाधानिनोऽण्याः हिताञ्चेत् स्मार्तमात्रयणं श्रोतेन समुखेतव्यमित्यर्थम् । औषासनहोमा-दस्तु अग्निहात्रहोमाद्दना समुच्चय एव। पिण्डपितृयक्षो मासिश्राद्धं च आहिताञ्चयनाहिताञ्चयोरुभयोर्पप समुखेतव्य । 'सोऽयभेवंविहित एवानाहिताञ्चरोषासने' (आप.श्रोत्६-२८.) इति वचनात् ,

पितृयञ्चं तु निर्वर्त्य वित्रश्चन्द्रक्षयेऽश्चिमान्।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ (म.स्मृ.३-१२२) इति मनुवचनाच्च। सर्वाधानिनेऽपि मासिश्राद्धं होमवर्जं कर्तव्यमेव। उपदेशमतं तु →सशेपाधानिनश्चाहिताशेः पार्वणयोरौकसनहोमस्य

 ^{&#}x27;ख' पुस्तक।नुसारेण मृत्रद्रयभिदमेकमृत्रं हरदत्तम ते ।

च निवृत्तिः; दर्शपूर्णमासाभ्यामाग्नहोत्रेण च कृतार्थत्वातः, कालैक्येन विरोधाचेति ।

आत्रयणिमिति कर्मनामधेयम्, यन कर्मणा अग्ने नवद्भव्यं देवान् प्रा-पयतीति । यत्कर्म कृत्वैव वश्त्रयणं प्रथमायनं नतान्नप्राशानप्राप्तिर्भः वतीति ॥ ६ ॥

नवानाँ स्थालीपाकँ श्रपयित्वाऽऽग्रयणदेवताम्यः स्विष्ट-कृचतुर्थाभ्यो हुत्वा तण्डलानां मुखं पूर्ययत्वा गीत्वीचम्यौ-दनिष्डँ संवृत्यात्तरेण यजुषागारस्तूप उद्विद्धेत् ॥ ७ ॥

अनाकुला

नवानां बीहीणां यवानां वा औपासने श्रपयित्वा प्रतिष्ठितमभिष्ठाः र्याग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीय तृष्णी समन्तं परिषिच्य दवीं संमृ-ज्य स्थालं पाकाद्यातं चतस्र आहुती जुहोत्यात्रयणदेवताभ्यः हिव प्रकृष्णवास्यः -- इन्द्राशिभ्यां स्वाहा। अशीन्द्राभ्यामिति वा। ततो विद्वेभ्या देवेभ्यः, ततो द्यावापृथिवीभ्यां, असये स्विष्टकृत इति। पूर्ववत् परिषेचनम् । एतावदेव कर्म नान्यत् किञ्चितः, प्रापकामावात् । केचित् सर्व कुर्वन्ति । ततः तण्डुलानां मुख पूर्ग्यातः अत्र तण्डुलशब्दः ओद् नावयवेषु पुछाकेषु वर्तते । यथा मेक्षणे तण्डुळा इत्यत्र । तेन हविषदशे पादवदाय पूरणम् । अन्य शुद्धानेव तण्डुलानिन्छन्ति । तान् गीर्त्वा स-क्षयित्वा ऽऽचम्य तत ओद्निपिण्ड संवर्तयति प्रयत्नेन सम्पादयति । यथा स्तूपे उद्घिष्यमानो न संशीयात तथा संवर्त्य तमगारस्तूपे उद्धिध्येत्—उत्तरेण यजुषा 'परमेष्ठ्यसी' त्यनेन ऊर्ध्व विध्येत् यथा स्तुपे निपत्ति । स्तुपः पृष्ठवंशः । विद्धदित्यपपाटः, छान्दसा वा । आग्र-यणवचनादेव सिद्धे नवानामिति वचनमनाहिताग्नेर्नवानां स्थालीपाक एव यथा स्यातः अन्ये कल्पा श्रीतदृष्टा मा भूवन्निति । स्विष्टकृडचः तुर्थवचनं सोमनिवृत्यर्थम् । तेन स्यामाकानां वेणुयवानां चात्रयणं अनाहितास्रेभवति ॥ ७ ॥

तात्परंदर्शनम्

नवानां ब्रीहीणां यवानुं वा सम्बन्धिनां परन्यवहन्तीत्यादिविधिना स्थाळीपाकमेव(१) श्रपयित्वाग्नेरुपसमाधानाचाग्निमुखान्ते कते आव्यणप्रधाः

१ क. ख-मेवमेव. ड-मेव. नास्ति

नदेवताभ्यः श्रोते चोदिताभ्यः स्विष्टकृष्वतुर्थाभ्यः स्विष्टकृष्टनुर्थो यासां ताभ्यो जुहोति । तत्र प्रथमिमन्द्राग्निभ्यां अक्षीन्द्राभ्यां वा स्वाहेति जुहोति । ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्स्वाहेति । ततश्च द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेति । सर्वत्र च स्वेनैवावदानधर्मेण । अथ लेपयोरित्यादितन्त्रशेषसमाप्तिः।

नतु —श्रौते 'आग्नेयमण्डाकपाळं निर्वपित पुराणानां ब्रीहीणां' इत्यिशः प्रथमदेवता । तत्कथिमन्द्राशिभ्यामग्नीन्द्राभ्यां वा प्रथमाहुतिः ? सत्यः स तु तत्राग्निरङ्गदेवता, न प्रधानदेवताः आग्नयणदेवताभ्य इति च प्रधानदेवताः आग्नयणदेवताभ्य इति च प्रधानदेवताः आग्नयणदेवताभ्य इति च प्रधानदेवतानामेव सम्प्रत्ययः अन्यथा अतिप्रसङ्गात् । अप्रधानयं चाग्नः 'आग्नयणं भवति हुताद्याय' इत्यत्रेन्द्राग्नथादिनामेवापदेशात् । ऐन्द्राग्नस्य मुख्यप्रधानत्वे चामावास्यातन्त्रमिति तन्त्रनियमस्योपपत्तेः, दश हिवणं द्वे स्विष्ठकृतः' इत्यत्राग्नेययोग्ज्यानुवाक्ययोगभावाच ।

अत्र च स्विष्टकृष्ण्यतुर्थाभ्य इति वचनं श्रौतविद्द ब्रीह्यात्रयणेन इयामाकाग्रयणम्य पाक्षिकी समानतन्त्रता मा भूदित्येवमर्थम् । तेना-नाहिताग्नीनां नानातन्त्रमेव । वर्षासु पर्वणि सामाय इयामाकाग्रयणं कर्तव्यम्, द्रव्यदेवताकालानामनुकानामप्याग्रयणनामध्याद्वगतानां आकाङ्कितानां स्वीकारे विरोधाभावात् । अत एव न्यायाच्छर्गद् ब्रीही-णामाग्रयणं, वसन्ते च यवानां पर्वण्येव ।

केचित्—स्विष्टकृष्यच्यात्रवादनाहिताक्षः श्यामाकादीनां(१)वेणुः यवानां चात्रयणमेव न भवतीति । तन्न ; अकृतात्रयणम्य नवद्यामाकाः द्यशनाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् , स्विष्टकृष्चतुर्थवचनस्योक्तार्थत्वाच्च ॥

ततस्तन्त्ररोषे समाप्त नण्डुलानां मुखमास्यं पूरयति । नण्डुलाश्चा-ञ्चताः, प्रसिद्धत्वात् । ञ्चता इत्यपरे।'ये मेक्षणे तण्डुलाः'इति दर्शनात् ।

शृतपक्षे हुतशेषात्प्रतिपत्त्यपेक्षादुपादाय मुखपूरणम् । तता निर्गायं तण्डुलानाचामित अपस्सकृत् पिवतीत्यर्थः । कर्माङ्गतया चेदमाचमन-विधानं, प्रकरणात् । शुद्धर्थाचमनमपि 'आसीनिस्त्रराचामेत्' (आप.ध-१.१६.२.) इत्याद्यनेकपदार्थान्वितं शास्त्रान्तरप्राप्तं कर्तव्यमेव । तत ओदनेन हुतशेषण पिण्डं संवर्तयित यथा अंद्वध्यमानो न शीर्यति तथा सुदृढं कराति । ततस्तं पिण्डमुत्तरेण यज्जुषा 'परमेष्ठ्यसि' इत्यनेन अद्विदेत् ऊर्ध्वं विक्षिपत् । यथागारस्तूषे पृष्ठवंशे पत्ति तथा विद्वेत् । यकारलोपश्छान्दसः ॥ ७॥

१ ख-वंणु इति नास्ति,

* हेमन्तप्रत्यवरोहणम् ॥ ८ ॥ • उत्तरेण यज्जुषा प्रत्यवरुद्धोत्तरैर्दक्षिणैः पाइवैं नेवस्वस्तरे संविशन्ति ॥ ९ ॥

अनाकुला

हेमन्तग्रत्यवरोहणं नाम कर्म नित्यं सवंत्तारे संवत्सरे कर्तव्यम्, तदुपदिइयते—हेमन्ते प्राप्ते खट्वां विहाय पलालस्वस्तरे होते । हेमन्तं ऋतुं प्रति खट्वाया अवराहणं हेमन्तप्रत्यवरोहणं, तदुत्तरेण यजुषा कर्तव्यं 'प्रत्यवस्त्ते तो हेमन्त' इत्यनेन । कः पुनरस्य कालः ? यस्यां व्युष्टायां हेमन्तः प्रवर्तते शरिश्चवर्तते, सा राजिरस्य कालः ।

(अपर आह -मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यामस्तमिते स्थाळीपाकान्ते प्रत्यः वरोहणं, सर्वपां प्रसिद्धत्वादिति । अन्ये—मार्गशिष्यां पौर्णमास्यामिः त्यनुवर्तयन्ति ।)

तत्र प्रत्यवरुद्ध तत उत्तरमन्त्रेः 'प्रतिक्षत्र' इत्यादिभिः पञ्चभिः नवः स्वस्तरे नवैः पळाद्देः किएते द्यायनीये दक्षिणः पद्धवैः दक्षिणानि पाद्यान्यधः कृत्वा संविद्यान्ति देशरते । गृहमेधिनः अमात्याश्च पुत्राद्यः कुमार्यश्चाप्रत्ताः । नित्यस्यैव संवेदानस्य नियमविधिरयम्—निद्यायां यत्संवदानं स्वप्तार्थं तद्स्यां निद्यायामेव कर्तव्यामिति । प्रत्यवरोहणमन्त्रोऽपि तस्मिन्नेव काले वक्तव्यः ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यस्मिन् कर्मणि हेमन्ते खष्ट्रातः प्रत्यवशेहणं तद्धेमन्तप्रस्यवशेहणं नाम कर्मोपदिश्यत इति शेषः । अस्मादेव च योगिकान्नामधेयात् 'प्रत्य-वस्रद्धां नो हेमन्तः' इति मन्त्रलिङ्गाचोदं कर्म हेमन्ते प्रथमायां रात्रौ कर्त-व्यमिति विधिः कल्प्यते ।

केचित्-मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यामस्तमिते' (आप.गृ.१९-३) इः त्यजुवर्तनात्तत्रेदं कर्तव्यमिति ॥ ८ ॥

उत्तरेण यजुवा 'प्रत्यवस्तढो नो हेमन्तः'इत्यनेन गृहस्थः परन्यादयश्च नवस्वस्तरे आरुह्य खष्ट्रातो हेमन्ते प्रत्यवरोहन्ति यावद्धेमन्तस्तावत्खष्ट्रां

^{* &#}x27;ख' पुस्तकानुसारेण-हेमन्त' 'रुख ॥ उत्तरेर्दाश्चि ''विशन्ति ॥ इति सुत्रहयरूपेण छेद: । 'क' 'ङ' पुस्तकानुसारेण 'हिंम '''णम् तै उत्तरेण '''रुख । उत्तर '''विशन्ति ॥ इति सूत्रत्रयान्मकतया छेदो ह-रदत्तमते । ग.घ• पुस्तकयोस्तु 'हेमन्तस्यादिसंविशन्ती' त्यन्तमेक स्त्रम ।

⁽⁾ एतन्कण्डलान्तर्गतो भागः 'कः' 'ख' 'डः' पुस्तकेषु नास्ति ।

शय्यां विमुच्य(६) नवस्वस्तर एव शयीमहीति बुद्धि कुर्वन्तित्यर्थः। न पुनः पूर्वमदृष्टार्थं खष्ट्रामारुह्य मन्त्रेण स्वस्तरं प्रत्यवरोहन्तीति। अन्नत्रमुत्तरेमंन्त्रः 'प्रतिक्षत्रे'इत्यादिभिः प्रथमेः पञ्चभिः। नवस्वस्तरे नवैः पलाशैः किल्पते शयनीय दक्षिणः पाश्रैः दक्षिणानि पार्श्वान्यधः कृत्वा प्रक्लिस्ससंविशन्ति॥९॥

पुनरपि सुत्रद्वयेन संवेशनमेव विशिनष्टि—

*दक्षिणतः पितोत्तरा मातैवमवशिष्टानां उपेष्ठो

ज्येष्ठोऽनन्तरः ॥ १०॥

अनाकुला

तेषां संविधातां यः पिता स दक्षिणइद्योते या माता सोत्तरा । तयोः रन्योन्यापेक्ष दक्षिणोत्तरत्वं "सामात्यः प्राक्दिरा उदङ्मुखः" (आइव. गृ. २-३-६) इत्यादवलायनः । "मन्त्रविदो मन्त्रान् जपेयुः" (अइव. गृ. २-३-९) इति च ॥ ९ ॥

अविशिष्ठ अमात्यास्तेषां ये। यो ज्येष्ठः कुमारः कुमारी वा स पितुः दीक्षणतः तदनन्तरो मातुरुत्तरतः । तृतीयः प्रथमस्य दक्षिणतः । चतुः थौं द्वितीयस्योत्तरत इत्यादि । अन्ये(२)मातुरेवोत्तरतोऽनुज्येष्ठं संवेशनः मिच्छन्ति । सर्वे प्राक्शिरसः उदङ्मुखाः मन्त्रविदश्च मन्त्रान् जपेयुः । अनन्तरवचनं संदर्लेषार्थम् ॥ १० ॥

तात्पयदर्शनम्

दक्षिणतः पितोत्तरा मातेति दक्षिणोत्तरत्वमन्योन्यापेक्षम् । अवशिष्टानां पु त्रादीनां मध्ये यो यो ज्येष्ठः पुत्रो दुहिता वा स स दक्षिणोऽनन्तरश्च, यो यः कर्नायान् स स उत्तरोऽनन्तरश्चः , एवमित्यतिदेशात् । एतदुक्तं भव् वति-यस्सर्वज्येष्ठस्स मातुरुत्तरोऽनन्तरः, यो द्वितीयो ज्येष्ठस्स सर्वज्येष्ठः स्य उत्तरोऽनन्तर इत्यादि ।

केचित्—सर्वेज्येष्ठः पितुर्दाक्षणस्तदनन्तरज्येष्ठो मातुरुत्तर इन्त्यादीति ॥ १० ॥

सँहायोत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृशन्ति ॥ ११ ॥

१ ख-नवस्वस्तरमेव संविशे ।

 ^{*} दिचिषाः पिनोत्तरा माता ॥ अविशिष्टानां ज्येष्ठा ज्येष्ठाऽनन्तरः ॥ संहायोत्तराभ्यां पृथिवीमाभि-मृशान्ति ॥ एवं संवेशनादि त्रिः ॥ इति 'ग' 'घ' पुस्तकयाः पाटः । 'क' 'ख' 'ङ' पुस्तकेषु तु--दक्षि-णः™संहाय ॥ उत्तराभ्यां™नादि त्रिः ॥ इति छेदो दश्यते ॥

२. 'ङ'षितुरेव

अनाकुला

पवं संविश्य किञ्चित् सुप्तवा सहाय सम्पूर्वो जहातिः शयनादुस्थायाः सने दृष्टः, 'कालिश्शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः' इति । (पतरेय ब्रा. प. ७.) उत्थायाचम्योत्तराभ्यां ऋग्भ्यां 'स्योना पृथिवि' 'बाडित्थे' त्येताभ्यां पृथिवीमभिमृशेयुः॥ ११॥

तात्पर्भदर्शनम्

संहाय सङ्गता एव शियत्वा, न पुनः पृथकपृथक्। ततस्वस्तरादवरुद्य उत्तराभ्यामुग्भ्यां पृथिवीमभिमृशन्ति । अत्र च मन्त्रोच्चारणयोग्यानामेव, न त्वमन्त्रवतामपि वाचनम् ॥ ११॥

एवं संवेशनादि त्रिः ॥ १२ ॥

अनाकुला

एवं संवेशनं संहायाभिमर्शनं च मन्त्रवत् त्रिरावर्तनीयमित्यर्थः।प्रत्यः वरोहणं तु सकृदेव। "उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जिए त्वाऽन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान् भोजियत्वा स्वस्त्ययनं वाचियत्वे" (आइव. गृ.४-६-१८) त्याश्वलायनः॥ १२॥

तात्पर्यदर्शनम्

एवमेतत्संवेशनादि समन्त्रकमेव त्रिरावर्तनीयम् । कथं पुनः उदगयनपूर्वपक्षाहःपुण्याहेषु कार्याणि (आप.गृ.१-२) इत्यहःपुण्याहिवधाने सति, तिद्वरुद्धरात्राविदं कर्तव्यामित्युपादिश्यते ? उच्यते-तेवात्र संवेशेनां विश्वीयते, येनेदमाहि पुण्याहे स्यात् । किं तिर्हि ? यदेव रागप्राप्तं रात्रो संवेशनं तदाहत्य मन्त्रा नियमाश्च विधीयन्ते ; यथा रागप्राप्तं भोगजनमाश्चित्य उपस्तरणप्राणागिनहोत्रादयः । यथा वा 'पयस्वतीरोषधयः इति पुरा वर्हिष आहर्तोर्जायापती अश्चीतः'(आप.श्री.४ २-३.)इत्यादिने रात्रावेवेदं कर्मेत्युपपन्नम् । अन्ते च ब्राह्मणभोजनम्-'शुचीन् मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत्' (आप.ध.२-१५-११) इति वचनात् ॥ १३॥

अधेशानविल्नोम नित्यः पाकयक्षो मन्त्राम्नानक्षमप्राप्तो व्याख्यायते तस्य च सामान्यविधिसिद्धोद्गयनादिरेव कालः, इह सर्पबल्विक्तकालः विशेषस्यानुपदेशात्। ततश्च प्रतिसंवत्सरमिदं कर्म नावर्तनीयम् ; स-इत्कृते कृतश्शास्त्रार्थः इति न्यायात्।

केचित्—शास्त्रान्तरात् प्रतिसंवरसरमावृत्तिः सक्तःप्रयोगश्च विकः ह्य्यते । तथा शास्त्रान्तरादेव गर्वा शान्त्यर्थः पुत्रादिकामार्थश्च प्रयोगः प्रत्येतव्य इति ।

ईशानाय स्थालीपाकं श्रपयित्वा क्षैत्वपत्यं च प्राचीमु-दीचीं वा दिशमुपनिष्कम्य स्थण्डिलं कल्पयि-त्वाऽग्नेरुपसमाधानादि ॥ १३ ॥

अनाकुला

अथ ईशानबिलर्गम(१)पाकयको वश्यत ग्रुलगव इति यस्य प्रसि-द्धिः। गवालम्भनं च तत्र शास्त्रान्तरं चोदितमस्माकं तु स्थालीपाक पव। पतावत् गोरालम्मस्थानमिति नियमात् । नित्यश्चायं पुरुषसं स्कारः न काम्यो नैमित्तिको वा। कामनिमित्तयोरश्चतत्वात्। सकुच्च कर्तव्यः। कालसंयोगाभावात्। कालसंयोगे ह्यम्यावृत्तिर्भवति। तस्य कालस्य पुनःपुनस्सम्बन्धात्। कः पुनरस्य कालः ? शरि वसन्ते वेति शास्त्रान्तरम्। आईया कर्तव्यमिति च। उद्गयनादिनियमध्यासमाकम्। तत्र फाल्गुने मासि पूर्व ग्रं अष्टम्याईया सम्पद्यतं सोऽस्य मुख्यः कालः। तेन यस्यमाणो गृहे स्थालीपाकं श्रगयति औषासने ईशानाय देवाय सङ्गलिपतमेकं, क्षेत्रपतये चापरम्। उद्घासनान्ते प्रतिष्टिताभिधारणं कृत्वा ताम्यामौपासनेन येन चान्येनार्थः नेस्सह प्राचीमुद्दाचं वा दिशं ग्रामात् बहि-रुपनिकम्य यत्र यस्यमाणो भवति तत्र देवयजनाय देवगृहयोश्च पर्याप्तमेकं स्थण्डलं कल्पवित्वा तस्य पूर्वार्धे अग्न्यायतनमुहिलख्यायि प्रतिष्ठाण्योपसमा धानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते। इन्द्रं पश्चाणि, परिश्वयः॥ १३॥

तात्पर्य**द्शनम्**

'ईश ऐरवरें' इति धारवर्थस्मृतः निर्गतदायमैरवर्थ यस्य स ईशानः प्रणवोपासनादिभिरुपास्यो महेर्यग् इत्यर्थः । तस्मै ईशानाय स्थालीः पाकं होमादिभ्यः पर्याप्तं पार्वणवदीपासने श्रपयित्वा,प्रतिष्ठिताभिघारणाः न्तं करोति ।

केचित्—त्रीनोदनान् करुपयित्वाग्तिमभ्यानीय ततो बहिः प्रातिष्ठाः प्य त्रयाणामभिघारणमिति ।

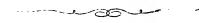
तेन क्षेत्रपत्यं च स्थाछीपाकं लौकिकाग्नौ अपयति, तस्यानग्नौ प्रदेयत्वात्। अथ यथार्थं सम्भारानादाय प्रामात्प्राचीमुदीची वा दिशमुपनिष्कम्यागिनकुट्यादिभ्योऽछं स्थण्डिलादि कल्पायत्वा, तस्मिन् 'यत्र कचाग्नि' (आ. ध.
३-१३) मिति विधिनाग्निं प्रतिष्ठाप्य, अग्नेरुपसमाभानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते ।
तन्त्रविधानं च कमार्थमित्यक्तमेव ॥ १३॥

१, 'क०' स्थालीपाको, ।

प.७.,खं.१९.] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । २३७

अपरेणाग्नि हे कुटी कृत्वा ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृद्यप्रदने एकोनविंदाः खण्डः॥

अनाकुला

तत अग्नेः पश्चात् दे उदा करोति देवाय देव्ये च । प्रत्यग्द्वारे प्रा-ग्द्वारे वा । दक्षिणोत्तरे अद्गयवर्गः । तयोर्देवस्य देव्याश्च प्रतिकृती कृत्वा ॥ १४ ॥

्रति श्रीहरदत्तामिश्रविरचितायां गृह्यसुत्रवृत्तावनाकुळायां ः एकोनविंदाः खण्डः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अग्निमुखान्ते कते अपरेणाग्नि हे कुटी प्राग्द्वारे उद्गपवर्गे कृत्व। । १४ ॥

> इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृहातात्पर्यदर्शने एकोनविशः खण्डस्समाप्तः ॥

अथ विंदाः खण्डः ॥

अत्तरया दक्षिणस्यामीशानमावाहयति ॥१॥

अनाकुला

मध्ये जयतस्य प्रतिकृतिमाकाश एव कृत्वा दक्षिणस्यामीशानमावा-हयति उत्तरयर्चा 'आ त्वा वहन्तिव' त्येतया । अग्नेरुपसमाधानादीत्यु-कृत्वात् प्रधानाहुतीनां च वक्ष्यमाणत्वात् आज्यभागान्ते कुटीकरणमेव भवति ॥ १॥

तात्पर्यदर्शनम्

अयोत्तरया 'आ त्वा वहन्तु' इत्येतया दक्षिणस्यां कुट्यामीशानमावाहयति । (१)मूर्तिमानिहागच्छेति ध्यायेत् ॥ १ ॥

* लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीढुषीम् ॥ २ ॥ मध्ये जयन्तम् ॥ ३ ॥

अनाकुला

उत्तरस्यां लैकिक्या बाचा मंद्ध्यां देवीं आवाहयति । मध्ये जयन्तमावाहयति । लैं।किक्या वाचा-आयाहि जयन्त, जयन्तमावाहयामी।ति वा । जयन्तः स्कन्दः । लौकिक्येश्यनुच्यमाने पूर्वेण मन्त्रेणावाहनं प्राप्नोति ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तथोत्तरस्यां कुट्यां लैकिक्या वाचा 'आयाहि मीदुषि' इति मीदुषीमी शानस्य पत्नीं आवाह्यतीत्येव ॥ २ ॥

कुट्योर्मध्ये आकारो जयन्तिमिन्द्रसूतुं स्कन्दं वा 'आयाहि जयन्त' इत्यावाहयति। अत्र सूत्रे अनुक्तमप्यौचित्यादावाहितेभ्य आसनानि ददाति॥३॥

एतदादिसुत्रत्रयमेकं सत्रं हरदत्तमते इति 'ख' 'ङ' पुस्तकयोः ।

१ गः खः मूर्तिमात्र ।

इदं सुत्रद्वयमेकसूत्रं हरदत्तमने ग. घः पुस्तकानुमण्तः ।

प.७.,खं.२०.] अनाकुछातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । २३९

* यथोढमुदकानि प्रदाय त्रीनोदनान् कर्ष्पियत्वाऽग्नि-मभ्यानीयोत्तरैरुपस्पर्शियत्वा उत्तरैर्यथास्त्रमोदनेभ्यो हुत्वा सर्वतस्समत्रदायोत्तरेण यज्जुषाग्नि स्विष्टकृतम् ॥ ४ ॥

अनाकुला

(येन शब्देन येषु स्थानेषु येन कर्मणावाहनं चोदितं तद्देवताकान्य-ध्याणि प्रयच्छति)। पृथक्षात्रैः कदिवतानि अर्ध्यत्वात् पुष्पाक्षतैस्सं-युक्तानि ! ईशानदं ते अर्घ्यम् , जयन्तेदं ते अर्घ्यमिति । ततो गन्धपुष्पघु-पदींपैरभ्यर्च्य ततः स्थार्छीपाकादुद्धृत्य त्रीनोदनान् कल्पयति त्रिषु पात्रेषु देव्ये स्कन्दाय च देवाय होमार्थ उपहारार्थ च । स्थाल्यां च भूयांसमोदनमवशिनष्टि ब्राह्मणभोजनार्थम् । ततस्तानोदनानश्चिसमीपमा-नीय्यापरेणाग्निं बहिंषि प्रतिष्ठापयति दक्षिणत उत्तरतो मध्ये च । अत्र प्रतिष्ठिताभिघारणम्।तत उत्तरैर्मन्त्रैस्त्रिभिर्यथोढं त्रीनोदनानुपस्पर्शयति। स्वस्वामिसम्बन्धं कारयति । उत्तरैर्मन्त्रैः 'उपस्पृशतु मीढ्वान्' इत्यादिभिः । यथादेवतमभिमृहाति 'इदमश्लेरित्याश्लेय'मितिवत् । एवमुपस्पर्शयित्वा तत उत्तरेर्मन्त्रेंस्सप्तदशभिः प्रधानाहृतीर्जुहोति यथास्वमोदनेभ्यः येनीदनेन यस्यै देवतायै स्वन्धसम्बन्ध उपस्पर्शननोपलक्षितः तस्मात् तस्य जु-होतीत्यर्थः । तत्र 'भवाय देवाये'त्यादिभिरष्टाभिः देवस्यौदनात् । 'भवस्य देवस्य पत्न्यै स्वाहे'त्यष्टाभिः मीद्धुष्याः । 'जयन्ताय स्वाहे'ति जयन्तस्य । एवं प्रधानाहुतीहुंत्वा ततस्सर्वतः समवादायोत्तरेण यज्ञवा 'अय्नये स्विष्टकृते सुद्भुत' इत्यनेनामि स्विष्टकृतं यज्ञाति । सर्वतस्समवदायेरयुच्यते स्वमोदनेभ्यः पृथक्पृथक् स्विष्टकृन्मा भूदिति ।

यद्यपि स्विष्टकतोऽनन्तरमिदमुक्तमुपस्थानादि, तथापि 'जयादीनुपजुहोति' इत्यत्रोपशब्दश्रवणात् प्रधानहोमानन्तरं जयाद्यः।परिषेचनान्ते उपस्थानादि ॥ ३॥

^{*} इदमाग्रिमं च सूत्रं सूत्रपञ्चकतया विभक्तं हरदत्तमते 'क'ख'पुस्तकयो: । विभागक्रमश्रेषः—
यथोढमुदकानि प्रदाय ॥ त्रीनोदनान् कल्पयित्वा ॥ अग्निमभ्यानीय ॥ उत्तरेरुपस्पर्शियत्वा ॥ उत्तरेरुप्यास्वमे।दनेभ्यो हुत्वा सर्वतस्मावदायोत्तरेण यज्ञपाश्येन स्विष्टकृतं ''' 'दशोत्तराभ्यः ॥ इति ॥ 'ढ' पुस्तके तु 'यथोढ' ''' 'दाय ॥ त्रीनोद' ''' 'यित्वा ॥ अग्निमभ्या' ''' 'हुत्वा ॥ सर्वत' ''' कृतम् ॥ उत्तरे ''' 'स्थाय ॥ उत्तरेरसहो ''' 'त्राभ्यः ॥ इति षोढा विभागः कृतः ॥

^{े ()} एतःकुण्डलान्तर्गतो मागः 'क' 'ख' 'ङ' पुस्तकेषु नाास्ति । तस्थाने यथावाहनसुदकानि अर्ध्याणि अयन्छाते ॥

तात्प्यदर्शनम्

अथ यथोढं येन क्रमेणोढा आवाहितास्तेन क्रमेण । उदकानि पाद्या-दीनि प्रत्येकं स्वैस्स्वैर्नामभिर्नमोन्तैः प्रदराति प्रकर्षेण भक्तिप्रस्सरं ददाः ति । उदकप्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् दीपान्तं प्रददातीत्युपदेशः । अथे-शानस्थालीपाकादुद्धृत्य त्रीनादेनान् त्रिषु पात्रेषु कल्पयति ईशानमीदुषी-जयन्तेभ्यो होमार्थम्(१)बल्यर्थञ्च। स्थाल्यां च ब्राह्मणानां भोजनाः नार्थे भूयांसमोदनमवाद्यानष्टि 🕕 ततस्तानोदनानग्नेस्समीपमानीय अप-रेणाप्ति प्रतिष्ठापयति । अथैतानुत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रैः 'उपस्पृशतु मीढ्वान्' इत्यादिभिर्यथासङ्ख्यं यथादेवतमुवस्वर्शयति । अस्य चोपस्पर्शनविधेद्धिः तीयतृतीययोरोदनयोरपनीतेशानदेवताकयोमींदुषीजयन्ताख्यदेवतान्त**ः** रसम्बन्धविज्ञाने तात्पर्यम् , (२)अभ्युद्येष्ट्याद्वित् । प्रथमे त्वीज्ञानस-म्बन्धस्थापने मीढ्वच्छब्दस्येशानवाचकत्वात् । अथोत्तरैर्मन्त्रैः 'भवाय देवाय' इत्यादिभिस्सप्तदशिमः यथास्वमोदनेम्यः यो य आदनो यस्या यस्या देवतायास्स्वभूतस्तस्मात्तस्माद्यथालिङ्गं पार्वणवद्वद्यनधर्मेणावः दाय प्रधानाहुतीर्जुहोति । तत्र'भवाये'स्यष्टभिरीशानस्यौदनाद । युक्तं(३) चैतत् भवशर्वादिशब्दानां ईशानवाचकत्वादिति । 'भवस्य देवस्ये'त्यष्टाः भिस्तु भीदुष्य।स्स्वात् । 'जयन्ताये'ति जयन्तस्य स्वात् । ततस्सर्वतस्स **र्वेभ्यस्त्रिभ्यं ओदनेभ्यः स्विष्टकृतोऽवदानधर्मेण** समबदाय सह।वदाय उत्त रेण यजुषा 'अग्नये स्विष्टकते सुहुत हुत' इत्यनेनाग्नि स्विष्टकृतं जुहोति। अतः सर्वतस्समवदायेति **वचनं आग्रयणमासिश्राद्धादिवत् सक्टदवावदाय स्वि** ष्टकृदिति राङ्कानिरासार्थम् ॥ ४ ॥

१ क-ख-होमबन्यर्थम् ।

२. "यस्य हविर्निष्ठतं पुरस्ताचन्द्रमा अभ्युदेति बेधा तण्डुलानः विभजेतः ये मध्यगाम्स्युस्तानग्नयं दाने पुरीडाशमहाकपाले क्याति, ये स्थाविहास्तानिन्द्राय प्रदावे दधःश्रहं येऽणिहास्तान् विष्यविशि-पिविष्टाय शुते चरुम्" (त.स. २ ५-६) इति भूयते । अस्यार्थः यस्य यजमानस्य दर्शादिकमन्।तिष्टतः चतर्दस्यामेव प्रातरमावःस्याभान्त्या दर्शपयोगः प्रकात्त , । निरुषं चाग्त्यः दिदेवतार्थं हविः , ततश्रन्द्रोदेये दृष्टे नाय दुई। इत्यवगम्यते तदा अकाले कर्मारम्भनिमित्तपायश्चित्तमनुष्टाय द्वोधूते दुईष्टिरनुष्टेया । सा च प्रायश्चित्तार्थेष्टिरभ्युदयेष्टिरियुच्यते । तत्र पूर्व अग्न्यर्थं ये निरुतास्तण्डुलाः तान स्थाविष्टरिसेदेन त्रिधा विभज्य मध्यमैस्तण्डुलैः पुरोडाशं सम्पाय तेनाग्नये जुहुयात । स्थविष्ठान् दर्धाने पक्ता तेन चरुणेन्द्रं यजेत । अणिष्ठान् पर्यास पुबत्वा तेन चरुणा विष्णुं शिपिविष्टं यजेत इति । अत्र त्रेषा तण्ड-लान्' इत्यनेन न तण्डुलानां विभागे।ऽभिधीयते, उत्तरेष, वाक्येषु 'ये स्थविष्टाः' इत्यायनवादबलादेव तारसद्भेः । किन्तु पूर्व निर्वापसमये योऽग्न्यादिभिस्सह मग्बन्धे हविषामवबोधित: सोऽनेन।पनीयते । य मध्यमा इत्यादिभिस्तु वार्क्यः अपनीतपूर्वदेवतासम्बन्धानां दृविषां देवतान्तरसम्बन्धां बोध्यते इति मीमोसकसिद्धान्त: (पू.मी.६-५-१.) । अतश्च यथा मध्यमादिवार्वयः देवतान्तरसम्बन्धो बोध्यते. एवं उप-स्पर्भनाविधिनाऽपि अपनीनेञ्चानसम्बन्धयोः हविषोः मीदुष्यादिदेवतासम्बन्धोऽवबोध्यतहति । ३ क- उक्तं ।

उत्तरेण यजुषोपस्थायोत्तरैस्सहोदनानि पर्णान्येकैकेन दे दे रत्वा दश देवसेनाभ्यो दशोत्तराभ्यः ॥ ५ ॥

अनाकुला

उत्तरेण यजुषा 'स्विस्तनः पूर्णसुख' इत्यमेन उपस्थानं च महादेवस्य, तत्वधानत्वात्कर्मणः । 'पूर्णसुख' इत्यपि तस्यैव निर्देशः ।
पूर्णाहुतिभिः पूर्णमुखः । उपस्थाय तत उत्तर्रमन्त्रेः "गृहपोपस्पृशे,
त्यादिभिः अष्टादशिभः सहीदनि पर्णानि मन्त्रप्रतीताभ्यो देवताभ्यो ददाति । तत्र चादितस्सप्तभिः प्रतिमन्त्रं हे हे पर्णे
ददाति । अष्टमेन दशदेवरेत्वाभ्य इति वदन् मन्त्रप्रतीता देवता दर्शयति । तत्र गृहप इति महाद्वाभिश्वानं मन्यते गृहान् पातीति । 'नमो
रुद्राय वास्ते। पत्रय' इति च मन्त्रान्तरम् । तस्मादनेन देवाय पर्णद्वयं तस्यैवोदनात् । गृहपी देवी, तस्मादनेन मन्त्रेण देव्यै दातव्य तस्या पवौदनात् । घेषणी इत्यादयः, सर्वगणा देवस्यानुचराः । तेभ्योऽपि देवकुटीसमीप तस्यैवोदनात् पर्णद्वयानि । देवसेना भूतगणाः । तेभ्योऽपि
सर्पगणवत् । दशोत्तराभ्यः "या आख्याता" इत्यस्मिन्नुत्तरे मन्त्रे
प्रतीता उत्तरा देवताः । ताभ्यो दश पर्णानि तेनैव मन्त्रेण देवस्यैवौदनात् ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तरेण यज्ञ्ञा 'स्वस्ति नः पूर्णमुख' इत्यनेन आग्निमीशानं (१)वो पतिष्ठते । इदं च यथापाठ स्विष्टकताऽनन्तरम् । ततो लेपयोरित्यादितः न्त्रशेषसमाप्तिः, 'परिषेचनान्तं कृत्वा पर्णदानम' इति भाष्यकारवचनात् ।

केचित्-उपस्थानादि (२)तन्त्रशेषसमाप्तिरिति ।

ततो यथास्वमोदनभय एव यिक्षयेषु पर्णेष्ववदाय तानि सहौदनानि ओदनसाहितानि पर्णान्युत्तरैः 'गृहपोपस्पृदा' इत्यादिभिन्सप्तिभिदंदातीति सामान्येन विधाय विशिनांष्ट एकैंकेन मन्त्रेण हे हे पर्णे इति । अथ हे हे इत्येतद्पवदित—दशेत्यादिना । देवस्येशानस्य सेनाः देवसेनाः, ताभ्यो दश पर्णानि दक्षिणम्यां कुट्यां देवस्यैवौदनादवदाय ददाति । तथा दशैव पर्णान्युत्तराभ्यो देवसेनाभ्यः । उत्तरस्मिन् मन्त्रे 'या आख्याता याधाना-ख्याता' इति गुणद्वयवत्यस्ता उत्तरा देवसेनाः॥ ५॥

* पूर्वबदुत्तरे: ॥६॥

१ ड — चो । २ क – दिकं । * एतदादि स्त्रत्रयमेकं सूत्रं हरदत्तमत इति 'क' ख' पुस्तक्वयोः । ३१

अनाकुला

पूर्ववदुत्तरैर्मन्त्रैः 'द्वारापोपस्पृशे' स्यादिभिः चतुर्भिः पर्णानि देयानि पूर्ववदेकैकेन द्वे द्वे इत्यर्थः । अत्र द्वारापो देवः द्वारपालः । द्वारापो देवो च द्वारपालः ।अभ्यासारिणोऽपि देव्या अनुचराः । निषक्षित्रिति जयन्तस्याभिः धानम् । तभ्यो यथा स्वमोदनैस्तत्र तत्र दानम् ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पूर्व यथा 'गृहपोपस्पृश' इत्यादिभिर्दाक्षिणोत्तरकुट्योर्मध्ये च स्वेभ्य पवैदिनभ्यो द्वे द्वे पर्णे प्रतिमन्त्रं दत्ते, एवं उत्तरैः 'द्वारापोपस्पृश' इत्या-दिभिश्चतुर्भिर्दद्यात् ॥

अध प्रयोगः—परिषेचनान्ते क्रते 'गृहपोपस्पृश' इति दक्षिणस्याम्। 'गृहप्युपस्पृशे'त्युत्तरस्याम्। 'घोषिणः' इति मध्ये। ततश्च 'श्वासिनः' इति दक्षिणस्याम्। 'विचिन्वन्तः' इत्युत्तरस्याम्। 'प्रपुन्वन्तः' इति मध्ये। ततः 'समश्चन्तः' इति दक्षिणस्याम्। पतदन्तं द्वे द्वे पर्णे। ततो दक्षिणस्यामेव 'देवसेनाः' इति दश पर्णानि। तथैव 'या आख्याताः' इति दश पर्णानि। तथैव 'या आख्याताः' इति दश पर्णानि। तस्यामेव ततः पुनरि तत्रैव 'द्वारापोपस्पृश' इति देश पर्णे। 'द्वारापि'रह्युत्तरस्याम्। 'अन्वासारिणः' इति मध्ये द्वे। 'निष्किन्' इति दक्षिणस्यां द्वे इति।

अत्र यद्यपि केचन मन्त्रा अव्यक्तालिङ्गका बहुवचनलिङ्गकाश्च, तथा-प्रीशानमीदुषीजयन्ता एव देवताः । प्रमाणं च 'गृहपि' 'द्वारपि' 'निष-क्षिन्' इति मन्त्रलिङ्गदर्शनम् । 'दश देवसेनाभ्यो दशोत्तराभ्य, इत्यत्र तु सूत्रकारवचनादेवस्येशानस्य सेना देवसेना एव देवताः । ममकारा-म्पदीभूतस्य च पुत्रभृत्यादेः पृजापि पितृस्वाम्यादिपृजेव, पुत्रादिपृजायां सत्यां पित्रादेग्हमेव पृजित इति मानसप्रत्यक्षोदयात् । अत एव च (१) जातेष्टेस्संविलताधिकारत्वम् । तस्मादिह देवस्यौदनादेवसेनाभ्यो दानं न विरुध्यते ।

केचित्—मान्त्रवर्णिक्य एव देवताः। तेन गृहपेति देवायः; 'रुद्रः खलु वै वास्तोष्पितः' (तै.सं.३-४-१०)इति श्रुतः। 'गृहपी'ति देव्ये। 'घोषिण'

१. "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत पुत्रे जाते" (ते.स.२-२-५.) इत्यनेन आहिताग्नेः पुत्रजन्ने निर्मिन कर्मव्यतया विहिनोष्टं जीतोष्टः । तस्याश्च "यस्मिन जात एतामिष्टं निर्वपित पूत एव (स) तेजस्न्यत्राद इन्द्रियावी पशुमान भवति" इत्यर्थवादोत्रीत पुत्रगंतपूतत्वादिकं फलम् । एवं च पितुः साक्षात् फलाभावेऽपि पुत्रगतपूतत्वादिनेवाहमेव पूत इत्यायभिमानसम्भक्षात् तैनेव च पितुस्तन्नाधिकारस्सिभ्यतीति भावः।

इति तु पञ्चभिद्वैवस्यानुचरेभ्यः सर्पगणेभ्यः । आइवलायनीये(१)स्पष्टत्वात्त्व । ततो 'देवसेनाः' इति द्वाभ्यां देवसेनाभ्यः । 'द्वारापे'ति देवस्य द्वार-पालाय । 'द्वारापी'ति देव्ये द्वारपालाये । 'अन्वासारिण' इति देव्या पवानुचरेभ्यः । 'निषङ्किन्' इति जयन्तायः तस्याप्यावाहितस्य बलिना भाव्यत्वादिति ॥ ६ ॥

अ:दनिषण्डं संवृत्य पर्णपुटेऽवधायोत्तरेण यजुषा वृक्ष आसजाति ॥ ७ ॥

अनाकुला

अथ तस्यैवीदनात् पिछं उशाभ्यां हस्ताभ्यां संवृत्य दहं कृत्वा पर्णैन स्स्यूतैः कृते पुरेऽवधाय तं शिक्षये कृत्वोत्तरेण यज्जुषा 'नमो निषक्किण दपुधिमते, इत्यनेन वृक्ष आसजित अवलम्बयित ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ होमषा्ठिशेषेभ्यः त्रिभ्य ओदनेभ्य उपादाय विण्डं संचर्तयति सुदृढं करोति । शेषाणां प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् ।

कोचित-जयन्तस्योदनाहिति।

नतस्तं पिण्डं पर्णपुटेऽवधायोत्तरेण यज्ञुषा 'नमो निषक्षिण इष्टुधिमते' इत्येतावतैव मन्त्रसमाभ्रायगतेन पृथे कस्मिश्चिदासजति शिक्ये छत्वाः वलम्बयति ॥ ७ ॥

अत्र रुद्रान् जपेत् ॥ ८ ॥

अनाकुला

अत्र अस्मिन्काले छान् "नमस्ते रुद्ध मन्यव" इत्यादीनेक।दशानुवाकान् ज्येत्। एतैरेव देवमुपितेष्ठेतेत्यर्थः। (तत्रोत्तमस्यानुवाकस्यादितो दशस्वश्च 'तेषाँ सहस्रयोजन' इत्यनुषङ्गः। अन्ततस्त्रयो मन्त्राः 'नमोरुद्धेभ्यो ये पृथिव्यां येषामञ्जामिषवः' 'नमो रुद्धेभ्यो येऽन्तिरिक्षे येषां वातः' 'नमो रुद्धेभ्यो ये दिवि येषां वर्षामिषवस्तेभ्यः' इत्यादि सर्वत्रानुषङ्गः॥ ७॥)

तात्पयदर्शनम्

अत्रास्मिन्काले। अन्ये तु—अत्र वृक्षममीप इति।

ह्यान् 'नमस्ते हद्र मन्यवे' (तै. सं. ४-५-१.) इत्येकादशानुवाकान् जपेत् चातुस्स्वर्येण तत्रोत्तमानुवाके 'अस्मिन् महाते' इत्यादिष्वष्टसु

१, ''श्वासिनीर्घोषिणीर्विचिन्वतिसमञ्जुतीस्सर्पा एतद्रोऽत्र तद्धरध्वम'' (आश्व.गृ.४-९-२५) इति भाववलायनगृह्ये देवानुचरीणां घोषिण्यादीनां पञ्चानां स्पष्टम्पादानादिति भावः ।

⁽⁾ एतन्कुण्डलान्तर्गतो भागो — इ. च. पुस्तकयोरु नरसूत्रस्यादै। पठितः ।

'तेषाँ सहस्रयोजने' (तै.सं ४-५-११.) इत्याद्य जुषकः। तथा 'नमो रुद्रे-भ्यो थे पृथिव्यां येषामन्नामेषयस्तेभ्यः' 'नमी रुद्रेभ्यो थेऽन्तरिक्षे येषां वात इषवस्तेभ्यः' 'नमो रुद्रेभ्यो थे दिवि येषां वर्षामणवस्तेभ्या दशा प्राचीर्दश दक्षिणा' इत्याद्य जुषकः॥ ८॥

*प्रथमोत्तमी वा॥ ९॥

अनाकुला

अथ वा प्रथमोत्तमाभ्यामेवानुवाकाभ्यामुपस्थानं कर्तव्यम्॥ ८॥ तात्पर्यदर्शनम्

् अथ वा(१) रुद्राणां प्रथमेत्तमविवानुवाकौ जपेत् ॥ ९ ॥ अथ प्रधानहोमकाल एव यत्कर्तव्यं तदाह—

अभित एतमार्गेन गारस्थापयति यथै-

ना धूमः प्राप्नुयात ॥ १०॥

अनाकुला

एतं ह्रयमानमां प्रमितो गाः आत्मीयाः यथा स्थापर्यति स्थापने एना गाः धूमः प्राप्तुयात् । अनुवानं समीप इत्यर्थः । प्रधानहोमकाले च "तदर्थमेवैतमित्युक्तं एतं ह्रयमानमाञ्चिमिति ॥ ९॥

तात्पर्यदर्शनम्

एतं होमार्थमानिमभितः होमाग्नेस्समीप इस्पर्धः। गाः स्वकीयास्स्थापः यत्यनुवातं, यथैना गा होमधूमः श्रानुयात ।

केचित्—गोशान्त्यर्थमपीदं कर्मेत्यत्रेतत् श्रापकमिति ॥ १० ॥ ता गन्धेर्दर्भयुमुष्टिनाऽवोक्षति वृषाणमेत्राये ॥ ११ ॥

धनाकुला

ता गन्धे**स्सुरभिचन्दनादिभि**रवोक्षति दर्भग्रुमुष्टिना, न हस्तेन । गुरु-मुष्टिः ग्रुमुष्टिः छान्दस उकारलोपः । सन्नखेन दर्भमुष्टिनेत्यर्थः। तत्र होम कालवचनं प्रोक्षणं तस्मिन् काले ॥ १०॥

वृषाणं वृषमं तमेवाग्रे प्राक्षति । यद्यप्यसाबुपक्रमे न तिष्ठेत् तथापि अक्रत्वात् तस्यैवाबोक्षणम् । अग्रे तद्र्थे एव कालः ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनभ्

ता गन्धेश्चन्दन।दिना युक्तैः । दर्भग्रुमुष्टिना न्दर्भाणां गुरुमुष्टिर्दर्भग्रुः

एतत्प्रभृति आखण्डसमाति एकस्त्रतया परिगणितं क. ख. ड. च, पुस्तकेषु हरैदन्तमते।
 १. ठ. रहाणामव.

मुष्टिः। उकारलोपरछान्द्रसः ः सन्नाखो दृढमुष्टिरित्यर्थाः । तेन।वोक्षति । तत्र विरोषः—वृषाणं, वृषभमेवामेऽवोक्षति । एवकारत्त्तस्मिन्नवोक्ष्यमाणे ऽन्या का चिद्वौर्नावोक्ष्यते । ततो गोचराय गाः प्रस्थापयात ॥ ११ ॥

गवां मर्गेऽनग्नौ क्षेत्रस्य पति यजते ॥ १२॥

अनाकुला

अथ क्षेत्रपत्यस्थालीपाकस्य विधिः-मर्गे मार्गे छान्दस्रो हम्वः । अनग्नै भूमावेव । गवामगगच्छन्तीनां कस्थाश्चित् गोः पांध यागविधानात् अग्नौ प्राप्त प्रतिषेधः ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

ततः प्रस्थितानां गर्वा मंगै मार्गे । छान्दस्रो हस्यः । अनम्नौ भूमावेव क्षेत्रस्य पति यजते ॥ १२ ॥

ईशानवदावाहनम् ॥ १३ ॥

अनाकुला

तस्य क्षेत्रपतेराबाहनं ईशानवत् कर्तव्यम् । 'आ त्वा वहन्त्वि'त्यनयः चैत्यर्थः । शर्वशब्दोऽपि तस्य पर्यायनाम द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥ तात्पर्यदर्शनम

क्षेत्रम्य पनेरावाहनमीशानवत, 'आ त्वा वहन्तु' इत्येतयेत्यर्थः ॥ १३ ॥ चतुर्षु सप्तसु वा पर्णेषु नामादेशं दधाति ॥ १४ ॥

अनाकुला

आवाह्यार्घ्यं दत्वा गन्धादिभिरभ्यर्च्यं स्थालीपाकमासाद्याभिघार्यं चत्वारि सप्तवा पर्णाने देवस्य समीपे कृत्वा तेषु नामादेशं(१) नामादि-इयौदनीपण्डं द्धाति स्थालीपाकात्। तत्र पूर्वेषु पर्णदानमन्त्रेषु स्वाहा-कारान्तत्विनयमात् इहापि क्षेत्रस्य पतये स्वाहित पर्णदानम्। एष पवा-स्य यागः॥ १४॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

चत्वारि सप्त वा पर्णानि भूमौ स्थापियत्वा तेषु क्षेत्रपत्यात् स्था-लीपाकादोदनमादाय नामादेशं नाम चतुर्थ्यन्तमादिश्य 'क्षेत्रस्य पतये त्वां ददामि, इति (२)द्याति । 'डुत्राञ्च धारणपोषणयोः' इति समरणात् ।

केचित-क्षेत्रस्य पृतये स्वाहेति ददाति । पूर्वत्र बलिमन्त्रेषु स्वा-हाकारस्य दृष्टत्वादिति । अत्र तु न(१) सहाँदनानि पर्णानि देयानि ; पर्णेष्विति सप्तमीनि-देशात्॥ १४॥

क्षिप्रं यजेत पाको देव: ॥ १५ ॥

अनाकुला

पाको बालस्तद्वत् गमनशीलोऽयं देवः तस्माच्छीव्रं यजेतेत्यर्थः ॥१५॥ तात्पर्यदर्शनम

अयं चौदनदानात्मको यागः क्षिप्रमाबाहनानन्तरमुदकमेव प्रदाय कर्तव्यः । गन्धादिप्रदानं तु यागोत्तरकालमेव; यतः पक अल्पो देवः । ए तदुक्तं भवति—आनित्यदर्शनत्वात् क्षेत्रस्य पतेः राघ्रिमेव बालिर्देय इति । केचित्—पाकः बालः बालवद्गमनशीलः । तथा गन्धादि दत्वैवाः

त्रापि बलिरिति ॥ १५॥

उत्तराभ्यामुपतिष्ठते ॥ १६ ॥

अनाकुला

उत्तराभ्यां 'क्षेत्रस्य पतिना वय'मिति द्वाभ्याम् ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

'क्षेत्रस्य पतिना वयम्' इति द्वाभ्यामुग्भ्यामुपतिष्ठते ॥ १६ ॥
'ओदनपिण्डं संवृत्य' इत्यादिना होमवालेदोपाणां प्रतिपत्तिरुक्ता ।
इदानीमीद्यानस्थालीपाकदोषस्य प्रतिपत्तिमाह—

स्थालीपाकं बाह्मणान् भोजयेत ॥ १७ ॥

अनाकुला

'तेन सर्पिष्मता' इति पार्वण।तिदेशेनैव सिद्धे बहुत्वविधानार्थे वचनम् ॥१७॥

तात्पर्येदर्शनम्

अयं च प्राकृतप्रतिपत्त्यनुवादो ब्राह्मणबहुत्वं विधातुम्, सर्पिष्मत्वं निवर्तयितुं वा ॥ १७ ॥

क्षेत्रपत्यस्य प्रतिपत्तिमाह—

क्षेत्रपत्यं प्राइनान्ति ये सनाभयो भवन्ति ॥ १८ ॥

अनाकुला

सनाभयस्समानयोनयः पुत्राः पात्रा म्रातरश्च । सनाभय इत्येव सिद्धे

प.७.,खं.२०.] अनाकुळातात्पयंदर्शनाभ्यां सहितम्। २४७

ये भवन्ति **इति वचनं दौहित्रादीनामपि सम्बन्धिनां प्रविव्रहार्थम्** ॥.१८॥ तात्पर्यदर्शनम्

सनाभयस्सिपिण्डाः ॥ १८ ॥

यथा वैषां कुलघर्मस्यात्॥ १९॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रदने विंदाः खण्डः॥ रामाप्तस्सप्तमश्च पटलः॥

अनाकुला

एषां यजमानकुळजातानां यथा कुल्धमः तथा वा प्राशनम्-यदि पुत्राणामेव, तथा प्राशनम् । अथ सर्वेषां स्वकुळजातानां, तथा प्राशनम् । अथ स्वस्नोयादीनामपि, तथा प्राशनमिति ॥ १९ ॥

इत्यन।कुलायां हरदत्तमिश्रविरिचतायां गृह्यवृत्तौ विंशः खण्डः॥ सप्तमश्च पटलः॥

BYAG

तात्पर्यदर्शनम्

यद्येषामनुष्टातॄणां अस्पिण्डकर्तृकप्राशनमपि कुलधर्मस्तर्हि तथा वा स्यात्॥ १९॥

> सप्तमे पटलेऽप्येवं कृतं भाष्यानुसारतः। श्रीमत्सुदर्शनार्येण गृह्यतात्पर्यदर्शनम्॥१॥ अत्रानुकं दुरुक्त वा यत्प्रमादादिहेतुकम्। वदमागोनुवर्तित्वा(१)त्तत्क्षन्तव्यं मनोषिभिः॥३॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविराचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने विंशः खण्डः॥ समाप्तस्सप्तमश्च पटलः.॥ अथाष्ट्रमः पटलः ॥ एकविंकाः खण्डः ॥

पुनरिप पाकयज्ञान्तरं पुरुषत्रयसम्प्रदानकं ताहशानामष्टकादीना प्रकृतिभूनं मासिश्राद्धसंज्ञिकं पिष्टयं कर्मोपिदिश्यते—

मासिश्राद्धस्यापरपक्षे यथोपदेशं कालाः ॥ १ ॥

अनाकुला

मासिश्राहं नाम पित्रयं कमं मासि मासि कर्तव्यम् । तत्र येऽपरपक्षे कालविशेषाः सामयाचारिकेषूपिदिष्टाः "प्रथमेऽहिन कियमाण (आप. ध.२-१६-७) इत्यादयः अपरपक्षस्यापराह्वः श्रेया' (आप.श्रो.२-१६-७) निति च ते सर्वे यथापदेश यथा तत्रोपिदिष्टाः तथैव मासि मासि प्रत्येतव्याः । यद्यपि ते विशेषाः तस्मादेव वन्त्रनात् सिद्धाः तथापि तस्य कर्मणः प्रयोगिविश्वानिमत उत्तरं कियत इति श्रापनार्थीमदं वचनम् । अन्यथा श्रापयेत श्रुचीन् मन्त्रवतः इत्यादि कस्मिन् कर्मणि विश्वीयत इति । एवं तर्हि मासिश्राद्धस्यतदेवाधिकारार्थमस्तु । तस्मादिदमस्य प्रयोजनम्—मासपरिमाणमनपेष्ट्यापरप्रविश्वान पर्वकाला यथोपदंशं यथा स्युरिति । तेन पूर्वस्मिन् पश्चे पञ्च दश्यामक्षतश्चाद्धस्यापर्यस्य । १॥

तात्पर्यदशनम्

मासिश्राद्धस्य मासे मासे श्रद्धया कर्नव्यस्य । अपरपक्षे कृष्णपक्षे ।
यथोपदेशं 'सर्वेष्वेवापरपक्षस्याद्दस्सु क्रियमाणे पितृन् प्रीणाति । कर्तुस्तु
कालाभिनियमात् फर्लावंशायः' (आप. ध.२-१६-७.) इत्यादिधर्मशास्त्रसिद्धापदेशानुसारण काला भवन्ति । 'अपरपक्षे यथोपदेशं कालाः,
इति पुर्नवचनस्य प्रयोजनं 'अपरपक्षे पित्र्याणि' (आप. गृ. १-७.)
इत्यत्रोक्तम् ।

केचित्—यस्यां तिथौ प्रथममुपक्रमस्तस्यामेवोत्तरे प्रयोग इति नियमो नास्तिः; किन्तु (१)पूर्णेऽपि मासे अपरपक्ष एव यथोपदेशं ति-ध्यन्तरेऽपि नित्यः काम्यश्च प्रयोग इति ॥ १ ॥

१ ख. ग-अपूर्विपि.

शुचीन् मन्त्रवतो योनिगोत्तमन्त्रासम्बन्धानयुग्माँस्त्रय-वराननर्थावेक्षो नोजयेत ॥ २ ॥

अनाकुला

शुनीन् शुद्धान् मन्त्रवतः श्रुताध्ययनसम्पन्नान् 'शुनीन् मन्त्रवतस्सर्वेकृत्येषु मोजयेत्'(आप.घ.२-१५-९) इत्येव सिद्ध पुनर्वचनमादरार्थम् : ब्राह्मणान् चेनिसम्बन्धाः श्वशुरमातुलाद्यः, ग्रेत्रसम्बन्धाः समानगोत्राः मन्त्रसम्बन्धाः अहिवगाचायान्तेवास्तिनश्च । गुणहान्यां तु परेपामिति वश्यित । अशुग्मानिति सुग्मप्रतिपेधार्थम् । श्वश्याति एकप्रतिदेधार्थम् । 'नत्वेवेकं सर्वेषाम् । काममनाचे''। (आइव.गृ.४-७-३) इत्याद्वलायनः । (१)अनाचे आमश्राद्धे दुर्भिक्ष चा कुले एकमांच भोजयाद्वयर्थः । यद्यपि स्त्रीभ्योऽपि पिण्डदानं दृश्यते तथापि ब्राह्मणभोजनामह ताम्यो न भवति । होमाभिमर्शनयो एदर्शनात् । विश्वतेषधा सुग्मयचनस्य । तस्पात् पितृपितामहप्रपितामहेभ्य एव विश्यो ब्राह्मणभोजनम् । एकैकस्म वयः पञ्च चा कल्पान्तरे धर्मशास्त्रेषु च दर्शनात् । विश्वस्यभे व्यवस्य व्यवस्य व्यवस्य । यह्यप्रस्य वा कल्पान्तरे

"मातामहानामप्येचं तन्त्रं वा देश्यदेविक" (या.क्सृ.१-२२८.) मिति याज्ञवरुक्यः ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

शुचित्वादिगुगयुक्तान् ब्राह्मणान्, अनर्थावेक्षः प्रत्युपकारादिदृष्टप्रः योजनानेवक्षो, भोजयेदिति वाक्यार्थः। पदार्थस्तु—श्वयो वाङ्मनःकाः यशुद्धाः। न च वाच्यं धर्मशास्त्रे शुचीन्यन्त्रवतस्सर्वेष्ठत्येषु भोजयेत् (आप. ध. २-१५-९) इति सविध्यमुक्तत्वादिद्द पुनद्शुचित्ववचन्मभर्थकिमिति ; यते। ऽल्पविद्यानिप शुचीनेव भोजयेत्, तदभावे वरं क्रियालोपो, न त्वशुचीनित्येवं शुचित्वादरार्थम् । मन्त्रवते मन्त्रब्राह्मणः वतः योनिगेत्रमन्त्रासम्बन्धानित्यत्र 'द्वन्द्वत्परं श्रूयमाणः प्रत्येकमभिसम्बन्धः ते' इति न्यायेन, योन्या असम्बन्धः, गोत्रणासम्बन्धः, मन्त्रणासम्बन्धः, दत्यर्थो भवति । तत्र योनिसम्बन्धः दवशुरमातुलमातुलयादयः । गोत्रसम्बन्धा पकगोत्रास्सपिण्डादयः । मन्त्रसम्बन्धः याज्ययाजकाः ध्येत्रध्यापयितारः । यत्तु धर्मशास्त्रे 'मन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान्' (आप. ध २-१६-४) इति मन्त्रसम्बन्धव्यातरेकेणान्तेवास्यसम्बन्धानि

 [&]quot;आद्यं मिण्डीकरणं, त्रीतुद्दिय कियमाणथाद्धमध्ये तदेव हि व्यमम् । तद्वर्जितेषु सर्वेषु श्राद्धेषु कामं त्रयाणामेकं भोजयेत इति गार्ग्यनारायणः"

त्युःकं तदङ्गाध्येतृओतृलक्षणमन्त्रसम्बन्धनिषेधाभिप्रायम्।

ननु-सामयाचारिकेष्वेव ब्राह्मणानां मन्त्रवस्वं योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धात्वं च सिद्धम् ; तिद्द् किमर्थे पुनरुक्तम् ? उच्यते—िनत्ये मासिश्राः द्वर्णाक्तगुणानिष भोजयेत् , (१)नावद्यं धर्मोक्तान् ब्रह्मविद्। ऽन्तेवाः स्यसम्बन्धानित्येवमर्थम् । अयुग्मा विषमसङ्ख्याकाः । न्यवराः त्रित्वमवरं सङ्ख्या येषां ते न्यवराः । एतच्च पितृषितामहप्रितामहविषयम् । तत्थ्य पित्रादीनां त्रयाणां प्रत्यकं त्रीन् पञ्च वाः (२)न पुनस्सप्तादीन्,

द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा । भाजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥(म. स्मृ. ३-१२५.) इति मनुवचनात् ।

नन्वस्मिन् मनुवचने 'पिक्कार्य श्रीन्' इत्युक्त्वा 'न प्रसज्येत विस्तरे' इत्युक्तं, तिकिमिति 'पञ्च वा' इत्युक्तमः ? उच्यते-अयुग्मांस्त्र्यवरानिति सूत्रवचनात्। एवं तिर्हे 'एकैकमुभयत्र वा' इति विरुद्धः। न; तस्यानु-कल्पत्वात्। अत्र यद्यपि मात्रादिभ्यः पृथगेव पिण्डदानदर्शनं, तथापि तासां पृथग्वाह्मणभोजनं न भवति, होमाभिमर्शनयोः पृथक्त्वाद्शनात्, पितृमात्रर्थव्राह्मणसङ्ख्यासङ्कलनं सत्ययुग्मत्वविरोधात्, आचाराभावाश्च। अपि च—

(३)अष्टकासु च वृद्धो च गयायां च मृतेऽहिन । मातुरश्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥

इति मनुवचनादएकादिभ्योऽन्यत्र मासिश्राद्धादौ पृथक्त्वाभाव-स्रपष्ट प्वावगम्यते । इह च सुत्रकारभाष्यकाराभ्यामनुक्तमपि विश्वे-देवार्थ युग्मानां भोजनं कर्तव्यम् 'द्वौ देवे' इति मनुयाश्चवक्ल्याभ्या-मुक्तत्वात्,

पिशाचा राक्षसा यक्षा भूता नानाविधास्तथा। विप्रलुम्पन्ति सहसा श्राद्धमारक्षवर्जितम्। तत्पालनाय विहिता विश्वेदेवास्स्वयम्भुवा॥

इत्यादि छागलेयवचनात्, अविगीताशिष्टाचाराञ्च । यदा त्वेक एव ब्राह्मणो लभ्यते, तदा तं पित्राद्यधेमेव भोजयेत्, प्रधानत्वात् । अङ्गभूत स्य तु वैश्वदेवस्य —

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् । अन्नं पात्र समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च॥

१. घ. ड. मोजयेत् अलामे न वश्यं. २ ख-अथवा सर्वेषा त्रीन्पञ्च वा इत्यार्थकम्.

२. इदानींतनेषु मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु क्लोकोऽयं नोपलभ्यते ।

प.८.,खं.२१.] अनाकुळातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । २५१

देवतायतने कृत्वा तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् । ' प्रास्येदग्नौ तद्मं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥ (व. ११-३०, ३१) इति विसष्ठोक्तविधिनानुष्ठानम् ।

ननु च—

मानामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम् । (या. स्मृ.१−२२८), तथा—

मातामहनामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । मन्त्रोहेन यथान्यायं देषं मन्त्रविवार्जितम् ॥ (वि.स्मृ.७५) तथैव—

पृथङ्कातामहानां च वैश्वदेवसमन्वितम् । कुर्वीत भक्तिसम्पन्नं तन्त्रं बा वैश्वदैविकम् (वि.पु.३-१५-१६)

इति याज्ञवल्क्यविष्णुस्मृत्याः विष्णुपुराणे च विधिदर्शनात् माः तामहश्राद्धभपि नित्यमवावगम्यते । तत्किःमिति सूत्रकारभाष्यः कारी न मृतः ?

उच्यते-नैव तत्रापि स्मृत्यन्तरेषु पित्र्यवत्सर्वस्यैव जीवता द्विज-स्यावर्यं मातामहश्राद्धमपि नियमेन कर्नव्यमिति विधित्सितम्। इते अभ्युदयः, अकरणे न प्रत्यवाय इति । कस्य तर्हि नियमेन कर्नव्यमिति विधिरिति चेत्; यः पुत्रिकाकृताया आसुरादिग्ववाहोढाया वा पुत्रे। मातामहेन सह मातुस्सापिण्ड्यं करोति, तस्य मातामहश्राद्धं नियतमेव, अकरणे च प्रत्यवायः। मासिश्राद्धे तु मातुः पृथक् श्राद्धाभावान्माता-महश्राद्धांशभागित्वोपपत्तेः। अथ वा यो दौहित्रोऽपुत्रस्य मातामहस्या-खिळार्थहारी तस्यैतच्छाद्धं नियतम्। यथाह लौगाक्षिः—

> आद्धं मातामहानां च अवर्यं धनहारिणा। दौहित्रेण विधिन्नेन कर्नन्यं विधिवत्सदा॥

इति । इममेवार्थं भ। रुचिरप्याह —

'यस्मिन् पक्षे अपुत्रो मातामहः, पुत्रिकासुतश्चाखिलद्भव्यहारी, तस्मिन् पक्षे तस्य पिण्डदाननियमः' इत्यादिना ग्रन्थेन । मातामहश्चाद्धः प्रयोगश्च स्मृत्यन्तरेभ्यो न्यायतश्च प्रत्येतव्यः। तस्मात् सर्वस्य दौहित्रस्य पित्रयवत् कर्तव्यमेवेति नियमाभक्षात्सुत्रकारभाष्यकारौ न ब्रूतः ॥ २ ॥

*अ**न्न**स्योत्तराभिर्जुहोति ॥ ३ ॥

^{*} सत्रद्वयमिदं क. ख. ङ. च. फुस्तकानुसारेण एकं मूत्रं हरदत्तमते ।

अनाकुला

उत्तराभिः 'यन्मे माते' त्यादिभिः स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिग्मस्सप्तभिः अन्नस्यै कदेशं जुहोति । ब्राह्मणमाजनार्थं कांल्पतादन्नादुद्धृत्य जुहोतीत्यर्थः । तत्र 'अमुष्मा' इत्यस्य स्थाने आदितो द्वयोः पितुनीमनिर्देशः । मध्यमयोः पितामहस्य । अन्त्ययोः प्रपितामहस्य । 'धिदि द्विपिता स्यादेकेकिस्मन् पिण्डं द्वौ द्वाखुपलक्षये' (आप.श्रो.१-२७.) दिति न्यायेन द्विपितुद्वयोरूपलक्षणम्-अमुष्मा अमुष्मा इति । अन्त स्वाहाकारः । केचित् 'पितरी वृञ्जता' मित्यूहं कुर्वन्ति । (ऋष्यकल्यं कुर्वन्ति वा) एतेन पितामहप्रपितामहो व्याख्यातो । सथा 'स्वाहा पित्र' इत्यत्रापि केचिद्रूहं कुर्वन्ति । अपरे न-पितृत्वमत्र विवक्षितं एकत्वमिविविश्विति। काचत् मातामहा नामण्यूहेन होमं कुर्वन्ति-'यन्मे मातामही, यन्मे मातुः पितामही, तन्मे रेतो मातामही वृङ्कां इत्यादि ॥ ३॥

तात्पयंदर्शनम्

अत्राध्यश्यदेन ब्राह्मणमोजनार्थमत्रं विविक्षितम्, पण्ठ्या चापादाना-पादेयभावः । तेनायमधः-ब्राह्मणमोजनार्थात्स्वस्माद्धविष्यजातादोद्द-नापूपादेहीमार्थमेकस्मिन्पात्रं सहोद्धृत्य, तस्मात् पार्वणयद्वदानधर्मेणा-वदायात्तराभः 'यन्मे माता' इत्यादिामस्त्रप्तभः प्रत्युचं प्रधानाहुतीर्जु-होति । न तु बहुमन्त्रक एको होमः, 'एतद्वा विपरीतमः' आप. गृ.२१-५.) इति बहुत्वालिङ्गात् । लिङ्गं च 'एतद्वा'ति सूत्रव्याख्यान व्यक्तं भविष्यति । अत्र प्रथमद्वितीययोर्मन्त्रयोरमुष्मा इत्यस्य स्थानं विष्णुशर्मण इति चतुर्थ्यो पितुर्नामग्रहणम् । एवं तृतीयचतुर्थयोः पितामहस्य, पञ्चमपः ष्रयोः प्रपितामहस्य । सप्तमे त्वद्यद्वाब्दाभावान्नास्ति नामग्रहणम् । अन्द्रश्चात्रं द्विपत्रादिकस्यापि, 'तस्मादचं नाहेन्' (आद्वः श्रोः) इति ऋगृह्यतिष्धश्चतः 'न प्रकृतावृहो विद्यते' (आप. प. ३-५०) इति प्रकृतावृह्विष्धाच्य । तस्मात् 'पिता वृङ्काम्' इत्याद्यक्रवचनं (१)पित्रा-दिसामान्यपरम् । अत एव प्रकृती दश्चपूर्णमासयोरनेकपत्नीकस्यापि 'पत्नीं सन्नहा' इत्येकवचननेव सम्प्रपः ।

ऊह इत्युपदेशः । प्रकृतावेव द्वादशाहे "अद्य सुत्यामित्यालेखनः" इत्युहदर्शनात् ।

ेष्ष ते तत मधुमान्' इत्यादिष्वेष एव न्यायः । जीविषत्रादिकस्तु पित्रादेः पित्रादीनां त्रयाणां मृतानां नामानि गृह्णाति । यस्तु प्रमीतिषि-तृकोऽयं भ्रियमाणापतामहस्स्यात्, स स्विषितुश्च तिषतामहप्रापताम-

१. स-ग -पित्र।दिन्व-च -पित्र।दिदिन्द

हयोश्च नामानि गृह्णीयात् । तथा मन्त्रेषु प्रतियोगिभेदेशि पितृपिताम-हप्रिपतामहरान्दानामेव प्रयोगः । ऊहपक्षे तु, तत्तत्प्रियोगिनिर्देशप् र्वकः 'पितुः पिता वृङ्काम' पितुः पितामहो वृङ्काम्' इत्यादिकः प्रयोगः । न च जीविपत्रादिकस्य मासिश्राद्धं नास्तीत्याशङ्कनीयम्,

भ्रियमाणे तु पितरि पूर्वपामेत्र निर्वपेत् । पूर्वेषु त्रिषु दातव्यं जीवेच्चित्त्रितयं यदि ॥ (म. स्मृ. ३-२२०) इत्यादिवचनजातात् ।

नन्वेवमपि व्युक्तमप्रभीतिषित्रादिकस्य नैव घटते,

'व्युत्कमाच्च प्रमीतानां नेव कार्या स्विण्डता ।' इति व्युत्कमसृतानां स्विण्डीकरणनिषेवेन स्विण्डीकृतिपतुसम्प्र दानके श्राद्धे तत्युत्रादीना (१)मधिकाराभावात् ।

मवम् ;

पितः यस्य तु वृत्तस्स्याज्ञीवेच्चापि पितामहः । पितुस्स नाम सङ्कीत्यं कीर्तयेन्त्रपितामहम् ॥ पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जोतत्यत्रवीन्मनुः॥

(म. ~~र~~मृ. ३-२२१, २२२)

इति मनुवचनन व्युक्तमप्रमीतिपित्रादिकस्यापि श्राद्धविधानात्। ततश्च व्युक्तमाच्चेति निपधः पाक्षिक इति निश्चयादिधिकारोऽपि पा क्षिकोऽवगम्यते ॥ ३॥

आज्याहुतीरुत्तराः ॥ ४ ॥

अनाकुला

पडाउपाहतीर्जुहोति-स्वाहा पित्र इत्याद्याः । तत्र 'स्वाहा पित्र' इति पुरस्तात् स्वाहाकारत्वान्नान्ते स्वाहाकारः । अत्राहुः—मासिश्राद्धे ब्राह्मणभोजनं प्रधानकर्मतदङ्गमग्नौकरणं पिण्डश्च । तेन जीवपितृश्राद्धः किया न भवति । यदि जीवपिता न द्यात्' इति निषेधात् । आहोमात् कृत्वा विरमेत्' इत्ययमपि विधिनं भवति । होमस्य भोजनाङ्गत्वात् पिष्डिपितृयक्षे तु होमस्य प्रधानत्वादिति । अन्ये तु येभ्य एव पिता द्यात् तेभ्य एव पुत्रोऽपीत्याहुः।

अपर आह—त्रीणि श्राद्धे प्रधानानि-अग्नी करणं भोजनं पिण्डदान-मिति तेना'होमात् इत्वा विरमे'दित्यस्यापि विधेरणं विषय इति ॥ ४॥

१. ख. इ. ज तिसत्रादीना.

तात्पर्यदर्शनम्

प्वमञ्जहोमान् हुत्वा, अनन्तरमुत्तराः 'स्वाहा पित्रे' इत्याद्याष्पडाज्याः हुतीर्जुहोति ॥ ४ ॥

एतद्वा विपरीतम् ॥ ५ ॥

अनाकुला

पूर्वाम्सप्ताज्याहुतयः उत्तराष्पडन्नाहुतय इत्यर्थः । मन्त्रास्तु यथाः म्नातमेव । प्रयोगः-पूर्वद्युर्निवद्नं सायं भोजनानन्तरं इवः श्राद्धं भवि-ध्यतीति। तत आरभ्य बतचर्या सर्वेषाम्। (वयं तु बूमः पूर्वेयुः सायं भोजनं न भवति। "यदनाइवानुपवसेत् पितृदेवत्यस्स्या" दिति लिङ्गादिति ।) अ थापरेद्यः प्रातः द्वितीयं निवेदनम्-अद्य क्रियत इति । अथाभ्यक्रस्ततोऽपरा-क्के स्नातान् कृतपच्छौचान् तानामन्त्रयते । पूर्वे विश्वेभ्या देवेभ्यो यक्षोः पवीती युग्मान् द्वी चतुरो वा 'मासि श्राद्ध विश्वेभ्यो देवेभ्यः क्षणः कर्तः व्य' इति । 'ओं तथे'ति प्रतिवचनम् ।'प्राप्नोतु भवा'निति यथासनं प्रापणम् । 'प्राप्तवानी'ति प्रतिवचनम् । देवेभ्यः प्राङ्मुखाः ब्राह्मणाः प्राङ्मूलेषु दर्भेः षु । पितृभ्य उदङ्मुखाः द्विगुणभुन्नेषु दक्षिणात्रेषु युवानःपित्रे। वृद्धाः पि तामहाय । वृद्धतमाः प्रिपतामहाय । एकैकस्य(१)त्रयस्त्रयो वा । ह्युचौ देशे दक्षिणात्रवणे श्राद्धागारं सर्वतः परिश्रितमुदग्वाद्वारं तस्य पूर्वोत्तरे देशे अग्निरौपासनः। तस्या दक्षिणतः पिण्डदानार्थं स्थण्डिलम्।तस्य दक्षिणतः उदड्मुखाः पित्रर्थाः पश्चात् प्राङ्मुखाः देवार्थाः । तस्मिन्नवः स्थण्डिले यथावकाशं त्रिषु पात्रेषु पितृभ्य उदकान्यध्योणि दक्षिणापवर्गाणि तिस्र बन्ति। देवेभ्य एकस्मिन्यवमति। तानि पुष्पैरवकीर्यदर्भेषु साद्यित्वा दर्भैः प्रच्छाद्य आसनगतानां ब्राह्मणानां हस्तेषु स्वस्मात्स्वस्मात् उद्पात्रात् पात्रान्तरेणाप आदाय 'विश्व देवा इदं वोऽर्ध्य' 'पितः इदं तेऽर्ध्यं, पितामह इदं तेऽर्घ्यं, प्रापितामह इदं तेऽर्घ्यं, इत्यर्घ्याणि ददाति तृष्णीं वा । पुर-स्तादुपरिष्टाच्च ग्रुद्धोदकम् । ततो गन्धादिभिः वासोभिश्च द्विजानभ्यः र्च्य । 'उर्द्ध्रयतामग्नै च क्रियता'मित्यामन्त्रयते । 'काममुद्धियतां काममग्नौ च कियतां' इति प्रतिवचनम् । तते। ब्राह्मणार्थे संस्कृतादन्नाः दुद्भृत्यापरेणान्नि बर्हिषि प्रतिष्ठाप्याभिघार्याग्नेरुपसमाधानाद्याज्यः भागान्ते त्रयोदश प्रधानाहुतीर्जुहोति ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यद्वा-विपरीतमेतद्भवति, 'यन्मे माता' इत्याद्याः पूर्वास्तप्ताज्याहुतयः, 'स्वाहा पित्रे' इत्याद्या उत्तराष्यद्वश्नाहुतय इति ॥ ५॥

१. 'त्रयः पञ्च वा' इति ङ, प्रस्तके ।

सर्वमुत्तरैरभिमृशेत ॥ ६ ॥

अनाकुला

पवं प्रधानाहुतीर्हुत्वा सौविष्टकृतं हुत्वा जयादि प्रितिपद्यते। साङ्के प्रधाने सर्वत्र प्राचीनार्वातम्। न जयादय इत्यन्ये। परिषेचनान्तं कृत्वा प्रणीन्ताश्च विमुच्य ततस्सर्वमन्नं होष्यं च समुपनिधाय हुतशेषं च तस्मिन् उत्सुज्य तमुक्तेरिक्तिभिः अभिन्नशेत् 'एप ते तत मधुमानि' त्येतः। अन्ना-प्यूहः 'एष ते मातामह मधुजा'नित्यादि॥ ६॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ ब्राह्मणनोजनार्थे हिवन्यमहिविष्यं च सर्वमन्नं उत्तरैः 'एष ते तत मधुमान्' इत्येतैस्त्रिभिर्मन्त्रैः अभिमृशेत् । एकयत्तेन सर्वस्याभिमशे-नासम्भवे मन्त्रावृक्तिः ; शेषिपरतन्त्रत्वाच्छेषाणाम् ॥ ६ ॥

क्लप्तान्त्रा गतिपूरुषम् ॥ ७ ॥

अनाकुला

अथ वा भोजनपात्रेषु क्लप्तानेदनिवशेषान् प्रतिपुरुषं पृथगभिमृ-शेत् यथालिङ्गम् । तत्र यावन्तः पित्रर्थे भोज्यन्ते तावत्सु प्रथमस्य मन्त्रस्यावृत्तिः 'एवमुत्तरयोः । ततः पात्रेषु कल्पितानन्नशोषान् ॥ ७ ॥ तात्पर्यदर्शनम्

अथवा-पित्राद्यर्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपृष्ठपं भोजनपात्रेषु क्छप्तान् प्रकृतिवान् भोजयपदार्थान् एकैकेन मन्त्रेण यथालिङ्गमिमस्रोत् । अत्रापि पित्रादेरेकैकस्य ब्राह्मणबहुत्वे युगपर्दाभमर्शन।सम्भवे च तत्त-नमन्त्रावृत्तिः ॥ ७ ॥

उत्तरेण यजुषोपस्पर्शयित्वा ॥ ८ ॥

अनाकुला

उत्तरेण यजुषा 'पृथिवी ते पात्र'मित्यनेन ब्राह्मणैः स्पर्शायित्वा भोजयेदिति रोषः ! तत्र च 'ब्राह्मणानां त्वा, 'मेषां क्षेष्ठाः' इति बहुत्वं दृश्यते तथापि प्रतिपुरुषं मन्त्रावृत्तिः(१) उपरवमन्त्रवत्, वत्सापाः

१. ज्यातिष्टोमे दक्षिणहविधीनस्य शकटस्याधीमागे द्रोणकलशाख्यपात्रविशेषस्याधस्तात् चत्वारि बिलानि खन्यन्ते । तेषामुपरव इति संज्ञा । तन्खननार्थं मन्त्राः "रक्षोहणो वलगहनो विष्णवान् खनामि" इति । तत्रैकैकस्याध्यपरवस्य खनने मन्त्रः पठचते । तत्र यथा मन्त्रे "वैण्णवान्" इति बहुवचनान्तन्वे ६पि यथा मन्त्रावृत्तिः तद्वादित्यर्थः ॥ एवं दर्शयागे सायं दोहनार्थं अमावास्यायां प्रातः वन्साः खस्वमातृतः अपाक्रियन्ते "वायवस्थोपायवस्थ्य" इति मन्त्रेण तत्र 'वायवः' इति बहुवचनान्तन्वे ६पि एकैकवन्सापक्करणे ६पि मन्त्रः प्रयुज्यते । प्रतिवन्सापकरणं च मन्त्रावृत्तिः क्रियते तद्वचर्यश्वः॥

करणमन्त्रवच्च तत्र पूर्व देवानामुपस्पर्शनं 'विद्ये देवास' इत्यनयची, स्मृत्यन्तरे दर्शनात् । वैष्णव्यत्यपरे । इदं विष्णुरित्यन्ते विष्णां हव्यं रक्षस्वेति । तथा पित्र्येष्वप्यन्ते विष्णो कव्यं रक्षस्वेति । सुञ्जानेषु पराख्यावर्तते । रक्षोष्टनान् पित्र्यान् वैष्णव्यानन्यांश्च पवित्रान् धर्म्यान् मन्त्रान् धर्मशास्त्रमितिहासपुराणांश्चाभिश्रावयित ।

त्तरतृप्तान् कात्वा मधुमतीः श्रावयेत् अक्षन्नमीमद्दतेति च। अथ
भूमावन्नं विकिरति-'यं अग्निद्धा येऽनिग्नेया यं वा जाताः कुले मम।
भूमौ दत्तन पिण्डेन तृप्ता यान्तु परां गिति'मिति। अथाचान्तेषु पुनरपो
दत्वा 'स्वदित'मिति पित्रथीन् वाचयित 'राचत' इति वंदवदेवार्थान्।
ततो यथाश्रद्धं दक्षिणां दत्वा सर्वेभ्योऽन्नद्दोषेभ्यः पिण्डार्थे प्राज्ञानार्थः
श्चोद्धृत्य दोषं निवदयेत्-अन्नद्दोषः कि कियतां इति । इष्टैस्बहोपभुज्यन्
नामिति प्रतिवचनम्।

'दातारा नोऽभिवर्धन्तां(१) वदास्सन्वतिरेव नः।

श्रद्धा च नो मा व्यवगात बहुदेयं च नोऽन्तु'॥ हाते प्रार्थयते।
 'दातारो बोऽभिवर्धन्ता'मित्यूहन प्रतिवचनम्। भुक्तवतः प्रदक्षिणीकृत्य,
नमस्कारः। श्रां स्वधात पितृभ्यः। विश्वदेवाः प्रीयन्तामिति विश्वेषां
देवानाम्। तत्र सर्वकर्मणां वेश्वदेवेषु पूर्वं प्रवृत्तिः पश्चात् पित्र्येषु। विस्त्रेनं विपर्ययः। श्रामिश्रवणादि यज्ञापवीती प्राक्तिपण्डेभ्यः, कल्पान्तरदर्शनात्॥ ८॥

तात्पंयदर्शनम् ।

उत्तरेण 'पृथिवी ते पात्रम्' इत्यनेन यज्ञ्या, क्लुमानस्राविशेषान् ब्राह्म णान्, हस्ते गृहीत्वेषित्वर्शायत्वा, तं भोजयदिति शेषः । अत्र च मन्त्रे यद्यपि ब्राह्मणानामिति बहुवचनं तथापि युगपत् स्पर्शयितुमशक्य-त्वात् प्रतिपृष्ठपं मन्त्रावृत्तिः, यथा—'वायवस्स्थ' (ते. सं-१-१-१.) इति मन्त्रः प्रतिवत्सम् । एवंविधेषु बहुवचनं प्रयोगसाधुत्वार्थे, एकप्र-योगवचनप्रयोज्यानेकव्यक्त्याभिप्रायं वा ॥ ८ ॥

मुक्तवतोऽनुब्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य द्वैष्ठं दक्षिणाम्रान् दर्भान् सँस्तीर्थ तेषूत्तरैरपो दत्वोत्तरैर्दक्षिणायवर्गान् पिण्डा-न्दत्वा पूर्ववदुत्तरैरपो दत्वोत्तरैरुपस्थायोत्तरयोदपातंण त्रिः प्रसव्यं परिषिच्य न्युब्ज्य पात्राण्युत्तरं यजुरनवानं ज्य-

१. इ वेदसन्तितिरेव च ।

वराध्यमावर्तियत्वा प्रोक्ष्य पात्राणि द्वन्द्वमभ्युदाहत्य सर्वतः स्समवदायोत्तरेण यजुषा शेषस्य ग्रासवराध्ये प्रावनीयात्।)९॥

अनाकुला

ततस्तान् भुक्तवतांऽनुत्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रत्यावृत्य प्राचीनाधीती पिण्डप्रदानदेशे दक्षिणियान् दर्भान् संस्तृणाति हैधं द्वेधा द्वयोः स्थानः योरसंभिन्नानित्यर्थः। तत्र पित्भ्यः पुरस्तात् स्तृणाति, मातृभ्यः पश्चात्। तथा चाश्वलायनः कर्पूष्वेके द्वयोष्पद्सु वा, पूर्वासु पितृभ्यो द्वात्, अपरासु स्त्रीभ्यः (आश्व. गृ. १-५-६,७,८) इति । 'दक्षिणायैः पित्रयेषु' (आप.गृ.१.७) इत्यस्य परिस्तरणावेषयत्वादिह दक्षिणानीत्युक्तम्। संस्तीर्थं तपूर्तर्रास्त्रः 'मार्जयन्तां मम पितर' इत्यादिभिरपो द्वाति। पूर्ववदिति वश्यमाणमन्त्रा अप्यक्तस्यन्ते। पिण्डं पूर्ववत् ददाति पिण्डपितृयक्षे यत् पिण्डदानं तदिन्यर्थः। तेन त्रीनुदकाञ्चलीनित्येवमादयो विशेषा इहापि भवन्ति। तत्र पितृलिङ्कैः पितृभ्यस्तीर्णेषु, मातृिङक्किर्मान्तृभ्यस्तीर्णेषु।

एवमपो दत्वा तत उत्तर्भन्त्रैः 'एतत्ते ततासा'वित्यादिभिस्तेषु दर्भपूमयषु दक्षिणापवर्णन् पिण्डान् दद्यति यथालिङ्गं पितृभ्यश्चमातृभ्यः श्चा असावित्यत्र सर्वत्र नामग्रहणं यथालिङ्गम् । अत्रापि पूर्ववदित्यस्य सः वन्धात् सन्यं जान्वाच्यावाचीनपाणिरित्यादि विधानमिहापि भवति । अनेकपितृकस्योह इति पैङ्गिसृत्रम् । 'एतद्वां ततौ यश्चरामीविष्णुरामीणौ ये च युवामनु, 'एतद्वां पितामहा'वित्यादि । एतद्वां मानरावसौ याश्च युवामनु,' इत्यादिदक्षिणापवर्गानित्युच्यते-उभयेषां पिण्डानां पृथक् दक्षिणापवर्गता यथा स्यादिति । तेन पितृपिण्डानां दक्षिणतो मातृपिण्डा न भवन्ति । किं तर्हि ? पश्चात्।

एवं पिण्डान् दत्वा पूर्ववदुत्तरेरपो ददाति पितृभ्यश्च मातृभ्यश्च । मन्त्रसमाम्नायेभार्जयन्तां मम पितर इत्येते' इति मन्त्राणां पुनरादिष्टत्वात्। 'उत्तरेरपो दत्वा' इत्येव सिद्धे पूर्ववदित्यतिदेशः पिण्डपितृयञ्चमत्यवम् र्शनार्थः—पिण्डेषु चोदकाञ्जलिषु च । तत उत्तरैर्मन्त्रैः तानुपतिष्ठते यथालिङ्गं 'य च वोऽत्रेति पितृन्, याश्च वोऽत्रेति मातृः; ते च वहन्तामिति पितृन्, ताश्च वहन्त्रभ्रमिति मातृः, तृष्यंतु भवंत इति पितृन्, तृष्यंतु भवतः इति, मातृः, तृष्यत तृष्यत दृष्यत इत्युभयान्।

तत उत्तरवर्चा पुत्रान् पौत्रानित्येतया त्रिः प्रसन्यमुद्पात्रेण पिण्डान् परिः

षिञ्चति । उभयांत्तपर्यान्त्विति लिङ्गात पिण्डानां सहपरिषेचनम् । उदपात्र-वचनं हस्तन मा भूदिति । प्रसब्यवचनमनुवादः प्रसब्यं त्रिगुणीभूतमेकमेव परिषेचनं सन्ततं यथा स्यात्, न पिण्डपितृयज्ञवत् त्रीर्णि परिषेचनानि पृथगिति। एवं परिषिच्य ततः पात्राणि यान्यत्र प्रकृतानि त्रीण्यदृर्यपात्राणि परिषेचनपात्रमुदकुम्भःयस्मिन् पिण्डार्थमन्नमुद्भृतं तच्चेति तानि न्युब्ज्य न्याञ्च कृत्वा तत उत्तरं यजुः 'तृष्यत तृष्यत तृष्यते' त्यतत् अनवानमन् छुसन् व्यवरार्ध्यमावर्तयति त्रिरभ्यावृत्तिः अवरा मात्रा यस्यावर्तनस्य तत् व्यवसर्ध्यम् । यजुर्ग्रहणं 'तृष्यते त्यस्य त्रिराष्ट्रत्तस्य पठितस्यैकयजुः ष्ट्रज्ञापनार्थम् । तस्य त्ररावृत्तौ नवऋत्वोऽभ्यावृत्तिभवित । एवमावृत्य न्यक्कृतानि पात्राणि प्रोक्ष्य द्वन्द्वमभ्युदाहर्रात उदानयति । अभीति वचनातः उत्तरं कर्म प्रत्युदाहरतीत्यर्थः । तेनोत्तरस्मिन्नपि श्राद्धकर्मणि तान्येव पात्राणीत्येके । नेत्यन्ये । एवमभ्युदाहृत्य शेषस्यान्नस्य प्रासवरार्धं ग्रा-सोऽवराध्यो अवमा मात्रा यस्य तत् त्रासवराध्यम् छान्दसो हस्वः। तः त्प्राश्नीयात् उत्तरेण यजुपा 'प्राणे निविष्टे।ऽमृतं जुहोमि' इत्यनेन सर्वतस्सर्चेः भ्यः श्राद्धशेषेभ्य अन्नशेषेभ्य इत्यर्थः। श्राद्धाङ्गमिदं प्राशनं,न नित्यस्याः शनस्य नियमविधिः । तस्मात् तत्रापि प्राचीनावीतमेव । आचमने तु यज्ञोपवीतमनङ्गस्वात् । ततः पश्चमहायज्ञानां प्रवृत्तिः ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ मुक्तवतो बजतो ब्राह्मणानागृहसीमान्तमनुष्ठवय प्रदक्षिणीकरोति । एतयोश्च यक्षापवीतम् । कथम् ? प्रदक्षिण तावत् 'यक्षापवीतिना प्रदक्षिणम्' इति साहचर्यात् । अनुवजनेऽध्यनुष्ठवय प्रदक्षिणकृत्येति प्रदक्षिणः साहचर्यात् । तन्त्रेण चेतदुभयं, सम्भवात् (१) । यदि तु कारणवशाक्तः न्त्राभावः, तदा पृथक्षृथक् । अथ प्रत्येत्य प्राचीनावीती पिण्डदानदेशे दक्षिणायान् दमीन्, द्वेषं द्वेषा संस्तृणाति । तत्र पुरस्तात्पत्राचर्थं, पश्चानमात्राचर्थम् ; आद्यन्नायने दर्शनात्, आचाराच्च । ततस्तेषु दमीप् तरेः 'मार्जयन्तां मम पितरः' इत्यादिभिक्ष्मभानः, 'मार्जयन्तां मम मार्तरः' 'एतक्तं सातरसो' इत्यादिभिश्च यथाई दक्षिणापवर्गम्भा द्वा अनन्तरमुत्तरः 'एतक्तं ततासौ' इत्यादिभिश्च यथाई दक्षिणापवर्गम्भा द्वा अनन्तरमुत्तरः 'एतक्तं ततासौ' इत्यादिभिश्च यथां हक्षे प्रतक्ते मातरसो' इत्यादिभिश्च यथां एकं श्रीस्त्रोन् दक्षिणापवर्गान् पिण्डान् दद्यति । पिण्डाश्च हुतशेपात् भुक्तशेषाच्च सम्वद्यय कर्तव्याः । अत्र पूर्वेषु त्रिषु मन्त्रेष्वसावित्यस्य स्थाने पितृपिता महप्रपितामहानां नामहाने सम्बद्ध्या यथाक्रमं गृह्णाति । उक्तरेषु तु त्रिषु

१.ङ—चैतद्भयं भवति.

मातृषितामहीप्रिषितामहीनाम् । 'दक्षिणतोऽपवर्गः' (आग्न.गृ.१-१०) इति सामान्यविधिसिद्धस्येह पुनर्वचनं, पिण्डदान एव दक्षिणापवर्गः' हैंधं दभीस्तरणेषु तु पश्चिमापवर्ग इति ज्ञापनार्थम्, तथाभयेषां पिण्डान्नां प्रत्येकं दक्षिणापवर्गक्षिद्धवर्थं च । अध पूर्वचत् 'मार्जयन्ताम्' इत्यान्दिभिरेवापा ददाति ।

केचित्—'तपूत्तरेरपो दन्वा उत्तरेर्दक्षिणापवर्गाम् पिण्डान् दत्वा' इत्येतयोरपि पूर्ववत्' इति पदमपकृष्य विष्वपि सुत्रेषु चोद्यमानं पूर्ववत् पिण्डपितृयज्ञवन्कर्तव्यमिति व्याचक्षते । प्रयोजनं तु "त्रीनुदकाञ्जलिक्षित्यति" (आप. श्रो. १-८-१०) 'सव्यं जान्वाच्यावाचीनपाणिः' (आप.श्रो.१-९-१) इत्यादिवधानमिहापि भवतीति । तन्नः; अपकर्षस्येवायुक्तत्वात्, पूर्ववदित्यस्य पिण्डपितृयज्ञवदित्यवंयुद्धानुदयाद्य । यदि त्वाचारवळात् 'सव्यं जान्वाच्ये इत्यादीहापि कर्तव्यमेवत्युच्येत, तदा न कश्चिद्दोपः ।

अथोत्तरः 'यं च वं ८त्र' इत्यादिभिष्पड्भिमन्त्रेर्यथा कमं यथालिङ्गं पितृन् मातृश्च त्रिस्त्रिरुपतिष्ठते । तृष्यतेत्यनेन त्रिरावृत्तेन उभयांस्तन्त्रेण॥

केचित् चत्वारों मन्त्राः न पट् । तत्र प्रथमो मन्त्रो 'ये च वोऽत्र' इत्यादिः 'ताश्च वहन्ताम्' इत्यन्तः उभयेषामुपस्थानार्थः । 'तृष्यन्तु भवन्तः' इति पितृणाम् । 'तृष्यन्तु भवत्यः' इति मातृणाम् । 'तृष्यत (१)तृष्यत तृष्यत' इत्युभयेषामिति ॥

तत उत्तरया 'पुत्रान्पौत्रान्' इत्येतया उभयेषां पिण्डान्युगपदुद्वात्रेण त्रिः प्रसम्बन्धतिं च्छन्नं परिषिष्ठति । सामान्यविधिसिद्धस्य प्रसम्यक्षेद्व पुन-वंचनं पूर्वत्र "प्रदक्षिणीकृत्य" इति वचनादिहापि प्रादक्षिण्यं स्यादिति शङ्कानिरासार्थम् । अनन्तरं पात्राणि होमार्थानि पिण्डदानार्थानि च ।

केचित-भाजनार्थानि वोददानार्थानि च, न तु होमार्थानीति ।

न्युक्वय अधे।विलानि कृत्वा, । तत उत्तरं यज्ञः 'तृष्यत तृष्यत तृष्यत' इत्याम्नानत एवं त्रिरभ्यस्तम । अनवानं अनुच्छुसन् (२) । व्यवरार्ध्य त्रिरभ्यावृत्तिरवरा मात्रा यस्यावर्तनस्य तत्त्व्यवरार्ध्यम यथा भवति तथा। वर्तयति । ततश्चावमायामपि मात्रायां तृष्यतेति नवकृत्वोऽभ्यासितव्यं भवति । एवमनवानं यावच्छत्त्वावर्त्यं, ततः पात्राणि न्यग्भूतानि प्रोक्ष्य, द्वन्द्वमभ्युदाहरति । अत्राभ्युपसर्गादुत्तरं कर्म प्रत्युदाहरति । तेषां पात्राणां (३)निरिष्टिकदोषो नास्तीति भावः । अथ शेषस्यान्नस्य प्रासवराष्ट्यं ग्रा-

१ ख.ग.ज--तृप्यत इति त्रिरावृत्तेनो, १ ख.ग--अनुच्छवासं,

३ उपयुक्तस्य षुनरूपयोगे। निरिष्टक इत्युच्यते ।

सावराध्यम् । छान्द्सत्वाद्भ्रस्वः । उत्तरेण यञ्जषा 'श्राणे निविष्टः' इत्यनेन प्राश्नीयात् । एतच्च सर्वतस्सर्वेभ्योऽन्नरोषेभ्यस्समवदाय कार्यम् । इदं च प्रारानं भोजनेच्छायामसत्यामपि ग्रासवराध्यमवश्यं प्राह्यं; कर्माङ्ग-त्वात् । एवं प्राह्य, ततह्युद्धर्थं यज्ञोपवीत्याचामेत् ॥

अथात्र सुत्राणामपूर्णत्वादन्यतस्सिद्धानपि पदार्थानुपसंहत्य यथाः प्रतिभासं प्रयोग उच्यते—पूर्वेद्यस्सायमै।पासनहोमं हुत्वा प्राची-नावीती कृतप्राणायामः इवा मासिश्राद्धं कर्तास्मीति शुचित्वादिगुणसम्पन्नेभ्यः श्वित्रादिदोषवर्जितेभ्यः कृतसायमाहिकेः भ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । तत्र प्रथमं यज्ञोपवीती भृत्वा 'स्वो मासिश्राद्धं भविता, तत्र भवद्भिविद्वेद्वार्थे क्षणः कर्तव्यः' विद्वेदेवार्थेभ्या ब्राह्मणेभ्या निवंद्येत् । ततः प्राचीनावीती 'पित्रर्थे क्षणः कर्तव्यः' इति पित्रर्थेभ्यः । 'पितामहार्थे क्षणः कर्तव्यः' इति पिर तामहार्थेभ्यः । 'प्रपितामहार्थे क्षणः कर्तव्यः' इति प्रपितामहार्थेभ्यः । ए कब्राह्मणपक्षे तु 'पितृपितामहप्रपितामहार्थे क्षणः कर्तव्यः' इति । मा तामहश्राद्धकारी चेत्, ऊहेन 'मातामहार्थे क्षणः' इत्यादिना निवेद्यंत्। चाघारयोस्तदर्थसमिधोराज्यभागयोराग्नमुखाहुतौ स्वष्टकृति प्रायश्चित्ताहुतौ च तथा विश्वेदेवार्थेषु सर्वेषु पदार्थेषु च प्रदक्षिणानुः ब्रजनयोश्च यज्ञोपवीतमेव । एभ्योऽन्यत्रासमाप्तरसर्वत्र प्राचीनावीतमेव । एतच्च प्रागेवोपपादितम् । कर्तुश्चात्र सङ्कट्पादारभ्य आसमाप्तेव्रह्मच-र्यादिवतचर्या अनशनं च भवति । भोक्तृणामपि मनूकाऽकोधत्वादिः। अथापरेद्यः प्रातस्तान् ब्राह्मणान् गृहमानीय आचान्तानासनेपूपवेश्य पूर्ववद्वितीयमामन्त्रणम् । अत्र त्वद्य श्राद्धं भविष्यतीति भेदः । 'पूर्वेद्युर्तिः वेदनं अपरेद्युर्द्धितीयं तृतीयं चामन्त्रणम्' इतिवचनात् । अथ तेषां पादान् कुण्डेषु सकूर्चतिलेष्ववनिष्याचमय्य, क्रसरताम्वृलादीनि दत्वा अभ्यः ज्य स्नानार्थ प्रस्थापयेत् । ते च स्नायुः । ततस्स्वयं च स्नातो ब्राह्मणः भोजनार्थादन्नादन्येनान्नेन वैश्वदेवं पञ्चमहायज्ञांश्च कुर्यात् । केचित्— समाप्ते श्राद्धे इति।

ततोऽपराह्वे प्राचीनावीती ब्राह्मणान् प्रक्षाळितपाणिपादानाचान्तनाः सनेषूपवेशयति। तत्र विश्वेदेवार्थान् प्राङ्मुखान् प्राक्कूलेषु दर्भेषु पित्राः द्यर्थानुदङ्मुखान् द्विगुणभुग्नेषु दक्षिणाप्रेषु दर्भेषु । श्राद्धागारं च शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे सर्वतः परिश्चितमुदग्द्वारं च भवति । तस्योत्तरपूर्वदेः शेऽग्निरौपासनः । अग्नेदक्षिणतः पिण्डप्रदानार्थे स्थण्डिलम् । तस्य दक्षिणतः पित्राद्यर्थानामासनम्। पश्चात्तु विश्वदेवार्थानामासनम् । स्थः ण्डिलेषु यथावकाशं पित्रादिभ्यस्त्रिषु पात्रेषु पकस्मिन् वा शास्त्रान्तरो-क्तविधिनार्घ्यार्थमुदकग्रहणम् । विद्वेभ्यो देवेभ्यश्च यथाविधि पात्रन्तरे । तानि गन्धादिभिरभ्यचर्य, दर्भेषु सार्यायत्वा द्र्भैः प्रच्छाद्याथासनगता-नां ब्राह्मणानां हस्तेषु स्वस्मात्स्वस्मादुदपात्रात्पात्रान्तरेणाप आदाय 'विद्वे देवा: दृदं वो अर्ध्य' 'पितरिदं ते अर्ध्य' 'पितामहृदं ते अर्ध्य' 'प्रिपितामहेदं ते अर्ध्ये' 'पितृपितामहप्रापितामहाइदं वो अर्ध्ये' इति वार्घ्याणि ददाति । इदमेवार्घ्यदानं श्राद्धे स्वधानिनयनमुद्दपात्राः नयनमिति चोच्यते । पुरस्तादुपरिष्टाचार्घ्यदानाद्धस्तेषु शुद्धोदकः दानम्। ततो गन्धादिभिर्वासोभिरङ्गलीयकादिभिश्च यथाविभवं ब्राह्मः णानामभ्यर्चनम् । ततस्तान् 'उद्भियतामग्नौ च क्रियताम्' इत्यामन्त्रय-ते । ते च 'काममुद्धियतां काममग्नौ च क्रियताम्' इति प्रतिबृयुः । 'उन् दीच्यवृत्तिस्त्वासनगतानां हस्तेपृद्गात्रानयनम् । उद्भियतामग्नौ च किः यता मित्यामन्त्रयते । काममुद्धियतामग्ना च क्रियतामित्यतिमृष्ट उ-द्धरेज्जुहुयाच' (आप. प. २-१७-१७,१८, १९.) इति धर्मजास्त्रवचनात्। एतच्चोद्रपात्रानयनं उद्धियतामित्यामन्त्रणं च पाक्षिकम् , भाष्यका-रेणानुकत्वात , उदीच्यवृत्तिरित्यस्य समासस्य उदीच्यानां वृत्तिरुदीः च्येषु वृत्तिरित्युभयथापि विग्रहाभ्युपगमाच्च । अथ व्राह्मणभोजना र्थादन्नात् हविष्यमे।दनापूपादिकं एकस्मिन् पात्रे समु(१)द्घृत्य अहवि-ष्यं क्षारादिसंसुष्टमन्यस्मिन् पात्रे उद्धृत्याथ हविष्यं प्रतिष्ठितमभिघाः र्य अग्नेरुपसमाधानाद्यग्निमुखान्तं कृत्वा 'यन्म माता' इत्यादिभिस्त्र-योदश प्रधानाहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृतं च तत उदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य अहविष्यं स्वाहाकारेण हुत्वाथ 'लेपयोः' इत्यादि तन्त्रशेषं समाप्य ततः 'एष ते तत' इत्यादिभिस्सर्वमन्नमभिमृद्य अथ पृथक्रथक्तृतीयमामः न्त्रणं पूर्ववदेव कृत्वा त्रिष्वपि चामन्त्रणेषु 'अं। तथा' इति प्रतिवचनं ब्राह्मणानाम् । ततः कर्तुः प्रार्थनं 'प्राप्नोतु भवान्' इति । ततः 'प्राप्नः वानि' इत्यङ्गीकारो भोक्तृणाम् ।

अपरे क्रमान्तरमाहुः —वैश्वदेवपञ्चमहायक्षानन्तरं अपराह्वे प्राचीः नावीती अग्नेरुपसमाधानादि करोति। तत्र स्वधानिनयनपश्चे पात्रसंः सादनकाले स्वधापात्राणामपि सादनम्। प्रणीताः प्रणीय विधिवत् स्वध्याप्रहणम्। ततो 'ब्राह्मेणं दक्षिणतो निषाद्य' इत्याद्यग्निमुखान्ते कृते पादप्रक्षालनादि ६ उद्धियतामित्यामन्त्र्य, अन्नमुद्धृत्य प्रधानहोमादय इति । इहापि पक्षे स्वधानिनयनं पाक्षिकमेव ।

अन्ये तु—मासिश्राद्धे शास्त्रान्तरानुसारान्मन्त्रविश्वयमवद्भोजनः देशसंस्कारं, विश्वेषां देवानां पित्रादीनां चावाहनं, भोजयित्वोद्धासनं चेच्छन्ति । अत्र च पदार्थेषु क्रमे च शिष्टाचारादेव निर्णयः, सूत्रकार-भाष्यकाराभ्यामनुक्तत्वात्॥

अध प्रकृतमुच्यते—भोजनपात्रक्लप्तानन्नविशेषान् यथास्वं ब्राह्मणान् नुपस्पर्शयति 'पृथिवी ते पात्रं, इत्येतया 'इदं विष्णुर्विचक्रमे' इत्येतया च । तस्याश्चान्ते 'विष्णो हव्यं रक्षस्व' इति विश्वेषपं देवानां, 'विष्णो कव्यं रक्षस्व' इति पित्रादीनाम् । एवं स्पर्शियत्वाथ भोजयेत् । विभवे सित सिपैमीसादीनि विशिष्टानि दद्यात्; अभावे तेलं शाकमिति । मुञ्जानान् ब्राह्मणानाहवनीयार्थेन ध्यायेत्, पित्रादीन् देवतात्वेन, अन्नं चामृतत्वेन, आत्मानं ब्रह्मत्वेन । मुञ्जानेषु च पराङावृत्त्य राक्षोध्यान् पित्र्यान् वेष्णवानन्यांश्च(१)पावमानमन्त्रान् धर्मशास्त्रमितिहासपुराणानि चाभिश्रावयति । तृप्तांश्च ज्ञात्वा मधुमतीद्रश्रावयति, 'अक्षस्त्रभीमदन्त' इति च । अथ भूमावन्नं(२)परिकरिति—

ये अग्निदग्धा येऽनाग्निदग्धा ये वा जाताः कुले मम । भूमौ दत्तेन पिण्डेन तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥ इति ।

अथाचान्तेषु पुनरपो दत्वा 'म्बदितम्' इति पिन्नाद्यशीन् वाचयति, 'रोचयते' इति विश्वदेवार्थान्। ततो यथाशक्ति दक्षिणां दत्वाथ सर्वेभ्योऽन्नशेषभ्यः पिण्डार्थ प्राश्चनार्थं चोद्घृत्य (३)अन्नशेषः कि कियताम्'? इति शेषं निवेदयेत्। ते च 'इप्टेंस्सह भुज्यतां' इति प्रतिब्रूयुः। अथ कर्ता—

दातारों नोऽभिवर्धन्तां वेदास्सन्ततिरेव (४)नः । श्रद्धा च नो मः व्यपगाद्वहु देयं च नोऽस्तु ॥ इति प्रार्थयते ।

दातारो वोऽभिवर्धन्तां वेदास्सन्तितरेव वः (५)। श्रद्धा च वो मा व्यगमद्वहु देयं च वोऽस्तु॥ इति तेषां प्रतिवचनम्। अथ,

अन्नं च ना बहु भवेदतिथीश्च लभेमहि। याचितारश्च नस्सन्तु मा च याचिष्म कश्चन॥

प.८.,खं.२१.] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । २६३

इति च प्रार्थयते । (१) अन्नं च दे। बहु भवेत् दृर्यहेनैव प्रतिवचनम्। अनन्तरं 'ओं स्वधा' इत्याह । 'अस्तु स्वधा' इति प्रतिवचनम् । अथ ब्राह्मणानां पित्राद्यर्धानां पूर्वे विसर्जनम् । विश्वेषां देवानां पश्चाद्विसः जनम् । पूर्वोक्तेषु निवेदनादिषु सर्वेषु पदार्थेषु देवपूर्वत्वमेव। अथ यह्नो-पवीती भुक्तवतोऽ नुवज्य प्रदक्षिणीकृत्य, प्राचीनावीती 'द्वैधं दक्षिणाग्रान्' इत्यादि, 'शेषस्य ग्रास्वराध्ये प्राश्चीयात्' इत्येवमन्तं यथासूत्रं करोति ॥

अत्र चेदं वक्तव्यम्-ब्राह्मणभोजनं होमः पिण्डदानं च त्रीण्यपि मा-सिश्राद्धे प्रधानानि । अग्न्याधेये (२)धूर्तस्वामिनोक्तत्वात्, वश्वदेवे विश्वदेवा इत्यत्र कपर्दिस्वामिनाक्तत्वाच ।

केचित्—इह ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानम्, होमः पिण्डदानं च तद-क्रम, अनर्थावेक्षो मोजयदिति प्रकृत्य तयोर्विधानात् इति ।

अथास्य मुख्यकरुपासम्भवे आमश्राद्धविधिरनुकरुपतयोच्यते— आपद्यनम्रो तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शुद्रः कुर्यात्सदैव हि ॥

इति (३)बृहत्प्रचेतोवचनात् । अत्र व्यासः—

आवाहनं च कर्तव्यमध्यदानं तथैव च।

एप एव विधियंत्र(४)यत्र श्राद्धं विधीयते॥

यद्यददाति विषेभ्यः शृतं वा यदि वाऽशृतम्।

तेनामौ करणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वेषत्॥ इति।

अत्र पट्त्रिशन्मतम्—

आमश्राद्धं यदा कुर्यात पिण्डदानं कथं भवेत्। गृहादाहृत्य पक्षात्रं पिण्डान् दद्यात्तिलैस्सह ॥ इति ।

प्रयोगसंक्षेपस्तु—पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा ब्राह्मणान्निमन्त्रय, पूर्वाह्ने स्नात्वा ब्राह्मणानाहृय, पादप्रक्षाळनाद्यध्दानान्तं कृत्वा, यथाविभवं गन्धः वस्त्रादिभिश्च यथाईमभ्यर्च्यः 'अग्ना करिष्यामी'त्यामन्त्रय श्रधाः भ्रिमुखान्ते तण्डुलाद्यामद्रन्येण होमकरणम् । ततस्तन्त्रशेषं समाप्य, तण्डुलाद्यामद्रन्यं श्राद्धार्थं ददाति । चरोरभावात्तद्धर्माणामभावः ।

१. ख.ग.झ-अतिथींत्र लभवम् । याचिनास्त्र वस्तन्तु मा च याचध्वं कञ्चन । इत्यधिकम्

२ङ.ज-भाष्यकारेणस्यधिकम् r

३ छ-वृहस्पतिवचनात् बृहत्पचेतोवचनाच । ज-वृहस्पतिपचेतसोर्वचनात् ,

४ ड-अन्न, छ-आम

मे।जनाभावाच्च तत्सम्बन्धिनामप्यभावः। ततः पिण्डदानमामेन, गृहा-दाहृतेन पक्केन वेति । अत्यन्तापदि तु 'अपि ह वा हिरण्येन (१)प्रदा-नमात्रं,' अपि वा मूलफलेः प्रदानमात्रम्, इत्यादिबोधायनादिवचनाद्धिर-ण्यादेवी प्रदानमात्रं समस्तधर्मरहितं कुर्यात्। एवं सर्वथापि श्राद्धमवद्यं कर्तव्यम् । न तु कस्यांचिद्यवस्थायां लोपः। अत्र च श्राद्ध-विषये यद्यपि,

> वसवः पितरो ज्ञेयाः रुद्राश्चैव पितामहाः। प्रपितामहास्तथादित्याश्श्वतिरेषा सनातनी॥

इत्यादिशास्त्रान्तरसिद्धं बहु वक्तव्यमितः; तथापि विस्तरभयादुः परम्यते ॥ ९ ॥

एवं प्रकृतिभूतं मासिश्राद्धं व्याख्यायेदानीं तिष्ठकृतिभूतं प्रतिसंवत्सः रमनुष्ठेयं अष्टकाख्यं पाक्रयज्ञान्तरं व्याख्यास्यन्, तस्य कालविधिमाह—

या माघ्याः पौर्णमास्या उपरिष्टाह्यष्टका तस्यामष्टमी उयेष्ठया सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते ॥ १०॥

अनाकुला

व्याख्यातः श्राद्धविधिः। अथाष्टका नाम पाकयक्षः पिष्टयः संवत्सरे संवत्सरे कर्तव्यः स उपिद्दश्यते । तस्य कालविधिरयं या माघी तस्या उपिष्ठाद्यक्षतं रूष्णपश्चः। तस्यां या अष्टमी तामेकाष्टका इत्याचक्षते सा यदि ज्येष्ट्या सम्पर्धते सङ्गच्छते तामप्येकाष्टकत्याचक्षतं इति द्वाविमौ योगा। अन्यथा पौर्णमास्या उपिष्टादष्टमी ज्येष्ट्या सम्पर्धतं तामेकाष्टकेत्याच-क्षत इत्येतावता सिद्धम् किं व्यष्टाका तस्यामिति। तस्माद्सत्यि ज्येष्टाः संयोगे भवत्यष्टम्या एकाष्टकत्वम्। बष्टकाग्रहणस्य प्रयोजनं सृग्यम्। किमर्थं ज्येष्टया सम्पद्यत इति ? यदा द्वयारहोरष्टमी तदा ज्येष्टासंयुक्तायां किया यथा स्यादिति॥ १०॥

तात्पर्यदशनम्

माध्याः माघमासस्य सम्बन्धिन्याः पार्णमास्याः उपरिष्ठादृष्वं या व्यष्टका कृष्णपक्ष इत्यर्थः । तस्यां व्यष्टकायां या अष्टमी तिथिः ज्येष्ठया ज्येष्ठानक्षत्रेण सम्पद्यतं सङ्गच्छतं तामप्टमीमकाष्टकेत्याचक्षतं कथयन्ति ब्रह्मवादिनः । तस्याम्मप्टका कर्तव्यति दे।षः । एकाप्टकायां वपाहोम।दि प्रधानं कर्तव्यमित्यर्थः। तामकाप्टकेत्याचक्षतं इति वचनं यान्यन्यान्यप्येकाप्टकायां विहितानि,

(१)यथा गवामयनदीक्षा(२) यथा च दीर्घसत्रेषु विक्रानार्थमपूपेन कक्ष-स्योपोषणं, यथेव चोखासम्भरणं, तानि च सर्वाणि यथोक्तलक्षणायामे-वाष्टम्यां कार्याणीत्येषमर्थम्। अत्रायमभिन्नायः-यद्यपि माघमासस्य सर्वा कृष्णपक्षाष्टमी ज्येष्ठया न सम्पद्यते ; तथापि तस्यामेकाष्टका कर्तन्येव ; पाकयक्षत्वेन नित्यत्वात् , 'व्यष्टका तस्यां' इत्यधिकप्रहणाच्चेति। ज्येष्ठया सम्पद्यत इति तु प्रायिकाभिन्नायम्। तेनायुक्तायामपि गवामयनदीक्षादीनि लभ्यन्ते॥

केचित्—यदा द्वयोरहोरष्टमी, यस्मिन्वा संवत्सरे द्वौ माघमासौ, तत्र या अष्टमी ज्येष्ठया सम्पद्यते तस्यामेव कर्म नास(३)म्पन्नायामित्ये वमभिमाय इति ॥ १०॥

> *तस्यास्सायमौपकार्यम् ॥ ११ ॥ * अपूर्वं चतुरशरात्रं श्रपयति ॥ १२ ॥

अनाकुला

(४) उप समीपे क्रियत इत्युपकारः । तत्र भवमीपकार्यम् । तस्या औप कार्यमित्यन्वयः । तस्याः एकाष्टकायाः समीपे यत्कर्म क्रियते पूर्वेद्यस्सत्तम्यम् , तत्र चतुकारावमपूर्व अपयति । सायं सप्तम्यामस्तमिते आदित्ये अपूपह्विष्कं कर्म कर्तव्यमित्यर्थः । तदेवमीपकार्यशब्दः कालविधानार्थः । तस्यास्सायमित्यन्वये अष्टम्यामस्तमितेऽपूर्वं प्राप्नोति, नव

१ संवरमराव दीक्षिज्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेरत्रेषा वै मवरसरस्य पत्नी यदेकाष्टका (ते.सं.७-४-८) इति विष्टिता गवामयनदीक्षेत्यर्थः ।

२ श्रद्धां विधान्यामेकाष्टकाथामपूर्ं चतुदशरावं पक्त्वा प्रातरेतेन कश्चमुपेष्ठेयदि दहति पुण्यसमं भवति यदि न दहति पापसमेतेन ह स्म वा ऋषयः पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्रमुप्यन्ति । (ते.मं.३-३-८) अस्यायमर्थः गवामयनस्य संवत्सरसत्रमिति संज्ञा । तस्यैकपष्टचिधिकशतत्रयदिनसाध्यत्वात । तत्सम्बन्धिमामद्वां विधानो विधानो विधानो पा एकाष्टका माधकृष्णाष्टमी । तस्यामेव गवामयनदीक्षायाः प्रारम्भविधानात् । तस्यामेकाष्टकायो, प्रस्थद्वयं शराव इत्युच्यते । तच्चतुष्टयपरिमतद्वव्यणोपूर्व निष्पाय तेन सह श्रोभूते सूर्यदियानन्तरमरण्यं गत्वा तस्यापूषस्योपिर उत्सुकं निचित्य तेन कक्षं तृणगुन्नं दहेत् । यदि सोऽभिनः कृत्वं कचं दहित तदा पुण्यसमं भवति । यत्कार्यमुद्दिश्यद दहनं कृतं तत्कार्यं विद्यं विना समानिमेति । यदि न भवति दाहः, तदा विद्येनाभिभूतं तत् कर्म मध्ये विनश्चति । प्राचीना महर्षयोऽने नैव निविद्यापरिसमानिस्चकेनानेकदिनसाध्यं सन्नादिकं कर्मारभन्ते स्म इति तदर्थः ।

३ ख. ग.--नामसम्प ।

हरदत्तमते इदमाग्रमं च सुङ्गमेकस्त्रया परिगणितं 'घ' पुस्तके ।

इदंगिष्रमे च स्त्रमेकस्त्रं हरदत्तमत इति 'क.ख' पुस्तकयोः ।

क्षा अत्यान साथभीपकायमित्यत्वयः । समीपे क्रियतः इत्युपकारः । तत्र भव औपकार्यः । इति 'क' 'ड' पुस्तकयोः पाठः ।

म्यां पशुः, 'दशम्यःमन्वष्टका', तच्छास्त्रे(१)ष्वप्रसिद्धम् । औपकार्यश-ब्दश्चानर्थकः ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

त्रिपदिमदं स्त्रम् । तस्या अष्टकाया औपकार्यमुपकारकम् । उपकारं करोतीति कर्तरि यद्यदययः छान्दसः । अष्टकाया अङ्गभूतं कर्मेत्यर्थः । सायं पूर्वेद्यस्सप्तम्याः । सोमयागस्याग्नीषोमीयपशुयागवत्तस्या अष्टकाया अङ्गभूतं कर्म पूर्वेद्यस्तम्यास्सायङ्काले कर्तव्यमिति स्त्रार्थः । न त्विह तस्या(२) अष्टकाया इति सम्बन्धः ; नवम्यां वपाहोमादिः प्रधानप्रसङ्गात् । न चैतद्युक्तम् ; या माध्या इति कालविधानस्यौपकार्याः रित्वोपपत्तौ 'प्रकरणात्प्रधानस्य' इति न्यायविरोधात्, शास्त्रान्तरे व्यप्रसिद्धत्वाञ्च ॥ ११ ॥

अथास्यौपकार्यस्य विधिमाह—

बीहीणां चतुरशरावं तूर्णां निरुप्य पार्वणवत् पत्न्यवहन्तीत्यादिवि-धिनाऽपूपं श्रप्यति । अपूपः प्रधिताषयवः प्रसिद्धः । प्रतिष्ठिताभिघारणान्तं च करोति ॥ १२ ॥

अष्टाकपाल इसेके ॥ १३ ॥ इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने एकविंशः खण्डः ॥

अनाकुला

सायमपूपाष्टाकपालो हिवः इत्येके मन्यन्ते । अष्टसु कपालेषु संस्कृतो । ऽष्टाकपालः । अस्मिन् पक्षे पुरोडाशस्यावृता अपणम् । पूर्वस्य तु लौकि न्यापूपस्यावृता । द्वयोरिप पक्षयोः औपासने अपणम् । एतच्च पित्र्यः स्याङ्गमि कर्म स्वयं पित्र्यं न भवति, 'तेन' प्राचीनावीतादि न भवति ॥ १२ ॥

इति श्रीहरद्त्तमिश्रविरचितायां गृह्यस्त्रवृत्तावनाकुलायामेकविशाखण्डः॥

तात्पर्यदर्शनम्

अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशोऽधक्यालः । सः श्रपयितव्य इत्ये के । पुरोडाश इति च प्रसिद्ध आकृतिविशेषः । तेन लौकिकेन प्रकारेण पाक औपासने एव ॥ १३॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने एकविशः खण्डः॥

अथ दाविंदाः खण्डः ॥

पार्वणवदाज्यभागान्तेऽञ्जलिनोत्तरयाऽपूपाज्जुहोति ॥ १॥

अनाकुला

प्रतिष्ठिताभिधारणान्ते कृते अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वा पार्वणवद्यदान् कृत्येनापूपादुत्तरयर्था अञ्जालेना जुहोति 'यां जनाः प्रतिन-न्दन्ती'त्येतया। सामध्यादुपस्तरणाभिघारणयोरवदानस्य चान्यः कर्ता। आज्यभागान्तवचनं तन्त्रविधानार्थम्। एतदेव क्षापकं निष्ठ्यभेतत्कः मेति। अन्यथा यथा मासिश्राद्धेऽष्टकायां च यत्नाभावेऽपि तन्त्रं प्रवर्तते, पित्र्येषु यह्माभावेऽपि तन्त्रं प्रवर्तते इत्युक्तत्वात्, तथात्रापि सिद्धं स्यान्त्। पार्वणवद्वचनं अञ्जलिहोमानामधर्मग्राहकत्वात् अवदानकरुपप्राप्त्यर्थे अञ्जलिनापि जुद्धत् पार्वणवद्वदानकरुपेन जुहातीति। सादनप्रोक्षणसं मार्जनान्यञ्जलेर्न भवन्ति॥१॥

तारपंयदशनम्

ततः पार्वणवदग्नेरुपसमाधानाद्याग्नेमुखान्ते, स्वकीयेनावदानधर्मेणापूपात्पुरोद्धाशाद्धाऽवदाय उत्तरयर्चा 'यां जनाः प्रतिनन्दन्ति' इत्येतया अञ्चालिना जुहोति । अञ्चलेस्तु 'येन जुहोति' इत्यादिसंस्कारलेपाञ्चममुपस्तरणाभिधारणहविरवदानानि च विप्रतिषेधादन्यः कुर्यात् ।
स्वष्टकृतं तु द्व्येव जुहोति, नाञ्चलिना ; विकृतौ चोद्यमानो धर्मः प्रधानार्थो भवतीति न्यायात् । न च वाच्यमीपकार्यस्यव । अत एव
'मन्द्रं दीक्षणीयायामनुव्यात्' (आप.श्री.१०-४-११) इति वाङ्ग्यम
स्सोमाङ्गभूतदीक्षणीयाप्रधानमात्रार्थः न तदङ्गप्रयाजाद्यर्थेऽपि । तथा
'ततस्तृष्णीमाग्नेहोत्रं जुहोति' (आप.श्री.५-१७-६) इति तृष्णीकत्त्वमाः
धानाङ्गभूतद्यभाषिकाश्चिहोत्राविकतेः प्रधानस्यैव धर्मः न तदङ्गानामपीति । औपकार्यस्य चौषधिहविष्कःवादेव सिद्धस्य तन्त्रस्य पुनर्वचनं
एततस्थानापन्नद्धिहोमेऽपि प्राप्त्यर्थमिन्युक्तमेव ॥ १ ॥

*सिद्धरशेषस्तमष्ट्धा कृत्वा बाह्मणेभ्य उपहरति ॥२॥

अनाकुला

तन्त्रस्य दोषस्सिद्धे भवति अविकृत इत्यर्थः । अञ्जलिना जुहोतीत्यु-

^{* &#}x27;श्लिक्शोषः' इत्येकं सूत्रमः । 'तमष्टधा' इत्यायपरं सूत्रं क.घ.' पुस्तकानुसारेण इरदत्तमते ।

भयं विशेषः स्विष्टकृति न भवतीत्यर्थः। तेन स्विष्टकृतमवदानकरपेन दर्ज्यो हुत्वा समिधमेकविंशतिमाधाय जयादि प्रतिपद्यते॥२॥

'तेन सर्पिष्मता ब्राह्मण'मित्येकस्य मक्षणे प्राप्तेऽष्टाभ्य उपहारो विश्वीयते । तत्र ये ब्राह्मणाः इवोभूते भोकारः तेभ्यो निवेद्योपवस्रति॥३॥
ताल्पर्यदर्शनम्

अपूपस्य शेषस्सिद्धः उपहरति प्राशनार्थामिति चानुवादः, तं शेषं सर्पिः ध्मन्तमष्ट्या कृत्वा अष्टभ्यो बाह्यणेभ्य इति विधातुम्। तेनेह ब्राह्मणैकत्वबाधः।

केचित्—सिद्धः शेषः इति सूत्रच्छेदः । सिद्धोऽविक्वतस्तन्त्रस्य शेषः । तेन दर्व्या होमस्स्वष्टकृतः, जयादि प्रतिपद्यत इति च सिद्धमि ति-तेषां तमष्ट्रघेत्यत्र तमपूपमिति व्यवहितस्य परामशों भवेत् ।

एवमौपकार्थं कृत्वा मासिश्राद्धवद्भोषतृभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत्। इवोऽष्टकाश्राद्धं भविष्यतीति भेदः॥ २॥

इवोभूते दर्भेण गामुधाकरोति पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुषा-करोमीति ॥ ३ ॥

अनाकुला

दर्भेणेत्येकत्वमिवविश्वतम् । गां स्त्रियं, जुष्टामितिलिङ्गात् । पुरस्ताः त्यतीचीं तिष्ठन्तीं, श्रीतं तथा दर्शनात् । पित्र्यं चाष्टकाकर्म, पितृम्यस्त्वा जुष्टामितिदर्शनात् । पित्र्येषु यत्तमन्तरेणापि तन्त्रं प्रवर्तते इति पुरस्ताः दुक्तम्। तत आज्यभागान्ते तन्त्रे कृते उपाकरणादेः प्रवृत्तिः । अत्र प्रमाणं वक्ष्यामः । 'अपरपक्षस्यापराद्धः श्रेयानि'त्येष च कालः । सर्वत्र प्राचीनावीतम् ॥ ४॥

तात्पर्यदर्शनम्

अध खोभूने अष्टम्याम् । ब्राह्मणान् गृहमानीयेत्याद्यमिमुखान्तं सर्वे मासिश्राद्धवत् कृत्वा, अथ दर्भेणेकेन गां स्त्रियं 'पितृभ्यस्त्वा दुष्टामुपा-करोमि, इत्येनेन मन्त्रेणोपाकरोति ॥ ३॥

तूष्णीं पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा तस्यै वपा श्रविद्वोपस्ती-णीभिघारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेनोत्तरया जुहोति ॥ ४॥

अनाकुला

तूष्णीमित्यनुच्यमाने सम्प्रदानाभावे होमानिवृत्तेः देवताकस्पनायां

प्राप्तायां या एताः पाशुवन्धिकयः पद्दवाहुतयः 'उपारुत्य पञ्च जुहोती'ति विहिताः ता एता इति विद्वायेत । ततश्च मन्त्रेष्विप प्राप्तेषु तूर्णी इत्यु-क्तम् । एवं ब्रुवन् एतद्दर्शयति श्रौतस्य पशोरावृताऽस्यापि पशोस्संस्काः र इति । तेन 'पुरस्तात् अत्यञ्चं तिष्ठन्त' मित्यवमादयो विशेषा इहापि भवन्ति । तस्या इति वचनं तस्या चपाया एवात्र चोदितो विशेषो यथा स्यात् अपणादि, नावदानिमत्येवमर्थम्, तेन मांसौदनादेर्मासिआद्भवः दन्यस्मिन्नग्नौ संस्कारः । आज्यश्रहणमनर्थकम् । अपिबोत्तरया जुहो-तीतिवत् सिद्धम्, तत् कियते ज्ञापकार्थम्, एतत् ज्ञापयति-आज्यमाः गान्ते तन्त्रे कृते पशोरुपाकरणादीति । कथं कृत्वा श्रापकम् ? सर्वत्र प्रधानाद्वतिषु तान्त्रिकस्य हविषस्सधर्मकस्यानेकत्वे सति विशेषणं दृश्यते – स्थालीपाकादन्नादाज्याहुतिरिति, तदिहापि दृष्टम्। तत् ज्ञापय ति-तान्त्रिकेणैवाज्येनादुतया हूयन्त इति । उपाकरणस्य चतासां चान-न्तर्यं दृश्यते ''उपाकृत्य पञ्च जुहोती''(तै.सं ३-१-५.)ति।तस्मादाज्यभा-गान्ते पशोरुपाकरणमिति सिद्धं भवति। एवं पञ्चाज्याहुतीर्हृत्वा तूःणीं संझ प्य वपाञ्च वपाश्रपणीभ्यां तुर्णीमुद्धृत्य औपासने श्रपयित्वाभिघार्य बहिं-वि प्रतिष्ठाप्य पुनरभिघार्य ततस्तामुपस्तीर्णाभिघारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन जुहोति उत्तरयर्चा 'वह वपा' मित्येतया । पर्णस्य वपाश्रपः ण्योश्च पात्रेस्सह सादनादि भवति ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

तूःणीं स्वाहाक।रेणापि विना पश्चाज्याहुतीर्जुहीति, मन्त्रप्राप्त्यभावात्। देयता चासां प्रजापतिरेव । तस्यै वयामित्यादि व्याख्यातम् । उत्तरया 'वह वपाम्' इत्येतया ॥ ४ ॥

माँसौदनमुत्तराभिः ॥ ५ ॥

अनाकुला

(हुतायां वपायां पशोविंशसनं कारियत्वा अन्वष्टकार्थः ....गृहेषु अपियत्वा अन्यानि च हिविष्यौदनादीनि तान्यभिष्ठार्य वर्हिषि प्रतिष्ठाष्य पुनरभिष्ठार्थ दृन्यां जुहोत्यवदानकरुपेन । नात्र सकृदुप्रधातकरुपः । स्विष्टकृति विप्रतिषेधात् । आज्येऽभावात् मांसपिष्टौदनयोश्च भावात् । तत्र) मांसौदनमुत्तराभिः यां जनाः प्रतिनन्दन्ति' इत्यताभिः सप्तभिः । मांसिश्च ओदनो मांसौदनः । होमकाले च मिश्रणम् । न श्रपणकाले । पक्तिवैषम्यात् । अस्मिन् कर्मणि अष्टादशहोममन्त्राः समाम्नाताः ।

^( ) एतत्कुर्उलान्तर्गतो भ'गो नास्ति 'ग' पुस्तके ।

ऋचो दश यज्रंष्यष्टो। तत्राद्या ऋगपूपार्था। वपार्थोत्तरा। उत्तरादि-भिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। पिष्टान्नमुत्तरयेति वश्यति। तेन सप्तिर्म्नः ग्मिमीसौदनस्य होमः॥६॥

तात्पर्यदर्शनम्

मांसिश ओदनो मांसौदनः। तं उत्तराभिः 'यां जनाः प्रतिनन्दन्ति' इत्यादिभिस्सप्ताभिर्जुहोति। इदं चेह वक्तव्यम्-वपाहोमान्ते गोविंशसनं कारियत्वाऽन्वष्टकाब्राह्मणभोजनव्यञ्जनार्थं मांसमविशष्य, इतरत् इत्स्नं छौकिकप्रकारेण अपियत्वा, तदेकदेशं मासिश्राद्धवत् ब्राह्मणभोजना-र्थादन्नाद्धोमार्थमुद्भृतेऽन्ने संसुज्य, तेनैव मांसिश्रेशणैदनेन जुहोतीति। न च मांसौदनयोस्सहपाकश्चक्षनीयः; गोरालम्भात् प्रागेव होमार्थान्नस्योद्धतत्वात्, मांसौदनयौः पिक्तवैषम्याश्च॥ ५॥

विष्टान्नमुत्तरया ॥ ६ ॥

अनाकुला

पिष्टेन कृतमन्नं तस्य पयस्ति श्रपणमुत्तरयर्चा 'उवश्यश्चे'त्येतया जुहोति ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पिष्टेन कृतमम्नं पिष्टात्रं पयसि शृतं प्रसिद्धम् । तदुत्तरया 'उक्ष्यश्च' इत्यनया जुहोति । इह च ब्राह्मणभोजनाद्यर्थमवश्यं पिष्टान्नं श्रपयितः व्यम् । शृताच होमार्थं भेदेन पूर्वमेवोद्धरणम् । मांसौदनस्य पिष्टान्नस्य च पार्वणवत्स्वकीयोऽवदानधर्मः । पलाशपर्णं चेह वपाहोममात्रे । अन्यहर्व्येव ॥ ६ ॥

आज्याहुतीरुत्तराः ॥ ७ ॥

अनाकुला

उत्तरैर्मन्त्रैः 'भूः पृथिव्यग्निनर्चे'त्यादिभिः अष्टाभिराज्यस्य जु-होतीत्यर्थः॥८॥

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तरमन्त्रकरणिका आज्याहुतीरष्टी जुहोतीत्यर्थः । ते च 'भूः पृथिः व्यक्तिना' इत्यादयः यजूरूपाः ॥ ७ ॥

स्विष्टकृरप्रभृति समानमापिण्डनिधानात् ॥ ८ ॥

अनाकुला

स्विष्टकृत्प्रभृति पिण्डनिधानान्तं कर्म कृत्स्नं मासिश्राद्धवदिहापि कर्तव्यः

मित्यर्थः । अत्र मांसीदनात् पिष्टास स्विष्टकृत्, ततो जयादि । अध्र ब्राह्मणानामुपवेदानं हस्तेषूद्रपात्रानयनमलङ्कारः । तत'स्सर्वमुत्तरैरिभिम्द्रो'दित्यादि 'त्रासवराध्यं प्राइनीयात्' इत्येवमन्तम् । एतदेवास्मिन्नः हिन भोजनं, नान्यत् । आरब्धे चाभोजनमासमापनादिति । पञ्चयन्नाः श्च लुप्यन्ते ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

स्विष्टकृदादि तन्त्रशेषं सर्वाभिमर्शनादि च प्रदक्षिणीकृत्येत्यवमन्तं ब्राह्मणभोजनं, पिण्डानिधानं प्रास्तवराध्यं प्राश्नीयादित्येवमन्तं, सर्वे पदार्थजातं मासिश्राद्धवदिहापि कर्तव्यमेवत्यर्थः। तत्र च मांसौद्मात् पिष्टान्नाक्च स्विष्टकृते सहावदानमिति भेदः॥८॥

अन्वष्टकायामेवैके पिण्डनिधानमुपिदशन्ति ॥ ९ ॥

धनाकुला

न पिण्डनिधानिमत्युच्यमानेऽन्वष्टकायामिप पिण्डनिधानं न स्यात्। अष्टका प्रस्ता। तत्र कः प्रसङ्गो यदन्वष्टकायां न स्यात्। एवं तिर्हे एतत् श्वापयति—विकल्पोऽत्र विधिरयम् । अतः कृत्स्नस्य कर्मणो विषयो भवति साप्पस्य सान्वष्टकस्येति। तेन दध्यञ्जलिः कृत्स्नैकाष्ट्रकाकरणात् विकल्प्यते साप्पेन सान्वष्टकेनेति केचित्। वयं तु ब्रूमः— अष्टकायामकृतायां भोजनमस्य न भवतीत्येतद्धंमेव वचनमन्वष्टकायां यत् पिण्डदानं तिदहः । १०॥

तात्पर्यदर्शनम्

या इवोभूतेऽन्वष्टकेति विधास्यते तस्यामन्वष्टकायामेव पिण्डनिधानं पि॰ ण्डप्रदानं नाष्टकायामित्येक आचार्या उपदिशन्ति ।

केचित्—न पिण्डनिधानमेके इति वक्तव्ये अन्वष्टकायामेवैक इत्येवं वचनमेतज्ज्ञापयति -विकल्पोऽत्र विधीयमानः कृत्स्नस्य कर्मणः साप्पहो-मस्य सान्वष्टकस्य विषये भवतीति । तेन दिधहोमः कृत्स्नेनान्वष्टकाः न्तेनाष्टकाकर्मणा विकल्प्यत इति ।

केचित्तु—अन्वष्टकायां यत्पिण्डनिधानं तदेवास्यः, न पुनस्तदस्मिन् प्रदेशे पृथक्कर्तव्यमिति वचनव्यक्त्या कर्मणोऽसमाप्तत्वस्चनम् । ते-नान्वष्टकायामकृतायां न कर्तुभोजनं, नापि पञ्च महायक्का इति ।

वस्तुतस्तु भाष्यकारेणात्रार्थविशेषस्यानुक्तत्वात, 'अन्वष्टकीभयोरिप पक्षयो'रिकि वक्ष्पमाणत्वात्, अवान्तरप्रयोगस्य समाप्तेस्स्पष्टत्वाच्च 'अन्वष्टकायामेवैक' इत्येषोऽन्वष्टकायामेव पिण्डनिधानं नाष्टकायामिति फलाभिप्रायो व्यवदेश इति मन्तव्यम्॥

अथ यक्षोपवीतप्राचीनावीतयोविंवकः - औपकार्यं च मांसीदनहोमेषु चादितश्चतुर्षु, षष्ठे च पिष्टान्नहोमे च, आज्यहोमेषु चादितष्पर्सु, दिधहोमं चाघारादिषु च (१)यक्षोपवीतं, मन्त्राणां देवलिङ्गत्वात्। अन्यत्र प्रकृतिवत् प्राचीनावीतमेव।

ननु चात्र किल्युगे धर्मञ्चसमयाद्गोरालम्भो निषिद्धः। तेन यद्यपि भासौदनमुत्तराभिः' इत्यत्र हिवरुपसर्जनीभूतमांसाभावेऽपि केवलौ दनहिवष्कहोमैः प्रधानान्तरसहितैः अष्टकाधिकारसिद्धरुपपत्तिः; तथा पि वपाहोमे स्वरूपस्यैवाभावात्र युज्यते। मैवम्, प्रमाणबलेन किसाश्चित्त् प्रधाने निषिद्धेऽपि प्रधानान्तरैरेव विषयप्रत्यभिज्ञानादिधकारसिद्धरुपपत्रस्वात्। अत एव दर्शपूर्णमासयोः 'नासोमयाजी सन्नयेत्' (तै.सं.२-५-५.) 'नासोमयाजिनो ब्राह्मणस्याग्नीषोम्नीयः पुरोडाशो विद्यते (आप.श्रौ.

) इति निषिद्धयोरिष साम्नाय्याभीषामीययोस्तद्धातिरिकैरेव प्रधानैर-धिकारासिद्धिः । इयांस्तु भेदः —काचिच्छुतिर्निषेधिका, काचिद्धमंत्रसमय इति । धर्मञ्चसमयोऽिष वेदवत प्रमाणम् । अथवा-आज्यमेव वपामांसयोः स्स्थाने प्रयोक्तव्यम् । 'आज्येन द्यापं संस्थापयत्' इति पात्नीवते दर्शः नात्, 'आज्यस्य प्रत्याख्यायमवद्यत्' (तै. सं. ३-१-३.) इति दर्शना-च्च । प्राप्तिस्तु नित्यत्वादेवाष्टकायाः कृत्स्नायाः ।

यद्वा—गोस्स्थाने छ।ग एवालब्धव्यः प्रस्तुतसमानयोगक्षेमे 'ऐन्द्राः ग्नं पुनरुत्सृष्टमालभेत' (ते.सं.२-१-१०.) इत्यत्र गोः पुनरुत्सृष्टस्य स्थाने पुनरुत्सृष्ट्रद्छागः' इति भरद्वाजसूत्रदर्शनात् । अपि वात्यन्तलघुरिप द्धिहोमपक्षः कलियुगे व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । प्रमाणं तु त्रैविद्यवृद्धाः विश्वष्टा एव ॥ ९ ॥

पत्रं मुख्यकल्पमुपिद्दय, अथानुकल्पमुपिद्दशन्ति— अथैतदपरं दध्न एत्राञ्जलिना जुहोति ययाऽपूपम् ॥ १०॥ अनाकुला

पवमष्टकायां मुख्यः करुपो दर्शितः । अथानुकरूपः ययाश्वचा जुहोति 'यां जना' इत्येतया तया दध्नः पूर्णनाष्ठिना जुहोति । तन्त्रस्य विधानात् अञ्जलिना होमत्वाद्यापूर्वो दध्यञ्जलिः । अजलिनेति वचनात् दर्व्यो जिन् वृत्तिः । (२)तन्त्रह्रयञ्च न भवति । कः पुनरस्य कालः ? अष्टमी । पूर्वोद्ध च किया, दैवत्वात्। प्रातहीमानन्तरं औपासनमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्यत्

[.] १, घ. पवप्रतिषिद्धम् । 🥏 २, क ख पुरस्तानन्त्रमुपरिष्टानन्तं च कृत्स्तं न भवति ।

प्णीं समन्तं परिषिच्य द्ध्नाऽआिं पृरियत्वा 'यां जन्म' इति जुहोति। न स्विष्टकृत । पुनरिप तृष्णीं परिषेचनम् । अन्ये तु पुरस्तासन्त्रं स्विष्टकृत चेच्छन्ति, न जयादीन् । अत्र मृलं मृग्यम् । एष कालः, आचार्यप्रवृत्तित्वात् । एषा ह्येचानुकृहपेष्वाचार्यस्य प्रवृत्तिः । तद्यथा— समावर्तने तृष्णीमव तीर्थे स्नात्वेति । द्ध्युआलिश्चायमष्टकायां ये हो। मास्तेषां निवर्तकः, तदनन्तरम्भिधानात्, नापूपहोष्णस्य । नान्व-ष्टकायाः । ब्राह्मणभोजनापेण्डनिर्वापणे च भवतः । होममात्रस्यै-वायं द्ध्युआलिनिर्वर्तकः । एवं त्रह्मंत्र वचनं व्यव्यते यज्जुहोति त-द्व्यन प्रवाञ्जलिनिते । (अपर आह—अपूपाष्टकयोद्धयोरिप निवर्तकम् । नान्वष्टकायाः । यदि तस्या अपि प्रत्याम्नायः स्यात् तामभिधायाय-मनुकृत्यो वक्तव्यस्स्यादित्तं । अन्ये तु सापूपस्य सान्वष्टकस्य कृत्सन-स्याष्टकाकमणो निवर्त्तका द्ध्यञ्जलिरिति ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यया 'यां जनाः' इत्येतया अपृषं जुहोति, तया ऋचा दश्नस्स्वावदाः नधर्मेणावदायाष्ठिता जुहोति। पार्वणवच्चाग्निमुखान्ते दिधहोमः, अपृष्होमवच्चावदानम्। 'येन जुहोति तद्भौ प्रतितप्य' इत्यादिकं छेपाञ्जनं चान्येन कारियतव्यम्। अयं च दिधहोमोऽप्रस्यां पूर्वाह्ले।

केचित्—अञ्जालिहोमास्सर्वे अपूर्वाः, नैय तत्र पुरस्तादुपरिष्टात्त-न्त्रमिति ।

अयं चानुकल्पोऽपूपहोमाद्याज्याहुर्तारुत्तरा इत्यवमन्तानामेव स्थाने वेदितव्यः, नान्वप्रकाया अपिः आज्याहुत्यन्तं कर्म विधायान्वप्रकायाः प्रागेवानुकल्पस्य विधानात् । तेनाभयोरपि पक्षयोर्नवस्यामन्वप्रका नित्येव । तेन दिखहोमपक्षेऽन्वप्रका नास्तीति निर्मूलम् । अयं च दिधि होमविधिहोंमानामेव स्थानः 'दध्न एवाञ्जलिना जुहोती'ति जुहोतिशब्द-स्य स्वारस्यात् । तेनास्मिन्नपि पक्षे ब्राह्मणभोजनिषण्डप्रदानयोराः वृत्तिः । तस्मात् सप्तम्यां रात्रौ ब्राह्मणिन्नमन्त्र्याप्टम्यां होमस्थाने दिधि होमः, ततोऽपराद्धे भोजनादि सर्वमिवकृतं, नवस्यामन्वप्रकाणीति सिद्धम् ॥ १०॥

अत एव यथार्थ माँसँ शिष्ट्वा स्वोभूतेऽन्वष्टकाम् ॥११॥
• अनाकुला

अत एतस्या एव गोरेकाष्टकायामालब्धायां मांसं यस्य यथार्थ यावस्प्रयोजनं शिष्ट्वा इवोभूते नवस्यामन्वष्टकानाम कर्म कर्तव्यम्। भूयां समतो माहिषेणेत्यादीनां निवृत्त्यर्थ एवकारः ॥ ११ ॥ तात्पर्यदर्शनम्

इवोभूते नवम्यामन्बष्टकाख्यं कर्म कर्तव्यम् । अत एव गोरष्टकायामाल इधायाः मांस यथार्थं यथाप्रयोजनं । शिष्टुः। इत्येतत्प्रथमपक्षविषयम् ॥ ११॥

तस्या मासिश्राद्धेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अनाकुला

मासिश्राद्धवदन्वष्टका कर्तव्येत्यर्थः । कल्पातिदेशात् द्रव्यदेवतादि सर्वमिह प्राप्यते । 'तत्रान्नस्योत्तराभिर्जुहोती'त्यत्र मांससंस्प्रस्यान्नस्य होममिच्छिति । अष्टकायां दर्शनात् । इह च यथार्थं मांसमिति वचनात् । अन्य मासिश्राद्धातिदेशादन्तस्यैव होर्मामच्छिति । यत्रैव तु कार्ये मासि श्राद्धं मांसं इहापि तत्रैवेति ।

अत्र केचित्—दध्यञ्जलिपक्षेऽप्यन्वष्टकामिच्छन्ति । मध्ये तस्य विधानात्। यदि ह्यसावन्वष्टकाया अपि प्रत्याम्नायः स्यात् तामप्य-भिधाय वक्तव्यं स्यादिति । अत एव यथार्थं मांसं शिष्टा इवोभूतेऽन्व-ष्टका तस्या मासि श्राद्धेन कल्पो व्याख्यातः इति पूर्वत्र सम्बन्धः॥

अधेकोदिएविधिः शास्त्रान्तरात्। प्रेतमेकमुद्दिस्य यच्छ्राद्धं कि यते तदेकोदिएम्। अयुग्मा ब्राह्मणाः एकः त्रयः पञ्चेति । वृध्या फलम्यस्वम् । तत्र नाग्नौ करणं, नामिष्ठावणं, न पूर्वं निमन्त्रणं, न देवं, न धूपो, न दीपो, न स्वधा, न नमस्कारः, उद्कृमुखाः ब्राह्मणाः। सर्वस्मादन्नाः त्सकृत्सकृद्वदाय दक्षिणते। भम्मामिष्ठानङ्गार्धान्नस्त्राः तेष्वंव जुदुयात् प्रेतायामुष्मै यमाय च स्वाहेति। प्रेतायाति वचनं प्रेतस्य नामानर्देशाः धम् —यज्ञशमणे यमाय च स्वाहेति। प्रेतायाति वचनं प्रेतस्य नामानर्देशाः धम् —यज्ञशमणे यमाय च स्वाहेति प्रयोगिमच्छन्ति । यज्ञशमणे प्रेताय यमाय चत्यन्ये। अमुष्मै तृप्तिरस्त्वित अपां प्रतिग्रहणं विसर्जनं च। अस्ति तृप्तिरिति प्रतिवचनम्। अमुष्मा उपतिष्ठत्वित्यनुदेशनं, आश्चेषु च पिडः दानं भोजनस्थान इत्यथः। तृष्यस्वेति संक्षालनम्। एतदेकोहिष्टं सर्ववः णीनां स्वाशोचान्ते प्रसिद्धम् ॥

अथान्यानि नवश्राद्धमासिकानि त्रेपक्षिकं पाण्मासिकं साम्वत्सिर-कामिति । यत्प्रथमं क्रियते तन्नवश्राद्धम् । नवं च तच्छ्राद्धञ्चेति कृत्वा । तस्य वर्णानुपूर्वेण कालः—

चतुर्थे पञ्चम चैव नवमैकादशे तथा।' यदत्र दीयते जन्तोः तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥ इति ॥ सर्वेषामपि वर्णानां चत्वार्थपि नवश्राद्धानीत्यन्ये । तेषां द्वितीयादिषु नवशब्देः घटते। मासिकः नि द्वादश प्रतिमासं मृताहे कर्तव्यानि । आद्यं तु स्वाशोचान्ते। अन्त्यं च सापिण्डोकरणेन सह मृताह एव त्रैपक्षिकं पार्ण्यासिकं द्वितीयादिषु सम्वत्सरेषु प्रतिसम्वत्सरं मृताह एव साम्वत्सरिकमिति पांडशैतान्येकोहिए। नि । साम्वत्सरिके च क्षेत्रजजारजयोः एकोहिएकल्पस्य च धिकल्पः । इतरेपामेकोहिएमेव । ये नवश्राद्धानां समुच्चयमिच्छन्ति तेषां पोडशैकोहिए। नित्येपापि प्रसिद्धितुं रूपपादा । अत्र प्रतन्ति—

नित्यश्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तावृतुं प्रति । द्वादशाहेन वा भोज्या एकाहं द्वादशापि वा ॥

अथ सिएण्डीकरणं सम्बन्सर एकादशे चतुर्थे तृतीये वा मासि त्रिपक्षे अर्थमासे द्वादशे चाऽहिन उपनयनाभ्युदयप्राप्तौ वा। तत्र एकोहिष्टस्य मासिश्राद्धस्य च समुच्चयः। प्रेतस्यैकोहिष्टं तस्य ये पित्राद्यः
तेभ्यो मासिश्राद्धं मन्त्रेषु च न कश्चिद्विकारः। यन्मे मातेत्यादिषु यथैव
ते पित्रा प्रेतेन पूर्व प्रयुक्तास्त्येव पुत्रणापि प्रयोक्तव्याः। पुत्रादन्यस्य च
सिपण्डीकरणे नाधिकारः, मासिश्राद्धामावात्। सिपण्डीकरणस्य च
मासिश्राद्धप्रयोगविकारत्वात्। तस्मादपुत्रस्य प्रेतस्य भायी यावज्ञीः
वमेकोहिष्टकव्येनैव पत्यं मासिश्राद्धं ददाति। पुत्रोऽप्यकृतविवाह एवः
मेव। चिवाहादूर्ध्वं यदा मासिश्राद्धमारभते तदा पितुः सिपण्डीकरः
णेन सहारभते।

अन्ये त्वेतदनुष्ठानं अन्यथापि भवति । तत्र पित्रे प्रेताय पूर्ववद्भस्मः नि होमः । इतरेभ्यो ऽन्नादाज्याच्च मासिश्राद्धवत् । पिण्डदाने—मासिश्राद्धवत् । पिण्डदाने—मासिश्राद्धवत् । पिण्डदाने —मासिश्राद्धवत् । पिण्डदाने द्वा तत्समीपे पृथक् स्तीर्णेषु दर्भेषु प्रेताय पिण्डः। पूर्वः वदपो दःवा तस्यान्ते अर्घार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्र प्रसंचयेत् 'ये समाना' इति द्वाभ्यां पिण्डं पिण्डेषु संस्चत् । पतत्सिपण्डीकरणम् । पतस्मिन्कृते प्रेतः पितृत्वमापद्यते । चतुर्थश्चानुन्नापित उत्सृष्टो भवति ।

अत्र विप्रतिपत्तिः-केचित्प्रिपितामहस्य पात्रं पिण्डं चेतरेषु संस्ञानित । प्रेतशब्देन स प्वोच्यते प्रकर्षेण इतः प्रेत इति । स हात्रानुक्षातो भवति । प्रसिद्धस्त्वाचारः यस्य सीपण्डाकरणं सप्रेतः, तस्यैव च पात्र-पिण्डयोरितरेषु संसर्गः । प्वमपि प्रियतामहस्यैवानुक्षेति ।

मातृसिपण्डीकरणे सा यदि पुत्रिका, आसुरादिविवाहोढा वा ततो मातामहादीनां पिण्डेषु संसर्गः। तत्पिण्डस्येतरत्रश्वश्रम्वादि पिण्डेन एकाचित्याकढायास्तु भर्तृपिण्डेनोति केचिद्यवस्थापयन्ति । प्रयोगस्तु प्रसिद्धाचारादुरोधेन कर्तव्यः। अत्र केचित्पठन्ति— भ्राता वः भ्रातृपुत्रो वा सिपण्डः शिष्य एव वा । सहपिण्डिकियाः कत्वा कुर्यादभ्युद्यं ततः ॥ इति ॥

तथा-

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डतामिति ॥

अथ नान्दीश्राद्धम्—तत्र बोधायनः-अथाभ्युद्यिकेषु प्रदक्षिणमुपः चारो यक्षोपवीतं प्रागन्नान् दर्भान्, युग्मान् ब्राह्मणान्, यवैस्तिलार्थः, पृषदाज्यं हिवः। सोपयामेन पात्रेण नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यपां प्रतिग्रहणं, संसर्जनं च। नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्यग्नौकरणमनुः देशनं च। आश्येषु परिसमृदेषु प्रागन्नेषु दर्भेषु पृषदाज्येनानुप्रदानं नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः इति सर्वं द्विद्विरिति (बौ.गृ.३-१२-१...५.) तत्रेव प्रदेशान्तरे "तेषु मुक्तवत्सु स्वधाये स्थाने मधु मिनश्ये मधु जिनश्ये इत्येतद्यज्ञर्जापित्वा नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यपो निन्यात्त स्वधवेषोक्ता भवति। नंकेनाह्य देवं पित्र्यं च कुर्वन्ति यस्यैकाह्या पित्रयं देवं च कुर्वन्ति प्रत्योक्ता पितृभ्यः पूर्वे द्यां द कुर्वन्ति प्रता प्रता हास्य प्रमायुका भवति, तस्मात् पितृभ्यः पूर्वे द्याः क्रियते, परंद्युदेवानामिति। (बा.गृ.प.१-३-१०,११) तथा पुष्पफलान् क्षतिमश्चेयंचैः तिलाथं उपल्लिप्य द्ध्योदनं सम्प्रकीर्यित।

तत्र मासिश्राद्धं सर्वेषां पिज्याणां प्रकृतिः । अस्माकं विशेषास्तु शाः स्नान्तरादागमयितव्याः। तेन पूर्वेद्युर्निवेदन'मित्यादिसर्वमिहापि भवति । युग्मा ब्राह्मणाः अष्टा पोडरा चा । यद्यष्टे। द्वी देवेभ्यः पितृभ्यो द्वी द्वी । यदि षोडश देवभवश्चन्वारो हादश पितृभय इत्यादि। यवैस्तिलार्थः मासि-श्राद्धे यत् तिलक्त्यमध्यादिषु तदत्र यवैः कर्तव्यः। पुष्पादिभिश्च मिश्रणम्, प्रदेशान्तरे वचनात् । पृषद्।ज्यं हविः । मीसादनवत्पृषदाज्यमिश्रमित्येके, केवलमेवेत्यन्ये । सोपयामेनेति येनार्ध्यं प्रदीयते नत्यात्रमन्येन । पात्रेणोः पयम्यत्यर्थः।नान्दीमुखाः प्रीयन्तामिति। देवेभ्यस्तु विद्वेदेवाः प्रीयन्ताः मिति । तत्र पितृणामंकपात्रं, न त्रीरिणः, पितृपितामह्मपितामह्विशेषस्याः नुपदेशात्, सर्वेषु मन्त्रेषु नान्दीमुखाः पितर इत्युपदेशात् । तस्मादेकः मेव पात्रं पितृणां, देवानां चेकम् । सत्र । ब्राह्मणानुपवेदयाप्रेः प्रतिष्ठापनं अध्येपात्रयोश्च । अभ्निर्ध्वापासन एव । विवाहेष्वसंभनात् । अर्ध्य प्रदाय गन्धादिभिश्चालङ्कत्यानुक्षतो हविरुद्धत्य पृषदाज्येन संसरुयाभिषायीः ज्यभागान्ते नान्दीमुखभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्येकां प्रधानाद्वातें जुहोति केषलेन पृषदाज्येन मौबिएकतं द्वितीयं जुहुयादिति । तन्त्रदेशं समाज्य क्कप्रान्वा प्रतिपृरुषमिति न्यायनानेन नान्दीमुखभ्यः पितृभ्यः भ्वाहेन्यनेन मन्त्रेण पितृभ्योऽनुदिदाति, देवेभ्यस्तु विद्वेभ्या देवेभ्यः स्वाहेति । भाः सिश्चा ये होममन्त्राः अनुदेशनमन्त्राश्च तेषां निवृत्तिः । उपस्पर्शनं तु भवत्येव प्रत्यामनायाभावात् । पृथिवी ते पात्रमित्याशयेषु च परिसमृहेष्वि-ति आशयषु भोजनस्थानेषु परिसमृहेषु परिसमृहनेन शोधितेषु पृषदाज्यमि श्रेण हिवषा पृषदाज्येनेव तावात्पण्डस्यानुप्रदानं नान्दीमुखंभ्यः स्वधा नम इत्यनेन । एवं सर्वं हिहिंपिति । आसनप्रदानादिषु हिहिं प्रयत्नः कर्त्ते व्य इत्यथः । उपलिष्य दृष्योदनं सम्प्रकीर्यं तत् 'ये अग्निद्यथा' इत्यस्मिन् स्थाने भवति । अथ दक्षिणां दत्वा विसर्जनं नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताः मिति । तत उद्यात्रसमीपे मधु प्रनिष्य इति यज्ञजीपत्वा विसर्जननमन्त्राभ्यां विहिषि पात्रे निनीय्य न्युष्जमिति । एवमतन्नान्दीश्चाद्धं तत्र कर्तव्यं यत्रापरेखुद्देवयज्यानुष्ठानम् ।

केचित्वन्यथा एठन्सि च — मातुश्थाद्धं तु पुर्वे स्यात्पितृणां तदनन्तरम् । तता मातामहानां तु बृद्धाः श्राद्धत्रयं विदुः ॥ इति ।

अस्मिन् पक्षे मात्रादीनां हैं। हो। एत्रं पित्रादीनां, एवं मातामहा-दीनां,देवार्थेद्वाविति विश्वतिद्विज्ञानतथा च मनुनान्यपरे वाक्ये दर्शितम्-प्रातिवेश्यानुवेश्यों च कल्याणे विश्वतिद्विजे इति। (म.स्मृ.८-३९२) यत्राभ्युदयश्राद्धं भवति तिद्विशतिद्विजं कल्याणं भवति।

पुनश्च पठंति—

षुंसि जाताश्वचौलोपस्नानपाणिप्रहेषु च । अग्न्याधाने तथा संमि दशस्यभ्यदयस्स्मृतः॥ इति ।

प्रयोगश्च-पार्वणश्राद्धवदेव । एतावदत्र नाना युग्मा ब्राह्मणाः प्रदक्षिणमुपचारो यज्ञोपवीतं यवैस्तिलार्थ इति ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तस्या अन्वष्टकायाः कर्णो मासिश्राद्धवत् कर्तव्य इत्यर्थः । करुणाः तिदेशात् सर्वमिह द्रव्यदेवतादिकं प्राप्यते । तस्मान्निमन्त्रणादि प्रासः प्राशनान्तं सर्वे मासिश्राद्धवद्विकृतं कर्तव्यम् ॥ १२ ॥

अथावशिष्टानां मन्त्राणां येषु विनियोगस्तानि कर्माणि व्याचष्टे— सनिमित्वोत्तरान् जिपत्वाऽर्थे ब्रूयात्॥ १३॥

अनाकुला

सन्यर्थे दातारं गत्वा । भिक्षणळभ्यं धनं सनिरित्युच्यते । सनिर मित्वा उत्तरानमन्त्रान् 'अन्नमिव ते दशे भूयास'मित्यादीन सप्त जिपत्वा । तमर्थे प्रब्रूयात् यदर्थमागतः । सप्तमे मन्त्रे असावित्यत्र प्रदातुर्नाम ब्रहणं सम्बुध्या ॥ १३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सनिर्याच्जा भिक्षणम् । केचित्-भिक्षणलब्धं धनमिति ।

या सनः 'भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यह्नो मातापित्रोर्वुभूषी-हितश्च नियमविलोपः' 'तत्र गुणान् समीक्ष्य यथाशक्ति देयम्' (आप.घ. २-१०-१,२) इति धर्मशास्त्रेऽवगता, तामुद्दिश्य इत्वा गत्वा । उत्तरान् मन्त्रान् 'अन्नमिव ते दशे भूयासं' इत्यादीन् सप्त जिपत्वा तमर्थ प्रयोजनं ब्रूयात्, यं भिक्षेत तं बोधयति 'आचार्यार्थं भिक्षामि भवन्तम्' इति । एवमुत्तरे-ष्विष भिक्षणितिमेत्तेषु प्रयोगेषु विशेषः विवाहार्थमित्यादिः । सप्तमे च मन्त्रे 'असा' वित्यत्र सम्बुद्धा दातुर्नामग्रहणम् ॥ १३ ॥

इदानीं यदि याच्त्रया रथादीनि लब्बानि, तदा केन विश्विना स्वीन कारः ? इत्युत्तरे विधय आरभ्यन्ते—

रथं लब्ध्वा योजियित्वा प्राश्चमवस्थाप्योत्तरया रथचके अभिमृशति पक्षसी वा ॥ १४ ॥

अनाकुरु।

यदि रथा लभ्यते ततस्तं लब्बा योजयित कर्मकरेयुंगः धुरोः करोति । तं प्राङ्मुखमवस्थाप्य उत्तरयर्वा 'अङ्को न्यङ्कार्वामतः' इत्येतया। रथवके उमे सहामिम्रशाति पाणिभ्यामुभाभ्याम् । अथवा पक्ष-त्ती अभिमृशिति । पक्षसी रथस्येति रोषः । पार्श्वे फलके इत्यन्ये । नेमी इत्यपरे । सकृदेव मन्त्रः । पाणिभ्यामुभाभ्यामभिमर्शनम् । तथा चा-दवलायनः—'रथमारोक्ष्यन्नाना पाणिभ्यां चक्रे अभिमृशेत् (आइव. गृ. २-६-१) इति ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

रथश्चेल्लब्धः तं कर्मकरैर्वाहाभ्यां योजियत्वाथ तं प्रान्नं प्राङ्मुखमवस्था व्य उत्तरया 'अङ्को न्यङ्कों' इत्यतया रथचके उमे पाणिभ्यां युगपदिभमृशित । अपि वा पक्षसी देषे ।

अन्यथापि पदार्थमाहुः ॥ १४ ॥

उत्तरेण यजुषाऽधिरुह्योत्तरया प्राचीमुदीची वा दिशम-

भिप्रयाय यथार्थ यायात् ॥ १५ ॥

ततः उत्तरेण यजुषा 'अध्वनामध्वपत' इत्येनन । रथं स्वमधिरोहित । ततः उत्तरपर्वा 'अयं वामिद्विचा रथ' इत्येतया । प्राचीमुदीचीं वा दिशः मिमिप्रपाद्य यथार्थं यायात् यत्र प्रयोजनं तत्र गच्छेत् । अधिष्ठहोति दीर्घः पाठश्छान्दसः । एतद्विधानं क्रयादिलब्धस्यापि रथस्य प्रथमारोहणे भवति : द्वितीयादिषु तु न भवति । लब्ध्वेति वचनात् ॥ १५ ॥

तात्पयंद्शनम्

तेन उत्तरेण 'अध्वनामध्वपते' इत्यनेन यजुषा रथं स्वयमधिरुद्य । दीर्घः इछान्दसः । उत्तरया 'अयं वामदिवना' इत्येतया । प्राचीमुदीची वा दिशमभिप्र याय प्रस्थायादृष्ट्यं, तता यथार्थं प्रयोजनानुसारेण यायात् गच्छेत् ॥ २५॥

केचित् — लब्ध्वेति वचनात् क्रयादिलब्धस्यापि रथादेः प्रथमाः रोहणे विधिरयं भवतीति । नैतत् ; प्रकृतयाच्ज्ञादिना लब्धरथादिविषः यत्वेनैवास्य वाक्यस्यार्थवस्वोपपत्तेः, 'याच्ज्ञया रथादीनि लब्ध्वा' इति भाष्यविरोधाच ॥ १५॥

अश्वमुत्तरैरारोहेत् ॥ १६॥

अनाकुला

लब्ध्वे त्यनुवर्तते । उत्तरैरेकादशभिः 'अश्वोऽसि हयोऽसि 'इत्यादिभिः। रथलाभवदश्वलाभो व्याख्यातः ॥ १६ ॥

तात्पयेदर्शनम्

अक्षश्चेद्याच्ज्ञया लब्धः तमुत्तर्रर्मन्त्रेः 'अइवोऽसि' इत्यादिभिरारोहेत् ॥१६॥

हस्तिनमुत्तरया ॥ १७॥

अनाकुला

लब्ध्वाऽऽरोहेदिति वर्तते । उत्तरया 'हस्तियशसमसी'त्येतया । तत्रा-साविति हस्तिनो नामग्रहणम् । अभिनिद्धामि नागेन्द्रेति । आश्ह्य तूष्णीमङ्कृशाभिधानम् । मन्त्रे चाभिनिद्धामीति द्रष्टव्यः । तेन मन्त्रे लिङ्गस्याविरोधः ॥ १७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पूर्ववद्याख्यानम् । उत्तरया 'हस्तियशसं' इत्येतया । अमावित्यत्र च सम्बुद्धा ऐरावतेति गजनामग्रहणम् । अत्र यद्यपि 'वज्रेणाभिनिद्धाः म्यसी' इतिलिङ्गादङ्कशाभिधानार्थता मन्त्रस्यः तथापि 'हस्तिनमुत्तर-याऽऽरोहेत्' इति वाचिनिकविनियोगस्य बलवस्वात्तदगुसार्येव मन्त्रो व्याख्यातव्यः ॥ १७ ॥

ताभ्याँ रेषणे पूर्ववत पृथिवीमाममृशेता। १८।।

अनाकुला

ताभ्यां अइवह। स्तिभ्यां, रेषणे शारीरोपमर्दे जाते पूर्ववत् हेमन्त-प्रत्यवरोहणवत् पृथिवीमभिमृशेत्। 'स्योना पृथिवि' 'बिङ्किरेथे'त्येताभ्याम्। पूर्वविदिति न जातकर्म गृद्यते, व्यवधानात्॥ १८॥

तात्पर्यद्शनम्

ताभ्यां तयोरइवहस्तिनोः । रेपणे मरणे स्ति । पूर्ववत् हेमन्तप्रत्यवरोन् हणवत् 'स्योना पृथिवि' इत्येताभ्यां पृथिवीर्माभमृशेत् ।

केचित्—ताभ्यां अइवहस्तिभ्याम् प्रमादाद्भूमौ पतितस्य रेषणे इतिरोपमदें जाते इति ॥ १८ ॥

संवादमेष्यन् सन्येन पाणिना छत्रं दण्डं चादत्ते ॥ १९ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने द्वाविंशः खण्डः ॥

अनायुला

यत्र स्थाने ऽर्थादिनिमित्ते प्रत्यर्थिभिः सम्बद्ते स सम्बदः। तमे धन् तत्रापराजयाय सन्येन पाणिना छत्रं दण्डबादत्ते। पाणिग्रहणः मुत्तरार्थम्। इह तु आदानपरत्वादेव सिद्धम्। तेन फर्ळाकरणहोमः पाणिनैव कर्तव्यः, न पात्रण। अन्यथा मुष्टिशब्दम्य परिमाणवाचित्व-स्यापि द्रशनादस्याप्रसङ्गः॥ १९॥

इति श्रीहरदत्त्रमिश्रविरचितायां गृह्यवृत्तावनाकुलायां द्वाविदाः खण्डः ॥

तात्पयदशनम्

सम्बादः ऋणादानादिव्यवहारः । केचित् – यत्र स्थाने प्रत्यर्थिभिः स्संबदत इति । ऋणादानादिव्यवहारं कर्तुमेष्यन् व्यवहारं जयमिच्छः न्नित्यर्थः । शेषं व्यक्तम् ॥ १९ ॥

इति श्रीसुद्रशनाचार्यविराचिते गृह्यतात्पर्यद्रशे**ने द्वाविशः खण्डस्समाप्तः**॥

अध त्रयोविद्याः खण्डः. ॥

-----

*दक्षिणेन फलीकरणमुष्टिमुत्तरया हुत्वा गत्वे।त्तरां जपेत् ॥ १ ॥

अनाकुला

छत्रदण्डौ सन्येन पाणिना धारयन्नेव र्वक्षणेन पाणिना फलीकरणानां
मुष्टि जुहोति। उत्तरम्बी (१) अव जिह्नके त्येतया। तत्रासाविति प्रत्यर्थिनो
नामनिर्देशः प्रथमया। होमश्चायमपूर्वः । उपसमाधानं परिस्तरणं तूः
णीमुभयतः पर्युक्षणं इत्येतावत् । ततस्संवादं गत्वा प्रत्यर्थिनं दृष्ट्वा
जपेत । उत्तरामृत्रं 'आ ते वाचमास्यां' इत्येताम् । अत्राप्यसावितिप्रत्यथिनो नामनिर्देशः सम्बुध्या। अवाचीनेन मुष्टिना होमः। 'अवयज इति'
लिङ्गात्। दक्षिणेनेति वचनं होमकाले छत्रदण्डयोः सन्येन धारणार्थम्सन्यस्य घ्यापृतत्वात् दक्षिणेनेव होम इति ॥१॥

तात्पयदशनम्

सञ्यपाणिधृतच्छत्रदण्ड एव दक्षिणेन पाणिना फलीकरणमुष्टिमुत्तरया 'अव जिह्वक' इत्येतया स्वाया जुहोति । 'असा'वित्यत्र सोमरार्मेति प्रथमया प्रत्यर्थिनो नामग्रहणम् । यावदुक्त(२)धर्मश्चायं होम इति पूर्वमेवोक्तम् ।

केचित्—परिस्तरणमुभयतस्तूष्णीं पर्युक्षणं च कर्तव्यम्, मुष्टिना चावाचीनेन होम इति ।

ततस्संवाददेशं गत्वा प्रत्यर्थिनं पश्यन्तुत्तरां 'आ ते वाचं' इत्येतां जपेत्। इह च सम्बुद्धा नामनिर्देशः प्रत्यर्थिन एव ॥ १॥

क्रुद्धमुत्तराभ्यामभिमन्त्रयेत विकोधो भवति ॥ २ ॥

अनाकुला

उत्तराभ्यां 'या त एषा रराट्या' इत्येताभ्याम् । तत्र मन्त्रयोर्छिङ्गे विशेषाभावात् कुद्धमिति छिङ्गमिवविक्षितम् । तेन स्त्रियामापे भवति । शूद्धाः दिष्विप भवति । नेत्यन्ये । कुद्धस्य दर्शने नैमित्तिकमिदं नियमेन कर्तव्यामिति प्राप्त आह—विकोधो भवतीति । यस्य क्रोधविगमं चिकीषिति तत्र कर्तव्यमित्यर्थः । क्रोधश्चात्मविषयः । परविषयो वा ॥ २ ॥

एतदादिसूत्रत्रयमेकसूत्रतया परिगाणतं हरदत्तमने इति ख. ड. पुस्तकयोः ।

१, ग.घ. अवजिह्नकेति लिङ्गदर्शनात्। २ धर्मा चायं।

तात्पर्यदर्शनम्

यदि क्रुद्धः प्रत्यर्थी वा व्यवहारद्रष्टा वा, तत्क्रोधशान्ति चासावि च्छिति, तदा उत्तराभ्यां 'या त एषा' इत्येताभ्यां कृद्धमितरं वाभिमान्त्रयेत । अनेन चाभिमन्त्रयेत । अनेन चाभिमन्त्रयेत । अनेन चाभिमन्त्रयेत । क्रिक्षेये विगतकोधो भवति । कर्लिविधिश्चायम् । नार्थवादमात्रं, सुत्रकारेण बद्धत्वात् ॥ २ ॥

असम्भवेप्सुः परेषाँ स्थूलाढारिकाजीवेचूर्णानि कारायित्वोत्तरया सुप्तायास्सम्बाध उपवेत ॥ ३ ॥

अनाकुला

(असम्भवेष्युः, अमैथुनेष्सुः) । सम्भवो मैथुनम् । श्रृयते च-'काममा विज्ञनितोः सम्भवामेति (तै.सं.२-५-५)। तद्भावोऽसम्भवः। परेषां पुरुष्णां असम्भवमिच्छन् आहारिका सरीस्पाविशेषः। शतचरणा वा । सा च द्विविधा स्थृला तन्वी च । अरण्येषु स्थृला, अन्यत्र तन्वी । तत्रस्थूलाः यां जीवन्त्यां चूर्णाणि कारयति कर्मकर्तव । कारियत्वा तानि यदा भार्या स्विपिति तदा तस्यास्सम्बाधे उपस्थे उपवपेत् । उत्तत्या 'अव ज्यामिव धन्वन' इत्येतया। एवं कृते संवाध उपभोगयोग्यो न भवति व्यभिचारशः इत्यामिदम् । वेश्याविषयं वा ॥ ३॥

तात्पर्यदर्शनम्

यः प्रवत्स्यन् गृहे वा प्रजातन्तुं रिक्षतुं स्वभायीयां परपुरुषशुक्क-स्यासम्भविमच्छिति स परेषामण्डमवेषुः । तस्योपायोपदेशः—स्थू-लाढारिकाया जीवन्त्याद्रचूर्णान्यन्येन कारयित । आढारिका गौलिका सरीस्पविशेषः, या शतचरणा नाम।सा च द्विविधा, ग्राम्या आरण्या च । तयोरारण्या स्थूला ग्राम्या तन्वी । जीवचूर्णान चाइमादिना महता प्रहारेण मार्यमाणायां भवन्ति । ततस्तानि चूर्णान्युत्तरया 'अव ज्यामिव धन्वनः' इत्येतया सुप्तायाः सम्बाध योनाबुपवपत् । एवं कृते सम्बाध उपभोगयोग्यो न भवित ॥ ३॥

अध यदा परपुरुषशङ्काऽपैति तदा स्वशुक्कसम्भवसि**ख्यर्थे भेष**-ज्यमुच्यते—

* सिन्द्रचर्थे बभुमूत्रेण प्रक्षालयीत ॥ ४ ॥ अनाक्रमा

सिध्यर्थे कार्यसिद्धेः प्रार्थनायां उपभागयोग्यत्वे चिकीर्षित इत्यर्थः।

[•] इतः प्रभृति सूत्रपञ्चकं सूत्रद्रयरूपेण परिगणितं हरदत्तमते इति 'क' ख' पुस्तकयोः । विभाग-प्रकारश्चेन्यम्-सिप्पर्थे बश्चः प्रलायस्त । तस्मित्रिण्यानिः ''' प्रचालयित । इति ॥

प.८.,खं.२३.] अत्राकुछातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । २८३

तदा बभ्रमूत्रेण सम्बाधस्य प्रक्षालनं कर्तब्यम् । इदमत्र मैषज्यमित्यर्थः । बभ्रः कपिळवर्णा गौः ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

किपलायाः गोर्मूत्रेण प्रक्षाल्यीत सम्बाधम् ॥ ४ ॥ अथ यस्य वैदयस्य, वैदयवृत्तेर्वा द्विजस्य यद्गृहे पण्यं पणनीयं धान्यरत्नाद्यप्राणिद्रव्यं क्षारलवणाद्यपि, तस्य सिद्धार्थे व्यवहारासि द्वार्थं अर्घापकर्षादिना लाभार्थं कर्तद्यं कर्माह —

सिद्धचर्थे यदस्य गृहे पण्ये स्यात्तत उत्तरया जुहुयाद | १ ।।

अनाकुला

अस्य कुटु। भेवना गृह यत् द्रव्यं पण्यं क्रय्यं तस्य सिध्यर्थे अर्धापकः पादिना सिद्धिस्त्यादित्येवमर्थम् । तस्मात् द्रव्यात् किञ्चिद्दादाय उत्तरः यचां 'यद्द्दं धनेने'त्येतया जुहुयात् । सिद्धिभवति । अत्र क्षारळवणाः दीनामपि होमो भवति । उक्तानि यथोपदेशं काम्यानि । तत्र द्रवद्द्वयेषु द्वीं । इतरेषु हस्तः । (१) फळीकरणहोमवश्चापूर्वार्थम् । अस्येति वचनं अस्य गृह यत् पण्यं तस्यान्येनापि तिद्धितिषणा होमो यथा स्यादिति । न च मन्त्रेऽहामित्यस्य विरोधः; स एव भूत्वा स करोतीति । गृहे पण्यमिति वचनात् क्षेत्रादिविषये न भवति । पुनः सिध्यर्थवचनं अस्य कर्मान्तरत्वन्नापनार्थम् । अन्यथा पूर्वस्यव विकल्पविधिस्सम्माव्येत ॥ ५ ॥

तार्त्यद्शनम्

क्रथ्यद्रव्यानुसारेणाज्यभागान्तमित्रमुखान्तं वा कृत्वा, तस्मात्वण्याः दादायोत्तरया 'यद्दं धनेन' इत्येतया जुहुयात् । अत्र तत इति वचनान्न प्राणिद्रव्याद्धोमः, ततोऽवदानेऽङ्गवैकल्याप्तेः ।

केचित्-अस्येति वचनादन्येन तद्धितैषिणा होतव्यम् । मन्त्रे चा-हमित्यस्य न विरोधः, स एव भूत्वा स जुहोतीति ॥ ५ ॥

यं कामयेत नायं मिन्छियेतेति जीविवाणे स्वं मूत्र-मानीय सुप्तमुत्तराभ्याँस्त्रिः प्रसन्यं परिषिश्चेत् ॥ ६ ॥

अनाकुला

यं भृत्यं मत्तोऽयं न छिद्यतेति कामयेत नापगच्छेदिति यावज्जीवं

१. घ. कलीकरणस्य चापुर्वत्वम् ।

मदधीन एव स्यादिति तत्र तस्कामे जीवतो गोविषाणं स्वयं पतितमा-दाय स्वं मूत्रमानीय तेन तं भृत्यं सुप्तं उत्तराभ्यां 'परि त्वा गिरेर'मि त्येताभ्यां त्रिः प्रसच्यं परिषिञ्चेत् । जीववचनं मृतस्य निवृत्यर्थम् । गौरित्युपदेशः । आनीयति वचनात् पूर्वमन्यस्मिन् पात्रे मूत्रयित्वा शौ चञ्च कृत्वा ततो विषाणोपनयनम् । परिषीतोऽसि इति मन्त्रलिङ्गात् स्त्रीष्विदं न भवति ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यं भर्तारं सपत्न्यामन्यस्यां वा इन्द्रियदेशिंबल्यादनुरक्तं या स्त्री काम्येत अयं भर्ता मत् मत्तो न च्छियेत अस्य मय्यविच्छेदेन स्नेहस्स्याः दिति सा स्त्री जीवविषाणे जीवन्त्या गोविषाणे चळात्पातिते स्वं मूत्रमा नीय तेन भर्तारं सुप्तं उत्तराभ्यां 'पिर त्वा गिरेरमहं' इत्येताभ्यां त्रिः प्रसन्यं परिषिचेत् । अत्र चानीयेति वचनात्पूर्वमन्यस्मिन्पात्रे मूत्रियित्वा शौचं च छत्वा तता विषाणेऽवनयनम् ॥ ६॥

केचित्--भृत्यविषयमेतत् स्वामिनः कर्मेति । अथ भृत्यादीनां पलायितानां पुनरागमनकामस्य कर्माह— येन पथा दासकर्मकराः पलायेरन् तिस्मिन्निण्वान्युप-

समाधायोत्तरा आहुतीर्जुहुयात ॥ ७ ॥

अनाकुला

अध भृत्यानां पलायितानां निवृत्तिमिच्छतः कर्म य कुर्वन्ति दासा अन्य वा त दासकर्मकराः येन यथा पलायेरन् तस्मिन् पथि इण्यानि दाकम् यानि निगलानि उपसमाधाय प्रज्वालय निस्मन्नग्नावुत्तराश्चतस्र आहुतीः जुंहुयात् 'आवर्तन वर्तये'त्येताः! तत्र चतुर्णामिण्वानां मार्गे, क्रमेण भेदनोपसमाधानं मन्त्राश्च क्रमेणिति केचित्। अन्ये सक्रदेव बहूनामिण्वानामुपसमाधानं होमश्च तत्रैविति। एकस्य द्वयोश्च पलायनेऽपि भवत्यवायं होमो न बहूनामव। एकशेषिनेर्दशात् दासकर्मकरश्च दासकर्मकरौ च दासकर्मकराश्च दासकर्मकरा इति। अनिश्चिते चार्थे बहुन्वचनं प्रयुज्यते, यथा-कित भवतः पुत्रा इति। मन्त्रेषु च 'परिकोशो व' इत्यादिवहुवचनमविवक्षितम्, दंवताभिधानपरत्वात्। अयमप्यपूर्वो होमः। सर्वेष्वेतेषु यथा सम्भवमिनरौपासन एव॥ ७॥

तात्पर्य**दर्शनम्**

दासाश्च भृतिकर्मकराश्च दासकर्मकराः । ते येन पर्या पलायेरन् तस्मिन्पिथ भृमावेव इण्यानि लोकप्रसिद्धानि दारुमयान्युपसमाधाय निधाय तेष्वेवानश्रो 'पदे जुहोति' इतिवत् उत्तराः 'आवर्तन वर्तन' इत्या-द्युत्तरमन्त्रकरणिकाश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात् । अपूर्व चेदं कर्म । अत्र यद्यपि दासकर्मकरा इति बहुवचनं, तथाप्येकस्य द्वयोर्वा पलायनेऽपि भवत्येवेदं कर्म ।

केचित—पथीण्वान्यग्नौ प्रज्वाल्य, तत्राग्नावेव होम इति ॥ ७ ॥ यद्येनं वृक्षात्फलमभिनिपतेद्वयो वाऽभिविक्षिपेदव-र्षतक्ये वा बिन्दुरभिनिपतेत्तदुत्तरैर्थथालिङ्गं प्रक्षालयीत ॥८॥

अनाकुला

एनं स्नातकं वृक्षात् प्रच्युतफळं यद्यभिनिष्तेत् शिरासि प्रदेशान्तरे वा । वयः पक्षी काकादिः पनमिभिविक्षिपेत् शिरासि प्रदेशान्तरे वा । यदि वा अवर्षतक्यें वर्ष यत्र न तक्यें न तिस्मन् काळ देशे वा बिन्दुः अपां स्तोकः अभिनिपतेत् तदङ्गं उत्तरैः 'यदि वृक्षादि'त्यादिभिः यथाळिङ्गं अद्भिः प्रक्षालयेत् । 'यदि वृक्षा'दिति फळस्य । 'य पक्षिण' इति वयसः । ''दिवो नु मा वृहत' इति विन्दोः । यथाळिङ्गवचनं त्रयंऽपि मन्त्राः एकस्मिन्निमित्ते मा भूविन्निते । तीर्थाद्यतिकमवत् स्यात् प्रसङ्गः, विधेवळीयस्वात् ॥ ८ ॥ तार्थ्यदर्शनम्

यथेनं द्विजं दक्षात्मलं अभि उपरि नीचेरकस्मात्पतेत्, यदि वा वयः पश्ची पश्चामेनमभिविश्विषेत् उपरि पश्चवातेन धुनुयात्, यदि वा अवर्षतक्षें अभ्रश्नन्ये नमसि तस्माद्विन्दुरपां स्तोकः अभिनिष्पतेत्, व्याख्यातम्। तत्फलनिपातादिभिरुपहतं दारीराङ्गमुत्तरैर्मन्त्रैर्यथाः लिङ्गं प्रक्षाल्यीत्। तत्र 'यदि वृक्षात्' इति फलाभिपाते, 'ये पश्चिणः' इति वयोऽभिविक्षेपे, 'दिवे। नु मा वृहतः' इति विन्द्वभिनिपाते। यथालिङ्गः मिति तु वचनमेकैकस्मिश्चामेत्ते त्रिभिस्त्रिभिः प्रक्षालनं मा भूदिति ॥९॥ अथाद्भुतप्रायश्चित्तम्—

* अगारस्थूणि तरोहणे मधुन उपवेशने कुप्त्वां कपो-तपददर्शनेऽमात्यानां शरीररेषणेऽन्येषु चाद्भुतोत्पातेष्वमा-वास्यायां निशायां यत्रापां न शृणुयात्तदग्नेरुपसमाधाना-द्याउयभागान्त उत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते॥९॥

इदमग्रिमं च सूत्रमेकसूत्रतया परिगणितं 'क' पुस्तके ।

अनाकुला

अथाद्भुतोत्पातप्रायाश्चित्तम् । अद्भुतमपूर्वमदृष्टचरम् । तस्य (अद्भु-तस्यादृष्टचरस्य) उत्पात उपजनः यद्वा ऊर्ध्वभवा अद्भुताविशेषा एवो-त्पाताः दिव्या आन्तरिक्ष्याश्च । रात्राविन्द्रधनुर्लोहिनी द्यौरादित्ये कीलदर्शनमित्यादयः । तस्मिन् पक्षेऽद्भुतशब्देन मौमान्युच्यन्ते गोबः लीवर्दन्यायेन । द्वन्द्वश्च समासः । तत्रोदाहरणरूपेण कानिचिदद्भुतानि द्र्ञयति-अगारस्थ्णेति । विरोहणं अङ्करोपजननम् । अगारब्रहणात् आत्मी **येष्वपि श्रुद्रगृहादिषु न** भवति । मधुन उपवेशने **अगार इत्येव** । कुप्तुः **चुव्छी** भ्राष्टमित्यनर्थान्तरम्। क्षेतिस्य पक्षिण आरण्यस्य पदद्दीन पचनागारे तस्मिन्पविष्टइत्यर्थः। अमात्याः पुत्राद्यः। तेषां बहूनां युगएत् रारीररेषणे । ब्याधौ मरणे च। अन्येषु चैवंप्रकारेषु वल्मीकादिषु इन्द्रधनुरादिषु च। अर न्येष्वितिवचनात् अमात्यानां शरीरेषणमप्यद्भुतरूपमेव गृह्यते । नैक स्य द्वयोर्वा रेषणे कालभेदे च न भवति । अत्र प्रायश्चितम् -- अमावास्या-थां निशायां चतुर्घाविभक्तायां रात्रेः द्वितीया भागो निशा । यत्र प्रदेशे अपां कुम्भैरुद्धानेष्वानीयमानानां शब्दं न शृणुयात् तत्र प्रदेशेऽग्नेरुपसमाः धानाद्युत्तरा आहुतय एकादश इमं मे वरुण इत्यादयः । प्रजापत इति 'प्रजा वते न त्वदेतानी' त्येषा गृह्यते।प्रसिद्धेः,न 'प्रजापते त्वं।निधिषा' इत्येषा। प्रजापते नत्वदिति चहुत्वा प्रधानाहुतिर्ज्जिहुयात् इति तन्त्रशेषं प्रतिपद्यते। आज्यभागान्त इत्येवं तन्त्रसमाप्ता सिद्धायां अग्नेरुपसमाधानादिवचनं अग्निमात्रस्योपसमाधानार्थम् । तेन औपासनाभावे ठाँकिके ऽपि भवति । एवंप्रकाराणामेतेषां नैमित्तिकानां दृष्टफलानां च पण्यहोमादीनां अन्य-स्मिन्नप्यमी प्रवृत्तिप्रदर्शनार्थं सर्वान्ते अग्निविधानार्थो यत्नः इतः। जयादि वचनमानन्तर्यार्थम् । प्रधानाद्वत्यनन्तरं जयाद्येव प्रति पद्यते, न सुत्रान्तरदृष्टा आहुतयोऽस्मिन् तन्त्रे होतब्याः इति । काः पुनस्ताः ? कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोतः इति प्रत्यृचं जुहुयात् जपेद्वा । (आश्व.३-७-७) इत्याश्वलायनः । जयादिवचनेनैव तन्त्रसमुख्यप्रेतिषेधः । """"त्रिषे प्रायश्चितं विकल्पेन भवति पृथक्तन्त्र इति । तत्रापि शम्याः परिध्यर्थे । अस्यापि प्रायश्चित्तस्याः स्मिन्नेव शास्त्र उपदिष्टत्वात्॥९॥

तात्पर्यदर्शनम्

तत्राद्भुताः स्वभावतः पूर्वमभूतास्सन्तो भवन्तीति । उत्पाता इति तु ऊर्ध्व भवन्ति अव्यक्तावस्थायां प्राप्तुवन्ति । अद्भुताश्चीत्पाताश्चेति

^( ) कुगडुरु।न्तर्गतो भागः ग पुस्तके नास्ति ।

द्वन्द्वसमासः । शब्दभेदस्तु भौमदिव्यभेदाभिप्रायः । तब दिव्या उत्पाता रात्राविन्द्रघतु (१)रादित्यकिल इत्यादयः। भौमांस्त्यद्भुतानगारस्थुणेत्या-दिना स्वयमेवोदाहरति । अगारस्य स्थूणाः अगारस्थूणाः, तासां विरोहणे अञ्जूरोपजनने । स्थूणात्रहणं चान्यस्यापि गृहसम्विन्धनो वंशादेरनिखातः स्यापि प्रदर्शनार्थमः, (२)निमित्तगतिवेशेषणत्वात् । मधुन उपवेशन इत्यगार एव । उपसर्जनस्याप्यगारशब्दस्य योग्यत्वेन बुद्धा विभज्य सम्बन्धः ; आरामादिष्वनद्भुतत्वात् । कुष्तुः चुद्धी भ्राष्ट्रमम्बर्शषमित्यनः र्थान्तरम् । तस्यां कुष्तवां पचनागार इत्यर्थः । क्योतस्याप्यारण्यस्य पिक्षः विशेषस्य पददर्शने । कुष्तवामित्यपि प्रदर्शनार्थम् ;अन्तर्गृहेऽप्यस्याद्भुतन्वात् । अमा सह वसन्तित्यमात्याः एकपात्रभोजनाः पुत्रभ्रात्राद्यः तेषां बहुनां सन्ततं शरीररेषणे शरीरनाशने मरण इत्यर्थः ।

केचित्-अमात्यानां युगपद्याधावपीति ।

अन्येषु चार्भुतेःपातेषु उक्तेभ्योऽन्येषु गृहमध्ये बङ्मीकजननादिष्वद्भुतेषु च देषुषु सत्सु तरसुचितदुरितशान्त्यादिकामोऽमावास्यायां निशायां राज्यां मुहूर्तद्वयादृष्वम्।केचित्-द्वितीये यामहति। यत्रापां वहन्तीनां शब्दं न शुणुयात

केचित्र-कुम्भैरुद्धानेष्वानीयमानास्विति ।

तथाभूते देशे अग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । तन्त्रविधानं चास्य आज्यहिष्ट्रात् । आज्यभागान्ते इति त्वर्थकृत्यप्रतिषेधार्थम् । उत्तरा आहुतीः 'इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि' इत्येकादशाहुतीर्हुत्वा वचनवला ज्जयादि प्रतिपथते । अत्र प्रजापतय इति प्रतीकेन 'प्राजापत्या व्याहृतीः' इतिवत् 'प्रजापते न त्वदेतानि' इत्येषेव गृह्यते ॥ २ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वाऽभिमृतेभ्य उत्तरया दक्षिणतोऽइमानं

परिधिं दघाति दघाति ॥ १०॥ इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने त्रयोविंशः खण्डः॥ समाप्तस्तथ।ष्टमश्च पटलः॥ समाप्तमिदमापस्तम्बगृह्यसूत्रम्॥

अनाकुला

अथ अमात्यानां इरिरिरेषणे इत्यस्मिन्नद्भुते कश्चिद्विशेषः येषां पूर्वान

आदित्येलोक ।
 निमित्तस्याष्युद्देश्यत्वेन उद्देश्यविशेषणाविवक्षाया: ग्रंहेकत्वाधिकरणासि-द्धत्वादिति भावः ।

परा अन्वञ्चः प्रमीयन्ते ते अभिमृतास्तेभ्यस्तदर्थं तेषां मृत्युरामनार्थ उत्तरं कर्म होमिममं कृत्वा परिषेचनान्ते ५ इमानं परिषि अन्तर्धानं मृत्यु निवारणार्थं प्रतिष्ठापयति उत्तरयर्चा 'इमं जीवेभ्य' इत्येतया । अभ्यासः प्रश्नसमाप्तिद्योतकः । परिधिमिति वचनात् तस्यादमनः प्रव्यावनं न काः र्यम् , तत्रैव प्रतिष्ठितो भवति ॥ १० ॥ इति श्रीहरदत्तमिश्रविराचितायां गृद्यवृत्तावनाकुलायां त्रयोविंशःखण्डः॥

समाप्तश्चोत्तमोऽप्टमः पटलः॥ ॥ संपूर्णाऽनाकुछा वृत्तिः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

ततः परिषेचनान्तं तन्त्रशेषं करोति । शम्याः परिध्यर्थे

पूर्वमेवोक्तम् ।

केचित्-आज्यभागान्त इत्यनेन तन्त्रप्राप्तौ सिद्धायामग्नेरुपसमाधाः नादिवचनमग्निमात्रस्योपसमाधानार्थम् । तेनौपासनशून्यस्येदं लैकिकेऽपि भवति। अन्यानि चैवंप्रकाराणि दृष्ठफलानि नैमित्तिकानि पण्यहोमादीनि, अस्य सर्वान्तेऽग्निविधानस्य सर्वार्थत्वावगमादिति।

अभिमृतेभ्य इत्यादिना 'अमात्यानां दारीररेपणे' इत्यस्मिन्नद्भुते कश्चिद्धिशेषोऽभिधीयते । अभिमृता आभिमुख्येन मृता योग्यतया जीवन्त एव अमात्यानां सन्ततमरणदर्शनेन स्वयमपि मरणाद्गीता इत्यर्थः । तेभ्यस्तदर्थं सन्ततमरणभयनिवृत्त्यर्थं उत्तरया 'इमं जीवेभ्यः' इत्यनया परिधि मृत्योरन्तर्धानभूतं अस्मानं दक्षिणतो निद्धाति । एतश्च तन्त्रशेषान्ते, कृत्वेति कृत्वाप्रत्ययवलात् ।

केचित्—निद्धाति प्रतिष्ठापयति । परिधिवचनाच तस्याइमनः

प्रच्यावनं न कर्तव्यमिति ।

द्धाति द्धार्तातिद्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्तिसूचनार्था ॥ १० ॥ इत्थं सुदर्शनार्येण गृह्यतात्प्यदर्शनम्। कृतं भाष्यानुसारेण यथामृति यथाश्रुतम् ॥ अत्रानुक्तं दुरुक्तं वा मतेर्मान्द्याच्छुतस्य वा। सन्मार्गप्रवणानां नः क्षन्तुमर्हन्ति पण्डिताः॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने त्रयोविंशः खण्डः॥

अप्रमश्च पटलस्समाप्तः॥ ॥ समाप्तेयं गृह्यसूत्रव्याख्यां ॥

ॐ नमश्चित्रवाभ्याम् ॥

आपरतम्बगृह्यमूत्राणां अकारादिवर्णक्रमेण सूची।

	खं.सू.	g.		खं.सू.	Ã.
अगदी भवति ।	9612	२२०	अथैनामुत्तरेण ०	५1२	ξo
अगदो भवति ।	9618	२२१	अनवस्नातया ०	98,99	968
अगारस्थूणा०	२३।९	२८५	अनाप्रीतेन०	98198	990
अङ्गुष्ठेनोपमध्यमया०	४१५	14.9	अनाहिता प्र ॰	१९१६	२३०
अग्निगोदानो०	95173	206	अरुगतेऽपि ०	4130	६८
अमिं परिषिञ्चति ॰	२।३	२४	अनुगतो मन्थ्यः ।	4190	६६
अग्निमिष्वा०	9,90	99	अन्नं प्रोक्तम्०	१३।१८	969
अभिदेवता स्वा०	७:५	63	अन्नस्यात्तरा०	२१।३	२५१
अ प्रिः स्विष्टकृत् ०	७।७	68	अन्यो वैनामभि०	6199	१२०
अ प्रेर पसमाधानादि ०	8190	48	अन्वष्टकायोमव०	२२।९	२७९
[ृ] अप्रेरपसमाधानादि •	3	948	अपरपक्षे पिच्याणि ।	910	હ
अंग्ररपसमाधानादि०	१७।१२	296	*अपः प्रगाह्य <i>॰</i>	२०	<i>م در و</i>
अत एव यथार्थ०	२२ ।११	२७३	अपरेणाप्रिमुदग०	११२०	90
अत्र रद्राज्ञपेत् ।	२०१८	२४३	अपरेणिंघं दे कु॰	१९।१४	२३७
अत्रैनमुत्तरा०	9914	१४२	अपरेणिं प्रा॰	9 ६ ६	२०६
अत्रैनमुत्सृजति ।	१९:५	२२९	अपां संसर्जनादि०	१६१८	२०७
अथ कर्माण्याचारा०	919	٩	अपि वा यस्मिन्॰	94190	२०१
*अथ यथास्वं <i>०</i>	98	946	अपि वा सकृत्०	७।६	८४
*अ थर्षयः०	9 9	وبره	अपूर्वं चतुरशरावम्		२६५
अ था ज्यभागी०	२।६	२८	अभित एतमाम्म्	२०११०	२४४
*अथात उपाकरणो०	9	948	*अभिप्यन्ते ० अयुजाक्षरम् ०	१६ १५।११	१ ५९ २०२
अथास् या अञ्जला•	५1३	ę۰	अर्थप्राध्वस्य ०	818	928
अथास्याः पूंस्वोः ०	६।११	96	अविकृतमातिथ्यम्		903
अथास्ये दक्षिणेन०	४।११	५५	अश्वमृत्तरेरारोहेत्।	। अर्द २२।१६	२७९
अथैतदपर म् ०	9319	१७२	अष्टाकपाल॰	२१।१३ २१।१३	765 766
अथैतदपरम्०	२२।१७	२७२	असंभवेष्मुः ॰	२३। ३	२५५ २८२
अथैनामाग्नेयेनु ०	७।9	60	अहार्षामिति ॰	ररार १९१४	२८२ २२९
अथैनामुत्तरया <i>०</i>	४।९	48	Į.	भा भा	777
अथैना <u>म</u> ुत्तरेण०	४।१५	५७	आचार्यायऋत्विजे०		965
•					

. •	खं.सू .	पृ.		खं.सू .	ष्ट्र.
आज्याहुतीरुत्तराः ।	9616	२२३	उत्तरार्घादुत्तरस्य ०	9199	८६
आज्याहुतीहत्तराः ।	२११४	२५३	उत्तरा रथस्य०	५1२ १	६९
आज्याहुतीहत्तराः ।	२२।७	२७०	उत्तरेणामिम् ०	9198	98
आज्यं विलाप्य॰	१।२२	98	उत्तरेणामिम्०	9019 २	१३९
आपन्माश्रीः०	टाइ	995	उत्तरेण यजुषा०	४।८	५३
आपः पाद्या इति०	१३।४	908	उत्तरेण यजुषा०	१२१८	954
आरोहतीमुत्तरेण०	पा२३	६९	उत्तरेण यजुषा०	१५।६	986
आवृत्तश्रास्त्रीभ्यः ०	२।३५	3,6	उत्तरेण यजुषा०	२०१५	२४१
•			उत्तरेण यजुषा०	9818	२३३
इ ध्ममाधाय०	२।५	२६	उत्तरेण यजुषा०	२११८	246
इ न्वकाभिः ०	२। १६	3 6	उत्तरेण यजुषा०	२२।१५	२७८
इन्व काशब्दो ०	इ।४	४१	उत्तर हेपस्थाय •	96192	२२५
Ť			उदकोपस्प शेनम् ०	95195	२१०
ईशानवदावाहनम्	२०।१३	२४५	उदगयनपूर्वपक्षाहः ०	११२	8
ईशानाय स्थाली० उ	१९।१३	२३६	उदितेषु नक्षत्रेपु॰	६।१२	96
उक्तमाज्यभागान्तम् ।	9914	982	र्डादतेषु नक्षत्रेषु०	१२।१३	900
उत्तमं परिचक्षते ।	३।१८	80	र्डादतेषु नक्षत्रेषु०	9816	966
उत्तरपूर्व देशे॰	रागट इ।१०	४७ ७७	*उद्गाद्यातमितो०	२२	950
उत्तर्या दक्षिणस्या०	3019	२३८	उपनयनं व्याख्या०	9019	१३२
उत्तरयाऽभिमन्त्रय०	१३ _{१५}	९३८ १७४	उपवासश्चान्य ०	५,११९	६७
उत्तरयाऽभिमन्त्र्य०	93195	9 3 8 9 3 8	उपाकरणे ०	619	900
उत्तरवा ऽभिमन त्र्याञ्च •	9316	9 9 E	उभयतः परिषेवनम्०	अठ्ठ	4,8
उत्तरया मातुरुपस्थे	१५१५ १५१५	१७६ १७७	उभयोईदयसंसर्गे <i>०</i>	4.15	१२६
उत्तरया संशास्ति ।	११।२३ १९।२३	199 199	प		_
उत्तरयोः पूर्वाः	13153 9819		एकैकशः धितृसं० ——————————	916	Ę
उत्तराभस्तिसृभिः	اماد 1911	965	एतदर्हार्वजानीयात्०	८।७	990
उत्तराभिस्तिसृभिः ०		ĘĘ	एतद्वा विपर्गतम् ।	२१।५	5,612
उत्तराभ्यामभिमन्त्रय ः	9610	ર્ગ્ર	एताबद्गोरालम्भ०	3190	, g, 3
उत्तराभ्यामाममन्त्र्यक उत्तराभ्यामुपतिक	9 3193	१७७	एतावन्नाना०	१६।१५	
उत्तराम्यामुपात ० उत्तराद्धपूर्वार्द्ध ०	२०।१६	२४६	एतेनैव कामृन०	ર,1ર,	१२९
	७।१२	٧٤	एवमत ऊर्ध्वम्॰	७११७	90

एतच्चित्राङ्कितानि सुत्राणि उपाकमौत्सर्जनपटलस्थानीत्यवगन्तव्यम्

	खं.सू .	प्र.	•	સં.સૂ .	ક
एवमत ऊर्ध्वम्	१९।२	२२७	बा	ī	
एवमन्यस्मि ज पि०	११।२२	91.9	गर्भाष्टमेषु०	१०।२	933
एवमहरहः ०	9'2,10	999	गर्भेकादशेषु०	१०१३	१३४
एवमितराम् ।	१७१४	२१२	गवां मर्गेऽनम्नः	२०११	२ २४५
एवमुत्तराभ्याम्०	५३।३	?७३	गायतभिति०	9818	9 ८ ६
एवमुत्तरैर्यथा०	९।३	१२५	ग्रभणामि त०	४।१४	५६
एवमुत्तरैर्यथा०	१२।११	१६९	गृहा नुत्त ग्या०	६१६	باور
*एवमेवाद्भि०	२६	9 & 0	गृहेषु गाः ।	३।७	89
एवं गोदानम्०	१६।१२	. २०८	गारिति गां प्राह।	73196	, १७९
एवं त्रिः ।	१७१२	२१९	ਚ		
≉एवं पारायण ०	२ ४	१६०	चतुर्थ्या समीक्षेत ।	४। ४	49
एवं विहिताभिरेव०	१२।६	१६४	चतुर्थिप्रमृत्या०	८।१	१२३
एवं संवे शना दि०	१९।२२	२३५.	चतुर्वु सप्तसु०	२०११४	२४५
ओ			ज्ञ जघनार्धे व्रजस्य०	१२।४	१६३
			जन्मनोऽधि तृतीये०	9	२०५
ओदनपिण्डं संवृत्य०	5010	२४३	जन्मनाऽधि षष्ठ०	9519	208
क			जयादि प्रतिपद्यते ॰	4199	Ę Ę
कर्णावुत्तेरण ।	११।१३	386	जयादि प्रतिपद्यते०	9618	२२ २२३
क्षकाण्डात्काण्ड∣ त् ०	۹ ۶،	949	जातं वात्सप्रेणा०	9'419	983
 काण्डादीन्०	96	949	जुहोतीयं नारीति ।	414	٠.٠ ६٩
कुमार उत्तरेण०	99192	984	त	•	` '
कुमारीमुत्तरेण ०	१५।१३	२०३	≉ततो यावदेक ०	१२	940
कूर्चाभ्यां परिगृह्य	१३१७	904	तत्र ब्राह्मणावेक्षी०	२।१०	३४
क्लप्तमुत्तरया०	१७।३	२१२	तथाऽपवर्गः ।	9;6	હ
क्लप्तान्वा प्रतिपूरुषम् ०	२१।७	२५५	तथा मङ्गलानि ।	२।९४	३ ७
कु द्धमुत्तराभ्याम् ०	२३।२	२८१	तथार्धर्चयोहत्तमां०	99199	984
क्षारलवणवर्जनं च ।	99120	988	तद्रहस्यं भवति ।	१५।३	994
क्षिप्रं यजेत०	२०१९५	२४६	तया वरमातिथिः०	३।८	86
क्षिप्रं सुवनम् ।	१४।१३	980	तयोः शय्यामन्तरेण०	८१९	99
क्षीरिणामन्येषाम्०	\$14	৩%	तस्मा अन्वाह०	9918	988
क्षरं प्रक्षाल्य भिद् धाति ।	9 414	२०७	तस्माद्दक्षिणम्०	9016	२१६
क्षेत्रपत्यं प्राक्षान्ति	20196	२४६	त स्मिन्3त्तरेण०	9 4190	२१७

	खं.सू.	ષ્ટુ.		ख.सू .	g.
तस्मिन्विषूचीना०	१७।९	२१६	दत्तां गुप्तां॰	३19२	४४
तस्य दशायाम्०	१२।९	950	दिधमधु०	१३।१०	१७६
तस्या मासिश्राद्धेन०	२२ । १ २	२७४	दशम्यामुत्थितायाम्०	9416	१९९
तस्याः सायम्॰	२१।११	२६५	दीर्णमुत्तरया०	9 ७। १ १	२१८
तस्याः सोदर्यी०	५१४	Ęo	द्विजुंहोति ०	२१११	3,8
ता गन्धेर्दर्भ ०	२०।११	२४४	द्यक्षरं चतुरक्षरम्॰	9418	२००
तानादितो द्वाभ्याम्	४१२	४९	ध, न	1	
ताभ्यां रेषणे०	२२।१८	२८०	धानाः कुमारान्०	9819	२२८
तां स उत्तरेण॰	१२१५	१६४	नक्षत्रनामा०	3193	84
तीर्थस्थाणुचतुष्पथे ०	५।२६	ও ৭	नक्षत्रनाम च०	१५१२	१९४
तीर्त्वीत्तरां जपेत्।	६१३	७ ३	न च देहलीमाभि०	६१९	७७
तुःणीं पञ्चा०	२२।४	२६८	न च नाव्यांस्तरती०	६।२	७३
तूर्णा सम्पुष्का०	96199	२२५	नवानां स्थालीपाकम्०	१९।७	2 ğ e
ते उत्तराभिः०	पार्ष	७१	' नानाबीजानि०	३।१६	४६
तेन त्र्यहम्०	95190	२०८	नावमुत्तरया०	६19	७३
तेन सर्पिध्मता०	७। १५	८९	नित्यो धार्यः ।	पावप	şu,
तैतिरेण मांसेन०	१६१२	२०५	ं निमित्तावेक्षानि <i>०</i>	9179	99
ः तैषीपक्षस्य	6	949	नैनमेतदहरादि त्यो०	१२।२	१६२
तं चतुर्थ्या०	6190	998	न्यम्रोधस्य ०	98190	966
त्रिरात्रमुभयोः०	212	990	q		
त्रिवृतमेके घृतम्०	93199	900	पच्छोऽई चैंशः०	99190	988
त्रीस्त्रीन् दर्भान्०	9019	१३६	पत्न्यवहन्ति ०	७१२	69
त्र्यह मेतम भिं०	99198	988	परि त्वेति परिमृज्य०	११।२१	940
ः त्र्य हमेका हं ०	Ę	944	परिषेचनान्तं कृत्वा०	4193	६४
द			परिषेचनान्तं कृत्वा०	9913	983
दक्षिणः पितोत्तरा०	99190	२३४	*परिषेचनान्तं कृत्वा०	8	१५५
दक्षिणतोऽपवर्गः ।	9190	હ	परिषेचनान्तं कृत्वा०	92190	956
दक्षिणांप्रः पित्र्येषु०	9198	9.8	परिषेचनान्तं कृत्वा०	9813	966
दक्षिणा प्रागप्रैः॰	9194	98	परिषेचनान्तं कृत्वा०	१७।१३	२१८
दक्षिणाप्रत्यक्०	9:019	२११	परिषेचनान्तं कृत्वा०	96190	२२४
दक्षिणेन फलीकरण०	२३।१	२८१	परिषेचनान्तं कृत्वा०	२२११०	२८५
दण्डमुत्तरेणादत्ते ।	99198	986	पवित्रयोः संस्कार०	91 9 ९	96

	ख.सू.	9 .	• •	ब.सू.	g.
पाङ्कमेके धानाः०	93193	د ی و	प्राचीनावीतिना०	916	હ
पार्वगवदाज्यभागान्ते ०	9015	२२२	*प्राचीमुदीचीं०	6,	१५६
पार्व णवदा ज्यभागान्ते०	२२।१	२६७	प्राप्त निमित्त॰	प्राइ	५२
पार्वणेनातोऽन्यानि ०	७।२३	९५	फ		
पालाशं शमीमयम्	9 એ છ	२९४	फल्गुनीभ्याम्०	३।२	80
पालाशो दण्डः०	99194	१४६	অ		
षिष्ट ~~।घमुत्त~~ रया०	२ २ · ६	२७०	बन्धुशीललक्षणसम्पन्ना०	3198	80
पुनः परिक्रमणम्०	316	६३	ब न्धुराग्लिलक्षणसम्प ०	३।२०	४७
पुनः परिक्रमणम्०	4199	ج ع		9319	989
पुमांसं जनयति ।	१४:१२	१८९	ः ब्रह्मणे प्रजापतय०	90	१५७
पुरस्ताक्ष्प्रत्यङ्ङासं:नः०	9916	१४३	त्राह्मणं दक्षिणतः	9123	96
पुरस्तादुद्यवा०	وابغ	Ę	 ब्राह्मणान् भोजयित्वा ०	9014	१३४
पुसुवनं व्यक्ते०	9 314	१८७	व्राह्मणान् भाजायत्वा०	१४।२	168
पूर्णपात्रस्तु०	७११८	९,२	ब्राह्मणानां भोजनम्०	9518	२०६
पूर्ववत्परिषेचनम्	२।८	३१	वाह्मणानाामितरा०	9814	१८६
पूर्ववदुत्तरैः ।	२०१६	२४१	भ		
पूर्वेषामुपस्पर्शने०	३।१७	83	भुक्तवतोऽनुव्र ज्य०	२१।९	२५६
पैतृकेषु सम०	२।४	२५	म		
पौर्णमास्याम्०	जारट	906	मघाभिर्गावो गृह्यन्ते ।	३।१	४०
प्रक्षालयितारम् •	१३।६	9.54	मधु घृतामिति ॰	9418	995
प्रतिगृत्यैव राजा०	१३।१४	१७९	मध्यन्दिनेऽग्नः ०	9२;३	9 ६ २
प्रत्यगाशिषं चैनम्॰	११।४	१४२	मध्यात्पूर्वस्यावदानम् ।०	७।९	64
*प्रत्येत्य ब्राह्मणभो ०	२५	9 & 0	मध्ये जयन्तम्०	२०१३	२३८
*प्रत्येत्याभिघा ०	२३	१६०	मध्ये होमः ।०	0190	८६
ःप्रथमोत्तर्मं। ०	ч	944	मार्गशीष्या पौर्णमा०	१९१३	२२८
प्रथमोत्तमी वा ।	२०१९	२४४	मांसोदनमुत्तराभिः ।०	३३१५	२६९
प्रदक्षिणम् ।	918	Ę	मासिश्राद्धस्य ०	२१।१	२४८
प्रवासादेत्य०	१५११२	२०३	मौंजां मेखलाम् •	90199	१३९
प्रसब्यम् ।	918	৩	य		
प्रागुदग प्र ः०	9193	99	यक्ष्मगृहीतामन्यां वा	5190	१२९
प्राग्घोमात्० 📍	419	५९	*यज्ञोपवीतानि०	94	१५९
*प्राचीनावीतानि०	93	946	*यज्ञोपवीतानि •	90	948

	ख.सू .	g.	1	ख.स्.	g.
यज्ञापवातिना०	913	Ę	लौकिका नां ०	२।९	३३
यत्रास्मा अपवितिम्०	१३।२	१७३	लैकिक्या वाचा०	२०१२	२३८
यथाखातामितरा०	9 314	२१३	a		
यथावैषां कुलधर्मः•	१६१७	२०७	वधूवास उत्तरया ॰	8199	१३०
यथावैषां कुलधर्मः •	२०।१९	२४७	वरं ददाति ०	95199	२०८
यथास्थानमुपाविर्य ०	पाव	49	वर्यो भवति०	९।७	926
यथोडमुदकानि ०	२०१४	२३९	वाचं यच्छीत०	१२।१२	900
यथोपदेशम्०	२।७	२९	वाक्षी दण्डः०	99195	980
यथोपदेशम्०	अ २४	९९	वासश्चतुर्थीमु ०	११।२४	१५२
यथोपदेशम्०	618	914.	वासः सद्यः कृत्वा०	10190	१३८
 ≉यथोपाकरणम०	ۍ ٠	१५६	वाहावुत्तराभ्याम्०	पार्	६९
यदि कामयेत०	४।१३	اي و	वाहाञ्जत्तराभ्याम् •	६।७	७ इ
यदि कामयेत स्त्री०	४।१२	ખુક્	वेदमधीत्य ०	१२।१	१६१
यदि जरायु न पतेत्०	98194	१९२	व्याहर्ताार्वहता०	9 919 9	984
यद्युत्सृजे०	१३।१७	960	হা		
यद्येनं वृक्षात्•	२३।८	२८५	शक्तिविषये०	३।१५	88
यवान्वि रू डान् ०	9.81.3	965	शिक्षनं कुमारं०	9613	२२१
यस्यां मनश्चादनुः०	३१२ 9	86	शम्याः परिध्यर्धे०	स्र	२३
या माध्या:•	२१।१०	२६४	शुर्चा न्मन्त्रव तो ०	२१।२	२४९
युग्मान्समवेतान् ०		५२	1		
3	813	1.7	शेष पुरस्तात्०	१३१९	१७६
येन जुहोति०	काउ २ ।१ १	, `` २ २	शष पुरस्तात् ० इमशानाधि ०	१३१८ ६१४	१७६ ७४
-			:		
येन जुहोति०	२।११	२२	रमशानाधि ०	£1.8	७४
येन जुहोति० येन पथा०	२। १ १ २३।७	२२ २८४	इमशानाधि० श्रपयित्वाऽभिघार्य०	६।४ ७।३	७४ ८२
येन जुहोति० येन पथा० योऽस्याऽपचितः०	રા¶૧ ૨ ફા	२२ २८४ ८९	रमशानाधि० श्रपियत्वाऽभिघार्य० श्रवणापक्ष ओष०	६।४ ७।३ २	७४ ८२ १५४
येन जुहोति० येन पथा० योऽस्याऽपचितः० यं कामयेत०	२ ।१ १ २३।७ ७।१६ ११।१८	२२ २८४ ८९ १४९	रमज्ञानाधि० श्रपयित्वाडभिघार्य० अश्रवणापक्ष अषि० श्रावण्यां पौर्णमास्यम्०	६।४ ७।३ २ १८।५	७४ ८२ १५४ १२१
येन जुहोति० येन पथा० योऽस्याऽपचितः० यं कामयेत० यं कामयेत०	२। ११ २३।७ ७।१६ ११।१८ २३।६	२२ २८४ ८९ १४९ २८३	रमशानाधि० श्रपियत्वाऽभिघार्य० श्रवणापक्ष ओष० श्रावण्यां पौर्णमास्यम्० श्रोत्रियागारात्०	६१४ ७१३ २ १८१५ ५११८	७४ ८२ १५४ १२१ ६७
येन जुहोति० येन पथा० योऽस्याऽपीचतः० य कामयेत० य कामयेत० या कामयेत०	२। ११ २३।७ ७।१६ ११।१८ २३।६	२२ २८४ ८९ १४९ २८३ ४०	इमज्ञानाधि० श्रपियत्वाऽभिघार्य० अश्रवणापक्ष ओष० श्रावण्यां पौर्णमास्यम्० श्रोत्रियागारात् ० स्वग्रहगृहीतम्०	६१४ ७१३ २ १८१५ ५११८ १८११	98 27 948 979 598
येन जुहोति० येन पथा० योऽस्याऽपचितः० यं कामयेत० यं कामयेत० यां कामयेत दुहितरम्०	२। १ १ २३।७ ७।१६ ११।१८ २३।६ २।३	२२ २८४ ८९ १४९ २८३ ४०	रमशानाधि० श्रपियत्वाऽभिघार्य० श्रवणापक्ष अधि० श्रावण्यां पौर्णमास्यम्० श्रोत्रियागारात् ० स्वप्रहर्गृहीतम्० स्वास्तिष्येण०	६१४ जा३ २ १८१५ ५११८ १८११ ९१५	38 42 948 949 49 49 49 49 49 49 49
येन जुहोति० येन पथा० योऽस्याऽपिचतः० यं कामयेत० यं कामयेत० यां कामयेत दुहितरम्० र्थं लब्ध्वा योजियित्वा०	२१७ २१७ ९११ २१६ २१३ २२।१४	२२ २८४ ८९ १४९ २८३ ४०	इमज्ञानाधि० श्रपियत्वाऽभिघार्य० श्रवणापक्ष ओष० श्रावण्यां पौर्णमास्यम्० श्रोत्रियागारात्० स्वप्रहरितम्० स्वास्तिष्येण० श्रोभूते०	६१४ ७१३ २ १८१५ ५११८ १८११ ९१५	 948 948 949 499 940 940
येन जुहोति० येन पथा० योऽस्याऽपिचतः० यं कामयेत० यं कामयेत० यां कामयेत दुहितरम्० रथं लब्ध्वा योजियत्वा० रातिना सम्भाष्य०	२१७ २१७ ९११ २१६ २१३ २२।१४	२२ २८४ ८९ १४९ २८३ ४०	रमशानाधि० श्रपियत्वाऽभिषार्य० श्रवणापक्ष अधि० श्रावण्यां पौर्णमास्यम्० श्रोत्रियागारात् ० स्वप्रहगृहीतम्० स्वास्तिष्येण० स्वाभूते० स्वोभूते दर्भण०	६१४ ७१३ २ १८१५ ५११८ १८११ ९१५	 948 948 949 499 940 940

	खं.सू .	g.	•	खं.सू .	ષ્ટ.
सकृदुपस्तरणाबदाने०	७।८	64	सुप्तां रुदतीं॰	3199	४३
सकृदेव मनुष्य०	9190	۶, ا	सुहृदः समवतान •	४:१	86
संखेति सप्तमे पदे०	४११६	بن	सूत्रे वर्त्मना०	५२४	७०
सदसस्पतिद्वितीय:०	८१२	908	साऽभाऽवाङ्गष्ट०	४। १३	५६
सदाऽरण्यात् ०	११।२२	94.9	सौरी पूर्वाहुति०	ण २ ९	98
र्सानी ~~गत्त्~~ वा०	२२।१३	ى يى ت	संवत्सरं गोदानम्०	95198	२०९
समोप्येतम्०	4198	६५	संवादमेष्यन्०	२२।१९	२८०
सर्व ऋ तवो ०	२।१२	३६	संहायोत्तराभ्याम्०	98139	२३४
*सर्वतः पारवा ०	२१	950	स्त्रियानुपतन०	613	798
सर्वत्र स्ययम्०	41,12	998	स्थालीपाकवत्०	७।२०	९४
सर्वमुत्तरेराभि०	२१।६	عراب	स्थालीपाकम्०	२०१९७	२४६
सर्वाणि पुण्योक्तानि०	सावद	3 0	स्नातमभेरप०	9019	१३७
सर्वाश्च रेफ०	3198	84	स्नानायोच्छादित०	१२१७	م ډ لر
सम्मितमुत्तरैः०	१७१६	२ 9 3	स्मृतं च म इत्येतत्०	99190	986
सायं प्रातरत उर्ध्वम्०	७। १९	९,३	स्वयं दृष्ट्वा०	813	40
सिद्धमुत्तरं परिषेचनम्	० ७११४	66	स्विष्टकृत्०	२२।८	२७०
सिद्धः शेषः०	२२।२	२६७	ह		
सिध्यर्थे बभ्रुमूत्रण०	२३।४	२८२	ह ~~स्तिनमुत्तर~~ या ०	२२।१७	२७९
सिद्धार्थे यदस्य०	२३।५	२८३	हेमन्तप्रत्यवरोहणम् ।	99.10	२३३
सीमन्तवद्गनः०	9814	२०६	होमश्रोत्तरया०	فايا	६२
सीमन्तो न्न यनम्•	9819	968	हामश्रोत्तरया०	4190	દ રૂ

सन्यां स्यापस्तम्बगृह्यसूत्राणां शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्	पङ्कि:	अगुद्धम्	शुद्धम्
४	२४	घर्म	धर्म
y	90	ड दगयन	उदगयन
Ŀ	8	मिदं नियमनम्	दिङ्नियमः
ড	ঙ	तत्र	नन्वत्र
v	१२	किञ्चिद्दैवानि	किञ्च दैवानि
હ	93	अतो	अत्र
હ	२ ९	कान्तादीनि	नाते।ऽन्यानि
c	3	अथ	अयं
ć	3	पूर्वस्स्मादु	पूर्वपक्षमात्रस्य । तदा 'न च नक्तं
			श्राद्धं कुर्वात' इति रात्रिप्रतिषेथो-
			ऽर्थवान । तेन सर्वोऽपरपक्षः श्राद्ध-
			कालाः । पुण्याहानियमधः तत्रानाद-
			रणीयः । प्रसब्यञ्च पित्र्याणि कर्माणि
			कर्तव्यानि । उदाहरणं परिस्तर-
			णादि । उपक्रमस्तु पुरस्तादुदग्वा,
۷	१२	इव्यस्यापिपि	इत्यस्यापि
99	१६	निमित्तानि	निमित्तावेक्षाणि
१२	२	किं पुनरत्रागिनः	कः पुनरत्राग्निः ?
१२	ર	अत्र लैक्कि	अन्यत्र लौकिकः
१२	4	तं व्यपरिगृह्णीया	तं वा परिगृह्णीया
9 =	4	देशः । अग्निमि	ष्वेति । देशः । केचिद्देशसंस्कारं कर्माङ्ग-
			मिच्छन्ति । तदा धारणममेहस्वाया-
			माहुः । अग्निमिष्वेति ।
98	9 €		तत्रेत्यतः पूर्वं पितृदैवत्येषु कर्मसुः
			दक्षिणाप्रैः परिस्तरणम् । अथवा
			दक्षिणाष्ट्रैः प्रागग्रैश्रेतिपक्किर्द्रष्टव्य।
9 ६	२३	परिमाणस्य च	र्पारमाणस्यैव
9 =	२३	नियमोऽयं स्मार	र्तेन नियमेन यथा स्यात्। तेन

प्र प्त	पङ्किः	अगुद्धम् गुद्धम्
9 4	٩	प्रणीतायां पवित्रं प्रणीतार्थे पात्रे पवित्रं
ર ક્	\ 5	५-१८ ५-२०
२ ४	6	यस्मादेव यस्मादेवं
२४	٧,	विधविषये विषे विषये
ર્ક	1.	ર ્વ પ ર ૧-૪
ر -	÷	दीघ'घारगु दीर्घधाराग्
સ્ટ	¥	सामिधो निवृत्तिः सामिधोर्निवृत्तिः
3 9	4	तुत्यस्य तुत्यधर्भत्व
३ २	93	ावमुखति विमुचति
३२	১৬	4-90 4-20
3.1	5	4-4 4-9
3.6	Seg.	होत्रक विधा होत्रिकतिधी
3 5	9 ÷	श्रुत्याः श्रुत्या
30	9	देन अस्व देन च अस्व
3.5	10	बर्हिर्लेप बहिर्लेप
400	35	ج ۹ - به ۹۹ - به
3 [‡]	d.	वरमेव द। वरमवेद।
\$ 7.	υ <u>ξ</u>	वरापाचत वरापचित
11	914	त्राह्मदिषु त्राह्मादिषु
5 *	7 \$	लकारोपान्त्याः एव । लकारोपान्त्याः रेफलकारोपधाः ए
85.	44	रमशनदाहतं रमञ्जानादाहतम्
16	<u> ५</u> ५	मुदर्शनर्थेण सुदर्शनार्येण
9 ,0	'n	अभिमुख्येन आभिमुख्येन
نا, د	10	यरायवेदयेयुः वारायावेदय युः
W.S.	ર્	व्यपशात् व्यपदेशात्
६२	5 K	तिसृभिः । यथा 🌎 तिसृभिः प्रदक्षिणमर्मि कृत्य। । यथ
5.5	79	पुत्रास्तषां पुत्रास्तेषां
ماق	95	एतेषां व्यातक्रमे एतेषां च व्यतिक्रम
150	92	आहुर्त। आहुर्ता
20	ગ ૧	व्युत्पति व्युत्पत्ति
۷ ۱۵	944	विवृद्धिवा विवृद्धिवी
۷ ۵	5 6	यबाधन यबाधेन

पृ ष्टम्	पङ्किः	अशुद्धम्	शुद्धम्
د ٩	9	र्निबीजः	निर्बाजः
९२	9.8	चास्यामव	चास्य दर्शपूर्णमासानुकारित्वात्
			तयोः पौर्णमास्यामेव
993	9 ७	मित्यव	मित्येवं
993	२३	अमिस्स्ष्ट	अग्निस्विष्ट
998	94	मन्त्रील ङ्ग	मन्त्राङ्ग
१२०	৬	प्राचीं	प्राचीं
१२१	90	स्याद्थेनी	स्यादथेनां
		अत्रेत्यतः पूर्वं एत	चिवतं तिस्रो रात्री
१२२	94	श्वरेत् इति पङ्किर्द्र	ष्ट्रव्या ।
१२९	96	कामन	कामेन
966	٩	नित्तने	निभित्तेन
966	۷	चतुर्थेऽपीत्यतः परं	'सीमन्तात्पृर्वम् , निमि-
		त्तस्य पृर्वत्वादिति'	इति पङ्किद्धप्रव्य।
968	9	लाके	लेकि
१९१	९	पर्वत	पवत
२४५	ą	पयात	पयति
२४९	२५	संबग्धाः	संबन्धाः ।
२७८	२६	धिरह्य	धीरु ह्य
२७९	ξ	धिरह्य	घीर ह्य
२ ७९	3	धिरुह्य	र्धारुह्य